

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

SYVENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1912

INDHOLD.

	Side
MATHIAS BIDSTRUP: Bornholms middelalderlige Kirker.	
Hovedtræk af et Foredrag.....	1
JOH. BULMER: Kongeborgen i Almindingen (Lilleborg) ..	22
M. K. ZAHRTMANN: Rønne Latinskole 1512—1912	53
JOHAN KOFOED: Kaptajn O. E. Sonnes Optegnelser ...	110
P. HAUBERG: Hammershus	139
KARL M. KOFOD: Fiskerlejet Tejn	159

Bornholms middelalderlige Kirker.

Hovedtræk af et Foredrag,

afholdt den 5te Marts 1911 i Foreningen „Bornholm“
i København.

Foreningens behagelige Anmodning om her i Hovedstaden at tale om de gamle bornholmske Kirker, især Rundkirkerne, efterkommer jeg gerne, men maa forudskikke, at jeg ikke er Historiker, kun historieinteresseret, hvorfor jeg beder om mine Tilhøreres Overbærenhed. Det, jeg fremfører, skulde være et Forsøg paa at vække Interesse for vor danske Fødeø Bornholm, og jeg tænker, at mine Udtalelser kan være Indledning til eller danne Baggrund for den Redegørelse af mine lagttagelser af Øens Kirker gennem 35 Aar, som jeg forhaabentlig i de nærmeste Aar maa faa Lejlighed til at fremsætte.

Naar Foreningen „Bornholm“ paa Bornholm og Foreningen „Bornholm“ i København har den Op-gave at være medvirkende i Arbejdet for at bevare Bornholms rige Natur og Kulturminder, saa maa vi anmode enhver dansk Kvinde og Mand om at støtte os i disse Bestræbelser, ogsaa — og ikke mindst — for at bevare Øen for vort fælles Fædreland.

I vor rastløse Tid bør vi tage os saa megen Ro, at vi under alvorlig Sammenslutning kan sige hverandre: Elsker vi vort Hjem og vort Land, da bevarer vi det, og kun da vil vi der finde den Hvile, den Næring og de Kræfter, der bærer os sikkert fremad.

Det ligger i den gode Menneskenatur at søge Oplysning. Det uklare og det helt ubekendte vil man have klaret. Man vil have sin Viden forøget og sin Synskreds udvidet.

Ved min Færden paa Boruholm og mange andre Steder i Danmark har jeg med Glæde erfaret Befolkningens Trang til at faa Besked om det, der i vort Land findes af Natur, men ogsaa om hvad der findes af Minder fra vore Forfædre. Jeg har derved tillige erfaret, at mine Landsmænd elsker deres Land, og saaledes elsker ogsaa Bornholmerne deres Ø. Ret ofte er jeg blevet mindet om det, Grundtvig har sunget: „Og den har aldrig levet, som klog paa det er blevet, han først ej havde kær.“

Maa jeg da ved denne Lejlighed have Lov til at sige vore københavnske og øvrige Landsmænd, at vi danske Bornholmere elsker vor Ø saa meget, at vi ikke kan lade være med at ville være kloge paa al dens Eje. Men ligesaa gerne ønsker vi, at alle Danske og Danmarks Venner maa blive fortrolige med den Værdi, vort Land har i denne sin i Østersøen ret udsat beliggende Klippeø.

Hvad skønt Øens Natur byder os paa sine Klipper og Sandklitter, sine bakkede Marker og bugtende Aaløb, ved sine meget forskelligartede Skove og i sin Mangfoldighed af Planter, ligesom ogsaa i sin friske Natur paa Land og ved Sø, ja, alt dette vil De kunne se og nyde. Tænk, hvad der kan indhentes af Glæde

og Sundhed! Har De været paa Bornholm én Gang og set rigtig, da vil De atter derover for at se endnu mere, og sikkerlig vil De blive endnu mere beriget.

Men kommer vi nærmere ind paa vor Ønats Mangfoldighed af Sten- og Jordarter, Menneskelivet, Dyre- og Plantelivet, og hvad der i og paa Jorden findes af vore Forfædres efterladte Tilvirkning fra Oldtid, Middelalder og senere Tider, da maa vi om disse Ting i Reglen have al den Oplysning, der kan tilvejebringes, med paa Rejsen.

Af skreven Bornholms-Historie, fra Sagn som fra Fakta, fra Vesets Dage og fremefter gennem Konge-, Biske-, Lybækker- og Svenskeperioden til vore Dage, har vi vel hørt og læst adskilligt, saavel som ogsaa noget om vor monumentale Kulturhistorie. Men vi maa tilegne os langt mere for blot nogenlunde at kunne faa en Overblikks-Forstaaelse af vore Forfædres efterladte Mindesmærker. Disse kan fortælle os meget; thi Stenene kan ogsaa tale, og de taler et interessant, paalideligt og lærerigt Sprog overfor de Videnskabsmænd, som ved deres Granskerarbejde har faaet Lykke til at kunne oversætte det for os.

Bornholms monumentale Kulturhistorie har vi i vore Oldtidsminder, saaledes som disse findes spredte om os i og paa Jorden af mangeartede Genstande og i de endnu uudtydede Helleristninger, i Gravhøje, i Stensætninger, i Bopladser, i Bauta- og Runestene, i Folke-, Konge- og Biskeborgene samt i vore Kirker, Kapeller, og hvad senere Tider har medført.

Alt er det Led eller Afsnit, omend kun smaa, saa dog værdifulde, i den store, sammenhængende monumentale Verdens-Kulturhistorie. Gennem Tidsperio-

derne fra Ægyptens og Asiens Kulturcentre, vest- og nordpaa gennem Euvopa, ogsaa til os i vort lille Land og paa vor lille Ø, har Folkeslagene tilkendegivet deres Tilværelse og Kultur ved efterladte Frembringelser: Ægyptens Pyramider, Templer og andre Monumenter, andre Landes større og mindre Bygningværker, og vort lille Lands smaa Kirker ere først rejste efter en lang Udviklingsperiode.

Hine store Landes Befolkning har, ligesom vort Land med sine Beboere, haft saare beskeden Begyndelse, med tarvelige Jordhuler, Hytter af Planter eller Dyrehuder, og Redskaber af Ben, Træ og Sten — Ægypten for ca. 10,000 Aar tilbage, og vi for 4 à 5000 Aar tilbage i Tiden. Og saa forskellig er Udviklingen, at der den Dag i Dag findes Folkeslag, som nøjes med lignende, som de foran nævnte Hytter og mangelfulde Redskaber.

Indenfor Folkenes Historie har man en Afdeling, der betegnes som Kunsthistorie, der giver de forskellige Tidsaldres og Folkeslags Form-, Farve- og Stof-Frembringelser i Bygninger, Husgenstande, Dragter, Vaaben, Smykker og Mønter m. v. Karakter af Stil og Navnebetegnelser efter Landene, Folkene og Begivenheder.

Den gennem Tiderne fremadskridende Kulturs Stilformers Hovedtræk kan nogenlunde og ret overfladisk anskueliggøres i Beskrivelse og ved Billeder, men studere dem saaledes, at Aarsagerne til deres Fremkomst og deres Vandring med Folkeslagene og Omformning Folkene imellem, hvor Idéerne mødes og fører til Kampe eller Samarbejde gennem længere eller kortere Tidsperioder, staar klart for ens Blik, det er ulige vanskeligere.

Men for mere og mere at klarlægge alt dette arbejdes der utrættelig af Landenes Arkæologer og Historikere, netop fordi det mere og mere erkendes, hvor paalideligt og betydningsfuldt et Fortællestof om Kendskabet til Fortidens Mennesker der findes i de monumentale Efterladenskaber, i det, der er bygget jordfast, saavel som i Løsøre.

Billedlig talt staar den paapegede Kulturbevægelse som et vældigt Verdenstræ, der har sin Næring i Folkesjælens mægtige Aand, sine Rødder vidt ude i de næringsgivende Aandsværdier, sin herlige Stamme og sine kraftigste Grene i de rigeste Kulturcentre, hvorfra saa yderligere mindre eller smaa Grene er skudt ud til og har forenet sig med Jordens forskellige livskraftige Folkestammer, hvor der ved Indkrydsninger og Viderevækst fra Hovedtræet gentagende og atter gentagende er frembragt herlige, forskelligartede og mangfoldige Frugter.

Denne mægtige Plante, Livstræet, vil vedblive at leve og sætte nye Skud og nye Frugter, saalænge Næringskilden, Menneskeaaften, med sin usynlige Beriger og sit uundværlige Redskab, Haandens Arbejde, faar Lov til at virke her paa Jorden.

Men vedkommer alt det foranførte de bornholmske Kirker?

Ja! Bornholms Kapeller og Kirker, saavel som vore Borge, Hammershus, Lilleborg, Gamleborg, Ringborgen, Rune-, Bauta- og Helleristningsstene, Gravhøje og Oldtidsfundene, hører ubestridelig med til alt det mangfoldige, der skal ses mod og plukkes ud af den folkehistoriske Baggrund. Og fra Væksterne dér vil jeg da forsøge at plukke det, jeg formaar at meddele om de bornholmske Landsogne-

kirker, men kan dog ikke undlade forud at bemærke: For ca. 2 Aar tilbage fandtes syd for Melsted et meget fortrinligt Broncesværd, der blev indleveret til Bornholms Museum, men som Nationalmuseet gjorde Krav paa at eje, og jeg maa erkende, med Fortrinsret, uanset om Betegnelsen „Dannefæ“ kan indskrænkes til Guld- og Sølvfund alene, hvad næppe er sandsynligt, naar det gælder særlig værdifulde historiske Fundgenstande. Og saaledes var Tilfældet med Melsted-Broncesværdet; thi husker jeg rigtig, saa var der hidindtil kun fundet ét tilsvarende andet Sted her i Danmark, og disse Sværd svarede til lignende Fund paa Akropolis ved Athen. Paa Bornholm er, i Forhold til Øens Størrelse, fundet meget af stor kulturel Værdi, saaledes Tusinder af romerske Perler, der er indsendte til Nationalmuseet, foruden mange Mønt-, Guld-, Sølv- og Broncefund m m., der ligeledes er indsendte, og hvoraf vi eje en Del fortrinlige Kopier i Bornholms Museum, og hvoraf de bedste i disse Tider (Marts 1911) sammen med Kopier fra Nationalmuseet og Kopier fra enkelte andre danske Provinsmuseer er udstillede paa den arkæologiske Jubilæums-Verdensudstilling i Rom, og hvor den danske Afdeling sikkerlig vil bringe vort Nationalmuseum og vort Land betydelig Ære.

Vort danske Nationalmuseum, der har Verdensanerkendelse, udretter et meget stort kulturelt Oplysningsarbejde. Og selv om vi Bornholmere til Tider bedrøves over, at vi ikke maa opbevare i Bornholms Museum alt, hvad der findes paa vor Ø, saa maa vi dog bøje os for og erkende vort Fædrelands Nationalmuseums Fortrinsret og Krav paa saadanne Genstande, der har videnskabelig Betydning.

Nationalmuseets store Interesse for Bornholm mærker vi stadig, ogsaa saaledes at forstaa, at det gerne hjælper os i vore stedlige Bestræbelser for at bevare det vi eje, og som der er Mulighed for at bevare.

Amtmand, Kammerherre Vedel har i Skrifter og Foredrag og ved stort personligt Arbejde ude paa Øens Marker ved Gravninger fundet og undersøgt, meddelt, forevist og belært os meget om vore Oldtidsminder; hans Medhjælper Lærerne J. A. Jørgensen og L. Pedersen ligeledes.

Om Lilleborg og Hammershus har vi vor Viden særlig fra Museumsinspektør P. Hauberg, der i mange Aar har arbejdet med en utrættelig Nidkærhed for Kendskabet til og den bedst mulige Bevarelse af de to Bygningsanlæg: Kongeborgen i Almindingen og Bispeborgen paa Slotsbjerget imellem Hammeren og Slotslyngen.

Men hvad de forannævnte saaledes har meddelt os, er i alt væsentligt fremkommet gennem de besværlige og langsomt fremkommelige monumentale Undersøgelses- og Samlerveje.

Ad lignende Veje maa man ogsaa gaa frem for at faa Kendskab til vore bornholmske Middelalderskirker, idet disse ingen skreven Egenhistorie har, og af andre Kildeskrifter kan kun opnaas sparsomme relative Uddrag. Etatsraad Herholdts Arbejde sammen med Professor H. Holms og flere interesserede Arkitekters Opmaalinger i 1874, saavelsom de mange senere foretagne Undersøgelser, har givet os et samlet Overblik over disse Bygninger. Dernæst er Professor L. Wimmers Kæmpeværk om vore Runestene blevet en fortrinlig Støtte til Bedømmelse af Kirkerne Alder, paa de Steder, hvor Runesten har været

benyttet som Bygningssten, og hvor Runer er anbragte i Inventar.

Hovedtrækkene i Danmarks gamle Kirker burde vi alle kende, og her kunde vore Skoler være vore Vejledere. Ingen dansk Skolemand eller Præst burde, historisk set, være uvidende om den eller de Kirkebygninger, der findes indenfor deres Virksomhedskreds. I den katolske Tid var Kalkmalerierne Menigmands Bibel. Men i vore Dage burde de gamle Kirker være en Del af vor Historiebog.

Disse gamle Bygninger, hvori smaalige Hensyn til Enkeltheds Regelrethed og Finpilleri oftest er helt uanset og udeladt, er i Hovedanlægene og Interiørerne gennemført med en Forstaaelse af Alvor og Værdighed, der sikkerlig den Gang formaaede, ligesom de i vore Dage formaar, at stemme Sindet til Ro og Alvor. Og jo mere vi bliver bekendt med disse Kirker, vil vi erfare, hvad de kan fortælle os om Tidernes Omskiften i vort Land og ude i den store Verden.

Man lærer Tid efter anden at forstaa at vore Arkæologer og mange af vore Bygningskunstnere arbejder med stigende Interesse og Grundighed for at bevare det, vi eje i vor gode gamle danske Bygningskultur i Kirkerne, som ogsaa i de gamle Herregaarde, og meget af det, der har været og endnu er i de gode gamle Borger- og Bondehuse.

Vi danske burde have det saaledes, at vi, naar vi rejser ud i vort Land for at glæde os over dets rige Natur, da tillige at kunne glæde os over alt det, man kan læse og lære af Landets Historie i de Fortidsbygninger, som man hist og her faar at se.

Af gamle bornholmske Kirkehuse har vi haft 15

Landsognekirker, mindst 6 Kapeller og 5 Bykirker (efter Hübertz nævnes 1569 Svanike og Nexø som Kapeller, det sidste som Sct. Nicolaj), alle af Sten, der utvivlsomt hos os, ligesom andre Steder, har afløst gamle Trækirker.

Landsognekirkerne og Kapellerne, alle med Helgennavne, er: Sct. Knud (Knudsker), Alle Helgener (Nyker), Sct. Clemen (Clemensker), Sct. Andreas (Rutsker), Sct. Olaf (Olsker), Sct. Michael (Rø), Sct. Laurentius (Østerlars), Sct. Marie (Øster Marie), Sct. Jacob (Ibsker), Sct. Bodil (Bodilsker eller Bolsker), Sct. Poul (Poulsker), Sct. Peder (Pedersker), Sct. Johannes (Aaker), Sct. Marie (Vester Marie, hvor der 1863 fandtes Relikvier af de 11,000 Jomfruer), Sct. Nicolaj (Nylars). Rigtigheden af „Sct. Nicolaj“ kritiseres af Magister P. Thorsen, der tænker sig det rigtigere med Ny Sct. Laurentius, da denne Helgen, hvortil Domkirken i Lund blev indviet, var stor nok til at have to Opkaldelser her paa Øen. Af disse Kirker er Clemens, V. Marie, Rø og Ø. Marie helt ombyggede, men af Ø. Marie staar en Ruinrest tilbage.

Kapellernes Navne og Beliggenhed er: Salomons ved Hammeren, Trefoldigheds i Rø, Sct. Anna i Gudhjem, Sct. Margrethe i Ø. Marie, Sct. Anders i Ibsker og Sct. Jørgens i Aaker. Kun af Salomons, Annas, Margrethes og Jørgens kan ses Ruiner. (Sct. Anders er mig angiven af Hauberg). Bykirkerne er: Rønne, Nexø (begge indviet til Sct. Nicolaj), Svanike, Allinge og Hasle.

De 15 Landsognekirker kan deles i Grupper, og som en fra min Side foreløbig Inddeling anføres: 4 Rundkirker, der hver for sig er ret egentypiske.

De øvrige 11 Kirker med rektangulære (bacilika-formede) Grundplaner kan vel efter deres Enkelt-heder deles i flere Karaktergrupper, men ved denne Lejlighed anføres kun 2 saadanne, de der skønnes oprindelig opførte med Taarne, og de uden Taarne. Af de sidstnævnte ses Poulsker endnu uden Taarn; men de med senere tilbyggede Taarne, der som saadanne er undersøgte, er Rutsker, Vester Marie, Aaker (sidstnævnte efter Løflers Angivelse) Pedersker og Bodilsker (denne sidste blev først iagttaget under Restaurationen 1911). Paa dette Omraade staar Knudsker for mig ret tvivlsom, den nedbrudte Clemens Kirke blev i denne Henseende ikke undersøgt, ligesom der ikke har forekommet særlig Lejlighed til at undersøge Ibsker. Om Ø. Marie og Rø kan man med rimelig Sikkerhed antage, at de har haft deres Taarne samtidig med Kirkens Opførelse.

Adskilligt i disse Kirkebygninger vidner om irsk Paavirkning, men ingen dansk Landsbykirke skønnes at være saa irsk i hele sit Anlæg, som Øster Marie; og Aa Kirke har haft en Midtmur, der desværre er nedbrudt, men som paafaldende henlede Opfattelsen i samme Retning.

Danmark har flere Kirker med mere eller mindre centraliserede Hovedformer, men kun 7 egentlige Rundkirker, hvoraf Bornholm har de 4. Skandinavien har vel haft omkring en Snes saadanne Kirker, hvoraf flere er nedbrudte og de andre betydelig ændrede; men saaledes som de bornholmske nu staar, nogenlunde bevarede i deres oprindelige Skikkelse, kan disse betragtes som ret enestaaende i Europa, og de er jævnlig Genstand for danske og udenrigske Videnskabsmænds Undersøgelser. Der er fore-

taget Opmaalinger og Afbildninger af disse Kirker, og der er skrevet om dem af danske, svenske og tyske Forfattere, ligesom der blandt Undersøgerne har været Østerrigere og Franskmænd.

Hvorfra stammer da Grundformen til disse vore Kirker, især Rundkirkerne?

Den centrale Bygningsform findes mange Steder i den førkristne som i den kristne Tid, saavel indenfor religiøs som indenfor verdslig Bygningskunst fra meget tidlig Tid. Rundformen er i stor Udstrækning benyttet ved Forsvarsbygninger, i Enkeltværker og som Murtaarne i større Anlæg. Disse Rundbygninger findes i Asien fra langt mod Øst og til Middelhavet, i Nordafrika og i Kulturlandene mod Middelhavets Nordkyster, hvor de i stor Udstrækning er benyttede i den kirkelige Bygningskunst; tænk blot paa Italiens Centralkirker og de mange prægtige Bapisterier (Daabskapeller). Fra Middelhavslandene er Rundbygningen ført nordpaa og vestpaa, ind gennem Frankrig og andre Lande, hvor den ogsaa disse Steder er anvendt til Kirker og til Forsvar. Vi kan se den billedlig fremstillet i det middelalderlige Paris, og fra befæstede Bymure og Bispesæder; og derfra er Bygningsformen utvivlsomt kommen til de nordligere Lande, og derved ogsaa til Bornholm, hvor vi foruden de 4 Rundkirker har Rundhus-Reminiscenser i Befæstningsanlægget Hammershus, og senest 1689 i Rønne Kastel, ligesom ogsaa paa Christiansø.

Vore 4 Rundkirker — ogsaa de oprindelige 11 fir-kantede —, er opførte som Kirkehuse, men tillige med stærkere eller svagere Forsvarsanlæg, som i Ufredstider kunde være Befolkningen et Tilflugtssted og midlertidigt Støttepunkt.

Der spørges, og med stigende Interesse: Naar er disse Bornholms Kirker opførte? Men dette kan endnu ikke opgives bestemt.

De indvundne Resultater ved de forhen foretagne Undersøgelser peger hovedsagelig paa det 13de Aarhundredes 1ste Halvdel, selv om enkelte, til Ekspl. Pouls Kirke og de tilbyggede Taarne, maa henføres til samme Aarhundredes sidste Halvdel.

Under de Tidsaldre, da det kristne Romerrige mødtes med Folkeslagene fra Vest og fra Nord her i Europa, har den Virkning af Kulturblanding og Kulturforplantning, der under Kristendommens mægtige Paavirkning dannede den romanske Periode under Kirkens og Pavedømmets Overherredømme, skudt sin Virksomhed ud til de omliggende Hedingelande, og saaledes ogsaa til os. Og dermed paafulgte Bygningen af Kirkehuse, de første af Træ, hvor dette Materiale var lettest at tilvejebringe, rimeligvis ogsaa ved at omdanne de gamle hedenske Gudehuse; men derefter byggedes af Sten, først smaat, senere stort, ja, Kirker med Taarne og rigt Udstyr.

Ansgar, vor første kristne Apostel, kom til Danmark 826. I Aarene fra 847—52 byggede*) han sin første Kirke i Hedeby. Ansgar var i Sverrig, men om han eller hans Medarbejdere var paa Bornholm vides ikke.

Svend Estridsen (1047—76) opfordrede Biskop Egino i Dalby i Skaane til at arbejde for Kristendommens Fremme paa Bornholm.

Efterat Ærkebispesædet for Norden blev flyttet

*) Byggede ogsaa i Ribe. Døde 9/11 865.

fra Bremen til Lund, fik vi først Ærkebiskop Asker 1103—37, og derefter Eskild 1137—77. Begge arbejdede nidkært for Kristendommens Udbredelse og Fæstnelse, utvivlsomt ogsaa paa Bornholm. Det kan ses paa de fleste af vore mange Runestene fra den Tid, paa de Stene med Korsformer og med kristne Paakaldelser og Bøn om Helgenes Hjælp.

I Tiden fra ca. 1145—67 byggedes de prægtige Domkirker i Lund, Viborg og Ribe. (Lund Sct. Laurentis første Indvielse foretoges 1145). Disse Kirkers Stil hjemførtes fra de tyske Rhinlande, fra Kirker, hvis Bygningsformer var grundlagte i Lombardiet. Men ogsaa Smaakirker blev byggede i den Tid; vi har saaledes Gellerup i Midtjyllands Hedeegn med Aarstallet 1140.

Efter den Tid tøvede dog Bornholmerne ca. 100 Aar, inden de fik de omtalte Stenkirker (3 à 400 Aar eller mere efter Ansgars Virksomhed). I denne Mellemtid har vel ogsaa Bornholm haft Trækirker, hvis disse har kunnet holdes i Fred for Sørøvere.

Men i det 12te Aarhundrede fik Danmark sin Absalon, Hvideslægtens største og mægtigste Mand, der fødtes 1128 i Fjenneslevlille paa Sjælland og som ganske ung drog til Paris, for der i en Aarrække at blive uddannet i Kristenkundskab og Statskyndighed. Allerede havde Eskild, der selv var uddannet i Hildesheim, knyttet Forbindelser med Frankrig; men med dette Land knyttede Absalon i Særdeleshed nye og stærke kirkelige Forbindelser og formaaede franske Klosterledere til at flytte til Danmark. Og under sin Uddannelsestid i Paris fandt Absalon ogsaa Venner blandt indflydelsesrige Irere.

Da Absalon kom hjem fra sit lange udenrigs

Studieophold, tog han i Forening med sin kongelige Fostbroder, Valdemar den store, for Alvor fat paa at samle vort uenige og forarmede Land, rense det for Fjender og tugte disse, samt materielt og aandeligt at genrejse, udvide, styrke og befæste Landet, saaledes at det for os og Europa fik Betydning. Ja, noget af det største, Danmark har oplevet. Absalon var altid foran med Raad og med personlig Daad, til Lands og til Vands, med Haandens og med Aandens Arbejde. Ca. 30 Aar gammel blev han Biskop i Roskilde. Men han var ikke alene Bisp, han var ogsaa Stridsmand og han var Statsmand, og faa har vel som han haft Blik for og formaaet at forene Kristendom med Statsstyre, Bispemagten og Kongemagten med Hverdagslivets mangfoldige Pligter, til virkelig Opkomst og Landegavn. Hjemme som ude var Absalon virksom og en af de største, om ikke den største Foregangsmand, som vort Land har fostret.

Under denne Periode fik Danmark en materiel og mægtig kulturel Fremgang, hvorfra vi den Dag i Dag har mange store og lærerige Minder. Absalons og hans samtidige Slægtninges og Venners Kirkebygning studeres stadig, beundres og beskrives af vore Kunst- og Kulturhistorikere og opmaales af Arkitekter og Arkæologer, der paa mange Maader søger at berige vor Historie og at friske og genføde vor Bygningskunst, ogsaa ved Sammenarbejdning med andre Kunstformer, og vor Tids Betragtning og Nyteknik til virkelig Nyskabelse. Betragt til Ekspl. Raadhuset og Andreaskirken i København og mange andre danske Nybygninger, hvorved mærkes en glædelig Opgang i vor Bygningskunst, der altfor længe har været langt nede. Saa mærkeligt

det end lyder, har ogsaa Absalons Aand og hans Stenhuse kunnet tale, de har været med til at raabe os op til bedre Overvejelser og til bedre Handling.

Men netop under eller i nær Sammenhæng med Absalonstidens mægtige Fremstød, der satte sine Spor i de nærmeste Slægtled, var det, at de bornholmske Landsognekirker blev byggede.

De opførtes paa en enligt liggende dansk Ø, der mere end de andre danske, mere samlede Landsdele var udsat for de Røvere, der paa den Tid hærgede paa Østersøens Øer og Kystlande.

Derfor blev ogsaa disse vore omtalte bornholmske Bygninger ikke alene Kirker, men i nogen Maade og saa meget, som Forholdene tillod, tillige Tilflugts- eller Værnsteder for Befolkningen under røveriske Strandhug.

Oberstløjtnant Otto Blom har fremsat Tvivl om Fæstningsanlægget i disse Kirker; andre Forfattere har derimod betragtet det som ret betydningsfuldt. Det kan imidlertid næppe bestrides, at de er saameget Fæstningsanlæg, at de kan tænkes som midlertidige Støttepunkter overfor periodiske Angreb, væsentlig fra Søen. Ogsaa den ret begrænsede Vandmængde, der har kunnet tilvejebringes og opbevares i disse Bygninger, maa støtte Betragtningen for kun et kortvarigt Værnsted. Egentlige Vandkilder har man hidtil ikke fundet i disse Kirker.

Kirkebygningerne blev opførte af Natursten, Granit, Sandsten, Grønskifer og Silurkalksten, hvilken sidste tillige brændtes paa Byggestedet for at benyttes som Mørtel. Om Hjemstedet for en fin, grøn Sandsten, hvoraf V. Marie Kirke var opført (tilhugne til hele Kirken) har danske og svenske Geologer

været meget i Tvivl, hvilket ikke helt har været Tilfældet med en til Enkeltheder i Ruts Kirke benyttet Frodsten (Kildekalk), der kan tænkes at være hidført fra Samsingsaa (Biskops Kilde) i Clemensker eller fra Bennesta ved Ystad.

Bygningsstilen blev romansk, om end Overgangsformer til Gothikken er kendelige, til Eksp. i Sct. Pouls Kirkes Dørportaler, især den nordre.

Men det overvejende Antal af de 15 bornholmske Langsognekirker (derunder de runde og de fleste af de taarnløse basilikaformede) er efter mit Skøn opførte fra Slutningen af Absalonstiden og indtil Ærkebiskop Jacob Erlandsens Tid, indenfor det 13de Aarhundredes første Halvdel. Jeg maa da antage, at disse Bygningers Anlæg og Former er hentede, om end over Ærkebispestaden Lund, saa dog fra Absalons Venskabslande Frankrig og Irland. Arkitekten Professor V. Kok har paavist, hvorledes den gamle Øster Marie Kirke har et afgjort irsk Hvælvings- og Taganlæg. Man tør sikkerlig anføre, at denne Kirke er den af de kendte danske Smaaskirker, der har haft den mest udprægede irske Karakter; og den oprindelige Midtmur i Aa Kirke — som desværre fjernes under Restaurationen Aar 1874 — pegede i samme Retning.

De fire bornholmske Rundkirker, der er forskellige fra de øvrige danske Rundkirker, er utvivlsomt af fransk Oprindelse. Adskillige Kirker i Frankrig, i Irland og paa Ørknyøerne, maatte nemlig der, ligesom her paa Bornholm, være byggede saaledes, at de var nogenlunde modstandssikre overfor Strandhuggeres Angreb. Ols Kirke, som jeg ikke kan frigøre mig for at betragte som den ældste (fra

Overgangstiden fra 12te til 13de Aarhundrede) har fortrinsvis Lighed med de franske Bymurstaarne. Nykirkes øverste Stokværk henleder Opmærksomheden paa Muligheden af et nedbrudt 3die frempringende Stokværk af Træ, hvilket heller ikke er ukendt i Frankrig; og Nylars Kirkes Kalkmalerier, der angives at være samtidige med Kirkens Byggetid, er paafaldende franske. Sammenlignes Bygningsformen og Kalkmalerierne med gamle franske Arbejder, der er behandlede henholdsvis af Arkitekterne Viollet-le-Duc og P. Gélis-Didot et H. Laffillés, da erfares umiskendelig den franske Lighed.

De 4 bornholmske Rundkirkers Hovedformer er nogenlunde ensartede, men ved nøjere Betragtning er de dog ret forskellige i Enkelthederne. Nyker og Olsker har firkantede Korhuse, medens disse i Østerlars og Nylars er ovale i Planformen. Sidstnævnte Kirkes Midtpille er hul og kan tænkes som et Bapisterium (Daabshus), som ved 6 aabne Buer har Forbindelse med Kirkerummet, der har haft Stenbænke langs Ydermuren. Alle disse Kirker har haft en oprindelig Dør mod Nord for Kvinder, og en mod Syd for Mænd; udfør sidstnævnte er senere opført Vaabenhuse. I Østerlars Kirke er Norddøren bevaret, og der findes ogsaa en Rest af et oprindeligt Stenalter. Under Nylars Kirkes Restauration i 1881 fandtes et helt og velbevaret Stenalter, der desværre af Provstiet blev beordret nedbrudt og Stenene fjernede, hvorefter det erstattedes med en Trækasse. I Mur-opbygningen har Nykirke 2 og de andre Kirker 3 Stokværk; i det 3die har Øster- og Nylars en ydre Skyttegang med kendelige Spor af Brystmur og Murtinder, hvorunder findes Spygatter for Vandafløb fra

Skyttegangens udadfaldende og mørtelbelagte Gulvflade. Hvorvidt Øster- og Nylars har haft centralt Vagttaarn, opført over Midtpillen op igennem Kegltaget, kan ikke bestemt afgøres. Efter malede Taarne i de oprindelige Kalkmalerier i Nylars maa det vel nærmest betragtes som tvivlsomt; og efter en foreløbig Undersøgelse af samme Kirkes Midtpilles øverste Parti skønnes det ogsaa som tvivlsomt, forsaa vidt som et Vagttaarn har været af Murværk, medens enkelte Trædele henleder Opmærksomheden paa, at et Taarn af Træ har været muligt.

Ogsaa Møntfund kan i nogen Maade være vejledende ved Bedømmelsen af Kirkernes Alder, hvorfor det meddeles, at i Nylars, Østerlars og Vester Marie Kirker fandtes Mønter fra Valdemar Sejers Tid, og i Øster Marie og Rø fra Ærkebiskop Uffe Trugtsøns Tid.

Ret morsomt er det at iagttage, at Vinduer og Døre har et skraat Tilløb opefter (smallere foroven end forneden); man kommer derved til at tænke paa etruskiske Reminiscenser, der ogsaa har fundet Vej til os, og som ogsaa bekræfter Julius Langes Ord: „at selv den ringeste Bygmester ikke har kunnet frigøre sig fra Antikkens Paavirkning.“

Mange er de Spørgsmaal, der har paatrængt sig under Arbejdet med disse Kirker, og de senere tilbyggede Taarnes Tidsalder bliver et af dem, som jeg tænker mig henført til den Tid, hvor Jacob Erlandsen eller hans nærmeste Efterfølgere, i sidste Halvdel af det 13de Aarhundrede, søgte saa stærkt som muligt at haandhæve og befæste deres Herredømme over Bornholm.

Videre Enkeltheder om hver af de behandlede Kirker haaber jeg, som i min Indledning anført, at jeg maa faa Lejlighed til at fremsætte i de nærmest følgende Aar.

Det bør dog bemærkes, at der er handlet ilde mod disse gamle Mindesmærker. Trods den store Interesse og Forsigtighed, der fra de overordnede Myndigheders Side har været Grundlaget for Behandlingen af disse Kirkers Byggesager, saa er Resultatet dog blevet, at tre af de gamle Kirker er helt nedbrudte og en staar som en Ruinrest, medens alle disse fire er erstattede af nye Kirker. Ligeledes er det gamle Kirketaarn i Rutsker erstattet af et helt nyt. Ja, ydermere er flere af de fritstaaende, mindre brøstfældige Klokketaarne, der var særlig typiske for de bornholmske Kirker og Kirkegaardsanlæg, bleven nedrevne.

Nu maa jeg sige, det var ikke nødvendigt at nedbryde disse Kirketaarne saa lidt som de fritstaaende Klokketaarne; de kunde og de burde have været behandlede med større eller mindre Istand sættelser, og langt hellere med en Støttepille mere, end et helt nyt Taarn eller intet Klokketaarn.

Hvad har da Aarsagen været til det, der er sket, og hvorved Bornholm har mistet alt for mange af sine kulturhistoriske Monumenter?

Svaret maa blive: Tidernes Omskiften og utilstrækkeligt Kendskab til de paagældende Bygningers historiske Betydning.

Kirkerne var opførte til Middelalderens katholske Gudstjeneste; saa kom Reformationen og medførte

den første Forandring, der forøgedes under Rationalismen. Men allerværst var det med de mangeartede Krav, som Menighedernes Vækst og Moderniseringstrang førte med sig, saaledes at sidste Halvdel af det 19de Aarhundrede, særlig Perioden fra 1860 til 1893, medførte de største Forandringer, hvorved alt for meget gik tabt. Menighedernes Fortrinskrav paa Kirken, som det Kirkehus, de skulde bruge ved deres Nutidsgudstjeneste — men med manglende Forstaaelse af det værdige, alvorsfulde og kønne, der fandtes i disse Bygninger, saavelsom deres historiske Betydning — mødtes vel med adskillige arkæologiske Krav, men Mægling mellem det gamle, der var, og de nye Krav, der fremsattes, blev i Reglen uænset. Heller ikke var der eller kunde paa det Tidspunkt hos nogen Myndighed være tilstrækkelig klart Overblik over disse Smaabygningers historiske Værdi*), og dette maatte utvivlsomt føre til, at Menighedskravene blev de sejrende. Restaurationerne og Nybygningerne blev da udførte efter den Tids Synsmaade. Man mærker dog — om end sent — kendelige Fremskridt i Forstaaelsen inden for den seneste Tid af den angivne 33 Aars Periode.

Meget af det, der saaledes er foretaget, har medført Tab, der maa beklages, men det kan ikke ændres. Med Rette kan Hovedaarsagen ikke tillægges nogen. Kirkernes højeste Styrelse kunde næppe handle anderledes. Overfor Kirkernes Brøstfældighed

*) Til Eksempel kan anføres, at man tog Laan, uden Renter og Afdrag, af disse Smaakirkers Formue til Hjælp til at restaurere andre, større monumentale Kirker udenfor Bornholm, hvilket man næppe havde gjort, hvis man tilstrækkelig havde kendt de bornholmske Kirkers kulturelle Betydning.

og Menighedernes Krav stod Arkæologerne vaklende, og de vejledende Arkitekter, fra dem med størst Sagskundskab til de ringere, fulgte Datidens Behandling, vel nærmest Viollet-le-Ducs Restaurationsbetragtning. Ingen paaviste anden Fremgangsmaade; andre Midler og andre Veje forsøgt ikke, kort sagt, vi var ikke den Gang naaet saa vidt i Forstaaelsen og Behandlingen af disse Bygninger som nu. Nu bagefter er vi klogere og maa beklage, at vi ikke forstod bedre at bevare det, vi ejede*).

Men lad dette være os en Lære til bedre at faa det bevaret, som vi nu har til Rest; og lad os alle være behjælpelige med at lære Menighederne og Befolkningen at forstaa, hvilke befyndningsfulde Kulturminde vi har i disse vore Kirker.

Rundkirkerne har klaret sig bedst; den runde Form er anvendt som heldigst til Forsvar mod Middelalderens Strandhuggere, men dens Sluttethed har ogsaa vist sig modstandsdygtig mod Nutidens Forandringsangreb.

Rønne, April 1912.

Mathias Bidstrup.

*) I Aaret 1886 leverede Museumsinspektør P. Hauberg et skriftligt Indlæg for at faa bevaret de gamle Kirketaarne i Rø og i Rutsker, ligesom ogsaa Klokketaarnet sidstnævnte Sted; men kun Ruts Klokketaarn lykkedes det at bevare.

Kongeborgen i Almindingen*) (Lilleborg).

Omtrent midt paa Bornholm ligger den store ejendommelige Statsskov Almindingen, hvori Bornholmerne plejer at holde Møder og Fester, og hvortil der kommer Turister i betydeligt Antal. En Gæstgiveripavillon og et anselig Hotel er opbygget i Skoven. Inde i Almindingens gamle (vestlige) Del findes paa en klippig Banke nogle Murrester af en Borg fra Danmarks Middelalders Dage, hvilken Borg maa antages at have været Kongen (Kronen, Staten) tilhørende. Ruinerne af denne Borg kaldes i nyere Tid Lilleborg, hvilket Navn i det følgende jævnlig vil blive anvendt om Borgen. Som det efterfølgende vil vise, gik Lilleborg tilgrunde i 1260 efterat have været i Brug i antagelig over 100 Aar. Det var vistnok først efter, at denne Kongeborg i

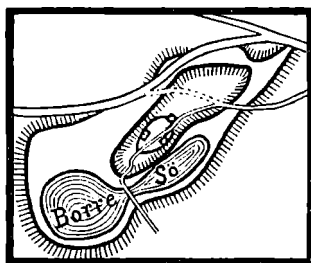
*) Nærværende Bemærkninger om Lilleborg var allerede skrevne, da Museumsinspektør Haubergs Omtale af Borgen fremkom i forrige Bind af „Bornholmske Samlinger“. Bemærkningerne, der maaske ikke er unyttige ved Siden af Haubergs Omtale, fremsættes her, næsten ganske som de forelaa, inden nævnte Bind udkom.

Almindingen var gaaet under, at Bispeborgen ved Hammeren, Hammershus, opstod, jfr. nærmere det følgende.

Historieskriverne har ikke udviklet synderlig meget med Hensyn til Lilleborg, og Ruinerne heraf synes, navnlig i tidligere Tider, overhovedet kun at være blevet i mindre Grad paaagtede. I det følgende skal først i et kortere Afsnit I gøres en Del Bemærkninger vedrørende Lilleborg, hvorefter der i et noget længere Afsnit II skal fremsættes en Række historiske Bemærkninger, der staar i nærmere eller fjernere Forbindelse med Borgen. Under disse sidste Bemærkninger vil ogsaa blive medtaget en kort Omtale særlig af Hammershus og Bornholms Vester Herred. Nedenfor findes et lille simpelt Oversigtskort og noget længere fremme et Fotografi fra Lilleborg.

I.

Den Banke, hvorpaa Lilleborgs Ruiner findes, ses af nedenstaaende Kort — der vender Nordsiden

opad — at have Bundfladeform noget lig en venstre Fodsaal og at strække sig omtrent i Retningen Sydvest-Nordost. Bankens største Længde er ifølge Generalstabskort henved 450 Alen (henved 280 Meter). I det følgende vil ofte for Nemheds Skyld Bankens (og Borgens) Ender blive betragtede som en nordre og en

gange vil ofte for Nemheds Skyld Bankens (og Borgens) Ender blive betragtede som en nordre og en

søndre og dens Sider som en vestre og en østre. Med andre Ord: det vælges her at betragte Banken og Borgen som strækkende sig i Nord og Syd. (Tidligere har man undertiden valgt at omtale Banken og Borgen som gaaende i Øst og Vest). Den egentlige Borg har ikke strakt sig over nær hele Banken. Hvor Borgen ligger, er Banken temmelig høj med ret stejle Sider, men nordefter aftager Højden, saaledes at Banken er helt lav nordligst. Hele Banken Nord for Borgen samt Størstedelen af Skrænterne omkring Borgen er nu skovbevokset.

Omtalte Banke med Lilleborg er beliggende et lille Stykke Vej Sydvest for Almindingshotellet. Amtslandevejen, som i nogle Bugtninger fører Vest paa ud af Almindingen, løber — som den efter foranstaaende Korts Udvisende i nyere Tid er anlagt — tæt Nord og Vest om Borgbanken.

Omtalte Borgbanke omgives nu dels af den saakaldte Borresø (Borgsø) og dels og navnlig af Engdrag. I gammel Tid har Banken fremtraadt som en af Sump og Sø opragende Ø. Den dybe Borresø, som har nogle Vandtilløb fra Vest, har tidligere været betydelig større end nu; men blank Sø har dog næppe staaet omkring hele Borgbanken, hvorimod der, som angivet, antagelig omkring Bankens nordlige Del har været Sump, maaske med høje Sivvækster. Med Tiden har Sumpdragene forvandlet sig til Eng.

Daværende Skovrider Hans Rømer lod i Begyndelsen af forrige Aarhundrede anlægge en meget stor Grøft Øst paa fra Borresøen, saaledes at det er muligt væsentlig at udtømme denne Sø for Vand. Nævnte Grøft, der tildels er dannet ved Bortspræng-

ning af Klipper, er til en vis Dybde forblevet aaben, men Vandløbet i Bunden er paa en Del af Strækningen lukket. Fra den meget fugtige Eng omkring Borgbankens Nordende skaffede Rømer desuden Vand-afløb Nord paa (under Landevejen) til en lille Al-mindingssø kaldet Aaremyr.

Højest har den Banken omgivende Dalbund været paa sit smalle Sted Øst for Banken, dér hvor en Vej Øst fra nu fører ind paa Banken, og mulig har her i Borgens Levetid været ligesom nu en fast Jordvej. Dalens nuværende Højde paa herommeldte Sted kan dog skyldes, at der i senere Tider er foretaget nogen Opfyldning paa Stedet, og det er saaledes ogsaa muligt, at der paa dette Sted har været en Træbro paa nedrammede Pæle, dengang Lilleborg stod i sin Vælde. Der har i alt Fald Nord fra ført en Vej ind i Borgen, jfr. nedenfor. Antagelig har der fra selve Borgen været en Udgang til Bankens Sydende; men denne Del af Banken, der stødte ud til den dybe Borresø, har sikkert ikke haft nogen Vejforbindelse med Omverdenen. Det bemærkes her, at den Dæmning gennem Borresøen, som foranstaaende Kort viser, er opkastet i senere Tider, efterat Søens Vandstand var blevet betydelig sænket.

Selve Lilleborg har, som Kortet foran viser, udgjort en oval Borggaard med Bygninger paa de to Sider indenfor Fæstningsmuren. Ved Borgens nordlige Ende har staaet et næsten lige-firkantet Taarn med svære Mure. Langs Taarnets ene Yderside har en smal Vej nær Bankens Østskrænt ført ind i Borggaarden, dér hvor Stien nu gaar. Ved at passere forbi Taarnet ad nævnte Sti, som er vist paa Kortet, kommer man ind i Borggaarden gennem en Slags

Porthus. Passagen her fører over skraanende Klippeflader og maa have været saa ejendommelig ubekvem, at det endog synes at kunne have været noget vanskelig at trække en ubelastet Hest ind og ud gennem Porthuset. At køre ind i eller ud af Borggaarden med Heste og Vogn har i alt Fald sikkert ikke kunnet lade sig gøre. Udenfor den egentlige Borg har (paa Borgbanken) været forskellige Udhuse (Stalde m. m.) især Nordost for Borgen, hvilke Udhuse formodes at have været byggede væsentlig af Træ. Mulig har ogsaa visse nu helt forsvundne Bygninger inde i Fæstningsgaarden været byggede hovedsagelig af Træ. Borgens Stenbygninger antages at have haft Spaantage, da der ikke paa Borgtomten er fundet Spor af ubrændbart Tagmateriale. — Fra Lilleborg har rimeligvis Nord om Borgbanken ført en Vej til Rønne, maaske forbi Vestermarie Kirke.

Da Lilleborg i 1260 blev angrebet af Kongens Fjender og ødelagt, skete Ødelæggelsen navnlig ved, at Borgen afbrændtes, hvilket kan skønnes af, at der i Ruinerne er fundet forkullet Korn, forkullede Bjælkestykker og ildpaavirkede Mursider. I senere Tider har man successivt revet ned af Borgens Mure og ført de nedrevne Sten bort til Brug andet Steds. Efterat Borgens Bygninger og øvrige Mure saaledes i Hovedsagen var nedbrudte, og en Mængde Murfyld ved Nedbrydningen havde opdyngtet sig omkring de tilbagestaaende lave Mure, har der været en lang Tid, gennem hvilken man — medens Træer og Buske m. m. har haft Lejlighed til at opvokse paa og omkring Borgen — hverken i Literaturen eller paa anden Maade har skænket Borgen nogen videre Opmærksomhed.

Efterat fornævnte Hans Rømer i Aaret 1800 var blevet ansat som Skovrider i Almindingen, blev det hans Opgave paa forskellig Maade at ophjælpe den før hans Tid i saa høj Grad forfaldne Almindingskov¹⁾. Han gav sig ogsaa til efterhaanden at røre ved selve Lilleborg. Nysgerrig efter at finde gamle Sager ryddede han, navnlig i Aarene 1820—22, op paa Borgtomten og opnaaede bl. a. derved, at de resterende Borgmure kom til at træde synligere frem end tidligere.

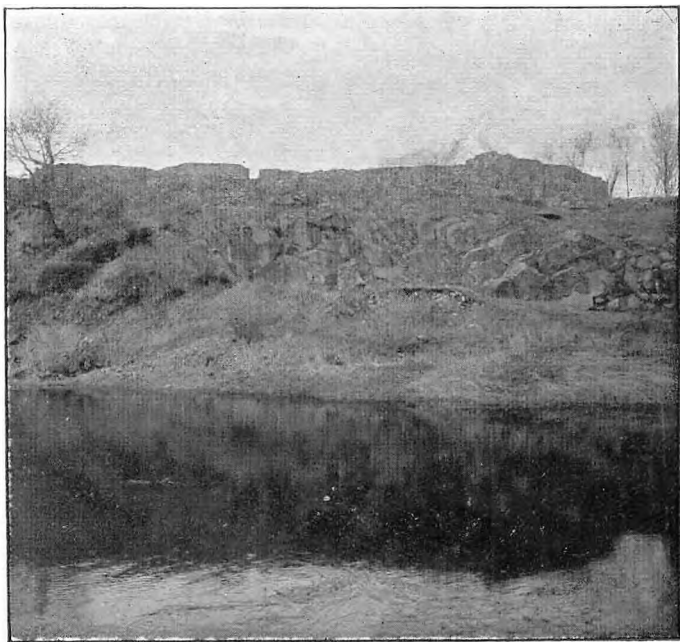
Efter Rømers omtalte Oprydninger kom Lilleborg til at ligge i Ro indtil 1887, i hvilket Aar Nationalmuseet²⁾ paabegyndte fornyede Udgravninger paa Borgen, hvilke med Undersøgelser og Istandsættelser forbundne Udgravninger har været fortsatte i senere Aar og mulig vil blive yderligere fortsatte. Det bedst bevarede Parti af Lilleborg er det foran omtalte Taarn. Iøvrigt er de tilbageværende Mure af Bygningerne Østlig i Borggaarden ret betydelige og klart synlige. Samtlige andre Bygningsfundamenter saavel som en Del af Murlevningerne omkring Borggaarden m. m. ligger imidlertid i deres ringe Højde atter overgroede og usynlige, især om Sommeren. Paa efterstaaende Fotografi ser man over Borresøens nordøstlige Del det vigtigste af Lilleborgs Ruiner (til højre Taarnet) ovenfor Klippeskrænten. Trætoppene navnlig over Taarnet er kun svagt synlige paa Billedet.

Ved Skovrider Rømers foran omtalte Oprydninger

¹⁾ Jfr. om Almindingen „Bornholmske Samlinger“ 2. Bind S. 102 og 6. Bind S. 47 Note 12.

²⁾ En under Kultusministeriet hørende københavnsk Statsinstitution, som har at gøre med Oldsager, gamle Borgruiner m. m.

paa Lilleborg og hans dermed forbundne Søgninger efter gamle Sager, hvilken Virksomhed støttedes af Bornholms daværende Kommandant Hoffmann, blev der fundet et Antal gamle Mønter og en hel Del andre Ting, hvilke Mønter m. m. blev oversendte

til København³⁾, hvor de nu forefindes i Nationalmuseet. Ved de fornævnte af Nationalmuseet foretagne Undersøgelser paa Lilleborg er der yderligere fundet en Del Mønter og andre Genstande fra Borgens Levetid, hvilke Mønter etc. ligeledes er tagne i Bevaring i Nationalmuseet.

³⁾ Jfr. Antiquariske Annaler 4. Bind, Kbhvn. 1827, S. 165—68, 189—94, 223—27.

Af de Mønter, der i det hele ved Skovrider Rømers og Nationalmuseets Undersøgelser er fundne mellem Lilleborgs Ruiner, er de ældste prægede i Knud d. V's Kongetid (1146—57) og de yngste i Erik Glippings Kongetid (1259—86).

De forskellige andre Ting, der er fundne paa Borgtomten og er blevet bestemte til Opbevaring hos det Offentlige, findes i Nationalmuseets Udstillingslokaler i København samlede paa Hylder i et særskilt Skab med Glasdør for. Der ses i dette Skab Knive, Sakse, Kamme, Benfløjter, Laase, Nøgleskilte, Nøgler, Hængsler, Bolte, Spiger, Kramper, Bor og andre Smaaredskaber, Fiskekroge, Segle, Pilespidser, Spydspidser, Spænder, Stumper af Ringbrynjer, Sporer, Stigbøjler, Hestemundbid, Hesteko, Strigler og meget andet.

Et Stykke Vej Sydost for Lilleborg ligger, indenfor Almindingsens sydlige Udkant, Nord (lidt til Vest) for Skovridergaarden Rømersdal, den saakaldte Gamleborg⁴⁾, en stor klippig, nu skovbevokset Banke, rundt om hvis ujævne Overdel løber — afbrudt af et Par Portgab — en gammel Vold, der paa Bankens Vestsiden har haft en Stenmur udvendigt. Denne Banke har sikkert langt tilbage i Tiden været et befæstet Sted med Træbygninger⁵⁾ af den Slags, man

⁴⁾ I nogen Afstand Øst (lidt til Syd) for Almindingen findes ved Sydsiden af Paradisbakkerne en høj Banke (med en Kende Voldrester paa), som ligeledes kaldes Gamleborg. Dette gamle Voldsted henregnes til de saakaldte Bondeborge fra Oldtiden, hvoraf der findes flere andre paa Bornholm.

⁵⁾ Jfr. C. G. Brunius: Konst-anteckningar under en resa till Bornholm år 1857, Lund 1860, S. 94—95. Denne Bog vil i nogle følgende Noter blot blive betegnet med Navnet Brunius.

i gamle Dage, da der var betydelig Skovrigdom, plejede at bygge af Bjælker og Planker⁶⁾. Gamleborg er ældre end Lilleborg. Sandsynligvis er Lilleborg opstaaet — maaske kort efter Aar 1100 — i nær Sammenhæng med Gamleborgs Nedlæggelse. Den Omstændighed, at Gamleborgbanken fremtræder som større end Banken, hvorpaa Lilleborgs Ruiner findes, og at Gamleborg tilsyneladende har indtaget en større Plads end Lilleborg, har antagelig foranlediget, at Navnet Lilleborg er opstaaet.

Som — tildels illustreret — nyere Literatur om Lilleborgs Ruiner kan nævnes følgende: a) Bogen „Bornholm“ af P. Hauberg, i flere Udgaver. b) Traps Beskrivelse af Danmark (Vestermarie Sogn, Bornholm), i flere Udgaver. c) Fra Arkiv og Museum 1. Bind, Kbhvn. 1899—1902, S. 83. d) Nationalmuseets anden Afdelings Redegørelse for dens Virksomhed siden 1892, Kbhvn. 1908, S. 43. e) „Bornholmske Samlinger“ 6. Bind for 1911, S. 133. — Endvidere kan henvises til det i efterstaaende Note 12 nævnte Foredragsreferat samt til en Artikel i „Bornholms Avis“ for 18. Juli 1888.

Det skal endnu i dette Afsnit bemærkes, at forskellige Fund paa og ved Lilleborg viser, at dette Sted i Oldtiden, endog i Stenalderens Dage, har været en Boplads. Særlig skal nævnes, at da Skovrider Rømer i sin Tid lod producere Tørv af Borresøen, opdagedes der i Tørvedyndet en Klump af Mønter og Ringe. Det lykkedes af denne Klump at opfange en Spiral-Guld-Fingerring og 16 romerske

⁶⁾ Jfr. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1869 S. 185, 1894 S. 377.

Sølvmonter, prægede i Tiden ca. 100—190 efter Kristi Fødsel, hvilke Ringe og Monter derefter oversendtes til de offentlige Samlinger i København. Omtalte i Søen forefundne Monter og Ringe — hvilke Genstande, som angivet, ikke alle blev opfangede — er antagelig i gammel Tid sænkede ned i Søen som et Offer til Guderne⁷⁾.

II.

Overensstemmende med Indledningsbemærkningerne foran skal i dette Afsnit gives en historisk Fremstilling, der vil komme til at omhandle Lilleborg.

Det er ganske troligt, at der senest henmod Aar 800 fremstod under en Enekinge et samlet Kongerige Danmark, indbefattende tillige Skaane, hvilken sidste Landsdel var adskilt fra det nordligere befolkede Land ved store ufarbare Skovstrækninger og havde en Befolkning lig den øvrige danske⁸⁾.

Bornholm har sikkert oprindelig faaet sin Befolkning fra Skaane, som er det Øen nærmestliggende Land. Angaaende Øens statsretlige Forhold i gammel Tid haves der i en engelsk Rejseberetning fra ca. Aar 890 en Udtalelse om, at Øen da havde sin egen

⁷⁾ Jfr. angaaende ovenomtalte Oldtidsfund navnlig Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed 2. Bind, Kbhvn. 1833, S. 259—60, og 3. Bind, Kbhvn. 1836, S. 312—13.

⁸⁾ Skaane (med Halland og Bleking) vedblev næsten uafbrudt indtil 1658 at være en Bestanddel af Danmark.

Konge. Denne Rejseberetning⁹⁾, der er afgiven til den engelske Kong Alfred af en Mand Wulfstan, som havde været paa Opdagelsesrejse i Østersøen, plejer at blive anset for paalidelig, og det kan altsaa være, at Bornholm stadig indtil nævnte Tid havde bevaret og endnu en Tid derefter opretholdt Stillingen som et eget uafhængigt Høvdingedømme eller Kongerige. Senest i Kong Harald Blaatands Tid (936—85) er Øen imidlertid — maaske ved krigersk Erobring — blevet indlemmet i Kongeriget Danmark. Efter denne Forening med Danmark blev Øen paa Danekongens Vegne bestyret af Hovedsmænd (Lensmænd, Jarler) en efter en. Af saadanne bornholmske Hovedsmænd nævner Historien særlig en ved Navn Veset(e) og en senere (fra 1080'erne) ved Navn Egil, ogsaa kaldet Blod-Egil.

Som naturligt var, kom Bornholm i offentlige Forhold i nær Forbindelse med den danske Landsdel Skaane. Kristendommen blev i den nærmeste Tid efter Aar 1050 udbredt paa Øen ved den skaanske Bisp Egin. Efterat Skaane en kort Tid havde været delt i bispelig Henseende, blev hele Skaane¹⁰⁾ tilligemed Bornholm nogen Tid før Aar 1100 gjort til et Bispedømme (Stift) med Bispesæde i den skaanske By Lund, og i 1104 blev Biskoppen af Lund og hans Efterkommere i Embedet ophøjede til Ærkebisper.

Den overordnede Gejstlighed besad i hine — ka-

⁹⁾ Jfr. Værket „Scriptores rerum Danicarum“ 2. Bind S. 118 samt iøvrigt f. Eks. Danmarks Riges Historie af Steenstrup m. fl. 1. Bind S. 282 og 291.

¹⁰⁾ Skaane tages her i videre Begreb som omfattende ikke blot det egentlige Skaane, men ogsaa de dermed forbundne Landsdele Halland og Bleking.

tolske — Tider betydelig Magt og Indflydelse og stræbte navnlig ogsaa efter Rigdom. Den danske Kong Svend Grade havde ved en vis Lejlighed i 1149 fundet Anledning til at lade Ærkebisen af Lund midlertidig fængsle; og efter denne Fængslings-affære syntes det nødvendigt for Kongen at skaffe Ærkebisen tilfredsstillende Oprejsning, hvorfor Kongen i nævnte Aar afstod til Lunds Ærkebisesæde bl. a. 3 af Bornholms Herreder, nemlig Øens Nordre, Øster og Sønder Herreder, hvilke Herreder forresten paa den Tid havde andre Navne. Det 4de bornholmske Herred, som Kongen forbeholdt sig, var altsaa Vester Herred, dengang kaldet Rønne (Rothnæ) Herred efter det da i Herredet liggende Havneste og Fiskerleje Rønne, der senere har udviklet sig til Bornholms Hovedstad.

Ved den saaledes skete Overdragelse til Ærkebisesædet af de 3 af Bornholms 4 Herreder blev Ærkebisen berettiget til at tage de kongelige Skatter (Afgifter) af nævnte 3 Herreder og iøvrigt udøve et kongeligt Herredømme over disse Herreder, jfr. „Bornholmske Samlinger“ 6. Bind S. 50.

Efter den omtalte Overdragelse i 1149 af 3 bornholmske Herreder til Ærkebisesædet, kom der en godt 100-aarig Periode, der forsaavidt kan siges at have været en Fredsperiode for Bornholm, som det synes, at Ærkebisperne i denne Periode har siddet i uforstyrret Besiddelse af de 3 omtalte Herreder, medens paa den anden Side Danmarks Krone er forblevet i uanfægtet Besiddelse af Øens Vester Herred. Der foregik imidlertid i nævnte Periode den vigtige Begivenhed paa Bornholm, at der i de 15 Landsogne, hvori Øens 4 Herreder var eller blev

delte, opførtes en Stenkirke omtrent i Midten af hvert Sogn, af hvilke Kirker det vigtigste Antal endnu er i Brug, men ganskevis i udvidet og restaureret Skikkelse. Øens Befolkning har sikkert haft en Del ulønnet Pligtarbejde (navnlig Kørsler) at udføre ved Stenkirkernes Opførelse.

Ærkebispesædet har vel i den nævnte Periode holdt en Foged paa Bornholm til at indkræve Skatterne af og iøvrigt bestyre Øens under Sædet hørende 3 Herreder, men Ærkesædet har næppe i omtalte Tidsrum haft nogen befæstet Borg eller deslige paa Øen. Hammershus antages ikke at være bleven opført før over 100 Aar efter, at de 3 bornholmske Herreder var komne under Ærkebispesædet, jfr. nærmere det følgende.

Det er derimod ret antageligt, at Lilleborg i Almindingen er bleven anlagt, allerede inden Ærkebispesædet i 1149 fik Raadighed over de 3 bornholmske Herreder, og at denne Borg derpaa indtil 1260, altsaa i mere end 100 Aar, har været beboet som en Kongen tilhørende, i Bornholms Vester Herred beliggende Borg. Inde i Bornholms Midtland, hvor der var Lyng og Skov, kendte man ganskevis i ældre Tider ikke bestemte Herredsgrænser¹¹⁾; men i alt Fald den Del af Almindingen, hvori Gamleborg og Lilleborg findes, har efter de stedlige Forhold naturlig maattet henregnes til Øens Vester Herred og er utvivlsomt ogsaa i heromhandlede Tid blevet betragtet som hørende under nævnte Herred. I vore Dage hører hele Almindingen — altsaa ogsaa den

¹¹⁾ Jfr. „Bornholmske Samlinger“ 2. Bind S. 106 Note 7, og 5. Bind S. 110 i Slutningen.

østligste, nyere, Del — under Vestermarie Sogn, som er det østligste af Vester Herreds Sogne. I „Bornholmske Samlinger“ 5. Bind S. 109 findes en lille Plan over Bornholm, som viser Øens nuværende Herredsgrænser.

Ved et offentligt Møde, som Foreningen „Bornholm“ den 30. August 1908 havde foranstaltet i Almindingen, holdt Inspektør ved Nationalmuseet i København P. Hauberg et Foredrag¹²⁾ om Gamle- og Lilleborg, i hvilket Foredrag han oplyste, at Lilleborg maa antages at være anlagt, før de 3 bornholmske Herreder i 1149 afstodes til Ærkebispesædet. Naar denne Antagelse fastholdes, kan det altsaa formodes, at Lilleborg før nysnævnte Aar har været beboet af en kongelig Hovedsmand (Lensmand), som fra denne Borg har styret hele Bornholm, medens Borgen fra 1149 og til henved 1260 har været beboet af en Hovedsmand, der nærmest kun har haft til Opgave paa Kongens Vegne at styre Øens Vester Herred, hvori Borgen efter det foran bemærkede laa. Umiddelbart før Lilleborgs Ødelæggelse (i 1260) har Hovedsmanden paa denne Borg imidlertid sikkert atter haft det stedlige Styre over hele Bornholm som Følge af, at Kongen havde taget de 3 bornholmske Herreder fra Ærkebispesædet, jfr. nærmere det følgende. I „Bornholmske Samlinger“ 6. Bind S. 47 Note 12 og S. 72 er angivet, at Almindingen maaske i Danmarks tidligere Middelalder, da Kongerne tog meget ud paa Jagt, har (indtil 1260) været en af de Jagtparker, som Kongerne i hine Tider havde

¹²⁾ Foredraget er refereret i „Bornholms Tidende“ for 31. August og 1. Sept. 1908 og findes vel ogsaa refereret i andre bornholmske Blade.

omkring i Rigets forskellige Dele, og at Lilleborg saaledes maaske tildels har staaet som en Slags befæstet kongeligt Jagtslot, der, foruden til Stadighed at være beboet af Høvedsmanden, ogsaa har været bestemt til at huse Kongen og navnlig yde ham et sikkert Natteherberg, naar det behagede ham til visse Tider med et større eller mindre Følge at indtræffe til Almindingen for her at nyde Jagtlivets Adspredelser. Paa Bornholm og navnlig i Almindingen fandtes i gammel Tid Vildsvin og store Hjorte.

Skrevne middelalderlige Oplysninger om Lilleborgs Anlæg og senere Liv haves ikke. Men imidlertid haves der nogle gamle Dokumenter om Borgens Undergang, jfr. det følgende.

En lignende Rolle, som Lilleborg efter det bemærkede antagelig har spillet lige før 1149, har formodentlig Gamleborg i Almindingen spillet, da den før Lilleborgs Anlæg stod ved Magt. Som foran i Afsnit I 3die sidste Stykke berørt er Gamleborgs Nedlæggelse og Lilleborgs Anlæg sandsynligvis sket ved samme Tid. Gamleborg har muligvis tjent som Høvedsmandssæde bl. a. for den i det foregaaende nævnte Høvedsmand Blod-Egil.

I det foregaaende er talt om en godt 100-aarig bornholmsk Fredsperiode efter Aar 1149, i hvilket Aar som omtalt 3 af Bornholms Herreder blev afstaaede til Lunds Ærkebispesæde. Nævnte Periode kan regnes at gaa til i alt Fald i 1250'erne. — Efterat Lunds Ærkebispesæde i disse sidstnævnte Aar var blevet ledigt, skete der det, at den gejstlige Stab (Kapitlet) ved Lunds Domkirke udvalgte med Pavens Tilslutning den sjællandske Bisp i Roskilde Jakob Erlandsen til at være Ærkebisp i Lund. Dette

Valg var imod Kongens Vilje, men Jakob Erlandsen indtraadte ligefuldt i 1254 i Ærkebisperstillingen. Mellem den nye Ærkebiskop og Kongen opkom der snart en stor og langvarig Strid, som i flere forskellige Henseender drejede sig om Magtforholdet mellem Kongetronen og Ærkebisperstolen. Der foreligger om denne gennem mange Aar fortsatte saakaldte store Ærkebisperstrid en Del Dokumenter, som en dansk Videnskabsmand Jørgen Olrik har oversat fra Latin, og som derpaa i 1906—08 er udgivne i en Bog kaldet „Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebisperstrid“¹³⁾. I Begyndelsen af 1259 var Kongen af mere eller mindre vægtige Grunde blevet saa opbragt paa Ærkebisperen, at Kongen Natten før den 5. Februar nævnte Aar lod Ærkebisperen tage til Fange i Skaane og lod ham føre over til Fyn og dér indsætte i Fangenskab. Der blev nu indenfor Gejstligheden et betydeligt Røre for i Anledning af Ærkebisperens Fængsling at sætte haardt imod Kongen og derved søge at skaffe Ærkebisperen fri af Fangenskabet. Det var navnlig Sjællands Bisp i Roskilde Peder Bang, der var virksom i anførte Henseende. Til Øjemedets Opnaaelse søgte han bl. a. visse Forbindelser med Fyrsten af Rygen.

Rygen har i tidligere Tider hørt til Danmark, men er nu en tysk Ø, beliggende nær ved det tyske Fastland omtrent Sydvest for den bornholmske By Rønne. (Paa Rygen udgør i Nutiden Byen Sassnitz et vigtigt

¹³⁾ Bogen, der er udgiven i København og er ca. 400 Sider stor, har til Undertitel: „Udvalgte Kilder til Danmarks Historie i Aarene 1241—74“. For Kortheds Skyld vil denne Bog i efterfølgende Noter blive betegnet med det enkle Ord Ærkebisperstrid.

tysk Trafikpunkt, der om Sommeren har Dampskibsforbindelse ogsaa med Bornholm). — Da Rygen levede i Afgudsdyrkelse, og den danske Handel led Skade ved Sørøveri fra Øen, erobrede den danske Konge Valdemar den I. i 1169 Rygen ved at angribe Øens befæstede Stad Arkona, hvis Træbefæstning han stak i Brand, saaledes at Staden og derved hele Øen bragtes til Overgivelse. Rygen blev herved føjet til Danmark. I gejstlig Henseende blev Øen lagt under det sjællandske Bispedømme. Øen blev imidlertid et Len eller Fyrstendømme med indfødte Fyrster, der altsaa kom til at staa under den danske Konges Overhøjhed. I 1259, da Ærkebisp Jakob Erlandsen blev fængslet, var Jærmer den II. dansk Lensfyrste paa Rygen. Hans Navn skrives ogsaa Jaromar, Jarimar, Jarmar, Jarmer, Jermer.

Nævnte Fyrst Jærmer blev efter Jakob Erlandsens Fængsling foranlediget til at tage Parti for Ærkebisen imod Kongen. I April 1259 drog Jærmer, støttet af Kongens Brodersøn Erik, med Krigsfolk til Sjælland. Den 18. i nævnte Maaned trængte Jærmer med sine Folk ind i København. Hvor stor eller liden Skade, de anrettede her, er ikke klart. Byen var dengang ikke videre stor; den var hverken Konge- eller Bisperesidens. Byen havde imidlertid en Borg, omtrent hvor Kristiansborg nu ligger. Ved Sankt Pedersstrædes Vestende findes nu paa et lille med Jerngitter indhegnet og tildels med Træer bevokset Jordstykke visse Rester af et gammelt Taarn, der — skønt Taarnet er bygget senere end 1259 — efter omtalte Fyrst Jærmer kaldes Jærmers (Jarmers) Taarn, idet det var her ved Byens daværende Vesthjørne, at Jærmer ved foromtalte Lejlighed trængte

ind i København. Før Taarnet blev bygget, kaldtes Stedet Jærmers Gab.

Noget senere end omtalte Indfald i København, nemlig den 14. Juni 1259, gik Jærmer ved Næstved i Kamp med en stor sjællandsk Bondehær, som var samlet for at staa imod ham. Den sjællandske Hær led stort Nederlag overfor Jærmers Overmagt.

Foruden disse Krigsbedrifter paa Sjælland foretog Fyrst Jærmer ogsaa — senere end Jakob Erlandsens Fængsling — et Krigstog til Bornholm, hvorved han i Forening med Ærkebispens Broder Anders Erlandsen ødelagde en Kongen tilhørende Borg paa Øen. Ældre Historieskrivere (Hvitfeldt, Suhm m. fl.) beretter, at dette Krigstog til Bornholm foregik i Aaret 1260, og at det var Borgen Hammershus, der ved dette Tog ødelagdes. Væsentlig paa Foranledning af den svenske Professor C. G. Brunius¹⁴⁾ er Historieskrivningen imidlertid senere kommet til det Resultat, at det maa anses for utvivlsomt¹⁵⁾, at det ikke var Hammershus, men derimod Lilleborg i Almindingen, som Fyrst Jærmer og Ærkebispens Broder ødelagde.

Inden der gaas videre med at tale om bemeldte Krigstog til Bornholm, skal her omtales det Spørgsmaal, om Kongen før eller ved Ærkebispens Fængsling (Febr. 1259) havde frtaget Lunds Ærkebispesæde de 3 bornholmske Herreder, der som foran omtalt blev Ærkesædet overdragne i 1149. Historieskrivningen udtaler sig ikke klart og enstemmigt om dette Spørgsmaal, men indeholder dog vægtige Stemmer for, at nævnte 3 Herreder var Ærkesædet fra-

¹⁴⁾ Jfr. hans foran i Note 5 nævnte Bog S. 68 og 97 flg.

¹⁵⁾ Jfr. Nationalmuseets anden Afdelings Redegørelse for dens Virksomhed siden 1892, Kbhvn. 1908, S. 44.

tagne, da Fyrst Jærmer og Ærkebispens Broder kom paa Krigsfærd til Bornholm.

Under de i det foregaaende omtalte Stridigheder mellem Kongen og Ærkebisp Erlandsen holdt Kongen ved Paasketid i 1257 en Rigsdag (Danehof) i Lund. Medens Kongen og en Del tilrejste Stormænd saaledes opholdt sig i Lund, var forskellige af de mellem Kongen og Ærkebispens bestaaende Stridpunkter under Behandling; og en Dag lod Kongen en gejstlig Mand træde frem paa Lunds Landsting og oplæse et kongeligt Brev, der indeholdt følgende Slutning¹⁶⁾:

Den Herre Ærkebispens og hans Klerke har vi fundet for godt at fratage alle Fri breve og Friheder, der er indrømmede dem af Kronen eller af Danmarks Konger, idet vi byder og befaler, at de fremtidig skal tjene Kronen eller Kongens Ret, saaledes som de vides at have tjent, inden Fri brevene blev givne. Vi byder ogsaa alle Riddere og andre, der ved Tjenesteed er bundne til den nævnte Herre, at de inden 14 Dage møder hos os for at gøre Tjenesteed til os, for saa vidt de vil undgaa at miste alle deres Ejendomme og for Fremtiden tjene aldeles som andre Bønder.

Om det har været Kongens Mening med dette aabne Brev ogsaa at fratage Ærkebispesædet de i dettes Besiddelse værende 3 bornholmske Herreder kan efter det anførte Brevstykkets Ordlyd synes noget tvivlsomt. Men imidlertid kan det efter alt det under Ærkebispestriden foreliggende næppe betvivles, at Kongen enten nogen Tid før Ærkebispens Fængsling eller omtrent samtidig med Fængslingen har iværksat en Fratagelse fra Ærkebispestolen af omtalte 3

¹⁶⁾ Jfr. Ærkebispestrød S. 124.

bornholmske Herreder. Denne Fratagelse behøver imidlertid ikke at være sket ved Vaabenmagt. Kongen kan f. Eks. gennem Hovedsmanden paa Lilleborg have ladet forkynde for Indbyggerne i de omhandlede Herreder dels en Underretning om, at Kongen havde ophævet Ærkebispens Beføjelse til at besidde disse Herreder, og dels en Befaling om, at Indbyggerne fremtidig skulde skatte og skylde til Hovedsmanden paa Lilleborg i Stedet for til Bispefogden, og at de nu skulde betragte og adlyde nævnte Hovedsmand og Kongen som deres eneste rette Overherrer i verdslige Anliggender. Naar Indbyggerne har rettet sig efter et saadant Paabud, saa har omtalte 3 Herreders Inddragelse under Kronen kunnet foregaa uden Anvendelse af Vaabenmagt. Som berørt i det foregaaende er det ikke antageligt, at Ærkebispesædet paa heromhandlede Tid har haft nogen befæstet Borg paa Bornholm eller holdt nogen særlig Krigsmagt her.

Naar altsaa hele Bornholm laa inddraget under Kronen, da Fyrst Jærmer og Ærkebispens Broder drog til Øen, saa maa disse Hærførere antages ved deres Tog til Øen ikke blot at have haft til Formaal at angribe Lilleborg og erobre Vester Herred, men de maa antages især at have haft til Øjemed, ved at erobre hele Øen at bringe dennes 3 andre Herreder tilbage under Ærkebispestolen. Jfr. om Vester Herred i det følgende.

Der kan nu særlig spørges, naar det var, at Fyrst Jærmer og Ærkebispens Broder Anders Erlandsen kom i Krigshensigt til Bornholm og ødelagde Kongens derværende Borg (Lilleborg). Som berørt i det foregaaende anfører ældre Historieskrivere (saaledes

forneblig Suhm), at Borgens Ødelæggelse skete i 1260. Som senere — kritiske — Historieskrivere, der ogsaa henhører Borgens Ødelæggelse under Aaret 1260, kan nævnes den i det foregaaende omtalte svenske Professor Brunius¹⁷⁾ og den danske Professor C. Paludan-Müller¹⁸⁾. Af tysk Literatur, der ligeledes har den anførte Tidsangivelse, kan nævnes den rygiske Dokumentbog¹⁹⁾ og Artiklen Jaromar i den almindelige tyske Biografi²⁰⁾. I de seneste Tider er den danske Historieskrivning imidlertid kommet ind paa at berette, at det var i 1259, at de ommeldte Hærførere (Jærmer og Anders Erlandsen) ødelagde Lilleborg²¹⁾. Ja man fjerner sig endog undertiden saa vidt fra den omtalte ældre, men af senere Forfattere stadfæstede Historieskrivning, at man anfører²²⁾, at Lilleborgs Ødelæggelse fandt Sted, forinden Fyrst Jærmer i April 1259 foretog sin i det foregaaende omtalte Krigsfærd til Sjælland, at Borgens Ødelæggelse altsaa skete ganske kort Tid efter Ærkebispens Fængsling, der som tidligere oplyst fandt Sted i Begyndelsen af Februar 1259. Denne sidstomtalte Tids-

¹⁷⁾ Jfr. hans foran i Note 5 anførte Bog Side 68 og 97.

¹⁸⁾ Jfr. Videnskabernes Selskabs Skrifter, historisk-filosofisk Afdeling, 5. Række 4. Bind S. 279 og 327.

¹⁹⁾ Bogen, der foreligger i 4 Bind af C. Fabricius, udgivne i 1841—69, kaldes: „Urkunden zur Geschichte des Fürstenthums Rügen unter den eingebornen Fürsten“.

²⁰⁾ Allgemeine deutsche Biographie, 13. Bind, Leipzig 1881.

²¹⁾ Jfr. f. Eks. følgende Literatursteder: a) Artiklen Jaromar i Salmonsens Konversationsleksikon. b) Danmarks Riges Historie af Steenstrup m. fl. 2. Bind S. 51. c) Den i Note 13 nævnte Bog S. 167. d) Den i Note 15 nævnte Bog S. 43.

²²⁾ Jfr. de i forrige Note under a) og b) nævnte Literatursteder.

angivelse for Lilleborgs Ødelæggelse kan nu imidlertid ikke fastholdes. Om denne Tidsangivelses Urigtighed vidner mægtigt den Omstændighed, at der mellem Lilleborgs Ruiner er fundet over 20 Mønter fra Erik Glippings Kongetid, der tidligst begyndte ved Kristoffer d. I.'s Død den 29. Maj 1259. Men ogsaa de angaaende den bornholmske Kongeborgs (Lilleborgs) Ødelæggelse foreliggende gamle Dokumenter gør det særdeles betænkeligt at antage, at Borgen blev ødelagt allerede i første Halvdel af 1259. De nævnte Dokumenter er en Klageskrivelse af 1260 eller 1261 fra Kongen til Paven og en Formaningskrivelse af 4. April 1264 fra Paven til Ærkebisp Jakob Erlandsen, hvilken sidste Skrivelse antagelig støtter sig ikke blot til nævnte Klageskrivelse fra Kongen, men ogsaa til andre fra Danmark til Pavestolen indkomne Beretninger.

I nævnte Klageskrivelse fra Kongen hedder det vedrørende Bornholm²³⁾:

Jærmer og Ærkebispens Broder Anders tilligemed samme Ærkebiskops Mænd har paa Øen Bornholm dræbt henved 200 af Kongens Mænd, lagt de øvrige haardt i Skat og sløjfet Kongens Virke²⁴⁾ der paa Øen; og han²⁵⁾ har tilstaaet, at disse Ting var skete paa hans Bud.

I Pavens foromtalte Formaningsskrivelse til Ærkebisen hedder det vedrørende Bornholm²⁶⁾:

Du har med en for Din egen Regning samlet Hær sendt Din Broder Anders i Forbindelse med

²³⁾ Ærkebispestrid S. 167.

²⁴⁾ Fæstning. Paa Latin staar „munitio“.

²⁵⁾ c: Ærkebispens.

²⁶⁾ Ærkebispestrid S. 185.

Ryboernes Fyrste Jærmer til en Kongen tilhørende Ø i Lunde Stift, der kaldes Bornholm, hvor Du, som det siges, grumt har ladet omtrent 200 af Kongens Mænd dræbe, har lagt de tiloversblevne af Kongens Mænd i Skat og har ladet hans Borg²⁷⁾ der paa Øen lægge i Bund og Grund øde. Ydermere har Du ej blot indtaget denne Ø med Vold til almindelig Forargelse og til Skade og Tynge for Kongens Højhed, men som den, der ret praler af sine onde Gerninger, blues Du ikke ved offentlig at erklære, at alt dette er udført paa Dit Bud.

Efter de to foranstaaende Dokumentstykker var Lilleborgs Ødelæggelse en Følge af, at Ærkebisp Jakob Erlandsen havde for sin egen Regning samlet en Hær og havde budt sin Broder Anders drage i Spidsen for denne Hær og sammen med en af Fyrst Jærmer anført rygisk Hær ind paa Bornholm.

Efterat Kong Kristoffer var død i Slutningen af Maj 1259 slap den fængslede Ærkebisp vistnok i Løbet af den følgende Maaned fri af sit foran omhandlede Fangenskab og overtog derved paany det ærkebispelige Styre. Men i alt Fald medens han efter sin Tilfangetagelse sad under Laas og Lukke i et „trangt Fængsel“²⁸⁾ paa Fyn, har han sikkert ikke kunnet finde nogen Lejlighed til at hverve Krigsfolk eller udstede Befalinger om, at der med disse Krigsfolk skulde drages over til Bornholm for bl. a. at forstyrre Kongens Borg dersteds. Efter det her anførte og det foran om Møntfundet bemærkede maa det uden Tvivl antages, at Lilleborgs Øde-

²⁷⁾ Paa Latin staar her „castrum“, jfr. Note 24.

²⁸⁾ Ærkebisperstrid S. 161.

læggelse er foregaaet i hvert Fald senere end 1ste Halvdel af 1259.

Det er en gældende Sætning i dansk-tysk Historie-skrivning, at Fyrst Jærmer d. II. døde i 1260, og at hans Død skete ved, at han under en Krigsfærd borte fra Rygen blev dræbt af en Kvinde, (Dagen eller blot Maaneden for hans Død synes imidlertid ingen at kunne paavise). Forskellige Historieskrifter²⁹⁾ gaar ud paa, at da Jærmer var paa Bornholm og ødelagde Lilleborg, drog han med det samme over til Skaane, hvor han blev dræbt af en Kvinde som nys berørt. Det er maaske ogsaa rigtigt — skønt Rigtigheden deraf mulig ikke kan bevises — at efterat Jærmer havde forladt Rygen for bl. a. at tage til Bornholm og dér i Forening med Ærkebispens Broder angribe Kongeborgen i Almindingen, kom han ikke mere levende tilbage til Rygen. Men Lilleborgs Ødelæggelse er da sket i den sidste ca. Tredjedel af Aaret 1260. Thi som tyske Dokument-bøger³⁰⁾ udviser, var Fyrst Jærmer til Stede i Schaprode³¹⁾ paa Rygen den 20. August 1260 og udstedte et vigtigt Dokument (Lejdebrev) til Fristaden Lybæks Indvaanere.

Efter alt det foran om Tidspunktet for Lilleborgs Ødelæggelse anførte maa det naturligst antages, at Borgens Ødelæggelse er sket hverken før eller senere end Aaret 1260. Det er derfor uden Betænkelighed

²⁹⁾ F. Eks. Hvitfeldts og Suhms og de foran i Noterne 18—20 anførte.

³⁰⁾ Den foran i Note 19 nævnte samt „Urkundenbuch der Stadt Lübeck“, 1. Del, Lybæk 1843, S. 231.

³¹⁾ Jfr. om Schaprode f. Eks. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1878, S. 329.

bemærket flere Steder i det foregaaende, at Borgen blev ødelagt i 1260.

Som det ses af de to foran nær hos hinanden fremsatte Dokumentstykker, dræbte Jærmer og Anders Erlandsen ved deres Indfald paa Bornholm henved 200 af Kongens Mænd og lagde de øvrige haardt i Skat. Hvorledes dette nærmere skal forstaas kan være tvivlsomt. Der har — saaledes tilsyneladende hos foromtalte Professor Brunius — været Tilbøjelighed til at gaa ud fra, at i det mindste de omtrent 200 dræbte Mænd var en fast Borgbesætning (Garnison). Nævnte Historiker ytrer imidlertid, at Lilleborg sikkert ikke har kunnet rumme en saadan større Besætning, og derhos udtrykker han den Antagelse, at Gamleborg og Lilleborg har i 1260 bestaaet som to sammenhørende Borge, saaledes at Gamleborg var Hovedborgen, medens Lilleborg var et Udenværk til Gamleborg, og at begge Borge alt-saa er blevet ødelagte af Jærmer og Anders Erlandsen³²⁾. Denne Antagelse, at Gamleborg og Lilleborg har bestaaet samtidig med hinanden, har dog ikke senere vundet nogensomhelst Tilslutning. Men der er heller ikke nogen særlig Grund til at antage, at tilnærmelsesvis de omtrent 200 af Kongens Mænd, som blev dræbte, var en fast Borgbesætning. Da Lilleborg laa i Almindingen omtrent midt paa Bornholm, kan der, inden Jærmer og Anders Erlandsen naaede til Almindingen, være kommet ridende Bud til Lilleborg med Meddelelse om, at fremmede Krigsfolk var landede paa Øen; og Embedsmanden paa Borgen kan da straks have sørget for, at der ude

³²⁾ Brunius S. 97—99.

fra Øen blev sammenkaldt Krigsmandskab (navnlig yngre Bønder) til at træde op mod Fjenden. Der kan efter det bemærkede ikke være nogen Nødvendighed for at antage, at de omtrent 200 dræbte Mænd alle eller for Størstedelen var faste Krigsfolk paa en Borg.

Som berørt kan det tillige være tvivlsomt, hvad der skal forstaas ved, at de øvrige af Kongens Mænd blev lagte haardt i Skat. Maaske tog Fjenden en Del bornholmsk Mandskab til Fange og slap det først fri igen, efterat der var betalt betydelige Løsepenge for Mandskabet.

Ved Oprydning mellem Lilleborgs Ruiner har det, som foran i Afsnit I angivet, kunnet konstateres, at Borgen er blevet ødelagt ved Brand, idet der i Ruinerne er fundet forkullet Korn, forkullede Bjælkestykker og ildpaavirkede Mursider. Det kunde tænkes, at Borgens egne Folk, efterat det var blevet klart, at de uhjælpelig vilde falde i Fjendens Hænder, havde set Lejlighed til selv at stikke Ild paa Borgen, for at Fjenden ikke skulde kunne gøre sig denne nyttig bl. a. ved at opslaa Bolig i den. Men da det i det foran fremhævede Stykke af Kongens Klageskrivelse til Paven hedder, at Fjenden sløjfede Borgen, kan det antages, at Borgen er blevet stukket i Brand af Fjenden. Som allerede foran i Afsnit I nævnt antages Borgens Bygninger at have haft Spaantage, idet der ikke er fundet Spor af ubrændbart Tagmateriale paa Borgpladsen. Om Jærmer og Anders Erlandsen først — i Lighed med Kong Valdemars Indtagelse af den rygiske Stad Arkona, jfr. foran — har sat Lilleborg i Brand og derved har bragt de paa Borgen værende Folk til Overgivelse, eller

nævnte Hærførere først har overmandet den paa Borgen værende Forsvarsstyrke og derefter har stukket Ild paa Borgen, kan vanskelig afgøres. Dersom de fjendtlige Hære har medbragt gode Krigsmaskiner (Ballister, Blider, Katapulter) og dermed har slynget Stene, Brandpile og deslige³³⁾ ind paa Borgen, har de antagelig kunnet faa sat Ild paa denne, uden at endnu nogen fjendtlig Kriger var kommet nær selve Borgen. Ved de senere Tiders Udgravninger paa Lilleborg er der et Sted i Borggaarden fundet en hel Del Pilespidser, hvilket Fund man har anset for et Tegn paa, at Bueskytter her har opført en heftig Kamp ved Borgens Indtagelse. Det kan ogsaa være, at Fjenden er trængt ind i Borgen og har bekriget og besejret den derværende Forsvarsstyrke, inden Borgen er blevet sat i Brand.

Efterat Fjenden havde udført sit Ødelæggelsesværk, har Lilleborg altsaa staaet tilbage som en Ruin. Foruden at bortbrænde Borgens Træværk har Fjenden maaske ogsaa revet noget af Borgmurene ned og foretaget forskellig anden Ødelæggelse ved hele Borganlægget, for at der ikke lettelig paany skulde kunne skabes et brugbart Fæstningsværk paa Stedet. Efterat Borgen som omtalt var ødelagt, er der — som foran i Afsnit I berørt — i senere Tider brudt mere og mere ned af Borgens Mure, hvorefter det nedbrudte er bortført for andet Steds at tjene til Husbygning og anden Brug. I nyere Tid er Lilleborgs Ruiner imidlertid blevet et fredet Mindesmærke.

Om den kongelige Hovedsmand paa Lilleborg

³³⁾ Jfr. om Fortidens Krigsvaaben Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1867, S. 102 flg.

mistede Livet ved Borgens Ødelæggelse, eller han bevarede Livet og var blandt dem, der blev lagte haardt i Skat, vides ikke. Men beholdt han Livet, var hans Rolle som kongelig bornholmsk Hovedsmand i alt Fald indtil videre udspillet ved Borgens Ødelæggelse. Thi jævnsides med Ødelæggelsen af Lilleborg gik utvivlsomt en fuldstændig Indtagelse af hele Bornholm fra Fjendens Side. De 3 bornholmske Herreder, der tidligere havde ligget under Lunds Ærkebisppestol, blev nu atter ved denne Krigsbedrift tvungne ind under Ærkestolen. Hærføreren & Erobreren Anders Erlandsen blev sat til paa Ærkebispens Vegne at bestyre disse Herreder. Og hvad Bornholms Vester Herred angaar, da maa det antages, at omtalte Fyrst Jærmer af Rygen har for sin Part i Forstaaelse med Ærkebisen tiltaget sig et Herredømme over dette Herred lig det Herredømme, Ærkebisen fik over de andre af Øens Herreder, jfr. det følgende.

Det er i Nutiden almindelig antaget, at Borgen (Fæstningen, Slottet) Hammershus — hvis Ruiner nu paavises paa Vestsiden af Bornholm nær ved Øens nordligste Landhovede Hammeren — først er blevet opført under Ærkebisp Jakob Erlandsen. Det er imidlertid sandsynligt, at Hammershus endnu ikke var opført, da som omtalt Kongeborgen i Almindingen gik under. Ja Opførelsen af Hammershus var næppe engang paabegyndt ved dette Tidspunkt. Under den store Ærkebispestrid beklagede Kongen sig i 1256 over, at Ærkebisp Erlandsen havde bygget 3 Borge³⁴⁾.

³⁴⁾ Ærkebispestrid S. 120.

Historikere synes at mene, at Kongen herved delvis har sigtet til Hammershus. Men Kongens nævnte Beklagelse var vistnok ikke begrundet. Ærkebispesædet besad skaanske Herreder med iværende Borge³⁵⁾. I 1256 eller 57 fremsatte Ærkebisen følgende Svar³⁶⁾ til Kongens nysommeldte Beklagelse:

Vi har ingen Borg bygget, men vi har, saaledes som vi paa Tro og Love er pligtige til, stræbt at vedligeholde og forbedre de Huse, vi har modtaget fra tidligere Tid, hvad der ingen volder Mén uden dem, der drives af Nag til Kirken.

Ærkebisen benægtede altsaa at have bygget nye Borge, og denne Benægtelse maa formodes at være rigtig. Det staar saaledes som meget sandsynligt, at Opførelsen af Hammershus ikke engang var paabegyndt, da Lilleborg ødelagdes. Efterat Kongen før eller ved Ærkebispens Fængsling havde frtaget Ærkebispesædet de 3 omtalte bornholmske Herreder, har Ærkesædet sikkert ikke kunnet komme til at paabegynde Opførelsen af nogen Borg paa Øen, før altsaa nu ved Lilleborgs Ødelæggelse og Øens Indtagelse. Men det er antageligt, at Anders Erlandsen lige straks efter Lilleborgs Ødelæggelse har paa Ærkebispens Vegne taget kraftigt fat paa at opføre Hammershus, for at Ærkesædet ved Hjælp af denne Borg desbedre kunde være i Stand til at haandhæve sin nu genvundne Besiddelse af de 3 bornholmske Herreder³⁷⁾. Hammershus har efter det bemærkede oprindelig været en Ærkebisen af Lund

³⁵⁾ Ærkebisperstrid S. 141—42, 150.

³⁶⁾ Ærkebisperstrid S. 147.

³⁷⁾ Jfr. om Hammershus's Opførelse Brunius S. 96, 100—101.

tilhørende Borg og har som saadan kunnet kaldes en Bispeborg.

Nogle Aar efter Hammershus's Opførelse indtraf der en Periode, hvor denne Borg tilligemed de omtalte 3 bornholmske Herreder kom til flere Gange med visse Mellemrum at gaa frem og tilbage mellem Ærkebispens og Kongen. Det menes, at Kongen indtog Hammershus første Gang i 1265.

Om Bornholms Vester (Rothnæ, Rønne) Herreds Skæbne i den nærmeste Tid efter Lilleborgs Ødelæggelse haves der ikke bestemte historiske Oplysninger. Men som berørt i det foregaaende er der Grund til at antage, at Fyrst Jærmer af Rygen straks efter Lilleborgs Ødelæggelse bemægtigede sig dette Herred for at besidde det paa lignende Maade, som Ærkebispesædet kom til at besidde de 3 andre af Øens Herreder. Og ved Jærmers kort efter indtrufne Død er Vester Herred efter al Sandsynlighed — jfr. Brunius S. 70 og 100 — overgaaet som Arv til hans Søn Fyrst Witslaf d. II. af Rygen, der senere synes at have faaet den danske Konges Tilladelse til i Fred at besidde Herredet. Nævnte Fyrst Witslaf overdrog i 1277 sin Myndighed over Herredet til en dansk Stormand Niels Uffesen, og Danekongen stadfæstede denne Overdragelse. Historieskriveren Arild Hvitfeldt (død 1609) har haft et Dokument om denne Stadfæstelse foran sig og har i sin Danmarkshistorie anført noget af Dokumentet, hvilket sidste ikke vides nu at eksistere. Efter Niels Uffesens Død gik Vester Herred i Arv til hans Efterkommere. I 1303 overdrog Kongen betingelsesvis Vester Herred til Ærke-

bispesædet. Men da en Efterkommer af Niels Uffesen hævdede sin Ret til Herredet, kunde Ærkebisen ikke denne Gang faa det. I 1327 lod Ærkebisen ved en Dom prøve, om den Mand — Johan (Jens) Uffesen — der da tilholdt sig Vester Herred, havde Ret til Herredet. Dommen faldt ud til Gunst for Uffesen, og Ærkebisen betalte saa til ham 1000 Mark nye skaanske Penninge imod, at han (Uffesen) gav Afkald paa sine Rettigheder over Herredet. Ærkebispesædet, der paa den Tid besad de 3 andre af Bornholms Herreder, kom herved for første Gang i Besiddelse af hele Bornholm, som Sædet derefter beholdt næsten uafbrudt indtil 1525.

Anmærkning: Med Hensyn til de ovenomtalte forskellige Overdragelser af Vester Herred og den angaaende Herredet afsagte Dom kan nærmere Oplysning findes under Behandlingen af Aarene 1303 og 1327 i Hvitfeldts Danmarkshistorie. Jfr. ogsaa Hübertz's Aktstykker til Bornholms Historie S. 1. Under Vester Herred hørte paa hin Tid Byen Rønne (Rothnæ, Rodne), der næppe endnu i 1327 var blevet Købstad (egen Jurisdiktion) og iøvrigt næppe endda havde faaet egen Kirke. Med Hensyn til de 1000 Mark nye skaanske Penninge, som Ærkebisen efter det ovenanførte betalte for Vester Herred, bemærkes, at disse Mark ingenlunde var af den Slags smaa Mark, som var gældende i Danmark, umiddelbart før den nugældende Kronemønt blev indført, men derimod var en Slags store Mark, som man havde i gammel Tid. Den paagældende gamle Mark (Sølv) var ikke et Møntstykke, men betød en vis (kølnsk) Vægtmængde rent Sølv (ca. $\frac{1}{2}$ nyere dansk Pund), svarende til 37 nugældende danske Kroner. Det Antal Penninge, der udmøntedes som gaande paa en Mark og altsaa som udgørende „en Mark Penninge“, gaves imidlertid efterhaanden til de forskellige Tider og i de forskellige Provinser et meget betydelig ringere samlet Sølvindhold end den Sølvmængde, hvoraf „en Mark Sølv“ bestod. I 1327 svarede vistnok 1 Mark nye skaanske Penninge til godt 8 nugældende danske Kroner, jfr. Thuras Bornholmsbeskrivelse af 1756 S. 207 og Hauberg i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1884, S. 252 flg.

Joh. Bulmer.

Rønne Latinskole

1512—1912.

De Bornholmere, som have prentet deres Navne i Dansk Aandslivs Historie, ere hurtigt talte. Den retslærde *Peder Kofoed Ancher* (1710—88), Dansk Lovhistories Forsker, Filologen *Johan Nicolai Madvig* (1804—86) Oldtidssprogenes og den romerske Forfatningshistories Tolk, begge tillige kyndige Statsmænd, skulle mindes frem igennem Tiderne. Paa sit Omraade skal ogsaa huskes *Jacob Julius Petersen* (1840—1912) som den vidt skuende Fører ad hidtil næsten utraadte Stier ind i Lægekunstens Historie. Dem alle tre laa historiske Forskninger nær. Har saaledes netop Historien draget Universitetets Bornholmere til sig, tør denne deres fælles Kærlighed have sit Udspring i, at Bornholm har en skæbnerig Historie for sig selv, og den omfattes af Øens Sønner med Stolthed. I Dansk Sprog- og Malerkunst er først i Nutiden Bornholm traadt ind med Dyrkere, hvis skarpe Særpræg tyder tilbage til Klippelandets særegne Natur og Menneskeliv.

Selv den i Livets Dont indpassede Videnskab vandt kun faa Dyrkere blandt Bornholmerne. Deres Fødeøes særskabte Forhold i snart sagt Alt kaldte ellers lydt

paa Landets Børn; men disse lod fremmede Videnskabsmænd sætte deres Virke ind paa at udforske Bornholms Geologi, Urte- og Dyreverden, Sprog, Oldtidsminder, Historie, Kortlægning og Topografi. Tallet paa videnskabeligt skolede Bornholmere bliver ogsaa her lavt. Det bornholmske Sprog kaldte først *Peder Nikolai Skougaard* (1783—1838) frem, og *Johan Christian Subcleff Espersen* (1812—59) lagde den faste Grundvold til dets videnskabelige Undersøgelse; *Viggo Hansinius Holm* føjede nye Sten ind i Espersens Bygning. Bornholms Geologi udforskedes flittigt og med Held af *Niels Birch* (1724—93, Inspektør ved Frederiks Stenbrud, urigtigt kaldt Brock i Traps 3. Udg., 3. B., S. 99), 'grundigt og kyndigt af *Johan Peder Magnus Jespersen* og af *Andreas Larsen Hjorth* (1823—1904). Midt i sit travle Arbejdsliv inde i Almindingen tog *Hans Rømer* (1770—1836) sig Tid til at udgrave denne Skovs Fortidsborge og omhyggeligt skildre sine Fund. Af den bornholmske Arveret gav Landsdommer *Hans Jørgen Skougaard* (1701—76) en klar Fremstilling, der lagdes til Grund for dens Lovfæstning i Forordning af 14. Oktober 1773.

Skulde end andre have et Navn eller to at indføje i denne Række: knapt Tylvten fuld, det er den liden Høst. Videnskabeligt Liv slog ikke fast Rod i Landets Klippegrund.

Bornholm bød sine Børn Opgaver nær for Haanden i det daglige Livs Dont. Øens Natur, karrig eller rig, alt som de tog den, bød dem en Kamp for at afvinde den Brødet, for at skabe sig Bygge og Hygge, for at gøre den til Menneskers lune Hjem. Kan vel være, at Kampens barske Nævetag jævnt

ad gav deres Aandsliv et Drag hen imod tungt Grubleri og navnlig førte deres Trosliv bort fra det vidunderligt milde Kærlighedsrige og ind i barsk dømmesyg Sektsplids golde Ørk: i dem hærdedes ogsaa Bornholmerens frodigste Aandsevner, hans sindige Overlæg, hans sejge Udholdenhed, hans lune Vid, hans Snarraad, Daadsdrift, Selvfølelse. Han blev Mand for at ride en Storm af, baade til Lands og til Vands. I Livets Skole blev han Førstemand i den Kunst: af Knaphed at skabe Rigdom, som driftig Fisker, som dristig Skipper, som ihærdig Plovkører, som Erobrer af Øens golde Højlyng for Sædavl og Skovdrift, som Udnytter af dens Sten-, Skifer-, Kul- og Lerlag.

Bornholm skabte sine Bornholmere. Bornholmerne skabte vor Tids Bornholm.

Mænd af Bornholmernes Støbning følte ringe Trang til en lærd Skole, den liden Laage, som skulde aabne dem Vej til Videnskabens Højsal. Men Nød lærer den nøgne at spinde. Der blev Præstenød paa Bornholm, og Præster var ganske uundværlige i Dagliglivets Gøremaal, ved Bryllup, Barsel og Øfrøl. Der rejste sig almindeligt Misnøje med Landets udelige Præstestand, og Bornholmerne klagede deres Nød for Landsherren *Ærkebisp Byrge* i Lund. Hvorledes nu denne søgte at fremme Landets Tarv, læses i følgende Brev:

„Vi Byrge, med Guds Naade *Ærkebisp* i Lund, Sverigs Fyrste og Pavens Legat, gjør vitterlig for alle, at for den store Brøsts Skyld, som Vi har forfaret der paa Landet Borringholm om Sognepræster og Degne, at somme Kirker stande vaareløse [uvarede, forsømte], og til somme ere tyske Præster, og at

saadan Brøst er mest for det, at Landsens Indbyggere sætte faa [af] deres Børn og sjældent til Skole; — Og klagede menige Almue til Landsting, at det er for det, at der er ingen Skole paa Landet, som for-dum Tid plejede at være, og være dem tungt at sende deres smaa Børn [ud] af Landet; og bede Os derfor ydmygeligen, at Vi vil naadeligen unde og tilstede, at der maatte holdes en Skole paa Landet i Rødtne til al menige Landsens Indbyggers Børn allenest; — Og lovede de og tilsagde Os, at alle Frimænd, Bønder, Købstædmænd og Vornede ville hver give een Skilling Penninge om Aaret og antvorde Sandemanden udi hvert Sogn [den] inden Sankt Mortensdag til Skolemesteren, som saadant skulde regere og opholde.

Thi for saadan Landsens Lejligheds Skyld og alle menige Borringholms Indbyggers ydmyge Bøn og Begæringer under og tilsteder Vi, at udi Vor Købstad Rødtne maa og skal opbygges et Hus til en Skole, til Landsens Indbyggers Børn allenest og ikke til andre, som og Skolemesteren kan have sin bekvemme Værelse [Bolig] udi; — Og beder Vi og byder alle fornævnte Borringholms Indbyggere, som nu ere og derefter kommende vorde, at agte paa at sætte nogle af deres Børn til Skole til samme Rødtne, saa længe [til] de vorde femten Aar gamle; siden maa de sende dem andet Steds, om dem saa tykkes.

Og byder Vi Eder ogsaa alle fornævnte Lands Indbyggere, at I redeligt aarlig Aars udlægge saadan een Skilling Penninge Skolemesterløn og antvorde ham [o: den], som sagt er, Sandemanden i hvert Sogn og Byfogederne der i Købstæderne; — Thi skulle I fremdeles antvorde saadan Penning Skolemesteren, som under [Frem] Tiden kommende vorder, og tilhjelpe at opbygge Skolen og holde hende [o: den] færdig [i Stand], som nødtørfteelig er og Behov gjøres.

Til denne Sags Vidnesbyrd har Vi ladet hænge Vort Segl under nærværende Brev. Givet paa Lands-

tinget ved Aa Kirke Sankt Bartholomei Aften [23. Avgust] Aar 1512.“ (L. Engelstoft: Universitets og Skole-Annaler. 1811, 2. Bind, S. 48—50. — Regesta diplom. hist. Danicae, 1. Bind, S. 615).

Uden at krænke den lærde Skole, som tidligere havde været i Rønne, men som var sunket saa dybt i Jorden, at nu end ikke dens Bygning fandtes, tør man sætte *den 23. Avgust 1512* som Dagen for *Rønne Latinskoles Grundlæggelse*. Den udgik af Landtingsmødet mellem Bornholmerne og Ærkebisp Byrge. Denne bornholmske Bartholomeusaften er idel glædelig, var det ikke de mange slidte Birkeris. Gennem Latinskolens Port aabnedes gennem fire Hundredaar en af de faa Veje, ad hvilke Bornholm droges sit danske Moderrige i Møde.

Uden Tvivl har den myndige Ærkebisp Byrge Gunnarsøn holdt Hævd over Rønne Skole lige til sin Død 1519. Da laa selve Katholicismen i Danmark i sin stride Dødskamp; den kunde ikke give sit Foster varig Livskraft. Latinskolen i Rønne lukkedes under eller efter den voldsomme Kirkeomvæltning 1536, da ingen Haand fandtes, som kunde styre den uskadet fra Katholicismen over i den lutheriske Kirkes Skød. Den liden Laage til Videnskabens Højsal stod forsvarligt skoddet, dog kun nogle Aar til Ende.

Bornholmernes Mangel paa højere Aandsliv syner særligt skarpt i den lutheriske Kirkeomvæltnings Dag-gry. Rundt om i de andre danske Landsdele vakte dette slumrende Kræfter i Folket til Liv og Daad. Koftemændene traadte frem, Husmandsdrengen fra sin Plov, Haandværkssvenden fra sin Læst, rustede til drabelig Kamp mod den gamle Pavedom; som

nu i Skaane, hvor Malmø saa en tæt Skare af Almuens Sønner slaa sin kække Riddervagt om den nye Lære. Ingen Bornholmer meldte sig til de unge Stridsmænds Rækker. Og paa Bornholm fandtes ingen ret skikket til at bære Forkyndelsens flammende Tale frem i Sognefolket. Præstenøden sved paany, haandgribeligere end tilforn. Da lykkedes det en af hine unge Stridsmænd fra Malmø at genskabe Rønne lærde Skole, levskraftig, om end tidt nok hjem søgt af livsødende Tæring.

Arrid Pederssøn hed han, Skaaning af Fødsel. Som en af de første Danske havde han ved Universitetet i Wittenberg 1524 og 25 hørt Luthers egen Forkyndelse og her mødt en anden dansk Student, Adelsmanden Stig Pors. Efter sin Hjemkomst havde han medvirket i Udarbejdelsen af den første danske Psalmebog, der udkom i Malmø 1529. Han talte med blandt hin Tids bedste Psalmedigtere; en af hans Sange, i Grundtvigs Omarbejdelse: „Vel mødt, I kristne fromme!“, har Roskilde Psalmebogen holdt i Live ind i vor Tids Kirketjeneste. Han kom til Bornholm som Øens første lutheriske Provst og tog flittigt op det store Arbejde med den nye Kirketjenestes Indøvelse. Atter her mødte han *Stig Pors*, der nu sad som Kong Kristian den Tredjes Lensmand paa Lunde Domkirkes Gods og fra Lunde-gaard styrede Bornholms kirkelige Forhold; de to Mænd fik at afværge talrige Misligheder, som Øens lybske Hovedsmænds voldelige Overgreb førte med sig. I sin Gerning som Sognepræst i Ibsker og Svanike døde den fromme og lærde Provst omkring Aar 1558 (Danske Magazin, 5. B., 1751, S. 345-52. — Kirkehist. Saml., 5. R., 2. B., S. 48—55).

At denne nidkære Landsprovst først har undfanget Skoletanken, er der god Grund til at tro. I det mindste blev det ham givet at vaage over dens Gennemførelse i Skolens første spæde Livsalder. En kraftig Støtte vandt han i sin Biskop, den kendte *Frans Vormordsen*. Født i Amsterdam 1491 var denne tidligt kommen til Danmark, hvor han levede som Munk i Helsingør og senere blev Lærer ved Københavns Universitet. Som en af Trosomvæltningens stærke Penneførere sattes han 1537 til Skaanes første lutheriske Biskop og optog sin Gerning med utrættet Iver, udstedte Vejledning for Præsternes Levned og Virksomhed og for Kirketjenestens Udøvelse og kom gentagne Gange til Bornholm. Han døde 1551 (Kirkehist. Saml., 5. R., 2. B., S. 452—54).

En anden Støtte fandt Skoletanken i Bornholms lybske Hovedsmand *Herman Boitin*, der selv havde gennemvandret Universitetslivet, var blevet lærd Magister eller Mester og havde været det lybske Raads Sekretær, inden han 1547 blev dets Foged paa Bornholm. Var der mangel Tvist, i hvilken Landsprovsten Arvid Pederssøn maatte træde skarpt op imod lybske Overgreb, saa synes baade han og Boitin at have været glade ved at kunne samvirke i denne Skolesag og give den et heldigt Udfald. Boitin forlod sin Stilling som Foged paa Hammershus 1556.

Disse tre Mænd samledes Aar 1550, Fredag før Pinsen (23. Maj), paa Bornholms Landsting med Landsdommer Hans Reymer, Frimændene Peder Gagge, Tønnes Wiltfang og Hans Berentssøn, Sandemanden Povl Kofoed og tre andre Sandemænd samt Almuen. Da fremstod inden for de fire Tingstokke Frans Vormordsen og gav til Kende efter Kongens alvor-

lige Befalinger og paa sit Bispeembeds Vegne, hvorledes baade Kongen og han havde spurgt, at paa dette Land var et drabeligt og saare skadeligt Bræk [Mangel] paa Sognepræster, Degne og andre Kirketjenere alene af den Aarsag, at der ikke holdes Skole paa Landet, som der tilforn i salig Biskop Byrges Tid af menige Landskab selv begæret, forfordret og samtykket er; og begærede han paa Kongens og egne Vegne, at dette menige Landskab uforsømt vilde tænke dertil og forskaffe, at den Skole i Rødtne skulde optages igen og derefter med al Flid og Magt opholdes, efterdi nu samme Skole nogle Aar, dette Land til stort Fordærv, har været nedlagt.

Derpaa ere strax paa menige Landsens Vegne de ypperste af Frimændene og de ældste Bønder med alle Sandemænd og nogle Købstadmænd udgangne, have sig raadført og derefter saadant et Svar fra sig sagt: Paa det at dette Land med en god, from og lærd Skolemester maatte blive forsørget og han Børnene udi Guds frygt og gode Kunster flitteligt lære vilde, saa var menige Landskab til Freds, samme Skole i Rødtne, som de sig i Biskop Byrges Tid forpligtet havde, derefter altid at opholde, og hver, hvad ham burde efter Biskop Byrges Brevs Indhold, til samme Skoles Opholdelse uforsømmeligt at udlægge. Hvilket da Frans Vormordsen saa var til Freds med og tilsagde dem, at han med det første vilde oversende en god, from og lærd Skolemester, hvilken Høvedsmanden paa Hammershus skal anamme med en Ed og Forpligtelse, at han samme Skole flitteligt og troligen vilde forestaa nogle Aar, i det mindste tre Aar efter hverandre derhos blive. Blev og ydermere samtykket, at hver Sandemand i

sit Sogn samme Skolepenninge alle Aar med Flid indkræve og opbære skal og oplægge dem hos Borgmesteren i Rødtne; denne skal fremdeles paa tvende Tider, som er Paaske og Mikkelsdag, hver Tid Halvdelen antvorde samme Skolemester troligen foruden al Argelist. (Engelstoft, S. 50—54. — Regesta diplom. hist. Danicae, 2. B., I., S. 100).

Dette Landstingsvidne, hvis Indhold her er gengivet, blev Grundlaget for *Rønne Latinskoles Genoprettelse 1550*. Der gaar nu Aar, inden vi høre lidt om den igen. Skolemesteren gjorde sin Dont, saa godt han kunde. Maaske har han selv ikke altid været af den rette Støbning; Bornholmerbørnene var jo heller ikke støbte for Lærdom. Skolen vantrivedes; Bidragene til den indkom trægt eller udeblev ganske. Kong Frederik den Anden maatte 30. Maj 1578 lade et aabent Brev udgaa til Bornholmerne om, at de redeligt skulde udgive den vedtagne Enesteskilling aarligt hver til Skolemesteren i Rønne (Kancelliets Brevbøger 1576—79, S. 363). Heraf ses, at Skolen stadig var i Live paa de af Ærkebisp Byrge den givne Vilkaar.

Mere høres ikke om Rønne Skole i det sextende Aarhundrede. Man overraskes derfor glædeligt ved i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede, ved Lundevispen Mester Poul Mortensen Ostrups Visitats 10. Juli 1616, at finde 29 Dreng og 9 Piger paa dens Bænke. Desværre tilføjer Bispen, at Pogene under hans Overhøring viste sig yderst tarvelige og ukyndige, alle endnu i Staveklassen, og om Pigebørnene har han slet intet at sige. Fem Aar senere, 9. Juli 1621, fandt den nye Biskop, Doktor Mads Jensen Medelfart, Skolen intet værd og tom; Børnene

var forjagne af den store Byldepest, som 1619 havde bortrevet henved 5200 Bornholmere (Hübertz: Aktstykker, S. 600, 601).

Disse Bispevisitatser sammen med andre Optegnelser (F. C. Hundrup: Lærerstanden ved de lærde Skoler i Nakskov, Nysted og Rønne. Roskilde 1866. — S. V. Wiberg: Dansk Præstehistorie, 2. Bind, 1870, S. 686—87. — Kirkehist. Samlinger, 4. R., 1. B., S. 465—67) lære os nogle Navne paa Skolens Rektorer:

1. *Niels Andersen Juul*, født i Jylland, Rektor inden 1609, død som Sognepræst i Olsker 14. Januar 1635.

2. *Anders Mikkelsen* var Rektor i tre Aar, vakte Borgernes skarpe Anker over hans grove Forsømmelse af Skolegerningen, blev 1615 sin Faders Efterfølger som Sognepræst i Nyker og døde der 1620.

3. *Jørgen Poulsen Golding*, Rektor indtil Foraaret 1616, da han 11. Maj tog Rusprøven ved Københavns Universitet. Han blev 1644 Hjælpepræst ved Helliggestkirken i København.

4. *David Tileman Malmø*, Rektor 1616, „øvede flittigt sin Gerning, dog Skolebørnene svarede ikke til hans Flid; men groveligt overtraadte han det sjette Bud“.

5. *Jens Mikkelsen* var Rektor 1621, da han maatte love Biskopen større Flid og renere Sæder for Fremtiden. Om han holdt sit Løfte, vides ikke; thi

6. *Jens Olsen* blev indsat til Rektor 19. December 1621. Han var her endnu 1623.

7. *Hans Hansen Varde* blev fra Rektor 1627 Sognepræst i Klemesker og døde der 12. Marts 1645.

8. *Jens Hansen Sode*, en Skaaning, kom som Rektor til Rønne, blev 1632 Sognepræst i Hasle og Rysker

og døde 13. Oktober 1654. Han er Stamfader til den kendte bornholmske Slægt Sode.

9. *Rasmus Pedersen Ravn*, først Rektor i Nexø, derefter i Rønne.

Biskop Poul Ostrups Visitatsrejse hidførte Stiftelsen af en *Latinskole i Nexø*. Det har altid været saa, at hvad Rønne har, det maa Nexø ogsaa have, om muligt endnu bedre. Nexø Borgmester og Raad med hele Borgerskabet klagede 14. Juli 1616 højlydt for Bispen over, at det hidtil ikke var blevet dem tilstedt at underholde en Degn, som tillige kunde oplære deres Børneflokk, som der i Byen faldt særdeles talrig, i Katekisme og Skrivning; de udlovede i aarlig Rektorløn tyve Joakimsdaler, fri Bolig og Underhold. Og 1621 var Nexø forud for Rønne; trods Pesten havde den tolv Drengene i sin Skole, men — ganske vist — „de var ringe indøvede i deres Katekisme og forsømte Skolen om Sommeren for at vogte Kvæg“. I alle Landets Kirker revsede Bispen med strænge Ord dette usømmelige Forhold uden stærk Tro paa sin Tales Kraft til at afvende det (Hübertz, S. 602—04). Af Rektorer i Nexø kunne navngives:

A. *Peder Hat*, født i København, indskrevet ved Universitetet 29. Maj 1620, Rektor i Nexø 1621.

B. *Rasmus Pedersen Ravn*, der om ikke ved sit Skolevirke, det han selv lader uomtalt, saa dog ved sine Skrifter har Krav paa, at vi dvæle ved hans Liv.

Født i København ved det Aar 1602 og vist nok indskrevet fra Sorø Skole 1624 ved Universitetet kom *Rasmus Pedersen Ravn* omkring ved 1627 til Nexø som Rektor og blev nu for hele sit Liv knyttet til Bornholm. Hans Agt var vel nok at studere videre til Præst; men 1629 indførtes ved Universitetet Kravet

om theologisk Attestats, hvilken han næppe fik Tid og Raad til at underkaste sig. Paa Bornholm prædikede han nogle Gange, saaledes i Slotskirken paa Hammershus tredje Paaskedag 1635. Han fandt Støtte og Yndest hos Landets Lensmænd Holger Rosenkrantz og Ebbe Ulfeld; og det skyldtes troligvis den førstnævnte, at han i Begyndelsen af Trediverne forflyttedes som Rektor til Rønne; denne Stilling indehavde han 1639 og endnu 1653 (L. de Thurah: Beskrivelse over Bornholm, 1756, S. 72, 137, 176). Han lod udgive i København et Par tykke Andagtsbøger samt i 1638 et Digt om en Blodregn, som varslede Børnedøden og andre Ulykker for Bornholm. Aar 1654 flyttede han som Sogndegn ind i Aaker Degnegaard. Han maa allerede da have været svagelig; thi strax fra første Færd havde han sin Søn Peder Ravn til Medhjælp. Her fik han da Tid til at samle og nedskrive sit Hovedværk, Bornholms Krønike, som han afsluttede Mikkelsdag 1671 og oversendte til Kong Kristian den Femte som et Bønskrift for de i dette Aarhundrede af Pest, Krig, Skattetynger og nu sidst Uaar haardt trængte Bornholmere. Det findes som Haandskrift i det Kongelige Bibliothek (Ny kgl. Samling, Folio, Nr. 398); det fylder 127 Foliosider.

Lad være, at Ravn fører sin Bornholms Krønike tilbage forud for det højtidelige Øjeblik, da Noah selvottende tren ud af Arken; lad ogsaa være, at han gør rigeligt Brug af den senere af Holbergs Vid hudflettede Skolemesterstil, der sætter fire Ord, hvor ét er nok, som naar han fylder Oldtidens Bornholm med „Kiemper, Riser, Hielter og Heldte, dem hvis hele Slægt omkom i Syndfloden“: saa giver han os til

Gengæld levende og sandhedstro Billeder af de svare Tilskikkelser, til hvilke han selv havde været Øjenvidne (Bornh. Samlinger, 4. Bind, 1909, S. 117—74). Uden hans rige Væld af Oplysninger blev Historikere-rens Viden kun Stykværk. Bornholms flittige Krønikeskriver døde i Aaker Degnegaard en af de første Oktoberdage 1677 (Kirkehist. Saml., 4. Række, 1. Bind, 1890, S. 454—68, — og 6. Bind, 1900, S. 604—08. — Bornh. Saml., 1. B., 1906, S. 10. — J. A. Jørgensen: Gamle Optegnelser om Bornholm, Rønne 1897).

Rektorlisterne have Huller. De vise dog, at Bornholms Latinskoler levede, om end paa smal Kost. Man var allerede vidt fjærnet fra Frans Vormordsens Forskrifter, at Skolemesteren skulde være god og from og hellige sin Gerning mindst tre Aar efter hverandre. Nogle Rektorer (3. 5. A.) var unge Studenter, som i deres første Universitetsaar søgte Levebrød i denne Stilling og derfra hastede tilbage til fortsatte Studier i København. Andre (1. 7.) sad som Hjelpepræster i Rønne og det dertil siden 1606 lagte Knudsker Sogn, mens til andre Tider (9.) Rektorstillingen var skilt fra Præsteembedet.

Kunde det monstro mærkes paa Bornholm, at Landet nu havde to Latinskoler, to Arnesteder, som kappedes om at blæse Videnskaben hæftigst i Glød? Aa jo, lidt. Ingen klagede i dette Aarhundrede over Præstenød paa Bornholm, end ikke i det fæle Pestaar 1654, som lagde sex af Landets femten Sognepræster i Mulde. Og i Præstelisterne taltes hele elleve Præster, som bar Kendingsnavnet Borringholm efter deres Fødestavn. Den dygtigste af disse var Jens Pedersen Borringholm, der 1620 blev Præst i

Nexø og Bolsker og døde 1654 som Landsprovst. Om nu ogsaa nogle af dem have nemmet deres første Latin hjemme i Faderens Præstegaard, saa fik Præstestanden ret rigelig Tilgang af Bornholmere ogsaa under andre Slægtnavne, og dette taler for, at de to smaa Skoler ganske kønt naaede det dem stillede Formaal: at uddanne smaa Præstemænd af de smaa Bornholmere.

Allerede strax ved sin bævende Indtræden i Rønne Skole blev Pogen en lille Kirkens Embedsmand, optagen i det kirkelige Lav, som varetog Sangopvartningen under Gudstjenesten og ved Brylluper og Ligbærerdonten ved Jordefærd. Mest eftertragtet af de store Peblinge var den Værdighed at faa Primklokken hængt paa Maven for at ringe Menigheden sammen, op ad Storegaden og ned ad Sidegaderne; for denne Søndagens Morgendont fik Klokkebæreren fri Skolegang og to Daler til Jul. Den Pebling, som hver Søndag bar Tavlen i Rønne Kirke til Indsamling af fromme Pengegaver til Skolen, fik herfor 1 Rigsdaler 28 Skilling. De allerstørste Peblinge røgtede de to Degnekald ude i Nyker og Nilarsker Sogne; men 1715 klagedes der over, at disse Kald for længst var fratagne Skolens Disciple. Disse ikke blot følte sig som stovte Degne; Menigmand hædrede dem med Degnetitel.

Degnen for alle Rønne Degne var imidlertid Rektoren selv. Han kunde ikke leve af den Enesteskilling, hver bornholmsk Bondegaard ydede ham aarligt; denne Afgift gik 1680 ind under *Knægtepengene*, hvilke Bønderne havde paataget sig at udrede fra 1. Maj 1628 med 20 Skilling for hver Selvejgaard, 10 Skilling for hver Fæstegaard til særlige

bornholmske Formaalt; blandt disse stod nu Rønne Rektor lavest med 8 Rigsdaler, mens Bornholms Skarpretter fik $33\frac{1}{3}$ R. og hver af de to Kapitajner for Landets udskrevne Knægte $83\frac{1}{3}$ R., at hæve aarligt paa Amtstuen. Endnu fik Rektoren ikke stort Levebrød af den Fireskilling, hvert Hus i Rønne ydede ham i *Rektorpenge*, Hælften til Paaske, Hælften til Mikelsdag, og som knapt blev til 20 R. om Aaret. Ogsaa *Tamperpengene*, som taknemmelige Peblinge skulde række ham hver af Aarets fire Tamperdage, faldt lidet og uvist; maaske turde det ikke være omsonst at oplyse, at disse Dage havde Navn af, at de dannede Skilsmisse mellem Kirkens fire Aarstider, tempora. Han fik først sit sikre Udkomme, da han 1606 rykkede ind i *Knudske Degnekald* og fik det lagt til *Rønne Degneembede*; det skaffede ham Indtægten af Degnegaarden, en Skæppe Korn aarligt af hver Bonde i Sognet for Kirkesangen, en Lod i de bornholmske Kirkers fælles Degnepensioner (Aar 1762 var denne $13\frac{1}{3}$ R. stor), dertil Offer og Akcidenser, Paaskemad og Sankt Hans Rettighed eller i Bondesproget Ostogmælk. I Rønne Byvang havde han nogle Jordlodder. Var han tillige Hjælpepræst, fik han herfor af Sognepræsten 20 R. aarligt. — Knudske Bønder paatog sig 9. Juli 1621 at give hver aarligt 1 Skilling til den Pebling, som ringede Froklokken i Sognet (H. de Hoffmans Fundatser, 8. Bind, 1762, S. 548. — Hübertz: Aktstykker, S. 601).

Skolens Driftsudgifter dækkedes af *Tavlepengene*, de ved Gudstjenesten i alle Bornholms Kirker indsamlede Gaver. Kun Nexøbo trodsede alle bispelige Formaninger og stod haardt paa, at deres Tavlepenge skulde ikke vandre til Rønne. Herigennem

fik Rønne Skole omkring 30 R. aarligt (1762). Gentagne Kongebud 1661, 78, 80 og 1700 havde henvendt Tavlepengene fra alle Kirkerne i Sjællands Stift til Helsingørs nødlidende Hospital og Skole; men Bornholm laa lidt udenfor Kongens Magtvidde, og Helsingør saa lidet eller intet til disse Penge. Christian Gedde, Amtmand paa Bornholm 1678—82, stræbte at fremhjelpe Rønne Skole, men fandt kun lunken Hjælp hos Biskop Hans Bagger, som ytrede sin Misnøje med de træge Børnefædre paa Bornholm og ikke fandt Rønne værd at forskaaffe en skikkelig Rektor; dog forundte Bispem Rønne Rektor og Skolebørn den Tavle, som i Følge Kongens Breve skulde gaa fra de bornholmske Kirker til Helsingør, og befalede i Sommeren 1681 dette tillyst fra alle Øens Prædikestole. Det fornyede Kongebud Aar 1700 virkede ingen Forandring heri. Dette fandt Baggers Efterfølger, Biskop Henrik Bornemann, lovligt galt og bød 1706, at Kongen skulde lystres. Men da Borgerskabet klagede lydt, og lidt overdrevent, over, at „Rønne Skole er saa brøstfældig, at hverken Rektor, Hørere eller Disciple kunne derinde være af Frygt, at den skal falde over deres Hoveder“, bød Kongen 17. November 1708 om igen, at disse Tavlepenge skulde blive ved Skolen som tilforn (Bornholmiana, 6. Binds Pakke, og Sjællandske Tegnelser Numer 365, 1708 ¹⁷/₁₁, — begge i Rigsarkivet). Den havde god Brug for dem til Skolehusets Vedligeholdelse; aarligt gik 4 til 7 R. til Indkøb af Papir og Bøger til Latindrengene. I Aaret 1759 ejede Skolen 525 R., dertil nogle smaa Lodder, 4 Skæpper Rugjord og 1 Læs Enges Bund, i Byvangen (H. de Hoffmans Fundatser, 8. Bind, S. 546—48). Skolen havde Ret til

at faa udvist Brænde og Tørv af Kongens Almindings-skov. En enkelt Gave var skænket den 1673 af Rønne Borgmester Peder Lavridsen Møller (død 1674).

At Rønne Latinskole og Kirke hang sammen, fik sit ydre Udtryk deri, at *Skolehuset* stod paa Kirkepladsen som Kirkens nordre Genbo, Øst for Hjørnet af Byens Storegade. Paa dette Sted findes det paa den kobberstukne Grundplan af Rønne, som er optaget i Resens Danske Atlas fra 1680 (gamle kgl. Samling, Folio, Nr. 735). Der er al Grund til at tro, at vi her have Ærkebisp Byrges Skolehus fra 1512 for os. Man kan se det ret tydeligt for sig efter en Beskrivelse fra 1715 i den dette Aar paa-begyndte „Rønne Schole Regnskabs Bog“ (Landsarkivet i København). Et dobbelt Stengærde, med Tørv paa, skilte mellem Gaden og Skolegaarden, til hvilken man gik ind gennem en god Port med Laage i. Det otte Stolperum store Skolehus laa med sin søndre Gavl ud mod Gaden. Det havde murede Vægge mellem Egestolper, dobbelt Tømmer i den vestre Længdemur ud imod Havet, Teglstenstag og en muret Skorsten samt ti Vinduer. Traadte man ad Indgangen med dens to Halvdøre ind i Bygningen, fandt man paa sin højre Haand to mindre Kamre, et med Trægulv og Kakkellovn, et med Lergulv, og paa sin venstre Haand den tre Fags Skolestue med Trægulv, Bilæggerovn, to lange Borde, fem Bænke, gamle, nye eller nygjorte af gamle Brædder, en stor sort Tavle og en brøstfældig Kathederstol. I Husets nordre Ende, op til Skolestuen, laa et Brænderum med en Stige op til Loftet. Aar 1723 blev det forfaldne Skolehus oprejst fra Grunden.

Hvad vilde de ni Pigebørn fra Aar 1616 blandt

de smaa Præstemænd? Bispem kymrede sig ikke stort om dem; de hørte sikkert ikke Landets Latin-skole til. Som de sad der, fortalte de højlydt, at Skolen tillige gjorde Gavn som Byens *Danske Skole*, som Dansk Kristendoms-, Skrive- og Regneskole. At heller ikke alle Drengene gik Præstevejen, ses deraf, at kun Latinerne fik Del i Tavlepengene til Udstyr med Bøger og Papir. Rønne Borgere kunde med Styrke hævde, at Rektorpengene udrededes af hvert Hus i Byen, for at dets Børn der kunde lære Læsning, Skrivning, Regning, Logik og lidt Navigation.

Skolens latinske Undervisning var i Reglen kun forberedende til Optagelse i sjællandske Latinsko-ler, til hvis Stipendier Rønnepeblingerne fandt forlods Adgang sammen med Færingerne (Kongelig Resolution 13. Juli 1742). Derfor bliver det en sjælden Glæde at finde *Rønne Studenter* indskrevne i Københavns Universitets Matrikul. Først 1679, 11. Juli, optoges ved Universitetet som Borringholmens is schola Rønnoviana den ellers ukendte Mads Jensen Kaltoft. Derefter indskrives fra Bornholm i Aarene 1693—1712 ialt elleve Studenter: 1693 Jørgen Poulsen Ancher, 1695 Jens og Herman Jørgensen Sode, 1700 Clemmed Didriksen Funch og Oluf Baltersen Bech, 1701 Jens og Hans Rasmussen, 1703 Jens Aalborg, 1710 Lars Lyster og 1712 Ole Hansen Sonne og Mogens Ipsen. Tylvten fuld, det er den liden Høst, som Aarene indtil 1740 ikke øge. Men samtidigt, 1668—1738, indtegnes dels fra privat Undervisning, dels fra sjællandske Skoler en god Snes paa Bornholm fødte Studenter.

Rønne Latinskoles fortsatte Tilværelse giver sig mest til Kende gennem *Rektorlisten*.

10. *Mads Mikkelsen Borringholm*, født i Hasle Præstegaard, fra Rektor kaldet 1654 til Sognepræst i Nylarsker, hvor han døde 25. September 1663.

11. *Jens Knudsen*, der, 57 Aar gammel, døde 30. September 1666 som Hjælpepræst i Rønne, har troligvis tillige styret Skolen.

12. *Lavrids Thommessen* træffes 1680 som latinsk Skolemester i Rønne og forlod Skolen 1682, da den myndige Sognepræst Christen Schotving faldt ham for haard, medens Biskop Hans Bagger gerne vilde beholde ham.

13. *Baltser Olufsen Bech* var Rektor fra 1682 til 1. Maj 1686, da han blev Sognepræst i Persker, hvor han døde 13. Januar 1696.

14. *Christian Schreil* var Rektor fra 1. Maj 1686 til 1704. I hans Tid indskrives ved Universitetet otte Studenter fra Bornholm.

15. *Niels Frederik Hiorth*, Magister, var hans Eftermand til Sommeren 1706, da han tiltraadte Ibsker Præstekald, i hvilket han døde 2. Maj 1729.

16. *Jørgen Hansen Medelfart* blev Rektor 1706. [Nr. 12—16 efter Jordebogsregnskaber for Knægtepengene.]

17. *Clemmed Didriksen Funch*, født i Marts 1681, Søn af Aaker Sognepræst Didrik Svendsen Funch (1654—87), blev af Rektor Schreil indstillet til Universitetet 16. Juli 1700 og menes at have været Rektor i Rønne, inden han 2. Maj 1709 tog theologisk Examen. Samme Aar ansat som Garnisonspræst paa Kristiansø, blev han derfra 10. August 1715 forflyttet til Sognepræst i Østremarker, hvor han døde 28. Februar 1732. I Følge P. N. Skougaard (Bornholms Saga, 1834, S. IV.) har han ført Overleveringen

paa Maglegaard i Pennen i den Relation om Opstanden 1658, som udgives skrevet af Jens Peder sen Kofoed. Han blev gift 20. Juni 1710 med Elsebe Marie Mortensdatter Kofoed (1690—1765) fra Svanike og var Farfader til Oberstlieutenant Johan Christian Funch (1746—1808), Kommandant paa Bornholm 1802—07.

18. *Hans Rasmussen Marcher*, født 21. December 1684 i Vestremarker Præstegaard, udnævntes 8. August 1710 til Rektor i Rønne, kaldtes 22. Oktober 1714 til Sognepræst i Nyker og døde der 8. Marts 1742. Gift 11. Oktober 1715 med Elisabeth Sophie Eilersdatter Holck (1693—1774).

19. *Peder Rasmussen*, Bondesøn fra Tingfogedgaard i Ibsker Sogn, født 4. Februar 1680, tog theologisk Examen 4. Oktober 1703, nævnes 1715 som Rektor i Rønne og blev herfra 16. Juni 1727 kaldet til Sognepræst i Aaker, 1740 til Provst i Rønne, hvor han døde 15. Marts 1741. Han blev gift med Provsten i Rønne, Magister Henrik Lauridsen Hiorths Datter Rebekka Marie, og deres Børn optog Slægtsnavnet Hiorth (se Nr. 23).

20. *Josias Lehmann*, født 9. December 1684 i København, Student fra Helsingørs Skole 1708, Hører ved Rønne Skole 1719 og dens Rektor fra 4. August 1727 til 1739; død i Rønne 19. April 1742. Hans Hustru Barbra Bohn (1701—80) var Datter af Kæmner og Borgerkapitajn i Rønne Herman Clausen Bohn (1682-1751) og Elsebet Philipsdatter Rasch (1676-1756). Han forsømte Skolen; Latinundervisningen ophørte næsten helt.

21. *Peter Rasch Bohn*, født i Rønne 1718, Broder til Forgængerens Hustru, Student fra Helsingør 1737,

blev konstitueret som Rektor 1. Februar 1740 og nævnes ogsaa som saadan 1744, sagtens under Efterfølgerens Ophold ved Universitetet. Han døde som Sognedegn i Aaker 21. September 1786. Han ægtede 21. Marts 1766 Barbra Agnete Kofoed (1747—81), Datter af Købmand Jørgen Peter Kofoed i Svanike og Magdalene Margrethe Müller.

22. *Hans Jørgen Skougaard*, født 1701 af bornholmsk Bondeslægt, troligvis Søn af Jørgen Madsen, der døde 1742 som Ejer af 7. Frivornedgaard i Aaker Sogn, blev 17. Juli 1723 Student fra Metropolitanskolen, fik 12. Marts 1726 første Karakter ved sin theologiske Examen, blev 24. Avgust 1742 Rektor i Rønne og tog i denne Stilling Magistergraden 29. Juli 1746. Hans Skoledrenge gjorde god Fremgang i de akademiske Videnskaber, og han førte én af dem (Hører e.) frem til Optagelse ved Universitetet 1750. Han havde i Reglen omkring 30 Skoledrenge at undervise, heraf over to Tredjedele i den Danske Skole og kun 7 til 9 i Latinskolen. Efter den samtidige Amtmand Urnes Udsagn drev Forfølgelser fra Præsteskabets Side ham 1755 ud af Skolegerningen. Han var blevet gift med Johanne Cathrine Topp (1734—81), Datter af Tolder i Rønne Johan Christian Topp (død 1754) og Margrethe Elisabeth Ancher (1708—88), Søster til Professor Peder Kofoed Ancher). For at kunne underholde Hustru og Børn tog han i sin fremrykkede Alder juridisk Examen ved Universitetet og blev 1758 By- og Herredsfoged i Hasle, 1773 Landsdommer paa Bornholm. Hans lille Skrift: Kort Afbildning paa Bornholms Vedtægt om Adgangsret til Selveyer-gaarde (Kbh. 1771, 24 Sider i Oktav), blev Grund-

laget for Kongelig Forordning om Selv-Eyer Gaardes Arv paa Bornholm af 14. Oktober 1773 (ophævet ved Lov af 8. Januar 1887). Han døde i Hasle 7. November 1776.

23. *Marcus Ludvig Hiorth*, født 10. November 1724, Søn af Peder Rasmussen (Nr. 19), indskrevet fra Helsingørs Skole 31. Juli 1742 ved Universitetet, tog 15. August 1752 Magistergraden og 17. Februar 1755 theologisk Examen, var Rektor i Rønne fra 16. Maj 1755 til 19. September 1766, da han blev Sognepræst i Østremarker, hvor han døde som Provst 29. December 1791. Han var gift med Mette Kirstine Ipsen (1724—91), Datter af Kapitajn Jørgen Ipsen i Aakirkeby. Mens Skougaard kun havde været Degn, blev Hiorth som en Række af de tidligere Rektorer (10, 11, 15, 17, 19, 20) Hjælpepræst i Rønne. Kirkegerningen tog hans Tid fra Skolen, hvis daglige Arbejde han overlod til Hørere; disse drev Ungdommen frem mere ved Ris og Tamp, end ved grundig Undervisning og venlig Omgang. Disciple, der for det meste ved egen Flid og Duelighed havde gjort større Fremgang i de akademiske Videnskaber, end deres egen Lærer, blev ikke desto mindre efter dennes onde Lune ufortjent behandlede med tyrannisk Hug og Slag (Rektor Andresen i „Iris og Hebe“, November 1802, S. 180—81). — Ak ja! denne Overtro paa, at mishandle Sæder give gode Sæder!

24. *Mads Kofoed*, født 26. August 1735 paa Almegaard i Knudsker Sogn, Søn af Sandemand og Kapitajn Sander Madsen Kofoed (1710—63) og Elsebet Carlsdatter (1713—61), optaget fra Frederiksborg Skole 30. Juli 1749 ved Universitetet, tog 4. November 1758 theologisk Examen med tredje Karak-

ter, blev Tredjepræst i Rønne 6. August 1763, Rektor 5. Juni 1767. Han ægtede 14. Januar 1767 Rønne Byfoged Lorents Asmus Selmers Datter Mette Marie (1739—74) og 14. September 1774 en Gaardmandsdatter Mette Marie Mortensen (1755—1836). I Følge Rektor Andresens ud fra lidet værdige Hensyn fældede Dom („Iris og Hebe“, S. 182) forsømte han ganske Skolen, lod sine Hørere skøtte den, kom sjældent selv inden for dens Dør og manglede baade Lyst og Duelighed til Videnskaberne; tilsidst blev i nogle Aar aldeles ingen Undervisning givet, ikke en Gang i at skrive og at regne. Klagerne herover fremførtes, især af Andresens Farbroder, Sognepræsten i Vestremarker, Magister Oluf Andresen Borrebye (1717—91), saa højlydt for Biskop Balle paa hans Visitatsrejse 1786, at denne fik Mads Kofoed forflyttet 15. December dette Aar til Sognepræst i Hasle og udvirket samme Dag en kongelig Resolution, hvorved Rektor- og Præstestillingen skiltes, Rektor for Fremtiden udnævntes af Kongen, ikke som hidtil af Bispen, og hans Embede skulde modtage et Løntilskud fra Bornholms Præster og andre Embedsmænd. Mads Kofoed døde i Hasle 14. Juni 1792.

— Det mest opmuntrende ved denne Rektorliste er at se Bornholmerne selv, først enkeltvis, senere i sluttet Række, rykke ind i Skoleembedet; aabenbart satte Skolens Gerning Frugt. Det samme ses af Listen over *Næst Latinskoles Rektorer*:

C. *Jørgen Poulsen Ancher*, født 15. Maj 1673, Søn af den berømte Haslepræst Poul Hansen Ancher og Fader til den berømte Retslærde Peder Kofoed Ancher, indskrevet som Student fra Rønne Skole 24. Juli 1693 ved Universitetet, var Rektor i Næst, inden

han 30. Juli 1700 kaldtes til Sognepræst i Østrælarsker, hvor han døde i Marts 1718. Han blev gift 11. Januar 1704 med Johanne Kofoed (1679—1762), Datter af Raadmand Peder Kofoed (1622—88) i Svanike (In Memoriam Petri Kofod Ancher, Kbh. 1788).

D. *Niels Frederik Hiorth* var Rektor i Nexø indtil 1704, da han kom til Rønne Skole (dennes Rektor Nr. 15).

E. *Jens Juul* nævnes 2. Januar 1710 som Rektor i Nexø (Jordebogsregnskab 1709).

F. *Didrik Rasmussen Nerø*, født 1690, Student fra Metropolitanskolen 13. Juli 1715, døde som Rektor i Nexø 29. November 1731 af Blødning fra et Saar paa en Finger.

G. *Morten Kofoed Funch*, født 23. Januar 1711 paa Kristiansø, Søn af Clemmed Didriksen Funch (Rektor Nr. 17 i Rønne), var Rektor i Nexø fra 18. December 1731 til Juni 1734, da han rejste til København for at studere „med al Magt“. Han tog theologisk Examen 6. December 1735 med anden Karakter.

H. *Niels Pedersen* overtog i Følge Akkord Rektoratet efter sidstnævnte.

I. *David Wolffsen*, født 1703 i Svanike, Søn af Borgerlieutenant, Købmand Didrik Davidsen Wolffsen (1669—1740) og Barbra Mortensdatter Bohn (1684—1710), indskrevet som Student fra Metropolitanskolen 19. Juli 1727 ved Universitetet, indsattes 13. November 1735 til Rektor i Nexø og nævnes som saadan endnu 1748. Han overlevede Nexø Latin-skole, ikke omvendt. Den blev 1742 ene Dansk Skole.

Under Kong Kristian den Sjette arbejdede stærke

Kræfter paa at skabe den danske Folkeskole. Til Danske Skoler omdannedes ved kongelig Resolution af 17. April 1739 en Række smaa Latinskoler. De to bornholmske Skoler gik endnu Ram forbi; de regnedes allerede nærmest for ene Danske Skoler; om Skolen i Nexø skrev Rentekammeret, at her nu det latinske Sprog og Studia ikke meget traktes, men fast alene læres at læse og at skrive. Ved Rektor-skiftet i Rønne Skole indstillede *Sjællands Biskop Peder Hersleb*, skønt selv de Danske Skolers ivrigste Talsmand, i 1742, at Bornholm burde beholde en Latinskole i Rønne, og at derfor ingen skulde ud-nævnes til Degn der, uden at han var tilstrækkelig duelig til at føre Skolens Disciple frem til Optagelse i 4. eller 5. Lektie i en af de store Skoler paa Sjælland, medens en Hører under ham burde lede Skolens Undervisning i Dansk og Kristendom, samt at Nexø Skole burde gøres til en ren Dansk Skole. Paa Biskoppens Indstilling gav Statsraadet paa Hørsholm 18. Juni 1742 det Svar: „Som Kongelig Majestæt gerne ser, at der bliver indrettet en latinsk Skole paa Bornholm, *hvorfra Disciple kan demitteres til Universitetet*, har Biskopen derom at gøre nærmere Forslag, hvorledes det bedst kan lade sig gøre“.

Desværre maatte nu Biskop Hersleb svare, at til en saadan Skole fattedes ganske Penge; til Rektoren, som for sin Værdigheds Skyld ikke kunde være Degn, blev der kun 8 Rigsdaler fra Amtstuen og 8 R. fra Degnepensionerne, og til Hørerens, som kunde blive Degn, gav dette Kald kun 30 R. Men selv om Skolen fik en Rektor og en Hører, vilde den mangle Disciple: „saa vidt jeg kender Bornholmerne, saa er det dem ikkun om at kunne fortjene eller og

have deres Børn frit, og derfor de, som lade deres Børn studere, de betinge sig altid Stipendier og Kostpenge til Børnene i en af Sjællands bedst bemidlede Skoler, hvilket dem og gerne er tilstaaet, naar de først der paa Landet have ladet dem informere til 3. Lektie, hvormed de ogsaa ere meget bedre tjente; og jeg tvivler meget paa, at der skulde findes mange uden for Rønne By, som vilde lade deres Børn studere paa den Maade, at de skulde holde dem og betale for dem i syv til otte Aar i Rønne“. Endeligt maatte da ogsaa oprettes en anden Dansk Kristendoms Skole i Byen til fri Undervisning for Fattigbørn, hvortil heller intet Raad vidstes. „Jeg tænker derfor, at Deres Kongelige Majestæts Intention bedre opnaaas, naar *i Skolen i Rønne kan undervises i de første Grundlag, indtil Disciplene kunne vel forsvare 3. eller 4. Lektie, og siden gives dem en Ret til at nyde Stipendier i de mere bemidlede Sjællands Skoler lige som Færingerne, hvilket de vel hidindtil have nydt, men mere af Sædvane end af nogen Ret*“. [Sjællandske Missiver Nr. 357, ¹³/7 1742].

Statsraadet bifaldt Biskop Herslebs Forslag, og ved *kongelig Resolution af 13. Juli 1742* indrettedes Rønne Latinskole i Overensstemmelse med dette. Samtidigt bliver det almindeligt at finde en Hører ansat ved Skolen; men først ved Resolution af 4. Januar 1799 udstyredes den med en fast Hører- eller Hjælpelærerpost; tidligere Hørere havde været lønnede af Rektoren, nu tillagdes dem i Aarsløn 50 Rigsdaler af Skolens Kasse.

Hørerens Pligt var at undervise i de første Grunde af Mathematik, Astronomi og Naturhistorie, dertil i Skrivning, Regning, Musik og Sang samt under

Rektorens Anvisning i det danske Sprogs Grammatik og videre Dyrkelse. I det øvrige skulde han være Rektorens Medhjælper og ved hans Forfald forestaa hans Embede med muligste Flid og Opmærksomhed. Foruden de 50 Rigsdaler af Skolekassen maatte han af hver Discipel hæve 5 Rigsdaler aarligt, for saa vidt Faderen var i Live og velstillet. Af *Rønne Latin-skoles Hørere* kendes følgende:

a. *Carl Randberg*, som 1685 ved sit usædelige Forhold bragte Rektorens Tjenestepige til at staa aabenbart Skrifte.

b. *Hans Tage*, Student, som 1705 paa samme Vis bragte Ulykke ind over en hæderlig Embedsmands Hjem i Rønne, idet Skifteskriver for Bornholm Henrik Brugmans Datter Sophie døde i Barselseng sammen med sit nyfødte Barn under Forhold, som bragte Rønne Byting til efter hendes Død i Marts 1706 at dømme hende til at miste sit Hoved efter Loven (Jordebogsregnskaber).

c. *Josias Løhman* 1719—27, derefter Rektor (Nr. 20).

d. *Peter Rasch Bohn* maa have virket som Hører, inden han 1. Februar 1740 blev midlertidig Rektor (Nr. 21).

e. *Jørgen Sandbye Bohn*, den foregaaendes Brodersøn, født i Rønne 25. Februar 1733, Søn af Skipper, senere Landstingsskriver Claus Hermansen Bohn (1703—83) og Martha Cathrine Sandbye (1699-1788), Student (Rektor Skougaards eneste) fra Rønne Skole 1750, derefter Hører ved samme indtil 1754, Degn i Povlsker til 1771 og i Østrelarsker til sin Død 9. Juni 1790.

f. *Mathias Rasmussen Rømer* nævnes som Hører 1760.

g. *Christian Lütz*, Søn af Sognepræsten i Østrelarsker og død som Sogndegn paa Bornholm.

h. *Vilhelm Marckmann*. Han og Forgængereren roses som dygtige Lærere.

i. *Poul Arboe*, født 8. September 1729 i Rønne, Søn af Snedker Poul Ottosen Arboe (1691—1772) og Barbra Jensdatter (1697-1778), Student fra Helsingørs Skole 1752, tog theologisk Examen 27. Maj 1754 og var Hører ved Skolen i Rønne fra 1767 til 14. Avgust 1770, da han blev Hjelpepræst i Aaker Sogn. Han var en fortrinlig Lærer, som var inde i engelsk, fransk og tysk Sprog. Han blev ogsaa kendt som en fortrinlig Havedyrker. Han ægtede 14. Maj 1771 Aaker Sognepræst Hans Severin Whittes Datter Johanne Cathrine (1750—1821) og blev 9. Avgust 1780 Sognepræst i Hasle, hvor han døde 10. September 1786 (Jul. Bidstrup: Stamtavler over Familierne Hauberg og Arboe. Kbh. 1911. S. 81-84).

j. *Børge Poscholan Kofoed*, født 23. Januar 1752, Søn af Sognepræst i Povlsker Jørgen Pedersen Kofoed (1721-80) og Abigael Margrethe Poscholan (1730-67), Hører ved Rønne Skole 1771—76, død 11. Januar 1839 som Doktor i Theologien og Sognepræst til Helligestkirken i København.

k. *Christian Andresen*, Hører 1798—1804, og

l. *Andreas Fuglsang Rasch*, Hører 1804—08, ville blive omtalte i det følgende Afsnit.

Vore Fædre havde endnu ikke nemmet den Sandhed, at i en Skole ere Disciplene de vigtigste. Vel lød Talen til dem i Skolens Festsal „haabefulde Ynglinge, Rektors kære unge Venner, Skolens vakre og lovende Sønner“, — men paa Skolebænkene „Stympere, Dovendidriker“ m. m. m. Naar de her,

i denne hastige Skildring, tages til sidst, som de ere vante til, er det kun, fordi vore Fædre intet have fundet det værd at fortælle os om dem, ud over de spredte Smaatræk, som hist og her ere komne med ind i Fremstillingen. Rønne Skole havde det lidt fattigt paa Disciple, især om Sommeren, da en Del var ude at tjene til Føden enten til Lands eller Vands; saa fandtes der kun en halv Snes stadige Latinere hjemme (1762. Hoffmans Foundationer, 8. Bind, S. 548). Nexø Latinskole tog næppe mange Drenge fra den. Mindre lysteligt for den var det, at Bornholmerne nu i det attende Aarhundrede stillede større Krav til en ret Skoleundervisning, end den kunde magte. Saa sendte de deres Sønner til Degnen Alexander Icoman i Vestremarker eller til Præsten Jørgen Sandbye i Klemesker, der begge omkring 1710 havde Ry for at være dygtige Skolemænd; Vestremarker Degnebos navnkundigste Lærling blev Poul Mortensen Bohn, der begyndte som fattig theologisk Student i København 1716 og endte som østerrigsk Felttøjmester i Wien 1759. Velstaaende Borger- og Bønderhjem husede til Børnernes Undervisning deres egne Huslærere, Informatorer; saadanne findes nævnte i Rønne ved Aaret 1690 og senere og hos Slægten Kofoed paa Sømlegaard 1789. Det var i Reglen unge Studenter, som fandt en saadan Tilværelse lettere og bedre lønnet end Hørerstillingen ved Skolen. En enkelt, med hvem Skæbningen havde tumlet stærkt, bør her nævnes. Nils Persson Marry havde været Lærer i Mathematik ved Dorpats Universitet og senere tjent som Oberstvagtmester i den svenske Hær, inden han midt under den store nordiske Krig slog sig ned i København; her lod

den danske Regering ham fængsle og føre som Statsfange til Hammershus; han frigaves 28. Februar 1721. Paa Bornholm blev han Lærer for den lille Peder Kofoed Ancher og indstillede 1722 den da tolvaarige Dreng til Optagelse i Sorø Akademi; igennem sin glimrende Universitetsbane kendte hans Lærling sig glad ved, hvad han skyldte den ret-tænkende fromme Mands Undervisning. Selv levede Peder Kofoed Ancher, skønt allerede juridisk Kandidat, endnu 1738 som Huslærer i sin Fætter, Hospitalsstifter Herman Mortensen Bohns Købmandsgaard paa det søndre Hjørne af Store- og Krystalgade i Rønne. Landets Præster satte en Stolthed i at sende deres Sønner lige fra Undervisningen hjemme i Præstegaardene ind til Universitetet; Sognepræsten i Østremarker Claus Jørgensen Steenbech (1708-66) drev sin saa vidt, at han lod sin Søns Overhøring som Konfirmand ske paa Latin, — hvilket tog sig saare lærdt ud for det uforstaaende Sognefolk.

Alle disse Løsgængere paa Undervisningens Marker formaaede dog ikke at tage Livet af den gamle Latinskole i Rønne. Den vaagnede til nyt Liv under Rektor Andresen; han omformede baade dens Indre og dens Ydre. Han indtager derfor en særlig Plads i dens Historie.

25. *Christopher Schrøder Andresen* var født 3. April 1760 i Rønne, Søn af Generalavditør Christian Andresen (1720—77), Amtsforvalter paa Bornholm siden 20. Februar 1753 og i sine to sidste Leveaar tillige Amtmand ved Siden af den gamle I. C. Urne; hans Moder var Michella Otthilia Schrøder (1739-1823), Datter af en tidligere Amtsforvalter i Rønne. Han gik fra Rønne Skole over i Helsingørs, hvorfra han

1775 indstilledes til Universitetet. Her tog han philologisk Examen 9. September 1779 med første Karakter og efter en forbigaaende Sindssygdом i 1783 („Iris og Hebe“, 1801, 3. Bind, S. 193—253) theologisk Examen 23. April 1787 med anden Karakter samt Magistergraden i Philologi kun to Maaneder senere. Saaledes tredobbelt rustet med Lærdом fik han gennem Biskop Balles Indflydelse 14. December 1787 kongelig Udnævnelse til Rektor ved Rønne Latinskole. Her ægtede han 16. September 1789 Louise Cathrine Nansen (1760—1833), Datter af Øens Kommandant, Oberstlieutenant Hans Michelsen Nansen (1723—87) og Louise von Berbandt (1739—66). Baade Fødsel og Ægteskab knyttede ham saaledes til Bornholms øverste Embedsmandskreds.

Det var hans Ærgerrighed som Rektor at omforme Skolen til en ægte Latinskole af lige Rang med Rigets andre lærde Skoler, med ubeskaaret Indstillingsret til Universitetet. Dette lykkedes ham; og selv om det varede kun hans Rektorat til Ende, er det ret utvivlsomt, at Bornholm uden hans Skolegering havde maattet sukke langt ud i Fremtiden efter Genoprettelsen af en lærd Skole for sine Sønner. Dette er hans store Fortjeneste; sikkert ejede han ogsaa lykkelige Evner som Skolemand, blandt andet ogsaa den at kunne undvære Riset og Tampen som sine sidestillede Medarbejdere. Men naar dette er sagt, bør det ikke dølgес, at han paa uværdig Vis forstod lige overfor sine Byesbørn og sin Bisp at sætte sin Forgængers Lys under det Skæppemaal, ovenpaa hvilket han stillede sit eget i en høj Slage, hvilket de tidligere givne Uddrag af en Tale for Biskop Balle (i „Iris og Hebe“, Nov.

1802, S. 173—90) tilstrækkeligt vise; og at hans trykte Frembringelser, hvoraf han nu maa kendes, vidne om en snæver og tør Aand. Af disse kan her nævnes „Trende Taler og Afhandlinger“, Odense 1808, der give nogle Skildringer af bornholmske Forhold. I sit senere Præstevirke kom han ved sin tørre rationalistiske Udlægning i alvorlig Strid med de Menighedslemmer, for hvilke Troen var Liv og Fylde (S. V. Wiberg: Dansk Præstehistorie, 2. Bind, 1870).

Som Rektor fejede Andresen ud af sin Skole alt, hvad kun var Dansk Kristendom-, Skrive- og Regneundervisning. Alle hans Drengene skulde læse Latin; og for Piger var her ingen Bænk. Var Halvdelen af Drengene Stympere i de akademiske Videnskaber, nu vel: saa fulgte de med i Skrive-, Regne-, Religions-, Historie- og Geografitimerne, og saa fik de i Græsk og Latin Karakteren „male“ og ved Udgangen af Skolen dennes Vidnesbyrd, der kunde lyde saaledes: „Erik Georg Skierbeck er uduelig til Studeringer, hvorfor Jeg har raadet hans Forældre til enten at sætte ham til et Haandværk eller og at lade ham fare til Søes, hvortil han er duelig og har Lyst. C. S. Andresen“. (Hans Fader Amtsforvalter S. sendte Drengen til Søes). Men Rønne Borgere paatalte skarpt, at Byen nu pludseligt stod uden en Dansk Skole, skønt Nexø forlængst havde sin, Aakirkeby havde bygget sin 1743, Svanike sin 1750, og Hasle fik sin 1790. Dette kunde den som Hovedstad ikke være bekendt.

Dernæst flyttede Andresen Skolen. Den gamle Bygning paa Kirkepladsen, hvis Egetømmer, ikke blot figurligt talt, men vist rent bogstaveligt, var

lagt i Bisp Byrges Dage 1512, stod for Fald. Andresen købte sig den afdøde Byfoged Selmers Gaard paa Storegade, og mod en aarlig Husleje af 44 Rigsdaler for Rektorbolig og Skole overlod han Stedets rummelige Sal til Skolebrug. Endelig saa han sig ud efter de godvillige Bidrag, Præster og andre Embedsmænd i Følge den kongelige Resolution af 1786 burde yde til Rektorlønnens Forbedring; de udeblev næsten ganske. Der maatte nye kongelige Resolutioner af 27. Juli 1792 og 25. September 1795 til for at øge Lønnen gennem Tilskud fra sjællandske Latinskolers Midler. Hans Formænd havde haft en Aarsindtægt paa næppe 200 Rigsdaler, mest af det dobbelte Degnekald i Knudsker og Rønne. Andresen kunde nu regne sine Indtægter til 500 R. aarligt samt fri Bolig. Ved kongelig Resolution af 11. Juni 1802 fik han yderligere en Gave paa 300 R., og for 1804 og 05 udbetaltes ham 814 R. 6 Skilling af Roskilde og Slagelse Skolers Midler (Amtstuerregnskab 1804). Den 28. Februar 1800 tillagdes ham Titel af Professor; da kunde Knudsker frem for andre Sogne bryste sig af at have en Professor til Degn.

Hvert Fjerdingaar holdt Andresen streng Examen over sine Disciple; de vigtigste Examinere faldt midt i Juni og i Begyndelsen af Januar; der gaves Karakterer for Græsk, Latin og Historie. De lød efter deres Rækkefølge: Optime et expedite, Optime, Bene bene, Bene, Male. Til Stiftamtmanden indsendtes fire Gange om Aaret Regnskab for hver enkelt Discipels Fremgang. Af et saadant for April Fjerdingaar 1789 ses, at der var 10 Drengene i Skolen; i Græsk var læst Testamentet, i Latin Ciceros „Om Pligterne“,

Cornelius Nepos og Eutropius, i Historie Kalls og Badens Lærebøger; alle de 3 Drengene i øverste Klasse havde desuden udarbejdet Portugals, Spaniens og Frankrigs Historie. Der var 5 Drengene i Mellemklassen; nederste Klasses 2 Drengene indøvede kun Grammatica et Syntaxis. Et Par Maaneder senere havde Andresen den Sorg at miste sine to ældste dygtige Disciple Knud Michael Sonne, Søn af Købmand Herman Magnus Sonne i Nexø, og Carl Ludvig Rogert, Søn af Landsdommer Ditlev Ludvig Rogert paa Tornbygaard i Klemmedsker; de druknede ved Badning 22. August 1789, „Quos lavantes Dolosa unda Simul absorpsit, Commilitones in Studiis, Vita, Heu! — in morte“, som deres Rektor skrev i sin Mindetavle over dem. Men inden Aarets Udgang talte Skolen 20 Drengene, 7 Sønner af bornholmske Præster, 7 Sønner af andre Embedsmænd, 2 Sønner af Gaardejere, 2 Sønner af Købmænd, og endelig 1 fattig faderløs Dreng fra Allinge, Niels Grønbech, som „optime et expedite“ har over Maade meget udmærket sig i sin Skolegang og døde 1858 som Sognepræst i Nilarsker og Vestremarker, samt 1 Søn af en Sognedegn, Ancher Anthoni Müller, skønt kun halvellevte Aar gammel „ypperlig og flink“ baade i Græsk, i Latin og i Historie, senere Rønne Danske Skoles første Lærer 1808 og død 1832 som Sognepræst i Povlsker. To af de tyve fik det Vidnesbyrd: „Ere undertiden dovne og maae opvækkes“. (Thaarups Papirer, Pakke 16, i Rigsarkivet).

Andresen saa Discipeltallet veksle fra 12 til 24. Undervisningen, som gaves i 3 eller 4 Klasser, ydede han selv ganske alene indtil 30. Juni 1798, da han fik til Hører ved Skolen sin Broder

k. *Christian Andresen*, født 15. Juni 1773, den første, som han 1792 havde ført frem til Universitetet; denne havde 5. Juli 1797 taget theologisk Examen med første Karakter. Kongelig Resolution af 4. Januar 1799 tillagde ham 50 Rigsdaler i Aarsløn af Skolens Kasse. Han virkede ved Rønne Skole indtil 18. Maj 1804, da han blev kaldet til Sognepræst i Hylke; han døde 22. Januar 1832 og efterlod som Enke Elisabeth Charlotte Lorentzen (1787—1861).

Skolen modtog i Reglen Børnene efter Konfirmationen, i Fjortenaarsalderen, og førte dem inden tre eller fire Aars Forløb frem til Universitetet; foruden de tre nævnte Hovedfag lærte de alle tillige Hebraisk. I elleve Aar, fra 1792 til 1802, indstillede Rektor Andresen 28 Studenter til Universitetet, hvoraf 16 fik første, 12 anden Karakter. Et lige saa stort Tal Disciple udgik fra Skolen med dennes Vidnesbyrd til Søfart eller anden lovlig Næringsvej. Han naaede at se sit ikke ringe Arbejde give et smukt Udbytte; og han saa tillige Skolens Kapital stige fra 2000 til 3200 Rigsdaler, hvorved dog maa mærkes, at Skolen nu boede til Leje, uden brugeligt Skolehus; han saa Tavlepengene til Skolen stige til 60 R., det dobbelte mod forhen. Han havde 1794 den Glæde at modtage til Skolen dens første egentlige Legat, idet Gehejmeraadinde Margrethe Elisabeth Stampe (1727—98) skænkede den 400 R., hvis Renter aarligt skulde udbetales en trængende Student fra Skolen med første Karakter i sin Examen artium („Iris og Hebe“, Nov. 1802, S. 183—88. — C. S. Andresen: *Trende Taler og Afhandlinger*, 1808, S. 143—44). Da han var naaet saa vidt, forlod Professor Andresen Skolen og Degnekaldet 27. April

1806 efter at have 18. Oktober 1805 faaet Præstekald i Vissenbjerg i Fyen, flyttede derfra 5. Januar 1820 som Sognepræst til Kærteminde og døde der 18. Maj 1832.

I de sidste Aar af Andresens Rektorat, omtrent fra 1801, spores der nogen Tilbagegang i Skolens Væxt. Han kaldte det „Danmarks besværligste Rektorat“. Navnlig trængte hans Byesbørn stadig stærkere paa med deres Krav om en Dansk Skole. Men der maa ogsaa have været andet i Vejen. Skolens korte Blomstringstid var til Ende, og ved Andresens Afgang forblev Rektorstillingen ubesat. Otte Maaneder senere udkom *Forordningen af 12. December 1806*, som ophævede Rønne Latinskole og i dens Sted satte en Middelskole, hvis Undervisning under en Overlærers Ledelse skulde omfatte dansk og latinsk Sprog, Religion, Geografi, Historie, Arithmetik, Skønskrivning og elementært Græsk; hertil kunde føjes tyske og franske Sprogtimer. Til Indretning af denne Middelskole afkøbte Universitetsdirektionen Professor Andresen Gaarden paa Storegade for 1400 Rigsdaler. Men den til Skolen 5. December 1806 udnævnte Overlærer Johannes Jacob Stephansen (1768—1845) kom slet ikke til Bornholm; han blev Halvaarsdagen derefter udnævnt til Overlærer i Nakskov. Og der gik nu hele fem Aar, inden en ny Overlærer udnævntes. I denne Mellemtid brugtes Skolebygningen til andre Formaal; dens Genbo, det gamle Raadhus, var forfaldent, aabent for Vind og Vejr, saa flyttede Rønne og Vestre Herreds Tingtværs over Gaden og gjorde Skolesalen til Tingstue og Avktionssal, mens Guvernementet gjorde Skolens Ladelænge til en Stald for Militærets Heste.

Helt standset var dog ikke Undervisningen i Rønne Middelskole, der, som Navnet siger, var en Slags Mellemting mellem en Dansk og en Latinsk Skole. Midt i 1807 talte den 7, mod Udgangen af 1808 endog 11 Elever; de kunde jo nok undvære den store Skolesal. Kun én af dem, Amtmand Thaarups tolvaarige Søn Christen, var bestemt for Universitetsstudier. Skolens Leder var indtil Nytaar 1809 Professor Andresens Svoger *Andreas Fuglsang Rasch*, født i Maj 1766 i Rønne, Søn af Byfoged, Kancelliraad Boye Tønnesen Rasch (1733—85) og Cathrine Georgine Fuglsang (1746—89), siden 3. December 1790 Regimentskvartermester og Avditør i Rønne, siden 28. Maj 1800 tillige Branddirektør for Bornholm, fra 1804 til 1808 Lærer ved Skolen, 15. Februar 1812 Overkrigskommissær, død 14. Oktober 1831, gift 25. Januar 1795 med Ingeborg Christine Nansen (1765—1843), en Datter af Kommandant Hans Nansen i Rønne. Rasch overtog selv Undervisningen i Skrivning, Regning, Religion efter Balles Lærebog og Geografi. Tegneundervisning i fire ugelige Timer gaves fra 4. Juni 1806 af *Christopher Bohn*, født i April 1753 i Rønne, Søn af Købmand Mads Bohn (1718—54) og Barbra Hermansdatter Bohn (1711—88), Proviantforvalter paa Kristiansø 1786-94, efter sin Afsked bosat i Rønne, nu Timelærer med 24 Skilling for Timen ved Middelskolen, hvilken han testamenterede sin store Samling af udstoppede Fugle inden sin Død 10. November 1834.

Det var nærmest *Amtmand Frederik Thaurup* (1766—1845), som gennem Forhandlinger med Universitetsdirektionen holdt Middelskolen oven Vande. I sin korte Embedstid som Amtmand paa Bornholm

fra Maj 1804 til Februar 1809 kastede han sig med urolig Handlesyge over alle Øens i meget forældede Forhold for at omskabe dem. I noget vakte han god Fremgang, men hertil hørte ikke Rønne Middel-skole. Universitetsdirektionen var villig til at udnævne en Navigationslærer ved denne med 100 Rigsdaler i Aarsløn for 6 Timers Undervisning ugeligt. Til denne Stilling foreslog Thaarup 1807 Overformyn-der og Forligskommissær i Rønne, tidligere Skibs-fører Christian Leegaard Wolffsen (1746—1809), der havde uddannet sine fire Sønner, blandt disse Rid-der Caspar Henrik Wolffsen, i Navigation; men han døde 15. Marts 1809, uden at Udnævnelsen var sket, og nu var der „ingen paa det hele Land, som heri kunde paatage sig at undervise“. Hvor stor Fattig-dom der var paa Lærerkræfter, ses deraf, at Thaarup 1806 foreslog udnævnt til Lærer „den meget due-lige Student“ Lars Hjorth Bohn (1763—1808, Bro-der til Etatsraadinde Marie Kofoed), hvem han ansaa meget skikket dertil, skønt noget sindssyg; denne døde fuldstændig sindssyg i Marts 1808 (Bornhol-miana, 6. Bind, i Rigsarkivet). Stort bedre hjulpen blev Middelskolen ikke, da den endeligt efter fem Aars Ventetid fik en Overlærer udnævnt, *Johan An-dreas Myhre*, født 10. Februar 1779 i København, Søn af Tømmermand Andreas Myhre, Student 1797, filosofisk Kandidat 1799, Adjunkt ved Metro-politanskolen, 1806 ved Frederiksborg lærde Skole og derfra 27. November 1811 forflyttet til Overlærer ved Rønne Middelskole. Han blev her kendt som en Særling (I. N. Madvig: Livserindringer, 1887, S. 15) eller endog som i høj Grad sindssvag (Rønne lærde Skoles Indbydelsesskrift 1851), og vist nok

med god Grund; efter 5. Oktober 1818 at have taget sin Afsked levede han 37 Aar uden Stilling i København, hvor han døde 1. Marts 1856.

Stort Held fulgte derimod Amtmand Thaarups Forsøg paa at skabe Rønne By en Dansk Skole. Af Byens Borgere lagde især Købmand Jochum Ancher Bohn (1756—1809) et ihærdigt personligt Arbejde og Penge i denne Skolesags Fremme, fik sin rige Slægt til at yde Tilskud til den, og ved Nytaar 1808 optog Skolens første Lærer Ancher Anthoni Müller (1779-1832) Undervisningen i den nye Danske Skole ved Byens Store Torv. Dette fik Middelskolen stærkt at føle. Primklokken gik over til at smykke de danske Skoledrenge's Maver, idet den kongelige Resolution af 20. December 1805 havde paabudt, at Kordegne- og Kirketjenesten skulde overflyttes til den danske Skoles Lærere og Disciple. Herved mistede Latinskolen en rundelig Indtægtskilde; og den maatte ogsaa med Smærte se et andet gammelt Arvestykke vandre fra sig. Dansk Kancelli tillod nemlig ved Skrivelse af 11. April 1807, at det Grundstykke ved Kirken, hvor nu Ærkebisp Byrges Skolehus var faldet helt i Staver, maatte sælges for 107 Rigsdaler til Indtægt for Rønne -- Danske Skole. Herved godkendtes Borgernes Paastand om, at Rønne Latinskole oprindeligt lige til Rektor Andresens Tid havde tillige tjent som Byens Danske Skole, hvilket ogsaa Stiftamtmand Knuth havde udtalt i en Skrivelse af 27. Oktober 1764.

Røvet ogsaa dette sidste Klenodie fra 1512 kunde Middelskolen ikke tænke paa at holde Trehundreaarsfest for Latinskolens Grundlæggelse. Den laa dybt i en Bølgedal og maatte kæmpe for blot at

trække Vejret midt i de overstyrte Braadsøer. Men som det var sket tidligere, og som vil blive set senere i Skolens Historie, lykkedes det den ret hurtigt at hæve sig af sin Fornedrelse. *Provst Johan Jensen* (1756—1824, Amtsprøbst paa Bornholm siden 1808) blev denne Gang dens Redningsmand ved at stille sig i Spidsen for Kampen for at vinde Latinskolen tilbage.

Kun tolv Aar var Kong Frederik den Sjettes Mænd om at komme til Erkendelse af, at Nedlæggelsen af Rønne Latinskole var en Uret mod Bornholm — og mod Danmark, for saa vidt dens Port havde aabnet en af de alt for faa Veje, som førte Bornholm Moderiget i Møde. Under Fredsovervejelserne i December 1813 havde den danske Regering tænkt paa at købe Freden ved at afstaa Bornholm til Sverige, men var blevet standset af Frederik den Tredjes Kongeløfte af 3. Maj 1659, at han og hans Arvinger vilde aldrig overgive Bornholmerne til de Svenske (*Danske Magazin*, 5. Række, 4. Bind, 1901, S. 126). Nu da Freden var sluttet, og Danmark atter rejste sig langsomt af sin Nød, knyttedes som et Baand mellem Riget og dets fjærne Ø paa ny, i det *den kongelige Resolution af 8. Maj 1818* bød, at Rønne Middelskole skulde blive en fuldstændig lærd Skole, og at der skulde udbetales af den almindelige Skolefond 3915 Rigsbankdaler Navneværdi til at indrette i Skolebygningen tre Læseværelser og Boliger for to ugifte Adjunkter; Middelskolens Ladebygning (paa nuværende Rektorboligs Plads) gjordes ved denne Ombygning til Skolehus. Til Latinskolens Rektor udnævntes 6. Oktober 1818 P. G. Bohr; dens to Adjunkter blev Johan Nicolai Beyer (1783—1826, ansat

ved Rønne Middelskole 1814, Forfatter af Sangen: „Borgundarholm fra Arilds Tid var Gud og Kongen tro“) og Bornholmeren Mogens Sommer (1791—1883). For det følgende Tidsrum vil imidlertid kun Rektor-rækken blive ført ned; for Overlærernes og Adjunkternes Vedkommende maa henvises til C. G. Koefoeds fra Rønne Statsskole 1906 udsendte værdifulde Samleværk: Alfabetisk Fortegnelse over de danske lærde Statsskolers Lærerpersonele siden 1818.

26. *Peter Georg Bohr*, født 8. August 1776, Søn af Gartner Christian Bohr i Helsingør og Johanne Engelke Bomholt, Student 1794, tog theologisk Examen 18. Januar 1803 med første Karakter, blev 12. Juni 1807 Adjunkt i Helsingør, senere i Nakskov, hvorfra han 6. Oktober 1818 udnævntes til Rektor i Rønne, hvor han 26. November aabnede Undervisningen i Latinskolens to første Klasser. Han søgte og fik sin Afsked 12. April 1844, udnævntes til Professor og døde i Rønne 31. Juli 1847.

Bohrs levende Sans for Tidens ideelle Rørelser virkede langt ud over Skolemurene. Han var Bornholms selvskrevne Festtaler og Lejlighedsdigter. Han iværksatte lidet selv; men han traadte til, saa snart der kaldtes paa ham. Han blev paa Bornholm, hvor sligt kun fandtes i ringe Maal, Tolk for dansk Stemningsliv og navnligt for Tidens Hyldest af Dannerfolkets Fader, af hele den Høje Elskelige Familie. Han blev herigennem selv Fader til den første paa Bornholm trykte Bog: Skole-Taler og Leiligheds-Digte, Rønne 1831, 184 Sider. Af dens Fylde hid-sættes her hans Indskrift paa Mindestenen ved Prins Christians Kilde: „Milde Glæder Kilden spreder om sin Bred. Ynde hviler, Blomsten smiler I dens Fjed.

Folket ærer Hver, som nærer Livets Væld; Med Ham iler, Om Ham smiler Liv og Held. Følger nøie Førstens Øie Kildens Spor, Hver en Alder Ham da kalder God og Stor“. Rektor Bohr skrev sin endnu mere kærnefulde Indskrift over Scenen paa Rønne Theater, bygget 1823: „Lær Viisdom af Livets Optrin“.

En stor Fest timedes Rektor Bohr, da han 1824 modtog Prins Christian Frederik som Gæst i sin Skole. Da dette er den første Fest, som kan omtales i Skolens Aarbøger, tør den her skildres udførligt: „Søndag den 18. Juli behagede det Hans Høihed naadigst at indfinde Sig paa Rønne lærde Skole. I Portens grønne Bue modtoges Hans Høihed af Skolens Rector og øvrige Lærere, hvilke tilligemed Hans Høiheds talrige Følge ledsagede Høistsamme ind i Skoleværelserne, hvor en Sang af Skolens Rector blev afsiungen af Disciplene. Lige for Hans Høiheds Stoel var en hvid oliemalet Støtte, omvunden med Egeløv og Roser, anbragt, hvorpaa det første Vers af Rectors Sang læstes med forgyldte Bogstaver. Efter Sangen holdt Rectoren en kort Tale til Prindsen, som synligt rørte Høistsamme. Efterat Hans Høihed havde naadigst yttret Sin Tak og udbragt de bedste Ønsker for Skolens Velgaaende, forlod Høistsamme Skolen. — Den 19. Juli behagede det Hans Høihed igien at beære den lærde Skole med Sit naadigste Besøg. Hans Høihed lod examinere i Latin, Historie og Religion, yttrede Sin Tak til samtlige Lærere og forlod Skolen med naadigst Tilfredshed“. („Dagen“, 10. August 1824, Nr. 190).

Ogsaa i Skolens daglige Gerning gjorde Bohrs letfængelige, ideelle Sind ham til en dygtig Lærer,

hvis Undervisning satte Frugt. Han sendte 1823 sine første 6 Studenter ind til Universitetet, i alt 32 Studenter i Tiaaret 1823—32 og 28 i det følgende Tiaar samt 2 i 1843. Af disse 62 fik de 32 første Karakter. Skolen naaede 1824 sit største Discipeltal 50; siden sank Tallet stadigt, i hans Afgangsaar 1844 var der kun 24 Disciple, som undervistes i 4 Klasser af Rektoren med 4 Adjunkter og 3 Time-lærere, og hvoraf 6 ikke tænkte paa at arbejde sig frem til Universitetet. I sine 26 Rektoratsaar havde han i alt undervist 176 Disciple, af hvilke noget under Halvdelen havde Universitetsbanen for Øje. Det hjalp ikke Discipeltallet i Vejret, at kongelig Resolution af 14. Oktober 1825 bestemte, at en Fjerdedel af de aarlige Skolepenge, der samtidigt sattes op fra 10 til 20 Rigsbankdaler af hver Discipel, skulde henlægges til Understøttelse for trængende Skoledrenge. Inden Skolen 1. August 1835 kunde aabne Undervisningen i en ny Klasse, den fjerde, maatte Bygningerue udvides. De kongelige Resolutioner af 23. Januar og 29. April 1835 tillod at købe Naboejendommen mod Syd for 1440 Rbd. og at ombygge og udstyre den til Gymnastikrum og Bibliotheksværelse for 538 Rbd. 76 Skilling. Gymnastikundervisningen var indført 1829; den dreves ude ved Arsenalet, hvis Gymnastikredskaber Kommandant Poul Magnus Hoffmann (1778—1842) stillede til Skolens Raadighed, ligesom han udvirkede, at Kongen skænkede 40 Kadetgeværer til Brug ved Elevernes Vaabenøvelser og 40 Patrontasker med Bandlerer, der omarbejdedes efter Disciplenes Størrelse. Nu sørgede disse næppe over den tabte Primklokke. Skolens Bibliothek grundedes 14. Avgust 1819 ved

Modtagelsen af en Boggave fra den kongelige Skoledirektion; det fik 1834 som Gave fra Raadmand Rogert i Helsingør en Del af hans Fader, Landsdommer Ditlev Ludvig Rogerts store Bogsamling og talte 1838 to Tusende Bind. Disciplenes Bogsamling oprettede Bohr 1835. Skolen modtog 28. Januar 1822 sit andet Legat, i det Statsminister Joachim Godske Moltke (1746—1818) i sit Testamente havde tillagt den en Legatportion for Embedsmænds studerende Sønner fra Bornholm.

Inden for Skolemurene, lige som uden for dem, mødes hos Rektor Bohr en vis Mangel paa Nybyggerve. Han saa, at Latinskolens Fremtid var alvorligt truet ved den Aar for Aar stigende Mangel paa studerende Disciple; han saa ogsaa en Trang vokse sig frem i Forældrehjemmene til en Undervisningsanstalt, som kunde forberede deres unge Sønner til Søvæsen, Handel og Agerbrug, og at kun ved at imødekomme denne Trang vilde Latinskolen kunne reddes fra Undergang. Men han tøvede med i Skolens Undervisning at hæve Naturforskningen (realia) op i Rang med Forstandsvidenskaben (humaniora, herunder de døde Sprog Latin, Græsk og Hebraisk). Det blev *Provst Frederik Laurentius Steenberg* (1801—70, Provst for Bornholm 1834—47), som 15. Septb. 1840 indsendte til Dansk Kancelli et grundigt udarbejdet Forslag om at knytte en højere Realundervisning til en af de to Skoler i Rønne, af hvilke da Latinskolen burde foretrækkes. Endnu da dette Forslag forelagdes Bohr, tøvede han af Frygt for sine humaniora, hvis rette Ligevægt med de nye realia kunde være vanskelig at overholde; han modsatte sig det dog ikke. Heraf fremgik *den kongelige Re-*

solution af 3. November 1843, som til Rønne lærde Skole knyttede Realklasser i Lighed med dem, der fandtes ved Sorø Akademi, og tillod en Udvidelse af Skolebygningen i denne Hensigt. 1. April 1844 aabnedes Realundervisningen. Saaledes var *Rønne lærde og Real-Skole* født. Bohr følte sig for gammel og træt til at føre den ind i Livet og tog i samme Maaned sin Afsked (Skolens Indbydelsesskrift 1844).

27. *Hans Kofod Whitte* blev Bohrs Afløser i Rektoratet og i Kampen for humaniora. Født 8. Febr. 1810 i Korsør, Søn af Toldkasserer Peter Bernholt Whitte og Martha Margrethe Maria Kofoed (Datter af Mads Kofoed, Rektor Nr. 23), Student fra det store Digteraar 1828, havde han 1835 taget den philologiske Embedsexamen ved Københavns Universitet, var blevet Adjunkt ved Metropolitanskolen i December 1837, Magister i September 1838 og to Maaneder senere Overlærer ved den lærde Skole i Slagelse; han blev nu 25. Maj 1844 udnævnt til Rektor i Rønne. Herfra forflyttedes han 31. Avgust 1857 til Rektor i Randers, udnævntes til Professor det følgende Aar, tog sin Afsked 21. Februar 1885 og døde i København 26. Februar 1894. Hele hans boglige Virksomhed, hele hans Livsløb særtegnede ham som en af Madvigs lærde Disciple; som i fremragende Grad Stormesteren selv, havde han tillige aaben Sans for Livet udenfor Studerekammeret, og talrige Elever af hans Randersrektorats 27 Aargange mindes med Glæde hans mildt forstaaende Undervisning og Vejledning. I Rønne varede hans Rektorat kun 13 Aar; han havde her færre Disciple at tumle med, i dets første Aar 24, i dets sidste 45; men ogsaa blandt disse er den dygtige Skolemands Minde bevaret.

Samtidigt med Rektor Whitte blev *Hans Henrik Lefolii* (1819—1908) kaldet d. 6. Juli 1844 fra Adjunkt ved Sorø Akademi til Rønne Skole som Overlærer. Ved denne Udnævnelse havdes nærmest Ledelsen af Skolens ny oprettede Realklasser for Øje. Lefolii blev her kun i ti Aar; 15. Juli 1854 blev han Overlærer i Odense, og fra 25. Juni 1866 til 5. Maj 1892 var han Rektor ved Viborg lærde Skole. Hvor som helst han virkede, svinder Erindringen om ham ikke. I sine grundige og vidtskuende, sproglige, historiske og folkelige Forskninger havde han stedse Grundtvig for Øje som sin Stormester. Intet laa hans lyse og milde Livssyn fjærnt; som Rektor i Viborg lod han sine jyske Drenge lære Dans i Skolen sammen med Stiftstadens Pigebørn og aabnede han Gymnastiksalen for Byens Haandværkslærlinge og Bodsvende i deres eneste Fritid, Søndag Formiddag, hvad saa end Bisp og Stiftsprovst tordnede herimod. Han rager frem blandt sin Tids dygtigste danske Skolemænd. For den, der har mødt ham og Whitte i deres senere Aar, er større Modsætning næppe tænkelig: Grundtvigianeren og Madvigianeren, en Modsætning som mellem Morgensol, der ildner til nyt Arbejde, og Aftensol, der skuer paa godt fuldendt Dagværk. Det blev dem givet at mødes til Samvirke i Rønne lærde- og Realskole og senere at udfylde hinanden Side om Side i de to jyske Nabobyer.

Hvad Rektor Bohr havde frygtet, indtraf. Ligevægten kunde ikke holdes; realia vippede humaniora op. I Tiaaret 1843—52 sendte Skolen kun 14 Studenter ind til Universitetet. Ved Realklassernes Hjælp var dog 1852 det samlede Drengetal steget til 54. Hertil kom 15 Drenge i en Forberedelsesklasse, som

Adjunkterne Laurits Georg William Hasselriis (1808-69) og Carl Julius Jessen (1816—75) efter Rektor Whittes Opfordring i November 1844 havde aabnet i Skolebygningen og nøje knyttet til Skolen; den var begyndt med 12 Disciple, af hvilke den ældste var 11, den yngste endnu knapt 5 Aar gammel. Denne Rønne Skoles mindste Purk var Caspar Henrik Wolffsen Hasselriis, født 15. December 1839, Søn af Adjunkten, udgaaet af Skolen 1853, Student 1857, Inspektør og Førstelærer ved Skive Realskole.

Atter kappedes Topskudet af Skolen. Den kongelige Resolution af 13. Marts 1846 fastslog, at Skolen skulde indskrænkes til en Slags lærd Middelskole og miste de to ældste Aargange af sine studerende Disciple, hvilke da maatte søge den fortsatte Undervisning frem til Studenterexamen i en eller anden fuldstændig lærd Skole andet Steds. For at lette dem dette tilstodes der dem fri Skolegang i disse to Aar over alt i andre danske Skoler. Den, der selv har mærket, hvilket overvældende Spild af Kræfter det var, saaledes at rykkes ud af Hjemmets Skoleundervisning for i de sidste to Aar før Studenterexamenen at fæste Rod i en fremmed Undervisningsplan, at tilegne sig fra nyt af det meste af dennes Lærestof og saa endda uden at bryde Halsen styre frem mod den sidste og vigtigste Skoleexamen, kan sige, hvad Bornholms Skoledrenge tabte herved. Ogsaa paa anden Vis sattes Bornholm herved tilbage; for blot at nævne noget, saa føltes stærkt Afgangen i det videnskabeligt skolede Lærerpersonele og Udgifterne ved at holde Hjemmets Sønner i Skole uden for Øen, og de ringere Undervisningskaar bragte dygtige Embedsmænd til at søge bort

fra Bornholm. Øen blev atter skubbet ud i Hjørnet af Danmarkskortet, ved Siden af Færøerne. Glædeligt er det ved denne Lejlighed at se, at en stærk Følelse af, hvad Landet Bornholm vilde tabe, bredte sig blandt Folket; Byraadene søgte Rigsdagen 1850 om at bevare Rønne lærde Skole og tilbød Penge-tilskud hertil. Rigsdagen vendte sit døve Øre til, og det faldt i Bornholmeren I. N. Madvigs Lod som Kultusminister at sætte sit Navn under *den kongelige Resolution af 6. Maj 1850*, som forvandlede Rønne Skole til en lærd Middelskole og *en højere Realskole*. 1852 sendte Skolen sine tre sidste Studenter til Universitetet og i de nærmest følgende Aar sine to dygtige Skolemænd Whitte og Lefolii over til Jyderne.

28. *Johan Christian Subcleff Espersen* var født i Rønne 12. Februar 1812, Søn af Snedker Jens Espersen og Anna Christina Subcleff. Uagtet deres smaa Kaar bestemte Forældrene Sønnen til Studeringerne, og 1823 sattes han i Rønne lærde Skole, hvorfra han 1830 gik som Student til Universitetet. Han tog her philologisk Embedsexamen 9. Maj 1840 og knyttedes fra 1841 som Lærer, fra 17. December 1846 som Overlærer til Metropolitanskolen; til sin Gerning her føjede han Undervisning ogsaa ved andre højere Læreanstalter i København samt Censorvirksomhed ved Universitetet. Fra denne store og travle Skolemandsgerning i Hovedstaden lod han sig 21. November 1857 forflytte til sin Fødeøes lille Rektorat. Hans Rektorvirke blev for kortvarigt til at sætte Frugt; han døde i Rønne 4. April 1859. Dog vil hans Navn ikke glemmes; han kastede sig med stor Flid og videnskabelig Sans over Undersøgelsen af det bornholmske Sprog, digtede selv i dette flere

Sange, af hvilke Sjøkarijn blev Bornholmernes Folkesang, og fik 2. December 1853 det kongelige danske Videnskabernes Selskabs Understøttelse til Udarbejdelse af en bornholmsk Ordbog, hvilken Selskabet udgav 1908. Hans Disciple i Rønne Skole satte ham ualmindeligt højt. Over hans Grav sang de

Skolens sidste Farvel til Rektor Espersen
d. 9. April 1859.

Vor tabte Lærer! Dig vi bringe
Med sorgfuldt Hjerte vort Farvel;
I sagte Toner skal det klinge
Fra Vemodsdybet i vor Sjæl:
Thi det, som Gud i Dig os gav,
Nu sænkes i den kolde Grav!

Men over Død og Grav sig hæver
Din ædle, mandigstærke Aand;
Til evig Klarhed nu den svæver,
Hjemdragen brat ved Herrens Haand.
Tag der, i Lysets Herlighed,
Vor Tak for al din Kjærlighed!

29. *Georg Simon Jørgensen*, født 2. Oktober 1814 i Rønne, Søn af By- og Herredsfoged Hans Jacob Jørgensen (1784—1819) og Margrethe Marie Landt (1794—1846), udgik 1833 fra Borgerdydskolen i København som Student, tog 3. Maj 1841 philologisk Embedsexamen, ansattes ved Sorø Akademi 1841 som Lærer og fra 3. November 1844 som Overlærer og beskikkedes derfra 6. Juni 1859 til Rektor ved Rønne højere Realskole, i hvilken Stilling han døde 27. Februar 1884. Rektor Jørgensen var en fra Hjærtets og Dannelsens Side udmærket Lærer med den kyndige Videnskabsdyrkers Evne til at lære fra sig. Men ud over hvad Undervisningen strængt

krævede, mindes vist kun faa af hans Disciple et eneste deltagende, opmuntrende eiller skemtende Ord fra hans Mund. Al Raahed, men ogsaa al Munterhed var banlyst fra hans Timer. Han stod for dem højt over deres smaa Sorger, utilgængelig bag ubrydelige Former. Ikke for intet var Græsk med dets talløse Former hans Fag. Hans fjerne, farveløse Væsen gemte sikkert en dyb Følelse af, at Skolen, røvet sit opadbærende Væxtskud, uden hans Skyld stod i Stampe. Det lykkedes ham, Aaret inden han døde, at se Spiren lagt til dens Fremvæxt, idet han og Skolens Adjunkter 1883 oprettede det Artiumskursus, som vil blive nærmere omtalt i det følgende Afsnit.

Skolens Discipeltal svingede i Treserne omkring 50, i Halvfjerdserne omkring 60. Forberedelsesklassen lukkedes 1859, men oprettedes paany 1865 med 9 Dreng. Af studerende Disciple afgik fra Skolen i de tre Tiaar 1853—82 henholdsvis 11, 23 og 24, af hvilke Flertallet tog Studenterexamen efter to Aars fortsat Undervisning ved fremmede Skoler. Afgangsexamen fra Realskolen tog i de samme Tiaar 13, 21 og 35 Disciple. — Skolens Bygning modtog en højst nødvendig Udvidelse, efter at der paa Finansloven 1862-63 var bevilget indtil 15000 Rigsdaler hertil. Den gamle Rektorbolig langs Søborgstræde forsvandt for at give Plads for den nu staaende Skolefløj her, der toges i Brug 3. Oktober 1862. Derefter solgtes den gamle Skolelænge til Bortflytning (den staa nu som Stuelænge paa Gartneriet Syd for Sejrsgaard), og her opførtes 1863 Rektorbolig med Bibliotheksal.

30. *Christian Grønbech Koefoed*, født i Rønne 19. Oktober 1827, Søn af Artillerikapitajn og Tøjmaster Marcus Conrad Koefoed (1792—1857, gav Timeunder-

visning i Skolen 1840—44) og Hermandine Cecilie Sonne (1798—1858), søgte Rønne Latinskole 1836-46, da han udgik af den som Student, tog philologisk Examen 22. Juni 1855 og ansattes 14. Juni 1856 som Lærer, det følgende Aar som Adjunkt ved Rønne højere Realskole; herfra blev han 30. Maj 1881 Overlærer i Horsens, men vendte allerede 24. Marts 1884 tilbage til sin Fødebys Skole som Rektor. Han nedlagde Rektoratet 6. Januar 1903, vedblev at give Timeundervisning i Skolen og døde i dens Rektor-bolig 6. Januar 1909.

Til Rønne Latinskole knyttede han saaledes med kun tre Aars Afbrydelse hele sin Livsbane. Han var lykkelig i sit Skolevirke og blev Skolen en god Rektor. Hans Timer var livlige, han tog ogsaa Livets Rørelser uden for Klasseværelset op til Drøftelse, og han æggede Disciplene ved sit noget sarkastiske Lune. Størstedelen af dem skattede hans Undervisning højt. Han fulgte deres, ogsaa Syndebukkenes, Bane videre frem i Livet med varm Interesse, som har givet sig et smukt Udslag i hans „Fortegnelse over samtlige Elever i Rønne lærde Skole i Tidsrummet 1818—1900“ i Skolens Aarsskrift 1901. I Skolens Styrelse havde han et udpræget praktisk Greb paa at bringe alt i Fremskridtsgænge, saa vel indadtil i Overvejelser med dens Lærerstand, som udadtil i Paavirkning af de Myndigheder, i hvis Haand Skolens Vel laa. Denne praktiske Evne, som havde gjort ham til et handledygtigt Medlem af Rønne Byraad 1871-81 og af Bornholms Aamtsraad 1886-98, kom i høj Grad Skolen til Gode. Selv endnu noget Manden af den gamle Skole saa han sig i Spidsen for en Stab af yngre Lærerkæftrer og tog ved disses

ypperlige Samvirken den Opgave op, at give Bornholm en Latinskole paany. Han havde en lykkelig Haand til at løse denne Opgave.

Skolens Lærerkres havde 1883 oprettet et Artiumskursus, nøje knyttet til Skolen som dennes uundværlige Topskud; gennem en toaarig Undervisning førte det Skolens studerende Disciple frem til den afsluttende Studenterexamen. Det modtog Støtte paa Finansloven, fornyet fra Aar til Aar, og i Aarene 1885—92 udgik 31 Studenter fra det. Skolen havde saaledes selv ført uigendriveligt Bevis for, at den ejede et retfærdigt Krav paa at genopstaa som fuldstændig lærd Skole; og overfor dette bøjede endeligt Rigsdagen sig. Ved *Lov af 12. April 1892* blev Rønne højere Realskole omdannet til en lærd Skole paa ny. Havde i sin Tid Frederik den Sjettes Raadgivere brugt 12 Aar, saa havde nu Grundlovsstyrets Mænd været hele 40 Aar om at kende den Uret, der var tilføjet Bornholm ved Latinskolens Nedlæggelse 1852.

Ogsaa Realklasserne trivedes frodigere end tilforn. I Tiaaret 1883—92 indstillede 55 Realdisciple sig til den afsluttende Almindelig Forberedelsesexamen, som i Følge kongelig Anordning af 30. August 1881 var traadt i Stedet for de tidligere Realexaminer. I det Skolen beholdt de to nederste Klasser, der berøvedes Statens andre Skoler, naaede dens Discipeltal igennem Firserne det første Hundrede. En betydelig Udvidelse af Bygningerne blev nødvendig. Finansloven 1890 ydede hertil 30000 Kroner, Skolens søndre Fløj rejste sig paa ny tilkøbt Grund og indviedes til Skolebrug 29. Maj 1891.

Endnu en anden væsentlig Udvidelse fik Skolen.

Efter at Pigebørnene i over Hundrede Aar havde været udjagne af dens Højsale, rykkede de nu ind paa ny, de første to 19. Avgust 1896 med særlig ministeriel Tilladelse, paa 5te studerende Klasses Bænk. Især i det nye Aarhundrede, da Loven 1903 gjorde Skolen til Fællesskole, fulgte mange Pigebørn efter hine to ind ad Skoleporten. Da Skolen 1908 naaede sit andet Hundrede fuldt, var heraf 88 Pigebørn og 112 Dreng. I Aaret 1905 maatte Skolebygningen atter udvides ved Tilbygning af en 1ste Sal paa den søndre Fløj.

Da Rektor Koefoed 1901 udgav sine Oplysninger om alle Skolens Disciple fra 1818 til 1900, var deres Tal 1101. Af disse var 159 blevne Studenter fra Skolen selv, 82 havde den maattet afgive til fortsatte Studier ved andre Skoler, 192 havde afsluttet med de forskellige Former af Almindelig Forberedelsesexamen og 38 underkastet sig andre forberedende Prøver (i alt 471). Videre fremme i Livet var 73 ansatte under Stats- og Kommuneforvaltningen, 63 i Lærergerning, 36 som Præster, 33 som Ingeniører, Sagførere eller Dyrleger, 29 ved Trafikvæsenet, 27 i Hær og Flaade, 21 som Læger og 15 arbejdede i Kunst og boglig Syssel (i alt 297 i immaterielle Virksomheder). I Handelen virkede 178, i Jordbrug 135, i Haandværk 91, ved Søfart 77. Udvandrede af Danmark var 79. Fra Rønne selv var 687 af de 1101 indmeldte i Skolen.

Da en fuldstændig, indre Ombygning af Skolernes Undervisning forestod i 1903, var Rektor C. G. Koefoed for gammel til at lede denne. Han havde, da han trak sig tilbage fra Rektoratet, endnu den

Lykke at kunne lægge Styret af sin kære Rønne Skole i sin Søns Hænder.

31. *Marcus Conrad Koefoed*, født i Rønne 7. Marts 1859, Discipel i Rønne Skole 1866—74, Student fra Sorø Akademi 1876, tog philologisk Examen 20. Januar 1885, underviste ved københavnske Skoler, blev 9. Juli 1889 Adjunkt i Aarhus og tiltraadte 19. Avgust 1894 Adjunktpost ved Rønne Skole, hvis Rektorat han overtog 6. Januar 1903. Med Dygtighed gennemførte han her Omlægningen af Undervisningen i Overensstemmelse med Loven af 24. April 1903, som indførte i Statsskolerne en ny Leddeling i Mellem-skole og Gymnasium. Virkningen og Varigheden af dette, det nyeste af de mange Forsøg, i hvilke den sidste Menneskealders Skoleundervisning er blevet omtumlet, vil først Fremtiden kunne skildre. Her skal kun siges, at den nævnte Lov bevarede for Rønne Skole en lille Særret, idet her (og i Ribe Skole) en Tredjedel af Disciplene (imod en Sjettedel andet Steds) kan opnaa Friplads.

Det lykkedes ligeledes Rektor Koefoed ved Skolens Overgang til Fællesskole 1903 at ordne Forholdet til Byens højere Privatskole for Piger til Gavn for begge Skoler, i det dennes dygtige Leder, Frk. Annette Raabye, sikredes mod Tab, og hendes Skole gik over til at blive en stærkt søgt Forberedelsesskole til Statsskolen. Dens 5 Klasser rumme nu omkring 120 Børn.

I det første Aar af sit femte Sekel vil Statsskolen raade over et nyt Legat, i det en af dens med Glæde mindede Lærere, Bornholmeren Henrik Magnus Lund (1823—1900), selv Skolens Student fra 1843 og dens Lærer, senere Adjunkt 1857—74, med sin Hustru

Petrea Christiane Marcher (1829—1911) i deres Testamente have tillagt Skolen 5000 Kroner, hvis aarlige Renter skulle tilfalde en af de fra Skolen udgaaende Studenter.

I sit Firehundredaar tæller Rønne Statsskole 253 Disciple, 158 Dreng og 95 Piger, fordelte i 3 Gymnasieklasser med Undervisning i nysproglig og i mathematisk Retning, i 1 Realklasse og i 4 dobbelte Mellemskoleklasser, underviste af 18 Lærere og Lærerinder. 15 Disciple tog Studenterexamen, 19 Realexamen og 37 Mellemskoleexamen. I Fylde og Frodighed staar Skolen nu i Række med Flertallet af Statens Skoler; kun Aalborg med omkring 400 og Sorø med omkring 300 Disciple staa væsentligt højere. Den kan med Hæder fejre Firehundredaarsdagen for sin Stiftelse, Fredagen den 23. August 1912.

— Den Latinskole, Bornholmerne under Ærkebisp Byrge Gunnarson plantede i Landets golde Klippegrund Aar 1512, bar i sig den ægte bornholmske Sejghed, som af Knaphed skaber Rigdom. Dens Historie afspejler Bornholms Historie. Fjærnt og forsømt laa Landet derude i Østersøen i lange Aarhundreder, saa uden for det hele, at Kristian den Fjerde, naar Lensmanden paa Hammershus skulde til Herredag i København, gav ham „Føreløvs at rejse neder til Riget“, og at den danske Forststyrelse endnu Aar 1800 ikke kunde tænke sig en Skovfoged sendt over til Førsterstillingen i Almindingen uden at sikre ham Tilsagn om efter faa Aars Landsforvisning did at blive Skovrider paa Sjælland. I disse lange Tider blev det Rønne Skoles Hovedvirke at aabne Bornholmerne en Laage neder til Danmark, hvor trang den nu end var, som alt var trangt paa Bornholm.

Den Dag, da Bornholm rykkedes ud af sin fjærne Krog og ind paa sin Plads paa det lille Danmarks-kort, blev 6. Juli 1867. Da skrinlagdes Bornholms Milits, og den nye Hærlov kaldte for Fremtiden de tjenstdygtige unge Bornholmere over til Sjælland. Opvakte og lærenemme, som Bornholmerne ere, brugte de her deres Øjne og Øren godt. En ny Slægt, mere dansk og mindre bornholmsk dannet, voxede op paa Øen. Samtidigt tog alt Fart til at skabe et Gennembrud i Tiaaret 1867—76: Samfærdselsmidlernes Udvidelse, Ager- og Skovbrugets Fremvæxt ind over Højlyngen, Fiskeriets Opsving, Mineralindustriens Grundlæggelse, endeligt ogsaa Kampen om Grundloven efter Ændringen 1866. Alt blev Led i den Kæde, som rykkede Bornholm ind i Danmark. Dette Gennembrud vakte Fylde og Frodighed ogsaa inden for Skolens Port; siden 1870 har den femdoblet sit Discipeltal fra halvthundrede til halvtredfeshundrede. Skolen blev selv et stærkt Led i hin Kædes talrige Led. Den er ikke længere ene om at oplære Landets Sønner til gode danske Borgere, men den hævder sin Plads ved Siden af de kommunale Skoler og de tekniske Skoler, i hvilke ogsaa Livets sunde Pulsslag hamre.

Bornholmerne skabte Rønne lærde Skole. Skolen er med til at skabe Nutidens Bornholmere.

Skulde Skolens Historie indristes i en Malmtavle, vil denne fortælle:

1512, 23. August, stiftede Bornholmerne under Ærkebisp Byrge Rønne *Latinscole*.

Kirkeomvæltningen 1536 lukkede den.

1550, 23. Maj, kaldtes den atter til Live.

Inden 1616 knyttedes til den en *Dansk Skole* for Rønne By.

1742, 13. Juli, omordnedes Latinskolens Forhold.

1787 lukkedes den Danske Skole.

1806, 12. December, lukkedes Latinskolen. Kun *Rønne Middelskole* blev tilbage.

1818, 8. Maj, grundlagdes *Rønne lærde Skole* paa ny.

1843, 3. November, tillagdes en højere Realundervisning denne.

1850, 6. Maj, topstævnedes Latinskolen; *Rønne højere Realskole* førtes videre.

1892, 12. April, genoprettedes *Rønne lærde Skole*, som efter *1903, 24. April*, fører Navnet: *Statsskolen i Rønne*.

Man fristes til at sige: Kært Barn har mange Navne. Det er, som paavist, en og samme Skole; i hvert Navn gemmes et Afsnit af dens Historie. Denne hastige Skildring har søgt at følge den igennem dens fire Hundrede Aars Prøvelser og slutter i Haabet paa, at Latinskolens sejge Livskraft maa være taget i Arv og Eje af Statsskolen uden at skulle sættes paa Prøve saa tidt som tilforn.

15. Juli—5. Avgust 1912.

M. K. Zahrtmann.

Kaptajn O. E. Sonnes Optegnelser,

ved *Johan Kofoed.*

Kaptajn *O. E. Sonne*, Neksø, efterlod sig ved sin Død et Manuskript paa 54 tætskrevne Foliosider, som i alt væsentligt gengives her, da det dels indeholder Træk til Belysning af hans Liv og Karakter, dels væsentlige Bidrag til Bornholms Historie i 18 Hundredtallet.

De vigtigste biografiske Data i O. E. Sonnes Liv vil findes i Optegnelserne. Her skal kun tilføjes, at han i Forening med *P. K. Sode* vedblev at drive Stenhuggerfirmaet „Sode og Sonne“ indtil 1901, da han mistede sin efter bornholmske Forhold ret anseelige Formue, fordi han over for en paarørende havde paataget sig større Kavtionsforpligtelser, end han kunde indfri. Firmaet fortsattes derefter af hans gamle Kompagnon som Eneejer og teknisk Leder, medens O. E. Sonne ligesom tidligere og lige til til sin Død den 23. Marts 1910 førte Regnskabet og Korrespondancen.¹⁾

Vant til at føre et nøjsomt Liv, som han og hans Hustru var, levede han af Indtægten ved dette Ar-

¹⁾ Firmaet er i 1912 overgaaet til et Aktieselskab af samme Navn.

bejde samt nogle Livrenter og Bierhverv, som han beholdt til sin Død.¹⁾

Det økonomiske Sammenbrud var vel nok et haardt Slag for den gamle Mand, men han knækkede ikke sammen under det.

O. E. Sonne var en Ordenens og de gode Varners Mand. Tidlig om Morgenens var han paa Benene, lavede selv sin Te og gik derpaa, enten det var Sommer eller Vinter, sin reglementerede Morgentur. Naar han saa havde spist Frokost, var han at træffe ved Skrivebordet, der stod i Spisestuen, og her arbejdede han flittigt uden at forstyrres, selv om Passiaren gik livligt ved det andet Vindue, hvor hans Hustru, „hans ungdomselskede“, sad med sit Haandarbejde.²⁾

Efter Middagen, der spistes paa Slaget 12, afbrødes Arbejdet af Middagssøvnen, og da var O. E. Sonnes Gadedør laaset en Time, og der var kun Adgang til Huset ad Køkkenvejen. Selvfølgelig gik han ogsaa i Seng paa reglementeret Tid. „Skal jeg nu følge dig hjem, for nu gaar jeg i Seng“, kunde

¹⁾ Hans Hustru døde 23. November 1903.

²⁾ I en Sang til deres Diamantbryllup skildres Hjemmet saaledes:

I seksti Aar de nu siddet har
i een og samme gamle Stue;
thi ved sit Bord sidder Bedstefar,
ved Vinduet hans ranke Frue.
Man godt en lille Snak med Mor kan ta',
Far læser højt, naar Snakken gaar for bra',
han har Kontor
inde hos Mor,
hun som er Datter af Majoren.

han sige, naar Klokken blev 10, til ældre Damer, der var paa Besøg hos hans Hustru.

Alle sine Breve, selv det ubetydeligste Privatbrev, kopierede han og indførte dem i det alfabetiske Register. Ogsaa alle modtagne Breve blev ordnede og registrerede, saa de meget let kunde findes.

Han var en glad og munter Mand, og de, der søgte Raad eller Hjælp hos ham, gik sjælden forgæves. Selv om han havde meget travlt, kunde han taalmodig sidde og høre paa dem, der kom for at klage deres Nød for ham.

Helt op i den høje Alder holdt han sig aandelig frisk, forøvrigt ogsaa legemlig, naar lige undtages, at han blev temmelig tunghør de sidste Aar. Han var mere fordomsfri, end ældre Folk sædvanlig er. Han havde let ved at sætte sig ind i andres Tankegang. Ogsaa Ungdommen forstod han til en vis Grad, og han glædede sig ved at være sammen med Ungdom.

Foruden de Optegnelser, som her følger, om hans egen Virksomhed har O. E. Sonne ogsaa optegnet en Del om, hvad der ellers er passeret paa Bornholm i hans Tid, navnlig om Forhold og Institutioner i Neksø. Disse Optegnelser findes i et Eksempplar af Traps Beskrivelse af Bornholm, indbundet med hvide Blade, og skal efter O. E. S.'s Bestemmelse tilhøre den af Familien, som vil paatage sig at fortsætte den, og som bor i Neksø. Bogen er nu i Svigersønnen, Avlsbruger H. B. Harilds Eje.

OPTEGNELSER AF O. E. SONNE
OM HANS VIGTIGSTE LIVSVIRKSOMHEDER.

Jeg, O. E. Sonne, er født d. 15. Maj 1821 i Huset hos min Moders Fader, *Mathias Ipsen Arboe*. Han var dengang gift med sin anden Kone, Johanne Margrethe, født Riis, af Risegaarden i Aaker. Det var i den Gaard, som nu tilhører Hjulmand Johansen.¹⁾ De gamle Længer er imidlertid nu nedrevne og ombyggede. — Aaret efter min Fødsel opførte min Fader, *Lass Mahler Sonne*,²⁾ ligeledes af Risegaard i Aaker, det 4-Fags Hus, som endnu staar til Haven i fornævnte Ejendom, og her boede mine Forældre i mange Aar, indtil Bedstefader døde i Aaret 1835. Da flyttede min Fader bort fra Gaarden; boede derefter en Del Aar i Neksø i den Gaard, som nu (i 1888) Kapt. Dahl ejer (ligeledes nu ombygget³⁾) og flyttede senere til Svaneke, hvor han ved Siden af at være Snedker — som var hans lærte Profession og Bedrift — oprettede et Farveri, da min Broder M. Sonne,⁴⁾ som havde lært Farveriet i Holbæk og derefter været et Par Aar hos mig i Neksø, kom til ham og bestyrede det, indtil han selv etablerede sig som Farver i Svaneke og saaledes overtog denne Næring.

¹⁾ Hjulmand Johansen er overstreget i Manuskriptet. Ovenover staar: Købmand Chr. Holm. Ejendommen er *Brogade Matr. Nr. 148 (Neksø)*.

²⁾ f. $\frac{17}{3}$ 1795, d. $\frac{2}{1}$ 1849, Borgerkaptajn, Snedker i Neksø, senere i Svaneke, g. m. *Kirstine Margrethe Arboe*, f. $\frac{3}{6}$ 1796, d. $\frac{6}{11}$ 1871.

³⁾ Nørregade Nr. 333 ab.

⁴⁾ Mathias Otto Arboe Sonne, f. $\frac{23}{11}$ 1822, Farver, Avlsbruger og Købmand i Svaneke, død $\frac{26}{7}$ 1891.

De fleste af mine Søsken er fødte i Neksø og har levet deres Barndomsaar i min Bedstefaders Gaard hos deres Forældre. Selv blev jeg som født inde i Bedstefaders Hus, førend endnu min Fader selv havde bygget sin Bopæl, opdraget hos mine Bedsteforældre, da Bedstemoder selv ingen Børn havde — hun havde haft en Dreng, som døde $1\frac{1}{2}$ Aar gammel.¹⁾

Her nød jeg almindelig Skoleundervisning i Borgerskolen af Læreren, Hr. Jensen (Fader til Lærer Thorsager i Svaneke). Undervisningen bestod den Gang kun i Skrivning, Regning, Religion, lidt Danmarkshistorie, Geografi og Retskrivning — Grammatik lærte jeg aldrig. Fra en Stranding tog min Fader en tysk Styrmand i sit Hus, som imod Kosten lærte mig og mine Brødre Tysk, og da det blev en lang, tilliggende Vinter, saa han ikke kunde komme herfra før henad Foraaret, fik vi af ham nogle Maaneders Undervisning. Jeg anfører dette, fordi den Smule Tysk, jeg den Gang lærte, senere er kommen mig meget til Gode, navnlig siden jeg i Granitbedriften fik Korrespondance og Forretning paa Tyskland.

Min Bedstefader var Farver, og allerede som Dreng hjalp jeg ham jævnlgt i Farveriet og navnlig, efter at jeg med 13 Aars Alderen blev udskreven af Skolen, til Dels fordi jeg allerede havde lært, hvad vi den Gang kunde lære i Borgerskolen. Den 11. Oktober 1835 døde min Bedstefader, og skønt kun $14\frac{1}{2}$ Aar gl. bestyrede jeg Farveriet for min Bedstemoder, indtil ogsaa hun døde den 14. Februar 1837,

¹⁾ Hun var Fader til O. E. Sonnes Fader.

Der skulde nu tages Bestemmelse om min Fremtid. Min Bedstemoder havde testamenteret mig hele sin Ejendom, som den Gang vurderedes til Netto 400 Rigsdaler, en Vurdering, som dog vistnok var meget lav, og Resultatet blev, at jeg skulde blive boende i Gaarden og drive Farveriet, som var den eneste Næring af denne Slags her i Byen. Jeg blev saaledes i mit 16. Aar næringsdrivende Borger i Neksø, hvortil naturligvis dog Bevilling maatte løses. Jeg erindrer, at min tilkommende Svigerfader, Ritmester Hans Madsen Kofod, den Gang uden Anelse herom, var som min Onkel og anset Mand med mig hos Amtmand Krabbe for at søge denne Bevilling. Det havde dog næppe kunnet gaa for mig i en saa ung Alder at overtage Husholdning og Næringsdrift, naar ikke en gammel Pige, Anne Kirstine Christensdatter, der havde tjent hos mine Bedsteforældre, siden længe førend jeg blev født, og havde baaret mig paa sine Arme, medens jeg var Barn, ikke havde været hos mig og bestyret Huset. Men hun holdt Orden i Huset og hjalp mig som en Moder, og derfor skal hun mindes med Taknemmelighed.

Da min Broder havde udlært i Farveriet i Holbæk, kom han til mig et Par Aar for at lære mig Farveriet i den større Maalestok, som han der havde lært, og dette havde til Følge, at mit Farveri og min Næring aarlig udvidedes, hvorved min Indtægt steg, saa jeg hvert Aar kunde lægge noget til Side. Ogsaa tør jeg nok sige om mig selv, at jeg var paa-passende og flittig, ikke ødede noget — hvad jeg maaske ogsaa kan takke „gamle Anne“ for, som jævnligt „formanede“ mig.

I mit 20. Aar blev jeg forlovet med min Barn-

domselskede, og den 17. Marts 1843 havde jeg Bryllup paa Lauegaarden i Aaker med *Signe Johanne Kofoed*, født 10. September 1820, og førte derefter min unge Hustru hjem til min Bedstefaders gamle Gaard. Der boede vi og ernærede os alene af Farvningen indtil 1847. Min Kones Medgift satte vi i Rønne Sparekasse, og selv avancerede vi aarligt noget og lagde til. I Februar 1847 købte jeg den Gaard, som jeg nu ejer,¹⁾ af Købmand Sophus Winsløws Enke med samt hendes Jorder i Vangen og flyttede ind i denne Ejendom om Foraaret. Fra denne Tid drev jeg altsaa tillige Agerbrug, skaffede mig Heste og Vogne m. m. — Af og til tog jeg ogsaa Part i enkelte Skibe, som den Gang betalte sig godt.

Den Gang *Robbefangsten* ret dreves paa Grønland og bragte stor Gevinst til Rønne, var jeg en af dem, der medvirkede til et Interessentskab for at bygge Skibe til denne Fangst her fra Neksø, og vi byggede da Briggen „Alpha“. Og saa stor var Tilliden og Forventningen til denne Fart, at Navnet blev Begyndelsesbogstavet i det græske Alphabet, fordi det skulde betegne en Begyndelse, som man haabede at fortsætte med Skibe til de følgende Bogstaver. Nuværende Strandingskommissionær O. Sonne fik den at føre; men Sælhundenes Mængde var allerede begyndt at tage af, og vi tjente intet paa den Fart, hvorfor den efter nogle Aars Forløb opgaves, ligesom denne Fart ogsaa ophørte efterhaanden i Rønne af samme Aarsag.

Derimod mente vi, det vilde være fordelagtigt at bygge Skibe til *Fractfart*, og vi fik et nyt Interessent-

¹⁾ Strandgade Nr. 308. Ejers nu af „Østbornholms Handelshus“.

skab i Gang tildels af de samme Interessenter, som var i „Alpha“, og byggede da Brig „Nexø“. Men heller ikke dette Skib navde Held med sig, hvorfor ikke senere byggedes flere Interessentskabsskibe.¹⁾

I 1854 i April købte jeg Part i *Cementværket* i Pederskersogn²⁾ og blev da Forretningsfører for samme. I de første 10—15 Aar gik det ret godt, men senere anlagdes Portlands Cementfabrikker baade i Tyskland og Danmark, hvorved Prisen nedsattes, og efterhaanden fortrængtes den bornholmske Cement. For Tiden sælges og fabrikeres kun meget ubetydeligt. Hovedvirksomheden er nu at fabrikere Gødningskalk.

Omtrent i Aaret 1850 anlagde et Par Tyskere et *Granitbrud* og *Stenhuggeri* paa Nørremark. Granitindustrien var allerede siden Begyndelsen af Aarhundredet (omtrent 1819) drevet i Rønne, hvor den begyndte efter Initiativ af Kommandant Hoffmann. Stenbruddet paa Nørremark gik efter et Par Aars Drift Fallit og stod derefter stille i nogle Aar. Jeg tænkte stedse paa, at denne Drift burde optages paany, men da jeg var ubekendt med de dertilhørende Forhold, blev det stedse opsat, indtil jeg gjorde Kompagniskab med *Peter Kofoed Sode*,³⁾ en ung Stenhugger fra Rønne, der havde arbejdet i Tyskernes Værk og derefter bosat sig i Neksø. Vi købte da Part hos Madam *Erthmann*, hvis Mand havde ved

¹⁾ Forf. bemærker i en Note, at disse to Interessentskaber egentlig hører ind under Omtalen af offentlige Forhold, da derved mere sigtedes paa Skibsbyggeri paa Neksø Skibsværft og Fortjeneste for en større Kreds.

²⁾ i Billegrav.

³⁾ født i Rønne $\frac{4}{7}$ 1838, død i Neksø $\frac{19}{7}$ 1905.

Falitten faaet sig Værket udlagt for sit Tilgodehavende, saaledes at vi hver fik $\frac{1}{3}$ Part og begyndte da Stenbedriften i Foraaret 1856. Senere, da den udvidedes, købte Sode og jeg alene Klipperne paa Rahbekkegaard og Hellestsgaard i Ibskersogn og købte Stenhuggerbanen og byggede Smedien her ved Nekso og drev siden Stenhuggeriet fra disse Steder for egen fælles Regning uden at Madam Erthmann har Andel deri.

Da Søforterne byggedes, kunde vi ikke skaffe saa megen Sten, som der kunde afsættes, ligesom man havde at udsætte paa Stenen her fra Nekso, at den var for grov. Vi købte da Part i Hasle med Købmændene H. Kofoed og A. Bærildsen i Aaret 1860, saaledes at Sode og jeg med dem havde hver $\frac{1}{4}$ Part. Det blev imidlertid ikke til noget stort. I en halv Snes Aar tjentes der vel noget; men Stenen egnede sig ikke ret for Huggearbejde, og i den sidste halve Snes Aar slaas der kun lidt Brosten, hvorved knap kan fortjenes til Afgiften, der skal svares til Grundejerne.

I Begyndelsen af Aaret 1861 begyndte vi, fælles med min Broder M. Sonne i Svaneke, at drive Stenhuggeri i Svaneke, hvad der siden er vedbleven indtil nu.

I 1866 tilbød Ejeren af *Frederiks Stenbrud*, Otto Hansen, mig og min Kompagnon P. Sode hver Tredjepart i Sandstensbruddet uden Betaling, imod at vi vilde sætte det i Drift og sørge for Afsætning. Fordelen derved søgte han i Tredjeparten af Udbyttet, som Driften kastede af sig. Vi købte en Vejrmølle til at udpumpe Vandet; men under dens Opstilling kom en Stormflod og ødelagde en Del af vort Arbejde og bortskyllede en Del af Materialerne, hvorfor

Hansen trak sig tilbage og overlod os det hele. Vi anskaffede da Dampmaskine og Centrifugalpumpe og pumpede da Vandet ud. Solgte derefter begge Dele og vedligeholdte Stenbrudskulens Lænsning med Vejr-møllen, som vi nu opstillede. Vi udbedrede Dæmningen mod Søen og benyttede dertil det store Lager af raa Sandstensblokke, der laa paa Lager fra gammel Tid, og kostede mange Penge for at faa denne Dæmning godt lagt. Driften kom ogsaa ret godt i Gang, og vi vilde vist kommet skadesløst derfra, naar ikke Stormfloden den 13. November 1872 var kommen. Men den ødelagde det hele. Den kostbare Dæmning blev opreven og skylledes ned fra oven og ned efter. Vand fra Havet fyldte derefter Kulen med Vand og begravede baade den brudne, i Kulen værende Sten og de derværende Materialier. Vi op-hørte da med Driften og tabte hver cirka 2000 Kr. — Sode søgte Erstatning hos Centralkomiteén og fik 600 Rd. eller 1200 Kr., men jeg kunde ikke bekvemme mig til at søge Erstatning. — —

I Aaret 1876—80 havde en Ingeniør Sigvald Berg anlagt Granitbrud og Stenhuggeri efter en stor Maalestok ved Allinge, hvor Stenen var finere og af nettere Udseende end her ved Neksø, ligesom afdøde Købmand Curdts i Allinge allerede tidligere havde anlagt Granitbrud her. Et Par Leverancer gik fra os i Neksø og til Allinge, fordi Stenen var bedre der, hvorfor vi besluttede at anlægge et *Granitbrud i Allinge*. Denne Granit forekom os ogsaa særligt at egne sig godt for Slibning og Polering, og da vi havde Lyst til at drive Stenbedriften til Fuldkommenhed, lod vi Bestyreren, *K. A. Petersen*, en Søn af vor Formand Peter Olsen, da han var godt inde i Tegning

og havde gode Kundskaber, rejse til Sverige for vor Regning for at lære Slibning og Polering af Granit hos *Kulgreen* i Udevalla. — Vi begyndte med Haandslibning, men da saa Dampbrænderiet i Svaneke gik over Styr, og dets Dampmaskine blev solgt ved Auktion for godt Køb, købte vi denne og anlagde nu Dampsliberi.¹⁾ Konkurrencen blev imidlertid større Aar for Aar og det viste sig, da vi havde et tilstrækkeligt Lager af polerede Monumenter, at der stak alt for mange Penge i Foretagendet, og da Udbyttet ikke engang nær svarede til Renten af Kapitalen, ja (Foretagendet) endog uden Renter knap kunde bære sig, har vi nu (1888) besluttet at hæve med denne Bedrift og se at faa saa meget ud deraf som muligt.

I 1884 blev Havnen fuldført i Gudhjem, saa Sejlskibe af 8—9 Fods Dybgaaende kunde befare den. Da Klipperne *der* ligger lige oven for Havnen, besluttede vi efter Forslag af Købmand P. Mogensen i Gudhjem ogsaa at anlægge et Granitværk der. Det viste sig imidlertid snart, at Stenen ikke var tjenlig til Huggesten, da denne, ligesom Stenen ved Hasle var for meget gennemfuret med Stik, hvorfor dette Værk her alene drives ved Tilvirkning af Brosten, en Bedrift, som dog i disse trykkende Tider og under den haarde Konkurrence, som vi navnlig møder fra Sverige og Norge, ikke giver videre Udbytte.

Granitstensbedriften har været og er mit Hovederhverv. Farveriet, som i mange Aar gav mig Brødet, gik tilbage, da jeg blev Rigsdagsmand, og omtrent i 1870 solgte jeg det til Farver Vilhelm Pedersen.

¹⁾ Nørregade Matr. Nr. 13 (Linds Savværk).

— — Efter Forslag af afdøde Købmand *Lars Rasmussen Dam*, der var en brav Mand, byggede han, Brænderibestyrer *Jens Jørgen Ødbergsen* og jeg, samt *Møller Lars Christensen* i Aaret 1851 *Nymølle*. *Dam*, *Ødbergsen* og jeg havde tidligere været i *Spidsen* for at anlægge det herværende Brænderi, der blev stiftet paa Aktier, og hvori jeg kun havde 8 Aktier à 100 Rdr., hvilke jeg nu har givet min Søn *Hans*. Dampbrænderiets Anlæg gav nærmest Anledning til, at vi byggede *Nymølle*, idet vi derved var tilsikrede en Del Malning af den store Mængde Korn og Malt, som det forbrugte. *Nymøllen* drev vi med god Fordel med forskellige Møllere indtil 1875. Da var vi saa heldige at sælge den til Styrmand *Hansen* for 24000 Kr., der var ikke saa lidt mere end den havde kostet os. — —

I Aaret 1866 blev *Kalkværket* til Salgs. Det anlagdes en Del Aar tidligere af Cementfabrikant og Kalkbrænder *Samson* i Rønne til hans Svigersøn. Efter at *Kalkværket* havde skiftet Ejer et Par Gange købtes det af Kalkbrænder *P. Møller*, *P. Berg* og mig i Forening. Aarsagen til Købet var nærmest for dermed at skaffe den førstnævnte, som i flere Aar havde tjent mig tro og ærlig og var en dygtig Karl, et selvstændigt Erhverv. Han har ogsaa i denne Bedrift vist sig dygtig og tro, og skønt den i det hele ikke er stor, er den dog drevet saa godt, at den altid har givet Overskud.*)

I 1863 købte jeg af Statens Udmarksjorder i Bo-

*) I Novbr. 1888 overlod vi *P. Møller*, paa hans Anmodning derom, vore Parter, mod at faa udbetalt den Driftskapital, som *Kalkværket* havde arbejdet sig op i den Tid, vi havde ejet det i Fællesskab.

dilsker c. 30 Td. Land Lyngmark, som ligger ved Vandtappergaarden, og som jeg i 1864 begyndte at plante til Skov med Frøsaaning i borede Huller efter Skovrider Roggenbaus Anvisning. Jeg troede den Gang, det med Tiden skulde blevet til en stor Fordel, men om dette end ikke bliver Tilfældet, saa er det dog en Glæde, at de bare Lyngmarker nu er forvandlede til Skov.

Alt foranstaaende angaar min private Virksomhed nærmest til Fordel for mig selv. Jeg skal nu gaa over til at omtale min Virksomhed i

DE OFFENTLIGE FORHOLD.

Allerede som ganske ungt Menneske følte jeg en levende Interesse for de offentlige Anliggender, læste Blade, Bøger og Skrifter derom, og Tiden efter min Konfirmation om Paaske 1836 var den gryende Frihedstid i Danmark, hvor der arbejdedes paa at faa Enevoldsmagten indskrænket, en Bevægelse, jeg med Ungdommens Varme og Begejstring fulgte med hele min Sjæl. De kommunale og de bornholmske Forhold, som laa mig nærmest, varede det ikke længe, førend jeg søgte at gribe ind i. Allerede kun 18—20 Aar gl. deltog jeg med Dyrnlæge *Ole Strand* og Smedemester *Jørgen Holm* i at affatte et Andragende til Borgerrepræsentationen om forskellige kommunale Forhold, navnlig vedrørende Mosen, Plantning og Udmarkerne, og faa Aar derefter skrev jeg under mit Navn flere Artikler i „Bornholms Avis“ om Amts-repartitionsfondens Fordeling imellem Købstæder og

Land, og paaviste navnlig, hvor uretfærdigt Købstæderne blev forfordelte. Som Følge heraf blev jeg noget bemærket, og da jeg var fyldt 25 Aar, blev jeg den 4. Januar 1847 valgt til Borgerrepræsentant, en Stilling, som jeg siden med nogen Afveksling beholdt i mange Aar.

Et af de Anliggender, jeg som Borgerrepræsentant særlig ydede min Opmærksomhed, var Byens Udmarker, som den Gang henlaa i sin Urtilstand og ikke benyttedes til andet end til gratis Græsning for Byens Kreaturer og Gæs, og denne var tilmed saa uhyre ringe, idet Spirerne afaades efterhaanden, som de kom frem, saa at heller ikke denne Frigræsning havde synderlig Betydning. Men i hvert Fald var det en Urimelighed, naar Byens Skatter aarlig steg, at Udmarkerne skulde ligge unyttige hen, alene til Fordel for en Snes Creaturejere, i Stedet for at tages under Kultur og bringes til at give Indtægt for Kæmnerkassen. I flere Aar var denne Sag under Forhandling; thi den store Mængde af Byens Borgere var imod en Forandring i de bestaaende Forhold, hvorfor Flertallet af Repræsentanterne ogsaa var derimod. Endelig fik vi Flertal i Repræsentationen for, at en Bortforpagtning skulde forsøges. Amtets Approbation derpaa var erhvervet, og Sagen omtaltes i Byen. Dette gav Anledning til, at Borgerne indgav en Klage til Amtet derom, og deraf foranledigedes, at der blev bestemt at holde en Borgerforsamling paa Raadhuset og lade Flertallet afgøre Spørgsmaalet, dog saaledes, at enhver som *ikke* mødte blev anset at stemme for Bortforpagtningen. Mødet holdtes den 7. August 1850, og trods Afstemningsmaaden, som var i Favør af Borgerrepræsentationen, bestemtes det

med stort Flertal, at Udmarkerne skulde blive liggende som hidtil. Udmarkssagen maatte derfor foreløbig hvile. Nogle Aar derefter holdtes vel atter en Borgerforsamling i samme Anledning, for om dog ikke Stemningen havde forandret sig; men ved Afstemning paa samme Maade viste det samme Resultat sig, om end med lidt formindsket Majoritet, hvorfor man indtil videre — Byfoged Smith var den Gang Borgmester — stillede Udmarkssagen i Bero.

— — Byens Skatteligning foretoges indtil nu for en væsentlig Del paa Slump, efter Skøn, uden nogen egentlig Vurdering efter Evnen. Købmand *Lars R. Dam* gjorde vel nogle Aar tidligere Forsøg paa at anlægge en Maalestok efter Husfag, Vinduer og deslige, men det viste sig upraktisk og blev ogsaa forladt, hvorfor der var temmelig almindelig Misstemning med Skatteligningen. Da mine 6 Aar som Borgerrepræsentant var udløbne med Slutningen af 1852, valgtes jeg efter en Slags Overenskomst til Skatteligningsmand og udarbejdede da i Forening med de andre Skatteligningsmænd nogle Regler, hvorefter der skulde lignedes, i Forbindelse med en Skala for en progressiv eller stigende Beskatning af Indtægten, hvilket alt sendtes til Byraadets Erklæring og Betænkning. Efter Byraadets Forhandlingsprotokol vedtoges det i Mødet den 17. Febr. 1853 at svare, at man bifaldt de opstillede Principer for Beskatningen af Formue og Indtægt, saavel som Skalaen, hvorimod man ikke vilde indlade sig paa nogen Udtalelse om Anvendelsen i det enkelte, men udtalte Ønsket om at bringe det dertil, at der saavidt muligt stedse fulgtes faste Regler ved Ligningen.

Efter de opstillede Regler blev da Skatteligningen

i de følgende Aar udført, og det er de samme Principper og til Dels Regler, der indtil nu er gældende.

Ved ny Valg i Januar 1856 efter 3 Aars Forløb valgtes jeg igen ind i Byraadet.

I Slutningen af Aaret 1856 fik vi en ny Byfoged, Hr. *II. Nygaard*.¹⁾ Denne Mand havde en fast Karakter, og jeg søgte da atter at bringe Udmarkssagen frem. Efter i et Aars Tid at have sat sig ind i Byens Forhold tiltraadte han ganske Repræsentanternes Anskuelse om det rigtige i at tage Indtægt af Udmarkerne, og det blev besluttet at forsøge Bortforpagtning paa et længere Aaremaal af den nordre Udmark, der gik fra „Maen“ og nordefter indtil Frederiks Stenbrud. Indenrigsministeriets Approbation derpaa var erhvervet, og den 27. September 1858 skredes til offentlig Bortforpagtning efter forudgaaet Bekendtgørelse derom. En stor Masse menige Borgere var til Stede. De var aabenbart af den Mening, at ligesom de tidligere ved Borgerforsamlingerne paa Raadhuset havde ved deres Stemmegivning forpurret Sagen, saaledes skulde de nu ved deres imponerende Mængde og stærke Modstand gøre Sagens Fremgang umulig. Jeg var Formand for Borgerrepræsentanterne, og Byfoged Nygaard og jeg omsluttedes af Massen, der gjorde støjende Protest imod Bortforpagtningen og forlangte, at Udmarken skulde ligge som hidtil. De andre Repræsentanter havde forsigtigvis trukket sig ud af Kredsen, og Trudslar og Raab hørtes om, at vi (Byfogeden og jeg) skulde

¹⁾ Peder Alexander Harald Nygaard, f. $\frac{18}{4}$ 1814 paa Fredrikskilde ved Sorø, død $\frac{9}{4}$ 1891 i Kbh. — Byfoged i Neksø fra $\frac{29}{5}$ 1856 til $\frac{15}{9}$ 1874.

trampes ned. Alligevel blev vi ikke forulempede, men knyttede Næver lige for Ansigtet af os, gnistrende Blikke og skærende Tænder, det maatte vi døje. Endelig brød et øredøvende Hurra frem af den store forbitrede Hob, og det var lige som denne Hjerteudgydelse blev et Afløb for Sindsbevægelsen; thi fra nu af blev Forsamlingen roligere. Konditionerne oplæstes, og Auktionen begyndte paa en Lod ved „*Slumpeløkken*“, ¹⁾ som den gamle *H. Lyster* gerne vilde have, men hverken han eller nogen anden turde begynde at byde, idet Trudsler udstødtes om, at den første, der gjorde Bud, skulde knuses. Alligevel vovede jeg efter nogen Venten at gøre det første Bud og blev tilslaaet for en Bagatel, da ingen turde gøre Overbud. Det næste Nr. havde Borgerrepræsentant, Købmand *I. A. Jørgensen* Mod til at gøre Bud paa og blev tilslaaet. Det tredje Nr. var et frugtbart Engstykke neden for „*Slumpeløkken*“, som Daglejer *Mads Kaas* gerne vilde have og derfor dristede sig til at gøre Bud paa og fik Tilslag. Folk rasede, men dermed brast Ringen alligevel, og de øvrige Lodder blev ved Bud og Overbud ret godt betalte. Da vi var færdige, bad Jørgensen og jeg Byfogeden om at raabe vore Lodder op paany, da vi havde faaet dem for billigt, idet ingen den Gang turde byde. Det gjorde han, og da blev *H. Lyster* tilslaaet for den Lod, jeg havde faaet, medens Købmand Jørgensen beholdt sin.

Jeg kan ikke slutte denne Episode uden at yde

¹⁾ en Løkke, der ligger Sydvest for Neksø—Ibsker Landevej lige over for Stenhuggerbanen og Bakkemøllen.

Byfoged Nygaard min Anerkendelse for den Fasthed og Ro, hvormed han ledede denne vanskelige og uhyggelige Forretning.

Ved næste Byraadsvalg i Januar 1859 valgtes som Følge af min Virksomhed i Udmarkssagen mine heftigste Modstandere ind i Byraadet. Borgerne søgte efter Hævn, og de opdagede ogsaa en Sag, ved hvilken de mente at kunne straffe mig.

Uden for den Gaard, jeg købte af Winsløvs Enke, laa tværs over Gaden den tilhørende Have, hvortil endnu stødte et Par gamle Huse med Udgang til „Knollegængen“. Knollegængen var et Stræde, der førte fra Aasen til Strandgade. Ud for Husene var en Udvidelse, som i sin Tid havde været Gaardsplads, og fra denne ud til Strandgade førte kun en $1\frac{1}{4}$ Al. bred Gang langs med Nabohuset Brandts Gavl.¹⁾ Ved Lejlighed købte jeg de til min Have grænsende Huse, og da Skøderne viste, at disse Huse havde fælles Gaardsplads og Brønd, og Strædet ikke mere benyttedes videre, idet der lige ved var Forbindelse med Aasen gennem „Dikkegaarden“, saa ønskede jeg at indtage denne Gaardsplads til min Have. I Sommeren 1857 havde jeg Byraadet samlet paa Stedet for at spørge, om der fra det offentlige Side var noget at indvende mod Lukningen, og da ingen havde noget derimod, foretog jeg denne. Jeg var dog ikke saa forsigtig at faa denne Tilladelse tilført Protokollen, hvad paa den Tid vilde været mig

¹⁾ Strandgade Nr. 319.

saa let, og da denne Omstændighed kom til mine Modstanderes Kundskab, benyttede de sig deraf til Angreb paa mig. Der begyndtes med Bladartikler; jeg havde endogsaa den Ære at komme i Nissen, og derefter indgaves en med mangfoldige Underskrifter forsynet Klage til Byraadet over, at Knollegænget var blevet aflukket. Byraadets Medlemmer var nu dels mine Modstandere, og dels var deri Mænd, som ikke vilde erindre den Tilladelse, der ved Aastedsmødet i 1857 blev givet mig til Aflukningen; det var jo nu mere populært at holde med Modstanderne. Sagen forlangtes optaget paany. De radikaleste forlangte Gænget udlagt igen, saaledes som det var før; de moderate, som de kaldte sig, vilde have Betaling for Afspærringen, samt en klækkelig Mulkt for den Egenmægtighed, som de paastod, jeg havde vist, og lod tilføje, at dette sidste var den vigtigste Del af Sagen. Jeg skal derfor med Anerkendelse mindes den eneste af de daværende Repræsentanter, som aabent vedstod den givne Tilladelse, og denne var den tidligere omtalte *L. R. Dam*, ligesom jeg ogsaa anerkender de afgaaede Medlemmer fra hin Tid, Købmand *P. Berg* og Bager *Wichmann*, der skriftlig gav Vidnesbyrd om det samme. Sagen var mig ganske vist ubehagelig, fordi den vidnede om den Uvilje, der var rejst imod mig; men forøvrigt var jeg rolig, da jeg vidste intet urigtigt at have gjort. Efter længere Forhandling og Indstilling til Autoriteterne bestemtes Sagen afgjort ved af Retten udnævnte Voldgiftsmænd fra Rønne, der skulde vurdere den Skade, som derved var voldt Byen; men efter at denne Forretning var afholdt, og Skaden ikke syntes Modstanderne vurderet højt nok, saa meget

mere som der slet ikke blev Tale om nogen Mulkt, saa erklærede Flertallet af Repræsentanterne sig utilfredse og androg hos Amtet og Ministeriet om Forkastelse af denne Afgørelse. Men da disse Autoriteter erklærede den skete Forretning afgørende for Sagen, maatte Repræsentanternes Flertal lade sig nøje. Jeg betalte da i Juli 1861 Taksationssummen, samt de halve Omkostninger, ialt 46 Rdl. 3 Mk., og dermed var denne Sag begravet. Under Sagen fandt jeg mig dog foranlediget til i Junimødet 1860 at bede mig entlediget som Repræsentant, da jeg ikke kunde have Lyst til at samarbejde med et Flertal, der var mine Modstandere, og udtraadte derpaa af Raadet.

— Uviljen over Udmarkens Bortforpagtning tabte sig dog derefter lidt efter lidt, idet de gode Resultater, baade for Kommunen, som derved havde faaet en aarlig Indtægt af 200 Rdl. og for Forpagterne, som havde god Fordel af Lodderne, gjorde det indlysende, hvor heldbringende Foranstaltningen havde været. Uagtet jeg derfor offentlig havde erklæret, at hvis jeg atter blev valgt til Borgerrepræsentant, saa vilde jeg fremdeles virke for en videre Bortforpagtning, saa valgtes jeg dog i Januar 1870 igen ind i Byraadet. Dette Indvalg betragtede jeg som en Godkendelse af min Virksomhed i Udmarkssagen, og en ny Bortforpagtning af den Del af Udmarken, der strækker sig mod Vest i en lige Linje fra *Pileløkken*¹⁾ over til det østre Hjørne af Løkken, som hører til Bohnemøllen, og nordefter indtil det tidligere bortforpagtede, foretoges i Oktober 1870 og gik for sig

¹⁾ Løkken Nord for det nye Asyl og Teknisk Skole.

uden nogen Modstand fra Borgernes Side. Jeg var derefter i Byraadet til Januar 1879.

Vi var den Gang alle enige om at foretrække Bortforpagtning paa langt Aaremaal fremfor Salg til Ejendom, idet vi mente, at Forpagteren da vilde gøre Forbedringer paa sine Lodder, som vilde lønne sig for ham igennem den længere Forpagtningstid, og efter dennes Udløb kom den tilbage til Kommunen i bedre og værdifuldere Stand, end den var, og saaledes betingede senere en større aarlig Indtægt, medens Værdien af Lodder som disse, der laa klods op til Byen, aldrig vilde forringes. — Desværre har senere Byraad forandret Anskuelser i denne Henseende og solgt bort af Byens nærmeste Udmarker til Priser, der formentlig ikke svarer til Værdien. Men i begge Tilfælde er dog derved Udmarkerne bragte under Kultur til Gavn og Indtægt saa vel for deres Besiddere som for Kommunen.

De tidligere omskrevne Artikler angaaende Amts-repartitionsfondens Fordeling henledede ogsaa Opmærksomheden paa mig i de andre Byer. Bevægelse og Forhandling angaaende den for Købstæderne uheldige Fordeling af Afgifterne til Amtsrepartitions-fonden rejstes, og Andragender om Forandring heri indgaves til Regeringen. Dette havde til Følge, at Amtet indvarslede til et Møde paa Amtskontoret i Rønne af dertil udvalgte Repræsentanter fra hver By for med hverandre at forhandle denne Sag, og til dette Møde valgtes for Neksø afdøde Købmand

L. J. Erthmann og jeg. Resultatet var, at Fordelingen af Udgifterne til Amtsrepartitionsfonden imellem Købstæder og Land blev ordnede efter en retfærdigere Maalestok ved kgl. Reskript af 30. Juni 1850, og at Købstæderne blev repræsenterede med 2 Medlemmer (Landet havde den Gang kun 4 Medlemmer) i Ams-raadet, ifølge Reskript af 31. December s. A. Af de Købstadrepræsentanter, som den Gang indvalgte, var jeg den ene. Denne Ordning blev staaende indtil Loven af 22. Marts 1855 om „*Sogneforstanderskabernes og Amsraadenes Sammensætning og Valg*“ udkom og afløste hin Bestemmelse. Denne Lov fik jeg som Folketingsmand Indflydelse paa, og Købstædernes Repræsentation bestemtes derefter til 3 Medlemmer, medens Landet fik 6 — altsaa i samme Forhold. Da Kommunalloven for Købstæder og Land udkom 1867 og 68, optoges de samme Bestemmelser i disse Love. Jeg var Medlem af Amsraadet fra 1851 til 1856 og siden fra 1862 til 1868, da jeg paa Grund af hyppig Fraværelse ved Rigsdagen heller ikke selv syntes, at jeg gjorde Fyldest og derfor ikke ønskede Genvalg.

Som allerede berørt interesserede jeg mig for de offentlige Forhold, og da 1848 med sit frihedsbegeistrende Liv brød frem, blev ogsaa jeg grebet deraf. Frederik den Syvende, som ved sin Faders Død 20. Januar 1848 besteg Tronen, gik ind paa Folkets Begæring om Andel i Styrelsen og sammenkaldte en Notabelforsamling, derefter den grundlovgivende Rigsdag, som havde Grundloven af 5. Juni til Følge.

Min Svigerfader *H. M. Kofoed*¹⁾ deltog i Valgbevægelsen. Han havde tidligere været valgt til Medlem af Roskilde Stænder og valgtes ogsaa til Medlem af Folketinget i den første Rigsdagsperiode, Skønt endnu ikke valgberettiget mødte jeg med levende Interesse ved Valghandlingerne og ydede min Virksomhed dertil. Jeg stillede mig som Kandidat til Folketinget imod Pastor (*Gram*²⁾), men faldt for ham. Da imidlertid Rigsdagen opløstes i Slutningen af Aaret 1852, og ny Valg udskreves til den 26. Februar 1853, stillede jeg mig igen. Den Gang var der tilfrosset for København, og ingen Forbindelse med Hovedstaden. Gram stillede sig ikke igen, men derimod 3 andre Herrer, nemlig Købmand *Balle* i Aakirkeby, Adjunkt *Brandt* i Rønne og Garver *Wulff*, ligeledes fra Rønne. Min vigtigste Stillingsmand var Pastor *Meyn*, som den Gang var vor Sognepræst. Jeg valgtes med stort Flertal.

Urmager *Findanus Petersen*³⁾ var Folketingsmand for første Kreds og blev genvalgt. — Vi besluttede at rejse sammen og lejede Skipper *Ølsted* i Rønne

1) *Hans Madsen Kofoed*, f. paa Lauegaard i Aaker 18/3 1792, død i Aakirkeby 17/4 1868, Major og Excercmester ved Bornholms Milit's Dragoner. Medlem af Roskilde Stænderforsamling fra 16/1 1841 til 11/2 1847, Stændersuppleant fra sidstnævnte Dato, Folketingsmand for Bornholms Amts 2. Valgkreds fra 4/12 1849 og mødte i 1., 2. og 3. Rigsdagssamling.

2) *Caspar Frederik Gram*, f. i Neksø 17/7 1807, død 22/4 1857, 2. Kapellan v. Holmens Kirke i Kbh. og tillige ved Søetatens Hospital, Folketingsmand for Bh. A. 2. Valgkreds fra 4/8 1852 til 26/2 1853.

3) *Findanus Petersen*, f. i Aaker Sogn 17/2 1818, død i Kbh. Marts 1900, Urmager i Rønne, senere i Neksø, Folketingsmand for Bh. A. 1. Valgkreds fra 19/9 1851 til 14/6 1855.

til med sin Jagt at landsætte os et eller andet Sted i Sverige. Dagen for Afsejlingen blev bestemt, og jeg skulde paa Kane køre til Rønne, hvortil min Kone vilde følge mig. Det blev imidlertid Snestorm, som det ligesaa havde været Dagen i Forvejen, saa min Kone maatte blive i Aakirkeby. Vi havde kørt hjemmefra om Morgenens, men standsede i Aakirkeby Middagen over; men da Vejret blev det samme, maatte vi leje en Mand, der skulde gaa til Fods foran for at vise os Vej, da denne i saadant Vejr ikke var til at kende. Vi havde Skovle i Slæden for at kunne bane Vej, hvis Snedriver spærrede os. I Uglegaderne var vi nær bleven siddende. Endelig kom vi dog sent paa Aftenen til Rønne, hvor Slæden maatte blive en Dag, førend den kunde vende tilbage. Vinden var god til Sverige, og næste Morgen begav vi os i Guds Navn paa Vej. Vi kom ved den friske Kuling, vi havde, snart saa langt, at vi kunde se Sverige, men saa tillige snart, at Isen laa over en Mil ud fra Land; dog da det kun var Sjapis, besluttede Skipperen at forsøge Gennemsejling. Petersen og jeg laa i Køjen og hørte, hvorledes Isen skar i Skibets Sider, og da Skipperen havde en høj Betaling for at landsætte os, men kun en Fjerdedel, hvis Rejsen blev forgæves, saa frygtede vi for, han skulde forcere, til Isen havde gennemskaaret Skibet. Vi raabte da til Skipperen, at vi vilde fordoble Betalingen for forgæves Rejse, naar han bare vilde vende om; men Ølsted havde bedre Forstand og vilde tjene det hele. Det varede heller ikke længe, førend vi udfor Fiskerlejet (*Skillinge*¹⁾) kom ind til

¹⁾ I Manuskriptet staar *Sjellinge*.

den faste Is. Fra Skillinge, hvor man havde bemærket Skibet med Lodsflag oppe, kom en Baad over Isen ud til os; vi og vort Tøj kom i Baaden, og med megen Møje kom vi op paa den faste Is og derfra i Land. Skibet vendte øjeblikkelig og stod ud igen, og siden hørte vi, det heldigvis om Aftenen var returneret i god Behold til Rønne, hvor endnu ingen Is havde lagt sig.

Da vi kom i Land i Sverige, kom Toldbetjenten og spurgte efter Skipperen, da han skulde vise „sundhetsbetyg“. Ja, han var sejlet. Om vi da havde Betyg? — Nej. — Ja, saa maatte vi ikke komme i Land. — Ja, saa! Men hvorledes komme herfra igen? — Vi kunde se Jagten langt fra Land pile ud af Isen. — Ja, det gik over Toldbetjentens Hoved, og han bestemte sig for at køre med os til *Carlshamn* og aflevere os til Toldvæsenet der. Man skændte der paa Betjenten, at han havde ladet os komme i Land uden „Betyg“; men saa fik vi dog Lov at rejse videre. Kørte saa med „Skjuts“ paa Slæde til Helsingborg, gik med Isfærgen over Sundet og kom til København og mødte ved Rigsdagen den 10. Marts; Rigsdagen var aabnet den 7. Marts 1853. Vore Valgbreve blev straks prøvede og anerkendte, og saaledes deltog jeg for første Gang i den lovgivende Forsamling, hvor det var mig en stor Nydelse at være sammen med de Mænd, jeg forinden havde lært med Beundring at se op til for deres Virksomhed i den danske Frihedssag. Jeg nævner *Orla Lehmann*, *Monrad* og *Tscherning* som dem, jeg navnlig saa op til; senere ligeledes *Mudvig*, *Clausen*, *Ploug*, *Krieger* og *Rosenørn-Theilmann*. Sidste var en kort

Tid konstitueret Amtmand paa Bornholm, den Gang Krabbe afskediges.

Mit Valg til Folketinget faldt i den bevægede Tid, da Tronfølgeordningen efter Frederik den Syvende, der jo var uden Børn, skulde vedtages, og hvorved vor nuværende Konge, Christian den Niende, blev kaldet til Tronarving. Endvidere Grundlovens Indskrænkning til kun at gælde de særlige Anliggender som Følge af den ulykkelige Strid med de slesvig-holstenske Stænder og Fællesforfatningens Indførelse den 2. Oktober 1855. Disse Loves grundlovsmæssige Vedtagelse havde flere Opløsninger til Følge, da de skulde vedtages paa to ordinære og en ekstraordinær Rigsdag. Jeg mærkede dog straks, at min Næringsvej (Farveriet) led ved min Fraværelse, ligesom min Hustru havde megen Besvær med ved en Farversvend at bestride det i den Tid, jeg var borte. Alligevel holdt jeg ud, til disse Sager var ordnede, men vilde ikke derefter atter stille mig til Valg, hvorimod jeg i mit Sted anbefalede *Kapt. Dam*¹⁾, som siden har repræsenteret Kredsen.

Under de forskellige Valghandlinger havde jeg lært Pastor *Mossin*²⁾ at kende som en dygtig, rettænkende Mand med Interesse for de offentlige Forhold. Da jeg derfor ved et Landstingsvalg var som

1) *Philip Raseh Dam*, f. $\frac{1}{4}$ 1823 i Aakirkeby, død sammesteds $\frac{5}{2}$ 1900, Artillerikaptajn, Postekspeditør, Telegrafbestyrer, Borgmester i Aakirkeby, Folketingsmand for Bh. A. 2. Valgkreds $\frac{12}{8}$ 1858 til $\frac{20}{4}$ 1892.

2) *Christian Frederik Mossin*, f. $\frac{25}{7}$ 1805 i Allinge, død i Aaker $\frac{7}{5}$ 1867 (hans Begravelsesdag $\frac{13}{5}$ var det et ualmindeligt stærkt Snefog, der endnu benævnes „Præstarogged“), Landstingsmand for Bornholm fra $\frac{27}{11}$ 1859 til $\frac{22}{8}$ 1862.

Valgmand mødt i Rønne, anbefalede jeg ham til at vælges. Forslaget fandt Bifald, og han blev valgt. Men inden hans Valgperiode var omme, maatte han paa Grund af Sygdom nedlægge sit Mandat i Sommeren 1862. Uden at jeg eftertragtede det, valgtes jeg til hans Efterfølger. Da jeg saaledes var valgt til Landstingsmand uden nogen Tilstræben fra min Side, syntes jeg ikke at kunne nægte at modtage Valget, ligesom jeg heller ikke vil dølge, at jeg atter havde Lyst til at færdes mellem de udmærkede Mænd, jeg havde lært at kende. Ogsaa tiltalte Landstinget mig mere end Folketinget, som nu allerede begyndte at arbejde paa større Indflydelse og Myndighed, end der tilkom det.

Jeg mødte første Gang i Landstinget den 7. Oktober 1862, Dagen efter at Rigsdagen var aabnet og satte mig paa Pastor Mossin's Plads imellem Professor *Ulaesen* og Højesteretsadvokat *Broch*, noget undselig over at komme til at sidde mellem to saa udmærkede Mænd.

Jeg var Landstingsmand fra Oktober 1862 til April 1874.

FORFATNINGSFORANDRINGEN 1866.

Da Forfatningen af 18. Novbr. 1863 efter Kong Christian den Niendes Tronbestigelse var given, valgtes jeg ogsaa til Medlem af Rigsraadets Landsting. Nu kom den ulykkelige Krig i 1864, og blev det efter det sørgelige Resultat atter nødvendigt at forberede Ophævelsen af denne Forfatning, for at den danske Rigsdag, hvis Virksomhed i 1855 var

bleven indskrænket til alene at gælde de særlige indre Anliggender, atter kunde komme til at omfatte ogsaa de Dele af Rigsstyrelsen, der havde ligget under Fællesforfatningen, nemlig Hær, Flaade, Told m. m. — kort, at det ved Krigen lemlæstede og beskaarne Danmark kunde igen faa al sin Styrelse efter Forhandling med een Rigsdag, nu da Forudsætningen for de 2 Forfatninger var tagen fra os. Men det var et vanskeligt og besværligt Arbejde at forene de mange forskellige Anskuelser og Fordringer. *Venstre* i Folketinget vilde have Grundloven af 5. Juni 1849 uforandret retableret, medens det konservative Landsting i Rigsraadet med det *Bluhmeske* Ministerium i Spidsen ikke vilde opgive deres Rettigheder, uden at de konservative Interesser blev fuldt betryggede i Sættelsen af Rigsdagens Landsting, saa meget mere som Aarene havde vist, at Rigsdagens Landsting efter Juni-Grundloven, hvor disse Interesser søgtes sikrede gennem *Valgbarheden*, mere og mere var gaaet over til at blive et Ekko af Folketinget.

For at danne et Mæglingsforslag deltog jeg med *Estrup, Fonnesbech, Rosenørn-Theilmann, Skeel* og Købmand *Teilmann* fra Hjørring i at stille et Ændringsforslag til 2. Behandling af Forslag til Ophævelsen af Forfatningen af 18. Novbr. 1863, som gik ud paa, at Landstinget foruden de 12 kongevalgte skulde sammensættes saaledes, at *Købstøderne* ved Valget sikredes nogle Stemmer, de *store Ejendomsbesiddere* paa Landet nogle og de *mindre Ejendomsbesiddere* ved indirekte Valg nogle, og at Landstingsmanden for Bornholm valgtes af Amtsraadet, alt i delvis Harmoni med Junigrundlovens § 44.

Forslaget toges tilbage, da *Bluhmes* Ministerium ikke vilde tiltræde det; men Principet om, at Købstæderne, de større og de mindre Landejendomsbesiddere igennem indskrænket *Valgret* sikredes hver sin tilbørlige Indflydelse paa Landstingets Sammensætning, forfulgtes under den senere Forhandling. I Rigsraadets 3. overordentlige Samling i 1865 arbejdedes videre paa denne Tanke, og tilsidst nedattes et Fællesudvalg for om muligt at enes om Sagen, og i dette Fællesudvalg indvalgtes af de ovennævnte Forslagsstillere: Estrup, Rosenørn-Theilmann, Fonnesbech og jeg, og i dette samarbejdede vi trolig paa Gennemførelsen af denne Tanke, understøttet af *Frijs-Frijsenborg* og fra Folketinget af *J. A. Hansen* som Fører for Venstre. Hele Fællesudvalget enedes da tilsidst om at foreslaa Landstingets Sammensætning, saaledes som det nu er Grundlov.

Bluhmes Ministerium, som ikke fandt denne Sammensætning konservativ nok og derfor ikke vilde akceptere den, blev da entlediget af Kongen, som derpaa udnævnte det *Frijsenborgske* Ministerium, hvori Estrup, Fonnesbech og Rosenørn-Theilmann fik Sæde, og som saaledes paatog sig at gennemføre og derefter gennemførte Grundlovsforslaget.

Grundlovsforandringen og vort Forfatningsvæsens Ordning, hvorved Rigsraadet faldt bort, var dermed efter mange Kampe endelig gennemført.

(Fortsættes).

Hammershus.

Af P. Hauberg.

Middelalderens Optegnelser nævne ikke, i hvilket Aar Hammershus blev anlagt. Det er blevet fortalt, at Kong Valdemar den Store skulde have opført det Aar 1159 efter Tilskyndelse af Absalon som Værn mod Venderne. Men dette kan ikke være rigtigt, da den nordlige Del af Bornholm paa den Tid tilhørte Lunds Ærkebiskop og ikke Kongen. Desuden havde Absalon, der blev Biskop i Roskilde 1158, Intet at gøre med Bornholm. Af de samtidige Aktstykker fremgaar det tydeligt, at Slottets Opførelse først er sket et helt Aarhundrede senere. Det havde passet bedre, hvis Traditionen havde angivet 1259 som Anlægsaaret.

Under Kampen mellem Kronen og Kirken midt i det trettende Aarhundrede var særlig Bornholm Stridspunktet mellem Kong Christopher d. 1ste og Lunds Ærkebiskop Jacob Erlandsen. Ærkebispesædet havde siden Aar 1149 været i Besiddelse af de tre af Øens fire Herreder, medens Kronen kun havde forbeholdt sig vestre Herred med Rønne By og den kongelige Fæstning, som senere Tider har kaldt „Lilleborg“. Ærkebiskoppen søgte at styrke sin Magt ved Anlæg

af Fæstninger. Kongen klager over, at han anlagde tre saadanne indenfor Ærkebispesædets Omraade, og en af dem har sikkert været Hammershus, bestemt til at danne en Modvægt mod Kongens Fæstning. Slottets Anlæg maa antages at være sket ved Tiden Aar 1255, og utvivlsomt har Ærkebiskoppens Broder, den krigskyndige Andreas Erlandsen, forestaaet det. Kong Christopher har da rustet sig for at bemægtige sig det truende Fæstningsværk og har sat sin Fæstning paa Bornholm i stærk Forsvarsstand. Men Ærkebiskoppen imødegik Angrebet. Hans Forbunds-fælle, den rygiske Fyrste Jaromar, og Andreas Erlandsen drog Aar 1259 med en betydelig Troppestyrke over til Bornholm og belejrede den kongelige Fæstning, som blev indtaget og ødelagt til Grunden, og hvis Besætning blev nedhugget eller grusomt lem-læstet. Andreas Erlandsen trak sig derefter tilbage til Hammershus, som altsaa da maa have været fuld-ført. Slottets Opførelse er saaledes utvivlsomt sket i Tiden 1255—59 ved Andreas Erlandsen.

Disse Begivenheder danne Indledningen til en lang Række Kampe mellem Kronen og Ærkebispesædet om det stærke Slot, hvis Besiddelse i Virkeligheden betød Overmagten paa Bornholm. Aar 1265 lykkedes det Kong Erik Glipping at indtage det; men han maatte give det tilbage til Ærkebiskoppen Aar 1276. Efter at Kongen var myrdet Aar 1286, fortsattes de heftige Stridigheder mellem Kong Erik Menved og Ærkebiskop Jens Grand. Hammershus blev et sikkert Tilflugtsted for de fredløse Kongemordere, og da det Aar 1295 lykkedes Jens Grand at undslippe af sit Fængsel paa Søborg, søgte han Sikkerhed bag sit stærke Slots Mure og skrev herfra sine Indlæg i Sagen

mod Kong Erik. Det spændte Forhold mellem Kronen og Kirken opstod senere igjen, da Esger Juel var blevet Ærkebiskop, og han vedblivende lod de Fredløse have Tilhold paa Hammershus. I Aaret 1319 belejrede og indtog Erik Menveds Marsk Ludvig Albertsen Slottet; men allerede to Aar derefter maatte Kong Christopher den 2den give det tilbage til Esger Juel. Striden fortsattes imidlertid, og 1325 indtoges Slottet af Marsken Peder Vendelbo efter sexten Maaneders Forsvar af Ludvig Albertsen, der havde forladt Kongen og var gaaet over til Ærkebiskoppens Parti. Allerede det følgende Aar fik Esger Juel Hammershus tilbage, og det forblev derefter i 200 Aar i Ærkebispesædets Besiddelse med Undtagelse af en kort Periode, da Kong Valdemar Atterdag Aar 1360 havde sat sig i Besiddelse af Bornholm og Slottet og kun afstaaet det paa den Betingelse, at det skulde afgives igjen, hvis Kronen forlangte det.

Denne Bestemmelse fik senere stor Betydning. Den gav Kong Christian den 2den Anledning til i Aaret 1522 at inddrage Bornholm og Hammershus under Kronen, trods Gejstlighedens haardnakkede Protest. Fra nu af var denne vigtige Besiddelse for stedse tabt for Lunds Ærkebispesæde.

Kong Christian d. 2. var kommet paa fjendtlig Fod med den rige Hansestad Lybæk, og hen paa Sommeren 1522 lagde en lybsk Krigsflaade sig ind under Hammershus, og en Troppstyrke blev land-sat, som belejrede og indtog Slottet og nedhuggede dets Besætning. Den fyenske Biskop Jens Beldenak, som stod i spændt Forhold til Kongen og var sat i Fængsel her, slap ved denne Lejlighed ud af sit Fangenskab. Forinden Lybækkerne forlode Slottet,

ødelagde de dets Forsvarsværker og Bygninger, saavidt de kunde. Faa Aar senere droge de atter herind, men under andre Forhold.

Kong Christian var blevet afsat, og Frederik den 1. blevet Danmarks Konge med Støtte af Lybæk. Men Hansestaden vilde have Løn for sin Hjælp, og Kongen maatte i Aaret 1525 indgaa paa at overlade Bornholm med Hammershus som Lehn til Lybæk for et Tidsrum af 50 Aar. Der oprandt nu en sørgelig Tid for Bornholmerne under de lybske Fogders hensynsløse og grusomme Regimente, mod hvilket de forgjæves rejste sig til Modstand i Aaret 1536. Særlig ere Bernt Knop's og Schweder Ketting's Navne indskrevne med mørke Farver i Øens Historie. Dog maa det siges, at Schweder Ketting indlagde sig virkelig Fortjeneste ved den Dygtighed og Udholdenhed, hvormed han ledede Øens Forsvar mod Svenskerne i den nordiske Syvaarskrig 1563—70, selv om han mere har havt Lybæks end Danmarks Fordel for Øje. Trods de indgaaede Forpligtelser foretog Lybækkerne betydelige Befæstnings- og Byggearbejder paa Hammershus, i Forventning om at skulle kunne beholde Øen. Men da Forlehningstiden efter de 50 Aars Forløb var forbi i Aaret 1575, maatte de forlade Øen til stor Lettelse for Øens Indvaanere.

I Juni 1645 lagde en svensk Krigsflaade under Admiral Wrangel sig udfor Nexø, som blev udplyndret og brandskattet. Derfra sejlede Flaaden op til Sandvig, hvor Wrangel landsatte sine Tropper og indesluttede Hammershus. Slottets Mandskab var kun ringe og lidet kampdygtigt, og da Lehnsmanden, Holger Rosenkrands til Glimminge, ikke fik Hjælp eller Støtte af Øens værnepligtige Mandskab, hvis Officerer

saa godt som alle svigtede ham, kunde han umuligt holde Fæstningen, men maatte efter faa Dages Forløb opgive dens Forsvar og overgive den til Fjenden. Kun et Par Maaneder var der svensk Besætning paa Hammershus, som ved den snart paafølgende Fredslutning i Brømsebro kom tilbage til Danmerk. Forinden de svenske Tropper forlode Slottet, borttog de Alt, hvad der kunde bruges, og ødelagde dets Bygningsværker saa godt, som de formaaede.

Ved Fredslutningen i Roskilde, d. 26. Frbr. 1658, maatte Danmark afstaa Bornholm til Sverige, og den svenske Oberst Johan Printzenskjold fik Befalingen over Øen og Slottet. Det var en tung Tid for Bornholmerne, der blev plagede med Skatter og Udskrivning af Soldater. Opmuntrede af Kong Frederik den 3. rejste de sig til Modstand, og under dygtige og behjertede Mænds Ledelse lykkedes det dem at afkaste det trykkende Aag. Printzenskjold blev skudt ned i Rønne d. 8. December 1658, og Slottet, der kun ydede et højst ringe Forsvar, maatte overgive sig uden Belejring, og uden at der var løsnet noget Skud fra Fæstningen.

Begivenhederne i 1645 og 1658 vise, at Hammershus i Virkeligheden havde udspillet sin Rolle som Fæstning. Allerede længst forinden havde Krudtets Opfindelse svækket Slottets Betydning, da dets Forsvarsevne var forringet, efterat det kunde beherskes fra de omliggende Højder. Anlæget af de stærke Forsvarsværker paa Christiansø 1884 betød, at Hammershus var opgivet som Fæstning. Dets Garnison paa 50—60 Mand forflyttedes derover, og kun et mindre Vagtmandskab blev tilbage. Bygningerne forfaldt nu, Fæstningsværkerne vedligeholdtes ikke

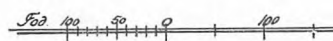
mere, og Slottet anvendtes derefter nærmest som Statsfængsel.

Korfitz Ulfeldt og Eleonore Christine sade fangne paa Hammershus fra Juli 1660 til December 1661 under stræng Behandling af Kommandanten, Oberst Adolf Fuchs. I Marts 1661 gjorde de Forsøg paa at flygte, og det lykkedes dem at naa ned til Sandvig; men her bleve de paagrebne og førte tilbage til endnu strængere Fængsel end hidtil. Deres Søn, Christian Ulfeldt, dræbte senere Fuchs under et Ophold i Brügge og hævnede saaledes sine Forældre.

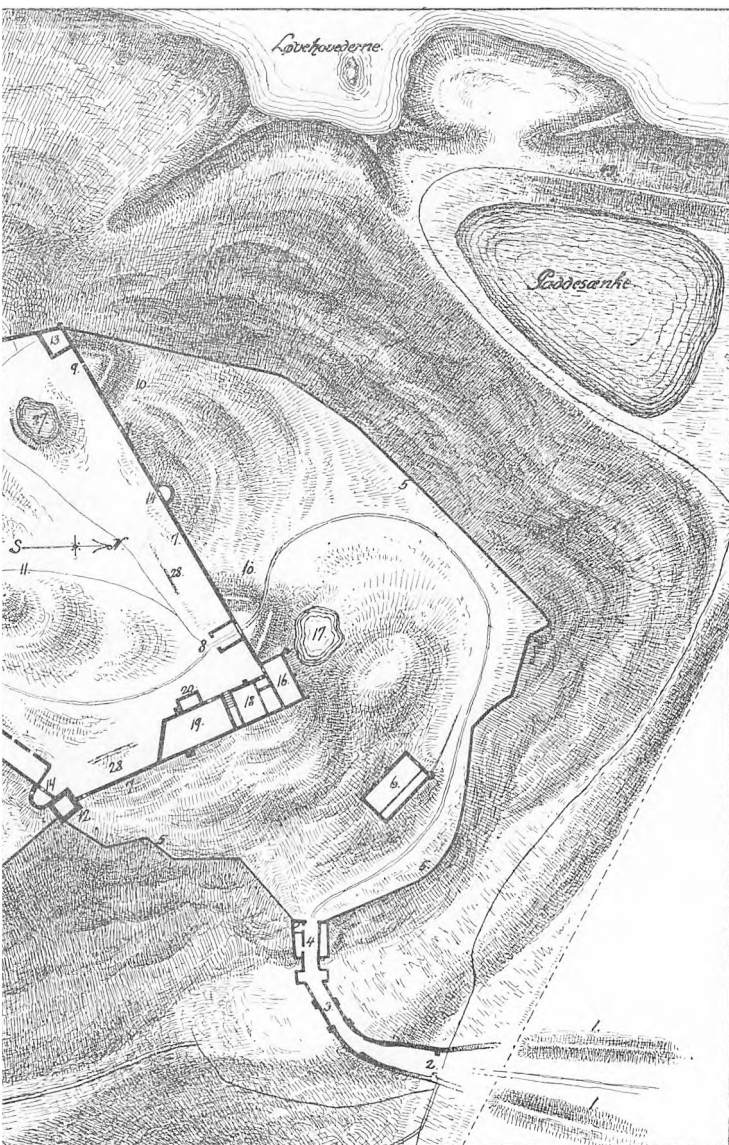
Blandt de adskillige Fanger paa Hammershus skal endvidere nævnes den i sin Tid bekjendte Fri-tænker og Guldsmager Johan Conrad Dippel. Under sit Fængselsophold her fra 1719—1726 skrev han og udgav en arkæologisk Afhandling under sit pseudonyme Navn „Christianus Democritus“.

Hammershus var paa denne Tid i den Grad stærkt i Forfald, at en stor Del af dets Bygningsværker henlaa i Ruiner. Paa en Tegning fra Aar 1736 ere kun Manteltaarnet (Grundplan 30) og nogle af de vigtigste Bygninger, saaledes Kirkefløjen (32) og Vice-Kommandantens Hus (26) ved den vestlige Fæstningsmur under Tag og i brugelig Stand. Den store Magasinbygning (19) var allerede dengang Ruin. I Aaret 1743 bestemte Regjeringen omsider, at Hammershus skulde nedbrydes, og den bærer Skylden for dets Ødelæggelse. Tømret og Træværket borttoges overalt, og de store Murstensbeklædninger afskrælledes af Murene, hvor det lod sig gjøre. En Del af de gamle Munkesten anvendtes til Opførelsen af Hovedvagten i Rønne, en stor Mængde af dem bortsolgte ved Auktion og spredtes omkring

Grundplan

ammershus.

300 400 500

over Øen. Naar Nedbrydningen ikke blev udført i endnu større Omfang, end det skete, skyldes dette Øens daværende Amtmand, Johan Christian Urne (1740—1778). Med varm Følelse for det gamle, prægtige Fortidsminde's Betydning gjorde han Regeringen Forestilling om, at Slottets Nedbrydning ikke vilde kunne betale sig, og den blev derved standset. I lange Tider laa nu Ruinerne hen uden Tilsyn og Beskyttelse, og Befolkningen har da bortkjørt adskilligt brugbart Bygningsmateriale derfra. Kommandanten gjorde sig endog en lille Indtægt ved Salg af Sten fra Slottet. Men tilsidst standsedes dette Uvæsen ved Slotsruinernes Fredlysning ifølge Forordning af 21. April 1822. Den senere Tid søger nu at fremdrage og bevare, hvad der er levnet fra Fortiden, og med Støtte af Statskassen har Nationalmuseet ladet foretage betydelige Arbejder med at udgrave og restaurere Ruinerne.

Stedet, hvor Hammershus anlagdes, frembød overordentlig gunstige Betingelser for et Fæstningsværk i Middelalderen. Den mægtige, 237 Fod høje Klippeknude ligger isoleret fra det omgivende Terrain ved dybe Dale i Syd ud mod Slotslyngen og i Nord ud mod den tidligere vandfyldte Lavning Paddesænke. Dens vestlige Side ud mod Søen beskyttes af høje, utilgængelige Klippeskrænter. Paa den østlige Side, hvor Skraaningen er mindre stejl, er Adgangen lagt over en muret Bro og med stærke Forsvarsværker til Dækning mod Fjenden.

Den gamle, tidligere helt brolagte Slotsvej, som østfra fører ned til Slottet, løber det sidste Stykke nede i en Sænkning mellem to Skandsevolde, som

dække den (Grundplan 1). Den nordlige Vold og Stykket nærmest Slottet af den sydlige er endnu bevaret. Foran Slotsbroen have de stødt op til de yderste Murværker, hvor Vejen først gik ind gennem en Port (2), som forlængst er ganske forsvundet; men hvis Beliggenhed der dog endnu findes Spor af i den gamle Brolægning.

Broen (3) laa tidligere næsten helt skjult af Opfyldning, der var udkastet i Lavningen, og som efterhaanden havde hobet sig op paa begge Sider af den. I Aarene 1897—99 blev den udgravet og de store Masser af Fyld bortkjørt. Det stærkt medtagne Murværk blev istandsat, saaledes at de tidligere Forhold ere bevarede. Oprindelig har Broen været betydelig lavere end nu, og har sikkert været en Tømmerbro, som har hvilet paa de to, endnu staaende firesidede Granitpiller. Over en Vindebro er man kommet ind i Porthuset (4), hvis Bund ligeledes laa lavere end nu, og indenfor denne hævede Vejen sig og svingede opad Slotsbanken, dækket formentlig af et Palisadeværk, hvor nu Ringmuren løber. Adgangen nedover den lavtliggende Tømmerbro og opad den stærke Skraaning har imidlertid været ubekvem, og man har derfor hævet Broen og ført den over de to murede, spidse Buer, som hvile paa Granitpillerne. Samtidig har man hævet Kjørebanelen i Porthuset ved Opfyldning og lagt Vindebroen i tilsvarende Højde. Efter Krudtets Opfindelse blev den korte Vindebro snart ganske uden Betydning, og ved Opfyldning mellem Broens vestlige Ende og Porthuset dannede man da en fast Vej, samtidig med at man forstærkede Bygningens østlige, mest udsatte Mur ud mod Broen.

Ved Udgravningen i Aaret 1897 fandtes dybest i Fylden nærmest Porthuset flere „Armbrøstbolte“, Pile-spidses af Jern, som var afskudte af Belejrerne, samt en Mængde runde Havsten, de saakaldte „Haandsten“, som Forsvarerne havde kastet ned paa Fjenden — Minder om Slottets tidligste Belejringer. Paa Broens sydlige Side fremgravedes en stor, flad Sten, som endnu ligger der. Den har formentlig været benyttet ved et i det 16de Aarhundrede foretaget Byggearbejde paa Broen til derpaa at anbringe en Kalkkasse. En Murske fandtes liggende ved den. Fylden har dengang allerede ligget temmelig højt. I Slottets Slutningsperiode vare de to spidsbuede Hvælvinger under Broen indrettede til Beboelse. I den vestlige fandtes Bunden af et Ildsted. Aar 1737 døde en Kone, som havde sin Bolig under Slotsbroen. Dengang laa der en lille Frugthave ved Broens Sydside.

Ved Udgravningen af Porthuset fandtes de to Rum i dets sydlige Parti. Det yderste har formentlig været benyttet af Brovægteren; i det andet Rum ind mod Slottet har været Smedie, hvis Esseplads ses i Rumets sydvestlige Hjørne. Her fandtes endnu enkelte Slagger liggende. I Porthuset nærmest Broen findes Brokjælderen til Vindebroen, i hvilken Broklappens Ballance blev sænket. I Slottets tidligste Tid gik Kjørevejen nede, hvor nu Kjælderens Bund ligger. Af Vindebroens Indretning findes endnu i Murværket ved hver Side af Portaabningen de Fordybninger, i hvilke Axellejerne have været anbragte.

Slottets Yderværk har vistnok tidligst bestaaet i et vidtstrakt Pæleværk, der foroven langs med Skrænten har omgivet Slotsbanken fra Porthusets vestlige Hjørner til Hjørnerne af den vestlige Fæstningsmur ud

mod Søen. Senere er Pæleværket blevet afløst af den lange, lave Ringmur (5), som vi endnu se bevaret paa flere Steder, navnlig paa den nordlige Side ud mod Paddesænke.

Indenfor Porthuset, lidt oppe paa Bankens Skraaning, ligge Resterne af det gamle Thinghus (6), hvor gennem Aarhundreder Hammershus Brothing holdtes, og Landets vigtigere Retssager fandt deres Afgjørelse. Bygningen hører til de ældste paa Slottet. Ved dens Istandsættelse fandtes inde i Murværket en Mønt fra Erik Glipping, den eneste fra denne Konge, som vides at være fundet paa Slottet. Af Bygningen er kun dens anselige Kjælderrum bevaret, med en Trappenedgang i den nordlige Gavlende.

Den brolagte Slotsvej løber tæt under Thinghuset og i en stor Krumning op forbi en lille Dam (17) til Fæstningsporten (8). Det store Terrain, som Slotspladsen (11) indtager, danner en skæv Firkant og har været omgivet af en høj Fæstningsmur (7) med Porten ved den nordlige Side. Oprindeligt har der været en Udgangsdør i hvert Hjørne af Fæstningen og en Udfaldsport, som senere er tilmuret, i det sydvestlige Hjørne. En Løbegrav (15), dækket af to Volde, har fra denne ført ned til Søen ved den tørre Ovn. Man har saaledes paa alle Sider kunnet komme udenfor Fæstningens Omraade og søgt at gjøre det muligt at slippe bort tilsøs. Det maleriske Taarn med de spidse Gavle, Blommetaarnet (12), i Fæstningens sydøstlige Hjørne tilhører det oprindelige Anlæg, hvorimod det andet firkantede Taarn i det nordvestlige Hjørne, Hundetaarnet (13), er indbygget senere. Ogsaa de fem halvrunde Taarne „Runddeler“ (14) udenpaa Fæstningsmuren, et paa Nord-

siden, to paa Vestsiden og to paa Sydsiden, ere senere tilbyggede, tildels af Lybækkerne. Fæstningsmuren staar endnu i sin fulde Højde, c. 30 Fod, paa den vestlige Side. Paa hele den nordlige Side, der var mest udsat under et Angreb, er Murværket i en senere Tid blevet forstærket. I deres hele Udstrækning vare Fæstningsmurene foroven forsynede med en Overbygning af Tømmer, det saakaldte Galleri, hvortil Trapper førte op, og hvor Mandskabet befandt sig under en Belejring.

Udenfor den nordlige Mur ses to triangulære Jordvolde (10), en foran Fæstningsporten (8) og en anden mere vestlig til Dækning af en lille Døraabning Svenskehullet (9). Disse Volde bleve opkastede i Christian d. 4des Tid og forhøjedes senere af Svenskerne i 1645. De vare forsynede med Palisader, og gennem en Tømmerport i den østlige gik Vejen ind til Fæstningsporten. Denne var anbragt i den lille Portbygning (8), i hvilken der foroven fandtes et Kammer, hvor en Tid Trompeteren boede.

Lige indenfor Slotsporten, ved Fæstningens nordøstlige Side laa de Bygninger, i hvilke Øens Skatteyder „in natura“ opbevaredes. I den udenfor Fæstningsmuren fremspringende nordlige Bygning, Smørkjælderen (16), henlagdes Smørret. Ved Udgravningen saas endnu op til Muren Levninger af det Træværk, som havde baaret Hylderne til Oplægning af Smørret. I Bygningens nordvestlige Hjørne findes en, senere tilmuret Døraabning, gennem hvilken man har kunnet komme ned til den udenfor Bygningen liggende, lille Dam (17). Saavel Smørkjælderen som de Syd for den liggende to Hvælvinger (18), som antagelig var Oplagsstedet for Kjød og Flæsk, ere ikke op-

rindelige. Ovenpaa Hvælvingerne var anlagt et Batteri, Katten, hvis Kanoner vendte østefter, ud mod Lavningen ved Broen.

I det store Hus, Magasinbygningen (19), for-dum med vidtstrakte Loftsrum, oplagdes Kornet. Bygningen tilhører ikke det oprindelige Anlæg og er i Tidens Løb undergaaet mange Forandringer og Udvidelser. Dens svære østlige Mur, hvis høje Flade er særlig iøjnefaldende, er opført ovenpaa selve Fæstningsmuren, og Murværket viser, at Bygningen senere er baade forhøjet og forlænget i Syd. De to store Støttepiller, udvendig paa den østlige Side og ind imod Slotspladsen ere opførte for at styrke Forbindelsen mellem Bygningens to sammenbyggede Dele. I den sydlige, skraa Gavlmur findes Skydeaabninger i de forskellige Stokværk. Muren er sat skraat paa Bygningen, for at dens Kanoner kunde bestryge Pladsen. Magasinbygningen er ødelagt ved Ildebrand; i den høje Murs indvendige Granitside ses endnu mange, af Ilden skørnede og sprungne Sten, Ved den indvendige Støttepille blev i Slutningen af 17. Aarhundrede opført en Vagtstue, „Corps de garde“ (20), for Vagtmandskabet. Rester af Gulvet angive endnu Stedet.

I Blommetaarnet (12), det sydøstlige, firkantede Taarn med de spidse Gavle, havde i en Periode „Arkeliemesteren“, den øverste Artilleri-Underofficer, sit Værelse. Taarnet kaldes almindelig „Ulfeldt's Taarnet“, skjønt de to berømte Fanger ikke sade fængslede her; men udfor Taarnet lykkedes det dem paa deres Flugtforsøg at komme ned ad Klippeskrænten. Op til det laa en lille Smedie, hvis Plads blev synlig ved Udgravningen. Anselige Rester af Fæstnings-

muren staa endnu ved Siderne af Blommetaarnet. Paa dets udvendige Side er senere tilbygget et halvrundt Taarn med en smal Døraabning.

Op til den sydlige, meget forfaldne Fæstningsmur ses de lave Ydermure af Slottets Hestestald (21) med tre Dør- og Portaabninger og mere vestlig en Bygning, hvori var Øxenladen og Kostalden (23). Mellem Hestestalden og Kvægstalden ligger en bredere Bygning, hvor Ladelængen var (22). Ved Vestenden af Kvægstalden ses Underpartiet af et halvrundt Taarn, Koborre-Runddel, der i senere Tid er opført udenpaa Fæstningsmuren.

I Fæstningens sydvestlige Hjørne blev i Christian d. 4des Tid anlagt to Batterier (24). Det ene, hvor nu Udsigtsbænken staa, vendte mod Syd, ud mod Slotslyngen, det andet, ved Siden af Rævetaaarnet, den sydlige Runddel udenpaa den vestlige Fæstningsmur, vendte ud mod Søen. Saavel Rævetaaarnet som den anden hosliggende Runddel ere stærkt medtagne af Tidens Tand. Sydligst i den vestlige Fæstningsmur ses udvendig den tilmurede, gamle Udfaldsport.

Indenfor den vestlige Fæstningsmur er paaført store Opfyldninger, og her har fordm ligget flere mindre Bygninger. I den svære Bygning (25), hvis vestlige Gavl har ligget i selve Fæstningsmuren, fandtes i en Periode Bryggerset, foruden at her var Bageri. Nord for denne, lidt indenfor Fæstningsmuren, ses Grundstenene af den sidst opførte større Bygning paa Slottet, Vicekommandantens Hus (26) fra Slutningen af det 17. Aarhundrede. Bygningen var kun af Bindingsværk og er fuldstændig nedbrudt.

I Hundetaarnet (13), det nordvestlige, firkantede Taarn, hvorfra man har den prægtige Udsigt ned over Kysten med „Løvehovederne“, sad efter Traditionen de dødsdømte Forbrydere fangne. Ved Siden af den lille Dam (27) tætved Taarnet var en Brønd, som nu er ganske forsvundet. Vandet blev tidligere fra Dammen hejset op i en stor Beholder, Vandkunsten, og førtes herfra gennem Trærender ind til Bryggerset. I tørre Somre har denne Dam neppe været nogen paalidelig Vandforsyning, hvilket derimod altid var Tilfældet med den lille, dybe Dam (17) udenfor Porten og Smørkjælderen.

Slottets Ridestald skal i en Periode have ligget indenfor den nordlige Fæstningsmur mellem det maleriske runde Taarn, den nordre Runddel, og Slotsporten. Gulvsten her og indenfor den østlige Fæstningsmur vise Spor af større Bygninger (28).

Navnet Svenskehullet paa den lille Døraabning (9) i den nordlige Fæstningsmur tæt ved Hundetaarnet staar efter al Sandsynlighed i Forbindelse med Slottets Indtagelse 1645. Fjenden er vistnok gaaet denne Vej ind paa Slottet, efterat det var overgivet, da Porthuset var tilfyldt med Sten og Adgangen derigjennem spærret.

Slottets centrale Hovedparti bestod oprindelig af Manteltaarnet (30) og en derfra udgaaende oval Mur. Dette Anlæg har svaret til det, der fandtes paa den i 1259 indtagne kongelige Fæstning „Lilleborg“ i Almindingen, hvor Borgen ligeledes bestod af et svært Taarn med en oval Fæstningsmur. Sandsynligvis har der paa Hammershus tidligst ligget enkelte Bygninger i den indre Slotsgaard (29) indenfor Murrundingen. Senere er opført Bygninger helt rundt op til Muren

omkring Slotsgaarden, saaledes som det nu ses. At disse Bygninger ikke tilhøre det oprindelige Anlæg fremgaar deraf, at der ikke findes „Forbandt“ mellem Muren og Bygningerne.

Manteltaarnet (30), i hvilket den fornemste Beboelseslejlighed oprindelig fandtes, er bygget i flere Perioder. Undersøgelsen har vist, at det mindst to Gange er blevet forhøjet, sidste Gang vistnok af Lybækkerne, da det stundom kaldes Lybækkertaarnet. Indvendig var det delt i to Dele ved en Tvermur i Øst—Vest. Det havde Tvillingtag ligesom Aa-Kirke, med dobbelte Gavle ved Øst- og Vestsiden. Dørindgangen paa Taarnets østlige Side var yderst forsynet med en Falddør, som kunde hejses op og ned indefra, og hvis Indretning endnu ses i Murværket. Desuden var der en indvendig Dør, der kunde stænges med en forsvarlig Bom. En hvælvet Gjennemgang førte ind til den indre Slotsgaard (29). Syd for denne Hvælving fandtes to andre hvælvede Rum, det ene et dybt Kjælderrum med Nedgang fra Gjennemgangen. Over disse tre Underrum var der fem Stokværk. Til det nederste førte en Dør ind paa Taarnets Nordside. Oprindelig har der ikke i dette Stokværk været Vinduer, men kun høje, smalle Lysaabninger, af hvilke en er bevaret paa Sydsiden. De andre ere senere gjort bredere. I Taarnet fandtes en Mængde større og mindre Rum; fornedet Skriverstuen og derover Beboelsesrum og den gamle Sal, der optog Stokværkets nordlige Halvdel og havde store Vinduesaabninger; højere oppe var Rustkammeret, der blev indrettet til Fangerum for Ulfeldt og Eleonore Christine, og hvorfra de flygtede gennem et lille Vindue i en Højde af 21 Alen oppe paa Taarnets Østside.

Her havde senere ligeledes Dippel sit Fængsel. Øverst var Vragkammeret, hvor alskens Materialier og Ros henlagdes. I en sildig Periode benyttedes flere af Taarnrummene til Fangerum. I den sydlige Taarnside ses endnu den murede Skorstenskanal i Bygningens hele Højde og to Retirader i dens sydøstlige Hjørne. Paa den udvendige Side af Manteltaarnet, ved dets nordøstlige Hjørne opførtes, vistnok af Lybækkerne, et stærkt, halvrundt Taarn, Slottets største Runddel (31), som endnu tildels er bevaret.

Centralpartiets nordlige Fløj optoges i Hovedsagen af Kirken, Sct. Margrethe Kapel (32), der var 22 Alen lang, 10½ Alen bred og c. 7 Alen høj. Oprindeligt har den haft Bjælkeloft, men i Aaret 1548 ombyggede Lybækkerne den og indsatte tre Krydshvælvinger, der hvilede paa 4 Hjørne- og 4 Sidepiller. Den nuværende Døraabning ved Kirkens sydvestlige Hjørne er fremkommet ved en senere Gjennembrydning i Muren. Gulvet var lagt med Munkesten, som endnu ses paa flere Steder. Prædikestolen stod ved det sydøstlige Hjørne i Nærheden af Alteret. Ved Udgravningen Aar 1893 fandtes Kaikpuds med Spor af farvet Dekoration paa den østlige Endevæg. En Del Tørv laa i Fylden og har sandsynligvis i sin Tid ligget oppe paa Loftet. Vest for Kirken ligger et mindre Rum (33) med en senere tilmuret Døraabning ind til denne. Det har sandsynligvis oprindeligt dannet et Slags Vaabenhus til Kirken, men indrettedes derefter til Opbevaringssted for Slottets Krudtforraad og kaldtes Krudtkammeret. Over Kirken og dette Rum fandtes den kongelige Sal med et tilstødende Værelse. Christian d. 4. og senere hans Søn, den udvalgte Prinds Christian, boede her under deres

Besøg paa Slottet. Efter Ulfeldts og Eleonore Christines mislykkede Flugtforsøg indsattes de her, medens der indrettedes mere sikre Fangerum til dem i Manteltaarnet. Ved Kirkens østlige Gavl op til Manteltaarnet var opført et mindre Taarn, hvori var Opgang til Salen.

Vest for Krudtkammeret, indenfor den nordvestlige Murrunding, fandtes et Rum, der synes at have været benyttet som Borgestue (34). I dets Midte stod en muret Pille, hvorfra udgik Buer i det hvælvede Loft over til tilhugne Stenkonsoler i Rummets Hjørner og paa Midten af Murene. I en senere Tid, efterat Hvælvingerne vare nedfaldne eller nedbrudte, indrettedes der en Hestemølle i Rummet.

Den vestlige Fløj (35) optoges af en særlig Bygning, gennem hvilken der i sildig Tid ved Gjennembrydning i Murværket blev dannet en Indkjørsel, Vandporten. Ved Siden af denne, i et hvælvet Rum, laa i en Periode Slottets Kjøkken. Traditionen siger, at her skal have været en Smedie. Dette er dog neppe rigtigt, da der ovenover var Beboelsesrum, hvor Printzenskjold siges at have haft sine Værelser.

I den sydlige Fløj havde fordem Lehnsmanden sine Værelser i det øvre Stokværk, hvortil en Trappe førte op i det lille runde Taarn, som tildels er bevaret (36). Vinduesaabningerne i Ydermuren brede sig indefter og have murede Siddepladser ved Siderne. I Fløjens tre Underrum fandtes indenfor Trapetaarnet Slotsherrens Kjøkken (37) og en stor Bagerovn, hvis Runding tildels er bevaret, og Øst derfor to Rum (38, 39), hvert med sin Indgangsdør fra Slotsgaarden, hvilke formentlig have været benyttede til Husholdningen og til Ammunition. I en sil-

digere Tid er ogsaa det tilstødende Rum indenfor den sydøstlige Murrunding (40) indtaget til Bebyggelse og tildels benyttet af Lehnsmanden.

Udvendig ved hver Ende af den sydlige Fløj findes et halvrundt Taarn (41) bygget op til Muren, sandsynligvis af Lybækkerne; navnlig det sydvestlige Taarn ved Vandporten er endnu velbevaret. Oprindelig have de været bestemte til Forsvarsbrug, men senere have deres øvre Rum været indrettede til Beboelse og bragte i Forbindelse med Lehnsmandens Værelser; i det sydvestlige ses endnu den murede Skorstenskanal i Muren.

Nede i den smukke Mølledal Syd for Slottet, indenfor en mægtig Dæmning (42), som er opkastet for at opstemme Vandet i et Aaløb oppe fra Landet og saaledes sætte den vestlige Del af Dalen under Vand, laa Slottets gamle Vandmølle. Den er nu ganske forsvundet; kun nogle smaa Holme, hvorom det lille Aaløb snor sig, betegne Stedet. Oppe paa Dæmningen ud mod Søen laa Vandmøllereens Hus, hvis ene Grundmur endnu skyder sine Kampesten op over Jordfladen. Travlheden hernede i Dalen er forlængst hendøet; men Mindet om den gamle Møllers fordums Tilværelse lever endnu i Stedbetegnelserne Mølledal, Mølledammen og Møllevig, Bugten udenfor Dæmningen. Vandmøllen afløstes af en Vejrmølle, som laa oppe paa Bakken Øst for Slottet paa „Slotsladegaarden“s, nu kaldet „Hammersholm“s Grund, hvor Pladsen endnu tydelig viser sig. I det 17. Aarhundrede bortsolgtes Møllen til Nedbrydning.

I gammel Tid laa der et Bryggers nede i Engen Øst for Slottet. Paa Stedet er fundet Rester af Mur-

værk. Engens Navn er endnu Bryggerdammen. Ved Vejen tæt udenfor Slottet laa et Krohus, hvor nu Pensionatsbygningen ligger. Her maatte Holger Rosenkrantz udbetale Soldaterne deres Lønning for at bevæge dem til at forsvare Slottet under Belejrningen Aar 1645, og her forhandlede med den svenske Lieutenant Per Lagman om Slottets Overgivelse den 9. December 1658.

Nede under Slottet paa Kystskrænten ved Padde-sænke stod Slottets murede Galge. En Kløft, Galgerenden, har sit Navn efter den. Et andet Rettersted var paa Galgebakken ved Blanchs Hotel. Slottets Soldater-Kirkegaard laa ved Sandvigvejens sydlige Side og strakte sig op mod Slotsvangegaards Havegjærde.

Slottets Havneplads eller rettere Anløbssted for Fartøjerne var i Sænebugten. Ved Anlæget af Hammerhavnen fandtes her Pæle og Tømmerværk af den gamle Bro ude i Vandet.

Hammershus staar nu kun som Ruin, men som Nordens mest interessante Ruin. Med sine vidtstrakte Fæstningsværker, sine mange Taarne og Bygninger, hvor Forsvars-Hensynet overalt er synligt, ere Slotsruinerne i krigsvidenskabelig Henseende af største Betydning. Der ses kun lidet af egentlig arkitektonisk Interesse; men man kan her følge Udviklingen i Befæstningskunsten fra Midten af det 13. og op til det 17. Aarhundrede. Slotsruinernes Vedligeholdelse og Bevaring er derfor en Sag af Betydning ikke for Bornholm alene, men for hele Landet, og forhaabentlig maa det lykkes at faa den i de senere Aar iværksatte Restaurering gennemført i sin Helhed, saaledes at dette stolte Fortidsminde kan bevares for

Eftertiden midt i dets herlige Naturomgivelser. Ved Fædrelandsvenners Støtte ere disse sikrede mod Forandringer og ville vedblivende danne den samme stemningsfulde Ramme omkring Hammershus som nu i vor Tid.

Den skønne, rigt afvexlende Natur, som omgiver dette minderige Sted, drager en stedse tiltagende Turiststrøm hertil. Med Paalandsvind frembyder Kysten, hvor Bølgerne bryde sig mod de høje Klipper, et pragtfuldt Skue. Er Vejret roligt, kan man gjøre Sejlturen til den vaade Ovn, en c. 120 Fod dyb Grotte, der skjærer sig ind under Klippen; videre sydpaa forbi Jomfruen, en Feldspath-Kvarts Dannelse i den mørke Klippeside, til Løvehovederne, en isoleret Klippe inde i en lille Bugt, og derfra langs Slotsbankens Kyst til den tørre Ovn. Lønnende ere Spadsereturene, ikke alene til Slottets nærmeste Omgivelser, til Mølledal en og den romantiske Klippekløft Paradisdalen, men ogsaa videre ud i Omegnen, over til Hammersøen og Hammeren, til Skovene ved Hammersholm og ovre paa Slotslyngen med den lille Klippesø Ankermysen og med Finnedalen, dette herlige Dalstrøg, der strækker sig ud til Fiskerlejet Vang, hvorfra en Spadsere sti snor sig nordefter oppe paa Lyngbakken langs Kysten. Den skønneste Udsigt har man herfra til Slotsruinerne en sildig og klar Eftermiddag, naar de gamle Mure og Taarne gløde i den nedgaaende Sol.

Fiskerlejet Tejn.

Omtrent $5\frac{1}{2}$ km ($\frac{3}{4}$ Mil) Sydøst for Allinge ligger Fiskerlejet Tejn. Det er vel ej eller har ej været noget Midtpunkt for store Begivenheder; men det har dog været Hjemsted for mange bornholmske Slægter, der har levet, nydt og stridt efter deres Forhold og paa deres Maade; og derfor kan det vel nok fortjene andre Bornholmeres Interesse.

Tejn ligger malerisk kønt mellem Lunde og Marker, som skraaner ned mod den klippefulde Kyst, hvor Østersøens blaa Bølger synger sine evigt veksellende Sange ind over Landet. Snart lyder Tonerne som Lærkesang i Luften, snart som Orgelbrus om Livets Alvor og Lykkens og Tidens Omskiftelighed; og Tejn saa vel som andre Steder har prøvet de skiftende Kaar. Havet har til Tider afgivet sine rige Skatte her, men stundom har det taget fra Beboerne med grusom Haand. Vilkaarene for Fiskeriet har heller ikke altid været gode. For blot en Menneskealder siden var Havn, Baade og Redskaber helt anderledes end nu; og hele Lejet var meget mindre.

Naar Tejn er grundlagt, eller hvorfra Navnet stammer, ved man ikke. Der findes heller ikke, saa vidt

jeg ved, gamle Optegnelser om Tejns Historie. De ældste Minder fra Lejets Fortid er sikkert Fæstningsværkerne, en Skanse Nord og et Batteri Syd for Tejn Bugten. Desuden findes en Kilde med rent klart Vand, som bærer det middelalderlige Navn St. Josefs Kilde. Ved Udgravningen til den nuværende Havn fandtes en Mængde Mønter af Sølv og Kobber, hvoraf nogle bar Aarstallet 1645, andre 1750. De er rimeligvis nedgravede paa Findestedet i Ufredstider og senere glemte. Alle disse Minder peger vel hen til tidligere Begivenheder; men de siger os intet derom.

Gamle Folk mener, at det ældste Tejn skal have ligget Nordvest for Bugten, og opgravede Bygningsrester tyder paa det samme. Den ældste Havn, kaldet Gaardshavn efter en ved Kysten liggende Gaard, skal have været i Bugtens inderste Vig. Det var sikkert fra denne Havn, at tre Tejnfiskere gik ud paa Sildevrag d. 3. Sept. 1814¹⁾ og blev overfaldet af en Orkan, hvorved Baaden kæntrede og to Mand omkom, medens den tredie blev reddet paa vidunderlig Maade.²⁾

Begyndelsen til den senere Havn skal være gjort 1828, idet man i den strenge Vinter kørte Sten over Isen og lagde dem i Bunker og Rækker, som sank til Bunds, da Tøvejret kom, og dannede Havnemoler. Disse Moler var naturligvis kun et daarligt Læ for Baadene; og i Stormvejr maatte man ofte trække Baadene op paa Land, for at de ikke skulde slaas i Stykker paa Klipperne. Den Gang havde man kun

¹⁾ Se St. Ols Kirkebog.

²⁾ Se Pastor Bohr: Tejnepræsten.

aabne Baade, og det var et vanskeligt Hverv at være Fisker, især om Vinteren. Man skulde langt ud for at sætte Lakselinen med Krogene, saa det kunde let blive en kold Tur.

I Aaret 1866 blev der imidlertid bygget en Dæksbaad i Neksø;³⁾ og det viste sig, at den var særdeles god og brugbar til Laksefiskeriet. Fiskerne i Tejn vilde gerne Fremskridt; men før de kunde skaffe Dæksbaade, maatte de have en bedre og dybere Havn; og det havde de ikke Midler til. Saa søgte de Regeringen om Tilskud; og d. 10. Okt. 1867 fik de følgende Skrivelse fra Herredsfogedkontoret:

„Amtet har under 7^{ende} d. M. tilskrevet mig som følger:

Ved Skrivelse af 28. f. M. har Indenrigsministeriet bevilget et Tilskud af 200 Rdl. til Forbedring paa Baadehavnen ved Tejns Fiskerleje paa Vilkaar, at Beboerne selv dertil anvende mindst lige saa stort Beløb, hvorfor Pengene først efterhaanden kunne udbetales til dem, efterhaanden som de godtgjøre, at Arbejderne ere skredne frem og forvarligen udførte, samt at de dertil have anvendt mindst dobbelt saa meget, som de begjerer udbetalt, hvilket herved meddeles.

By- og Herredsfogedkontoret i Hasle d. 10. Okt. 1867⁴⁾ o. s. v.“

Samme Aar d. 11. November blev Fiskerne i Tejn enige om en Vedtægt for Ordningen og Bestyrelsen af Havnens Forhold. Bestyrelsen skal ifølge denne bestaa af 3 Mand, som fungerer hver 3 Aar saaledes,

³⁾ Se H. Zahrtmann: Fiskerihavne paa Bornholm.

⁴⁾ Dette og følgende Citater er taget efter Tejns Havneprotokol.

at een afgaar og een tiltræder Bestyrelsen for hvert Aar. Bestyrelsen vælger Formand og Kasserer. Denne sidste skal føre Regnskab over Havnens Indtægter og Udgifter, og Regnskabet skal revideres af dertil valgte Revisorer. Til Indtægter blev vedtaget at inddrage Afgifter af de solgte Udmarker i de første 2 Aar samt endvidere:

„4 Skilling for hver Laks, 2 Skilling aarlig for hvert Sildegarn, der bruges til Vragning i Tiden fra 11. Juni til 11. Avgust, $\frac{1}{3}$ Skilling for hver Ol Sild, der fanges i Sætteri, dog saaledes, at de første 14 Ol for hver Baad ere afgiftsfri; men naar der faas 15 Ol, betales 8 Sk., og hvad der faas over, betales $\frac{1}{3}$ Sk. for hver Ol. Ligeledes betales 1 Rdl. den første Gang, da en, som enten har bygget eller andensteds har erhvervet Baad, benytter Havnen, naar den er eller bliver hjemme-hørende her; ligesom og naar Laks fra andre Steder tilføres og sælges her, erlægger den Sælgende 2 Sk. pr. Stk. til Havnen. Desuden er enhver Fisker eller Beboer pligtig til aarlig at gjøre 2 Dages Arbejde paa Havnen efter Bestyrelsens Tilsigelse 24 Timer forud.“

Ovenstaaende Vedtægt blev approberet af Bornholms Amt den 5. December 1867 (den er siden ændret flere Gange).

Nu havde man altsaa sikret Havnen en Indtægt; men den blev ikke stor i Førstningen; og under disse beskedne Forhold tog Tejnboerne fat paa at bygge den første egentlige Baadehavn, som blev færdig ved Slutningen af Aaret 1868. Den bestod af 2 Stenmoler, der buede ud om et lille Indelukke (se omst. Kort S. 166), og kostede ialt 618 Rdl. foruden en Del Kørsel og Arbejde, som blev gjort gratis.

Denne Havn kunde rumme ret store Baade; og næste Aar (1869) blev den første Dæksbaad anskaffet til Tejn. Snart kom flere til, og Fiskeriet gik bedre; men Havneforholdene var dog langt fra gode endnu, hvilket fremgaar af Ingeniør C. Otterstrøms Indberetning til Ministeriet derom den 7. Sept. 1869:

„Tejn Fiskerleje ligger paa Bornholms Nordøstkyst $\frac{1}{2}$ Mil Sydøst for Allinge paa den Del af Øen, der hører til Granitformationen. Kysten danner her en lille Bugt, og Havnen er tilvejebragt ved at omslutte den inderste Del af Bugten ved Stenmoler. Skønt beliggende paa Graniten har Havnen tidligere været udsat for Tilsanding, idet der paa Kysten Syd for Tejn findes en Del Sand, der ved østlige og sydøstlige Storme sættes indenom den søndre Mole ved Havnen. For at forhindre dette besluttede man at forlænge den søndre Mole noget ind i Land og forsyne den med en Skærm af Sten, der fortsættes opad til den højere Del af Kysten. Dette Arbejde er nu fuldført, og Hensigten dermed siges at være opnaaet, idet Havnebasinet nu kan holdes frit for Sand.

Man havde tillige den Plan at optage og omsætte den yderste Del af den sydlige Mole, der gaar i nordvestlig Retning, og hvori Stenene for tiden henligge noget uordentlig og uden Tømmerindfatning, idet man ved samme Lejlighed vilde føre den noget mere i Nord. hvorved Havnebasinet vilde udvides lidt. Hertil er man imidlertid endnu ej naaet, men Planen agtes udført, saasnart man dertil faar samlet de nødvendige Midler.“

At Fiskerne stadig savnede Midler i den Tid og maatte ty til andres Hjælp, ses af Sogneraadets Skrivelse til Havnebestyrelsen den 3. April 1872:

„De underrettes herved behageligst om, at Sogneraadet for de kommende 2 Aar har besluttet

til Havnens Forbedring at overlade Indtægten af Tangen fra Guleklipper til den sydlige Side af Vigen ved Ole Pedersens Hus, hvis saadant ikke forhindres af Autoriteterne; — dog saaledes, at Tejns Beboere tilskyde en ligesaa stor Sum, som Tangen indbringer, at det samlede Beløb udelukkende anvendes til Havnens Udvidelse og Forbedring (ikke Reparationer) samt, at Havnebestyrelsen ved hvert Aars Udgang godtgør for Sogneraadet, at Pengene ere anvendte i paatænkte Øjemed.“

Ved Stormfloden den 13. November 1872 blev Havnen saa stærkt beskadiget, at det var næsten som at begynde forfra igen. Men ifølge Skrivelse fra Herredsfogedkontoret i Hasle d. 17. April 1873 tilstod Regeringen Tejn Havn et Beløb af 500 Rdl. „til Afhjælpning af den ved Stormfloden foraarsagede Skade.“ Og næste Aar blev Havnen atter gjort i Stand.

Paa denne Tid begyndte ny Metoder med Hensyn til Tilberedning af Fisk at gøre sig gældende. I nogle Fiskerbyer havde man begyndt at røge Sild, lægge den i smaa Kasser og sende den til København; og dette havde vist sig meget rentabelt. Tejnboerne maatte ogsaa med; og i Aaret 1874 byggede Bengt Jørgensen det første Silderøgeri i Tejn. Aaret efter byggede J. P. Bendtsen et lignende, og siden er der kommet flere og flere; nu er der ialt 9. —

Trods den bedre Afsætning af Fiskerivarerne, vilde Indtægterne dog ikke forslaa til at gøre Havnen god og tidssvarende nok. Fiskerne maatte søge Amtet om Pengelaan, og ifølge Skrivelse fra Amtet af 10. Maj 1876 blev der af Amtskommunefondens Midler tilstaaet Tejn Fiskerleje et Laan paa 2000 Kr. „til For-

bedring og Uddybning af Fiskerlejets Havn.“ Laanet skulde afdrages og forrentes med 6 % aarlig. I For-aaret 1877 paabegyndtes omtalte Arbejde og fuld-førtes i Løbet af Sommeren. Pengene vilde dog ikke forslaa; man maatte søge paa ny; og ifølge Skrivelse af 12. Maj 1880 blev der af samme Fond bevilget et nyt Laan paa 1000 Kr. paa samme Vilkaar som det første. Paa den Maade voksede Havnens Gæld i nogle Aar; og det var ikke let at faa den bragt ned. Samtidig viste Havnen sig stadig at være util-fredsstillende. Ved Paalands Storme gik Bølgerne helt ind i den lille Havn og satte Vandet i en saa-dan Bevægelse, at Baadene ej kunde ligge der uden Fare for at blive slaaede itu. En Udvidelse af Havnen, saa den fik en Inderhavn med roligt Vand under enhver Storm, var aldeles nødvendigt. Man forhørte sig med Havneingeniør H. Zahrtmann, Neksø; og han regnede ud, at en Baadehavn som ønsket vilde koste c. 35000 Kr. Det var en stor Sum for et lille Fiskerleje at udrede; og nu gjaldt det om at faa den skaffet til Veje. Havnebestyrelsen søgte saa Mini-steriet om et Laan af nævnte Størrelse; men da Hav-nens Finanser ikke stod godt i Forvejen, fik den ifølge Skrivelse af 25. Sept. 1885 Afslag foreløbig. Det næste Andragende blev den 11. Marts 1886 be-svaret derhen, at Amt eller Sognekommune maatte garantere, om Laanet skulde gives. Atter indsendtes Ansøgning; og ifølge Amtets fra Ministeriet modtagne Svarskrivelse af 5. Juni 1886 blev Laanet (ved Kontrolør Stubs og Folketingsmand Blems Medvirkning) halv-vejs lovet næste Aar paa nærmere Betingelser; og endelig d. 2. Maj 1887 fik Havnebestyrelsen følgende Skrivelse fra Ministeriet gennem Amtmanden:

Kort over Tejn 1867

$\frac{1}{10000}$ Størrelse

„Til Ydelsen af et rentefrit Laan til Udvidelse og Forbedring af Baadehavnen ved Fiskerlejet Tejn i Olsker Sogn, saaledes, at Laanet afdrages forlods af Havneindtægterne og for saavidt disse tilstrække, med $\frac{1}{40}$ aarlig, haves der i indeværende Finantsaar et Beløb af 35000 Kr. til Raadighed.

f. A. nærmere ommeldte Betingelser, derunder de af Ministeriet opstillede almindelige Vilkaar for Statskassens Medvirkning til Tilvejebringelsen af hensigtsmæssige Baadehavne. Det bedes derhos Havnebestyrelsen tilkendegivet, at naar man modtager en i Overensstemmelse med vedlagte Udkast paa behørigt stemplet Papir udstedt med Sogneraadets og Amtsraadets Paategninger om de af samme overtagne Garantiforpligtelser og uden Retsanmærkning tinglæste Obligation, vil det tilstaaede Laan blive anvist til Udbetaling, efterhaanden som det ved fornøden gennem Amtet indsendte Attest fra Amtets Vejinspektør, under hvis Tilsyn Havnearbejderne ville være at udføre, godtgøres, at der er udført Arbejder til et tilsvarende Beløb. Foraavidt det maatte være nødvendigt, vil der dog kunne erholdes Forskud til Arbejdernes Paabegyndelse. Sluttelig bemærkes, at Havnearbejderne ville være at udføre overensstemmende med den tidligere med Skrivelse herfra af 23. Sept. 1885 tilbagesendte Plan.“

Efter denne Bevilling kom Havnearbejderne snart i Gang og fuldførtes i Løbet af Aarene 1887—88. Havnen blev bygget med en Inder- og en Yderhavn med Slæbested i Yderhavns sydvestre Hjørne og et do. i Inderhavns østre Side. Den nordre Mole blev forsynet med en Granitmur, som tilligemed de udenfor liggende Klipper skulde hindre Bølgerne at trænge ind i Havnen. Dennes Dybde blev $2\frac{1}{2}$ Meter (7—8 Fod); og store Dæksbaade, Fiskekvaser og andre smaa Fartøjer kunde søge derind.

I Paalands Storme kunde Havet vel endnu kaste Skum og Sprøjt ind paa Baadenes Master, men det formaaede ikke længer at vælte sig ind og slaa Baadene i Stykker eller gøre Vandet uroligt i Inderhavnen. Denne Havn viste sig altsaa tilfredsstillende;

og den har nu staaet sin Prøve i 25 Aar. Lidt Forbedringer med Hensyn til Kajens passende Højde er foretaget nogle Gange; og Havnen er bleven forsynet med tidssvarende Fyr eller Lanterner. Om disse sidste skal følgende anføres af en Skrivelse fra Ministeriet til Havnebestyrelsen i Tejn gennem Amtmanden og Herredsfogden i Hasle d. 22. Avgust 1888:

„Efter at de med Hr. Amtmandens behagelige Skrivelse af 4. Januar d. A. hertil indsendte nærmere Oplysninger vedrørende det i sin Tid fra Bestyrelsen for Baadehavnen ved Tejn fremkomne Andragende om Tilladelse til ved bemeldte Havn at anbringe tvende Lanterner som Fyr, herfra have været tilstillede Marineministeriet, har det nævnte Ministerium under 30. f. M. meddelt, at der fra samme Side intet haves at erindre imod, at der af vedkommende Havnebestyrelse oprettes de ovennævnte 2 Fyr, det lave anbragt paa vestre Molehoved visende hvidt Lys, det høje paa Havnepladsen visende rødt Lys fra c. $\frac{1}{2}$ Streg Østen for Linien Fyrene over og østerefter Farvandet rundt, hvidt Lys i en Vinkel paa $\frac{1}{2}$ Streg paa hver Side af Fyrlinien, og grønt Lys vestenfor den hvide Fyrvinkel, iøvrigt i Overensstemmelse med Havnebestyrelsens Andragende. Marineministeriet har derhos begjæret en Meddelelse om, naar Fyrene ere oprettede og kunne tændes, for at Bekjendtgjørelse desangaaende kan blive foranlediget. Hvilket tjenstlig meddeles Dem til behagelig Efterretning og videre fornøden Bekjendtgjørelse o. s. v.“

Ved Erhvervelsen af den gode Havn og de bedre Indsejlingsforhold fik Tejn Betingelser for Fremgang og Udvikling som aldrig før; og meget er gaaet fremad i de forløbne Aar. (Sammenlign de to Kort med hinanden!). Tidligere maatte Baadene ofte søge

Havn i Mulm og Mørke; og det afstedkom ikke saa sjældent Ulykker. Ved Lanternernes Hjælp sker Indsejlingen nu næsten lige saa let og sikkert om Natten som om Dagen. — Redskaber og Garn er ogsaa blevet mere tidssvarende.

I Foraaret 1887 begyndte man at fange Laks med Garn, som sattes ud og holdtes drivende i Søen ved Siden af Baaden. Dette Fiskeri er siden blevet ved, og det har ofte betalt sig godt; men det er forbundet med stor Fare. Fiskerne skal langt til Søs paa den Aarstid, da Snestorme er hyppige. En saadan kan let overfalde Baaden, saa den kuldsejler, eller Fiskerne kan fare vild og omkomme tilsidst. — Natten mellem d. 11. og 12. Februar 1892 omkom 3 Fiskere fra Tejn paa den Maade, idet de vilde ud paa Laksevrug ved Prøjsens Kyster. Samme Skæbne ramte 5 andre Tejnfiskere d. 25. Marts 1898. Det blev en saa voldsom Storm, at Baadene ikke kunde krydse i Land, men drev hjælpeløst om paa Havet, til de gik til Bunds. En Baad med 2 Mand i var dog saa heldig at drive i Land ved Prøjserkysten, hvor de to Mand blev reddet. Siden har Havet ikke krævet flere Ofre fra Tejn. Hvad der ogsaa har bidraget til dette sidste, er Anskaffelsen af nyere og bedre Baade. De gamle Heldæksbaade, som brugtes udelukkende til Laksefangst, var temmelig store: c. 10 m (32 Fod) lange, 4 m (12 Fod) brede, $1\frac{3}{5}$ m (5 Fod) dybtgaaende, 7—8 Tons drægtige og førte Storsejl, Topsejl, Klyver og Fok;⁵⁾ de nyere Halvdæksbaade, som bruges baade til Lakse- og Sildefiskeri, er noget mindre, c. 8 m (25 Fod) lange, 3 m

⁵⁾ Se H. Zahrtmann: Fiskerihavne paa Bornholm.

(9 Fod) brede, $1\frac{1}{4}$ m ($3\frac{1}{2}$ —4 Fod) dybtg., 4—5 Tons drægtige og drives frem ved Motorer med 5—6 Hestes Kraft. Vel er de endnu forsynede med Master og Sejl, men disse bruges sjælden.

Den første Motorbaad i Tejn blev anskaffet af Fisker Andreas Bendtsen i Aaret 1902; men den var upraktisk, idet Maskinen paa $1\frac{1}{2}$ Hestes Kraft ej formaaede at drive Baaden frem, naar der var en Smule Søgang; og selv om den i stille Vejr kunde fremskynde Farten en Del, manglede den dog de Fordele, man havde ventet af en Motorbaad. Derfor blev der ikke anskaffet flere de første Aar. Fiskerne fik imidlertid høre om mere vellykkede Forsøg andre Steder; og i Aaret 1904 blev en Motor paa c. 5 Hestes Kraft indsat i en anden Hålvdæksbaad i Tejn. Da denne Motorbaad viste sig at være hensigtsmæssig, fik flere Fiskere Lyst til at følge Eksemplet; og nu findes der 13 saadanne moderne Fartøjer i Tejn Havn. Fiskning med Motorbaad har den Fordel, at Fiskeren bedre kan gaa ud, hvordan Vinden end blæser, hurtigere naa til Fiskepladsen og tidligere komme hjem med Fangsten; og dette har særlig Betydning for Sildefiskeriet om Sommeren, da det gælder om at faa Silden behandlet, mens den er frisk.

Med Hensyn til at kunne finde Sildens Opholdssted i Havet har Videnskaben ogsaa været Fiskerne til Hjælp. Den har godtgjort, at Silden holder sig, hvor der er c. 13° Varme; derfor har nogle Tejnfiskere lært at grade Vandet, før de sætter Garnet ud; og naar de anbringer dette i en passende Dybde derefter, fisker de sjælden forgæves.

Alt dette har medvirket til bedre Kaar for Tejn-

fiskerne; men den store Gæld paa Havnen var dog længe trykkende.

Regering og Rigsdag havde imidlertid arbejdet paa at ophjælpe de forskellige Næringsveje; og den 6. April 1906 udkom en Lov, ifølge hvilken en Del gammel Havnegæld kunde eftergives; Havnebestyrelsen i Tejn fik et Afviklingstilbud fra Staten, som den gerne gik ind paa; og i Henhold til Finansministeriets Erklæring paa Gældsdocumentet d. 21. Decbr. 1906 blev Resten af Statslaanet, som den Gang udgjorde Kr. 30829,24, afviklet saaledes, at Tejn Havnebestyrelse forpligtede sig til at betale de 6000 Kr. straks, medens Rest Kr. 24829,24 blev eftergivet. Ved denne Gældseftergivelse blev Havnens Formuesforhold meget forbedret. Den ejer nu sig selv, og de 6000 Kr., som blev laant af Kreditforeningen, afbetales med $\frac{1}{28}$ om Aaret. Havne- og Brotaksterne revideres og approberes nu af Ministeriet hvert 5. Aar; og de er ikke meget høje for Tiden. For hver Halvdæksbaad, som har hjemme i Tejn og optager Plads i Havnen, betales aarlig 3 Kr., for hver mindre Baad efter samme Forhold 1 Kr. Af hver 100 kg Torsk svares 10 Øre, af 100 kg Laks 1 Kr., af 100 Ol Sild 50 Øre, af 100 kg Aal 50 Øre og for 100 kg Pighvar 20 Øre. Andre Fisk gaar fri for Afgift. Af andre Varer, som losses eller lades, eller for fremmede Baade, som gaar ind, betales ogsaa lidt til Havnen.

Men selv om Havn, Baade og Redskaber er i bedste Orden og Taksterne lave, har Fiskerne dog ingen Garanti for en vedblivende god Fortjeneste. Denne beror meget paa, om der er Afsætning paa de i Land bragte Varer. Det sidste Aar har Markedet

for røget Sild været saa overfyldt, at Prisen er gaaet ned til et Minimum; og Fiskerne har faaet en altfor lille Løn for deres Arbejde. Man maa haabe, at dette Forhold maa bedres; thi det er særlig Sildefiskeriet om Sommeren, at Fiskeren med Familien skal leve af. Vel drives der, som før nævnt, noget Laksefiskeri om Vinteren og Foraaret, men det kan ofte mislykkes. — Fiskeri af Aal, smaa Laks, Ørred og Pighvarrer (Botter) giver stundom lidt Indtægt; men det er mest Børn, ældre Fiskere og andre Folk, der befatter sig med dette, saa det er at regne som en Art Lystfiskeri. Som Kuriositet kan bemærkes, at Brugsforeningens Uddeler for 15 Aar siden lærte Tejnfiskerne at fange Botter.

I gamle Dage levede Kystboerne mest af Strandinger og Vrag; og Tejnboerne har ogsaa faaet deres Del af den Slags baade tidligere og i de senere Aar. Den 13. November 1872 strandede en norsk Bark „Medora“ ved Statude-Klipperne, 13 Mand druknede, kun 1 kom frelst i Land. Barken var ladet med Tømmer. Den 15. Okt. 1888 strandede en tysk Brig omtrent paa samme Sted. Den var ladet med Planker. Den 19. April 1903 strandede en svensk Skonnert „Nejaden“ Nord for „Gule Klipper“. Den sejlede uden Ladning og Ballast, saa den blev slynget helt op paa Land. Den 25. Febr. 1912 strandede en engelsk Damper „Blackhead“ ved „Aalekilde-nakken“. Mandskabet blev reddet, men Skibet gik derefter midt over; og den kostbare Ladning Hør, Hamp og Planker svømmede om i Havet eller kastedes op paa Land. Bjærgningen af disse Varer gav Fiskerne en god Vinterfortjeneste.

Da den største Del af Tejns Befolkning skal leve

af, hvad Havet indbringer, beror Fiskerlejets Vækst og Trivsel mest paa denne Indtægt. Er den god, gaar alting fremad. Der købes mere i Brugsforeningen, Skolen faar flere Børn uden Udskrivning, og Hus og Hjem bliver mere vel holdte. Er den ringe, virker det modsat.

Saalænge Havn, Baade og Redskaber var daarlige og Indtægterne smaa, levede Tejns Befolkning under ret primitive Forhold. Husene var smaarudede, straa-tækkede med Vægge og Gulv af Ler; og der fandtes hverken Gardiner eller Blomster i Vinduerne. Kvinderne maatte slæbe næsten alle Husholdningsvarer hjem fra Allinge; og Mændene holdt ofte til i Kroerne, naar de ikke var paa Havet. Slagsmaal, Spil, Drik og Banden hørte til Dagens Orden. Men efterhaanden som Indtægtsbetingelserne udvikledes, blev mange af de nævnte Forhold bedre. 1891 fik Tejn sin egen Skole, saa Ungdommen fik nemmere Adgang til at faa de nødvendige Kundskaber; og 2 Aar efter oprettede Tejnboerne en Brugsforening, saa det siden blev lettere at faa hentet de nødvendige Varer. Denne Brugsforening havde en Tid sine Vanskeligheder at kæmpe med; den begyndte i et lejet Lokale med en aarlig Omsætning af c. Kr. 18000,00, men byggede i Aaret 1897 sit eget Hus, som senere er udvidet; og i Aaret 1911 havde den en Omsætning af c. Kr. 60000,00.

Mange nye Huse er bygget i Tejn i de senere Aar; og de er næsten alle opførte af brændte Sten, forsynede med Tegltag og pyntelige overalt, ja selv de gamle Huse er blevet hyggelige og pæne baade ude og inde. C. 10 Minutters Gang Sydvest for Fiskelejet ligger Jernbanestationen „Tejn“ oppe i

Olsker, opført 1912. — Skønt Fiskerlejet hører ind under Olsker Sogn, har det dog ellers en vis Selvstændighed med egen Havne- og Udmarksbestyrelse og egen Formand og Toldembedsmand.

Hvad der ogsaa har bidraget til Tejns Udvikling er de religiøse Bevægelser, først ved Pastor Tranberg i Tresserne, senere ved Missionær Møllers, Pastor Friis-Hansens og forskellige Sektpartiers Virksomhed. Ikke alt er sundt, men Ædruelighed og Flid er i Fremgang; og der høres sjælden et Bandeord paa Gaden eller Havnen. I Aaret 1898 byggede Kirkelig Forening for indre Mission et Missionshus i Lejet, og ud fra dette gøres nu det vigtigste religiøse Arbejde paa Stedet.

Med Hensyn til Folkelivet i Tejn skal blot bemærkes, at der sjælden holdes verdslige Fester. I Fritiderne samles Fiskerne paa Havnepladsen, „Børsen“, og slaar en Passiar af med hinanden, medens Kvinderne kigger til hinanden i Husene, og Ungdommen tumler sig paa Engen eller i Lunden til Harmonikaens eller Mundharpens Toner.

I Arbejdstiden de søgne Dage er der derimod travlt i Fiskerlejet især om Sommeren, og da det er særlig Sildefiskeriet og Silderøgningen, der præger Tejn paa denne Aarstid, vil jeg forsøge at skildre noget af dettes Poesi en stille klar Sommerdag med paafølgende Nat og Morgen:

Solens gyldne Kugle flyer
Zenits Himmeleegn;
Silderøgens hvidgraa Skyer
svæver over Tejn.
Skorstenstaarne, Hytterækker
kaster Skygger over Gaden;
Fiskerkvinder laver lækker
Sild til Aftensmaden.

Mellem Huse og Terrasser
 høres Vogne gny;
 Fiskerguld i hvide Kasser
 bringer de af By;
 Baadmotorers⁶⁾ Tak-Tak lyder
 muntert i det lunc Leje,
 mens de stærke Bove bryder
 ud ad vaade Veje.

Fiskermænd med haarde Hænder
 staar ved Stavn og Ror,
 Ørneblik de fremad sender
 over Havets Mor.
 Gennem lyse blanke Felter
 skærer Baaden dybe Furer;
 over matte blaagraa Bælter
 Aftenvinden durer.

Bagved Hammerpyntens Blaaning
 daler Solen ned;
 Lejet paa den grønne Skraaning
 drømmer hen i Fred.
 Dagen drysser ved sin Døen
 Skycn fuld af Rosenblade,
 farver hele Østersøen
 som en Kobberplade.

Over Purpurhavet dukker
 Øens Huse frem;⁷⁾
 en og anden Fisker sukker,
 tænker paa sit Hjem;
 mellem Garn og Fiskerbaade
 ser han mod en Himmelstrime:
 „Før os, Herre, af din Naade
 til en Sildestime!“

⁶⁾ Her er Trykket lagt paa anden Stavelse i Ordet Motør; Almuesfolk udtaler det nemlig saaledes; og da der i det danske Sprog er en Tilbøjelighed for den stigende Rytme, vil Ordet rimeligvis ligesom flere fremmede Ord vinde Hævd med denne Udtale.

⁷⁾ Husene paa Kristiansø,

Skruen standser, Baaden glider,
 Garnet sættes ud;
 over tvende Timer slider
 man paa Haandens Hud;
 men paa mangel barket Næve
 falder ned en Glædestaare:
 „Godd, at ingen mer vil kræve
 Stræb med Sejl og Aare!“

Over Havets dunkle Flade
 ligger Nattens Ro;
 Maanen fra sit høje Stade
 danner Søverbros
 paa de perlerene Vover, —
 hist og her en Stjerne blinker,
 Fiskeren i Køjen sover,
 indtil Solen vinker.

Morgenvindens milde Viften
 ildner Sjæl og Krop;
 under Snak og flittig Skiften
 hales Garnet op;
 hver Gang sølverhvide Dynger
 føres ind i Silderummet,
 Fiskermanden muntert synger,
 Fryd han har fornummet.

Atter straalers over Jorden
 Sky og Himmel rød,
 atter blæser Baadmotoren
 sine korte Stød;
 i de gyldenblanke Vande
 skyder Baaden hurtig fremad,
 der er Glans om mangel Pande,
 naar det glider hjemad.

Mod den skønne Kyst i Vesten
 gaar en Straaleregn;
 skjult af Hegn og Lunde næsten
 ligger selve Tejn.

Kendte Huse, røde hvide,
titter frem af alt det grønne;
der er mangen god Syllide,
som vil Farten lønne.

Solen hæver sig paa Himlen,
Lejet kommer nær;
ned til Havnen er en Stimlen
som til Markedsfærd;
Baade ind ad Gattet piler;
under Tak-Tak svinges Hatten;
Børn og Kvinder hurtigt iler
med at ordne Skatten.

Silden skinner blank i Solen;
under Spøg og Smil
køres den fra Havnemolen,
Fiskeren faar Hvil;
Glæden veksler dog med Kravet;
thi før Sild er Guld paa Bryggen,
skal man atter ud paa Havet
for at prøve Lykken.

Ikke alle Fiskedage har et saa festligt, poetisk Skær over sig. Storm og Modgang maa ogsaa prøves. Men Tejnboerne mangler heller ikke Mod til at gaa paa da. Der er noget af Vikingenaturen i dem. Naar det er saadant Vejr, at ingen anden Fisker tør vove sig ud paa Havet, stikker Tejnfiskeren til Søs, siger man. Det kommer vel af, at Havet er ikke blot en Indtægtskilde, det har ogsaa en dragende Magt over Sindet; og de Sange, det sang for de gamle Vikinger, synger det ogsaa for Nutidens Slægter.

Karl M. Kofod.

BORNHOLMSKE SAMLINGER

OTTENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHADEL'S FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1913

BORNHOLMSKE SAMLINGER
8 BIND

BORNHOLMSKE SAMLINGER

OTTENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1913

INDHOLD.

	Side
JOHAN KOFOED: Kaptajn O. E. Sonnes Optegnelser ...	1
H. HJORTH: De bornholmske Rundkirkers Alder og Oprindelse	31
JOH. BULMER: Bornholms Privilegier (Skatteprivilegierne)	48
„ Bornholms Militærvæsen	60
„ Det bornholmske Militærprivilegium	68
„ Instruksen af 1817 for Bornholms Kommandant	73
H. HJORTH: De 4 bornholmske Rundkirker	85
M. K. ZAHRTMANN: Billeder fra Bornholms Historie i Tilknytning til Middelalderens Kapeller	128
Meddelelse fra Math. Bidstrup	212

Kaptajn O. E. Sonnes Optegnelser,

ved Johan Kofoed.

(Fortsat.)

UDMARKSSAGEN.

Som Medlem af Rigsdagens Landsting fik jeg Lejlighed til at virke for Gennemførelsen af en for Bornholm overmaade vigtig Sag, nemlig Ordningen af Forholdene med *de bornholmske Udmarksjorder*, hvorom der i en lang Aarrække var ført en stærk Strid mellem Gaardmændene og Husmændene, og hvorved disse sidste i højeste Grad var forurettede.

Foruden den gamle *Almindingskov* bestod de bornholmske Udmarker af 22000 Tdr. Land, der strakte sig som et bredt Bælte tværs over Bornholm fra Helletsbakkerne i Ibsker over til Slotsruinerne ved Hammeren. Paa denne Udmark havde Bornholmerne fuldstændig Brugsret og benyttede den til Græsning, Lyngslet og Tørveskær uden nogen Indskrænkning. 1832 bestemte den enevældige Konge, at Fællesskabet mellem Staten som *Ejer* og Bornholms Beboere som *Brugere* skulde ophøre, hvorefter Udmarkerne blev udskiftede saaledes, at der tillagdes Staten 9500 Tdr. Land, og Resten uddeltes saaledes, at hvert Sogn fik sin Del i Forhold til dets Hartkorn. Denne Fordeling

og Udskiftning mellem Staten og Sognene var tilendebragt med 1848. Bønderne i Sognene mente nu, at ligesom Sognene fik deres Del efter Hartkornet, saaledes maatte ogsaa Sogdenes Andel kunne udskiftes til Bønderne efter Hartkornet, uanset at Kongen i Resolutionen havde givet Bornholmernes Andel til *Beboerne* som Brugere, og uanset den Kendsgerning, at Husmændene havde benyttet Udmarkerne lige saa frit og fuldstændigt som Bønderne. Men da Autoriteterne gav Bønderne Medhold i deres Opfattelse, begyndte de at skifte Udmarkerne imellem sig, og det første Sogn, der satte dette i Værk, var *Olsker*, som omtrent med 1850 havde udskiftet Sognets Udmarker til Hartkornsejerne og saaledes fuldstændig udelukkede Husmændene fra Brugen.

Da dette var den mest himmelraabende Uretfærdighed, idet Bornholmerne netop havde faaet deres Part, fordi de var *Brugere*, og ikke fordi de var Hartkornsejere, og det saaledes ikke kunde gaa an ganske at udelukke den talrigste Del af Brugerne fra al Andel deri, saa tog jeg mig paa det ivrigste af Husmændenes Sag, holdt Møder med dem og bidrog mit til, at Andragender og Besværinger derom indgaves. Da Olskersogn havde tilendebragt sin Udskiftning, indgaves i 1851 til Folketinget et af over 1000 Husmænd underskrevet Andragende, som c. 80 Gaardmænd, der holdt med Husmændene, tiltraadte, om at Sogdenes Andel maatte blive Kommuneejendom uden Udskiftning, saaledes at det daarligste beplantedes, og det øvrige bortarvefæstedes i mindre Lodder til Husmændene. Dette havde imidlertid ingen anden Følge, end at Husmændene henvistes til at søge Rettergang, og da Sogneudskiftningen fortsattes,

forenede de sig ogsaa om at gøre det og fik hertil fri Proces. Inden denne Proces fik gennemgaaet alle sine Stadier, trak mange Aar om, hvori Husmændene havde mange Bryderier og megen Besvær for at skaffe de dertil fornødne Penge, der skulde sammenskydes i Smaabeløb af til Dels fattige Deltagere; thi skønt man havde fri Proces, kostede Sagførelsen dog mange Penge. Paa Bornholm var det Prokurator *Fog*¹⁾, der tog sig af Husmændenes Sag. Endelig opnaaede de i 1862 Højesteretsdom for, at de havde Ret til Anpart i Udmarkerne, men uden at Dommen angav, hvorledes de skulde komme i Besiddelse af denne Ret. Altsaa efter saa mange Aars Kamp, under hvilken man maa beundre det Sammenhold og den Udholdenhed, som Husmændene havde vist, tilkendte Landets højeste Domstol dem en Ret, som de ikke vidste, hvorledes de skulde faa Gavn af. Med Tak mindes jeg derfor Indenrigsminister *Orla Lehmann*, som tog sig af Sagen og udarbejdede et Lovudkast til Sagens Ordning, som gik i den af Husmændene ansøgte Retning. Men da han ved Ministerforandringen i Efteraaret 1863, hvor det Monradske Ministerium afløste det Hallske, gik af som Minister, forelagde hans Efterfølger Indenrigsminister *Nutzhorn* Lovudkastet *om Ordningen af de bornholmske Udmarksjorder* i Landstinget under Samlingen 1863—64. Som den Gang meget inde i Sagen arbejdede jeg stærkt for Lovens Vedtagelse, — var ogsaa i Udvalget, som nedsattes derom —; men flere mente, at det var et Ejendomsspørgsmaal, der maatte afgøres

¹⁾ *Christian Fog*, født i Nylarsker Præstegaard ¹⁹/₁₀ 1794, død i Rønne ³/₁ 63. Prokurator i Rønne fra 1815.

ved Domstolene og ikke af Lovgivningsmagten. Ved sidste Behandling faldt Sagen derfor med 21 Stemmer mod 21. I Samlingen 1865—66 forelagde den ny Indenrigsmister *Estrup* atter Sagen, og da vedtoges den eenstemmig i Landstinget. I Folketinget kom imidlertid de samme Ejendomsbetænkeligheder frem som forrige Gang i Landstinget, hvorfor der blev foreslaaet og vedtaget en Bestemmelse om, at der skulde nedsættes en dømmende Kommission paa 5 Medlemmer til at mægle og, hvis Forlig ikke opnaaedes, da at dømme i Sagen. I Landstinget gik vi ind paa denne Ændring, og derefter udkom Loven af 9. Februar 1866 *angaaende Behandlingen af den Landsognene paa Bornholm tillagte Andel i Udmarksjorderne*.

Kort Tid derefter udnævntes Kommissionen, der kom til at bestaa af Højesteretsassessorerne *Obelitz* og *Repholtz*, Amtmand *Vedel*¹⁾, Amtsforvalter *Jensen* og mig. I Sommeren 1866 holdt vi Møder i de forskellige Sogne overalt paa Bornholm, og overalt opnaaede vi Forlig, hvortil Amtmand Vedels dygtige Virksomhed væsentlig bidrog. Resultatet var, at af Sognenes Andel, bestaaende af c. 13000 Tdr. Land, bestemtes c. 9000 Tdr. Land at sælges eller bortarvefæstes i mindre Lodder, og 4137 Tdr. Land udlagdes til Skovplantning. Derhos fastsattes Vedtægter, hvorefter aarlig skulde som offentlig eller kommunal Ejendom tilplantes mindst 78 Tdr. Land.

Paa denne Maade endtes omsider Sagen, der havde voldet saa meget Bryderi og stiftet saa megen

¹⁾ *Emil Vedel*, f. 30/6 1824 paa Søbysøgaard paa Fyn, død 25/5 1909. Amtmand paa Bornholm 1/4 1866 til 2/7 1871.

Bitterhed og Uenighed imellem Parterne. Vel blev jeg den Gang ilde set af mange Hartkornsejere, men dog har jeg nu den Glæde, at jeg tror, alle erkender, at min Virksomhed i denne Sag var godt anvendt, og Ordningen en god Gerning. En Mangfoldighed af Husmænd har derved faaet egne Lodder til Bebyggelse, de øde Marker er til Dels allerede opdyrkede og bliver det mere og mere, og da nu 22 Aar er gaaede siden hin Tid, maa nu mindst 1700 Tdr. Land være tilplantede med Skov. Det er mig en Nydelse, naar jeg ser disse Plantninger og disse mange Smaaboliger paa de tidligere raat i deres Urtilstand henliggende Marker, at kunne sige til mig selv: Du har dog haft en stor Andel i, at dette er kommet til Stede¹⁾.

Under mit Arbejde med denne Sag kom jeg til at undersøge alle gamle Resolutioner og Bestemmelser om *Højlyngen* og fandt da en, der hjemlede Husmændene Ret til gratis Lyngrivning i Almindingen, saa længe ikke det dertil udlagte store Areal var tilplantet. Ved Udmarkssagens Ordning blev Husmændenes Felt til Lyngrivning en Del indskrænket, og den dem tilsagte Ret til Lyngrivning i Almindingen derfor noget, som der burde passes paa, da der snart vilde blive Trang dertil. Jeg skrev en Artikkel derom i „Bornholms Avis“, paaviste Retten, som var und-

¹⁾ Ovenstaaende Optegnelser synes at have staaet til Raadighed for *J. A. Jørgensen* ved Udarbejdelsen af Udmarkssagens Historie i „Bornholms Historie“ II S. 293 ff.

gaaet Opmærksomheden, og tilbød Husmændene min Assistance. Det varede heller ikke længe, førend de søgte den, og jeg henvendte mig da til Forstvæsenets overordnede Autoriteter, som velvilligt kom mig i Møde, og efter at min Paastand om Husmændenes Ret ved den derefter foretagne Undersøgelse viste sig at være rigtig, ankom snart Ordre til Skovrideren paa Bornholm derom, og siden den Tid har de jordløse Husmænd paa Bornholm hvert Aar faaet anvist Plads til Lyngrivning i Almindingen og saaledes kommet til billigt Brændsel.

Da Udmarkerne deltes mellem Staten som Ejer og Beboerne som Brugere, saa forbeholdt Staten sig at tage paa sin Part alle de mange Lodder, som i Tidernes Løb var tagne i Besiddelse af Husmændene, samt endvidere at faa udlagt de umiddelbart dertil stødende Arealer for dermed at kunne arrondere¹⁾ Husmandslodderne i hensigtsmæssige Former og Størrelser — alt af Velvilje mod Husmændene. Afgiften fastsattes til 1 Td. Havre pr. Td. Land boniteret Jord til Takst 8 med Afgiftsfrihed i 5 Aar og halv Skat i andre 5 Aar, og derefter fuld Skat. Afgiften var maaske ikke saa ubillig, naar Boniteringen af Jorden var sket omhyggelig, men da denne var foretaget i højeste Grad overfladisk uden Boniteringsmænd af Landmaalere alene, som ofte ikke en Gang var af Vognen for at undersøge Jorden eller lod grave i den, saa blev Afgiften paa mange Steder saa høj,

¹⁾ afrunde, sammenlægge.

at den umulig kunde svares. Saa snart derfor den fulde Afgift indtraadte, indgave disse Arvefæstere hyppigt Besværinger og Andragender om Nedsættelse, men disse mødte stedse Afslag hos Finansministeren. Da jeg blev valgt til Landstinget, tog jeg mig ogsaa af denne Sag og holdt flere Møder med disse Arvefæstere eller „Kongens Mark-Husmænd“, som de den Gang kaldtes. I denne Sag havde jeg en udmærket Støtte i den hæderlige gamle for længst afdøde Landmaaler *Lind*¹⁾ af Olsker, hvis Navn jeg derfor ikke her kan undlade at nævne med Anerkendelse.

I Samarbejden med Folketingsmændene Kapt. *Dam* og Kapt. *Lucianus Kofod*²⁾ affattede jeg en Fremstilling af Sagen bilagt med en Mængde Oplysninger, og med denne Fremstilling som Grundlag indbragte jeg i Landstinget et Forslag om, at denne Sag skulde undergives en Undersøgelse i Tinget, og hvis Fremstillingen fandtes begrundet, da at henvise den til Ministeren. Mit Forslag fandt Bifald hos *Lehmann* og Højesteretsassessor *Ussing*, og uagtet Finansministeren forud erklærede, at Sagen fortjente Afvisning, lykkedes det mig dog at fremstille den saa klart, at der nedsattes et Udvalg i Sagen, hvorefter jeg naturligvis blev Medlem. Udvalget kom til det Resultat, at mit Forslag burde anbefales til Regeringen. Maaske havde mit Forslag alligevel ikke faaet Flertal i Tinget, hvis der ikke imidlertid igen var sket Mi-

¹⁾ *Andreas Christian Lind*, f. paa Lindesgaard („Skomagergaard“) i Olsker $\frac{8}{5}$ 1795, død paa St. Hallegaard i Olsker $\frac{8}{5}$ 1871.

²⁾ *Lucianus Hansen Kofod*, f. $\frac{27}{5}$ 1829 i Pedersker, død $\frac{3}{11}$ 1904 paa Frederiksberg. Folketingsmand for Bh. A. 1. Valgkreds fra $\frac{14}{6}$ 1858 til 1881.

nisterforandring. Men den ny Finansminister *Fenger* saa med mere Velvilje paa Sagen og lovede Undersøgelse, hvis Tinget vilde henvise mit Forslag til ham, og dette skete med stort Flertal.

Finansminister *Fenger* holdt Ord. Da Undersøgelserne var til Ende indbragte han i Samlingen 1871—72 Lovudkast „*angaaende Ombonitering og Nedsættelse i Afgiften af nogle bortarvefæstede Udmærksjorder paa Bornholm*“, der netop gik ud paa at give Arvefæsterne det, de bornholmske Rigsdagsmænd i Forening havde anbefalet, og som jeg i mit Forslag til Landstinget havde andraget om. Lovudkastet gik forholdsvis let gennem Rigsdagen og under 9. December 1871 udkom Loven. Følgen deraf blev, at de Arvefæstere, som virkelig var blevne forurettede, fik en betydelig Nedsættelse i deres Afgifter.

Jeg havde megen Møje med denne Sag, Rejser og Udgifter. Paaskønnelsen blev kun ringe, og naar jeg undtager enkelte virkelige Erkendtlighedsytringer, saa blev mit Ord faa Aar derefter ikke agtet for noget. Den politiske Spaltning og Agitation drog Husmændene fra mig, uagtet ingen Bornholmer har arbejdet saa meget for Husmændene som jeg. Men lever jeg end ikke at faa nogen Anerkendelse fra disse Folk, saa har jeg dog Bevidstheden hos mig selv om, at jeg har været dem til god Nytte og opfyldt min Pligt som Repræsentant for Bornholm.

Efter nu at have omtalt nogle af de vigtigste Ting, hvori jeg dels har medvirket, dels været i Spidsen for i mine offentlige Stillinger, skal jeg anføre nogle af de Foranstaltninger til Gavn for det almindelige, jeg som Privatmand har været Anfører for.

1. NEKSØ SYGE- OG BEGRAVELSESKASSE.

Det første og vigtigste, som jeg søgte at faa dannet her i Neksø, var en Syge- og Begravelseskasse i Lighed med den, man allerede i flere Aar havde haft i Rønne, hvor Arbejderne mod et ringe ugentligt Bidrag kunde sikre sig en Hjælp at leve for i Sygdomstilfælde. Jeg opfordrede til Stiftelsen og fik den stiftet i Maj 1858 med de Love, hvortil jeg havde affattet Udkast. Ugebidraget bestemtes til 4 Skilling, og Sygehjælpen til 1 Mk. om Dagen samt fri Medicin, en Hjælp, som paa den Tid var særdeles god. Begravelseshjælpen var i Rønne sat til 20 Rdl., men da jeg indsaa, at uheldige Omstændigheder kunde gøre det vanskeligt for Kassen at udrede en saa stor Begravelseshjælp, bestemte vi, at saa længe Medlemmet ej havde indskudt saa stort Beløb, blev der ikke at udbetale ham mere, end hvad der var indskudt fra ham. De vigtigste Medhjælpere, jeg havde ved Stiftelsen, var Kæmner *N. P. Andersen*, Avlsbruger *P. C. Dam* og Snedker *D. Kjøller*, som ogsaa blev valgte til den første Bestyrelse, da jeg paa Grund af mine offentlige Hverv ikke ønskede at være deri.

Kassen gik udmærket godt, og Reservefonden forøgedes hvert Aar ikke saa lidt. Dette bragte allerede efter 6 Aars Forløb nogle Medlemmer til at foreslaa, at den, der uafbrudt havde bidraget i 12 Aar til Kas-

sen, skulde derefter være fri, men ligefuldt beholde Retten til Hjælp, hvis de blev syge. Et Par Gange fik jeg dette uheldige Forslag forpurret, idet jeg søgte at gøre det indlysende, at Kassen ikke kunde bestaa med en saadan Bestemmelse; men i Generalforsamlingen 1869, medens jeg var i Rigsdagen, fik man det desuagtet vedtaget. dog med den konserverende Bestemmelse, at Frihed for Indskud skulde ophøre, naar Reservefonden gik ned under en vis Størrelse (4000 Kr.).

Det har nu (1888) allerede vist sig, at Kassen ikke kunde bestaa med denne Fritagelse for Bidrag; tre Gange er allerede paabudt Ekstrabidrag af 12 Aars Medlemmerne, og dette vil blive nødvendigt oftere. — Men Kassen har forøvrigt vist sin velsignelsesrige Virksomhed.

2. SKYTTEFORENING FOR NEKSØ OG OMEGN.

Da man i det øvrige Danmark begyndte at danne Skytteforeninger for fra en tidlig Tid at indøve Ungdommen i Vaabenøvelser og navnlig i Skydning, noget der ogsaa vilde være til Lettelse for de værnepligtige, naar de blev udskrevne til Rekrutter for Arméen, indbød jeg i Oktbr. 1863 til ogsaa at danne en Skytteforening for Neksø og Omegn. Sagen fandt Indgang, og i Decbr. konstituerede Foreningen sig med Medlemmer fra Bodilsker, Poulsker, nogle fra Ibsker og, saa vidt jeg erindrer, ogsaa nogle fra Pedersker, medens Mængden af Medlemmerne var fra Neksø. Bestyrelsen kom til at bestaa af mig, der valgtes til Formand, Konsul *Herman Munch*, Viceformand, og

Kasserer, samt Partikulier *Findanus Petersen*, Revisor. Desuden bestod Bestyrelsen af de valgte Delingsførere: *L. Lyster*, *Fr. Erthmann*. *C. C. Jørgensen* fra Neksø, *R. P. Madvig* i Bodilsker og Løjtnant *Bech* i Snogebæk.

Foreningen bestod med Præmieskydning hvert Aar indtil 1869, da den hævedes for at gaa op i den imidlertid stiftede *Bornholms Amts Skytteforening*.

3. NEKSØ SPAREKASSE.

I 1866 stiftede jeg Sparekassen i Neksø. Motivet var navnlig, at jeg erfarede, hvorledes Tjenestekarle og Smaafolk, som sparede lidt sammen, ikke havde anden Maade at gøre Pengene frugtbringende paa, end ved at laane dem ud til bekendte. Naar de saa skulde have dem igen, var de vanskelige at faa, og stundom var de tabte. Ogsaa troede jeg, at det vilde forøge Sparsommeligheden, naar man nemt og sikkert kunde anbringe dem og faa dem tilbage uden videre Omstændigheder, naar man ønskede det. Sagen forberedtes i 1865, og i Maj 1866 aabnede vi Sparekassen for Indskud. Mine Medhjælpere til dens Stiftelse var: Partikulier *Findanus Petersen*, Købmændene *P. Berg* og *I. A. Marcher*, Boghandler *Wichmann* og Gaardejer *L. Munch* paa Bækkegaard i Ibsker, men særlig den førstnævnte. Da Arbejdet ved denne nystiftede Sparekasse maatte ske gratis, paatog jeg mig Bogholderiet eller Regnskabsførelsen, som under min Fraværelse ved Rigsdagen besørge- des af Boghandler *Wichmann*, og *Find. Petersen* overtog Kassererposten. I Rønne var begge Poster forenede i een Person, men til større Sikkerhed for

Kassen under eventuelle Forhold og efter Raadførsel med Bestyrelsen for Københavns Sparekasse delte vi disse Bestillinger i 2 Poster og indrettede ligeledes Regnskabet saaledes, som det førtes i København efter det dobbelte Bogholderi.

Efter et Aar flyttede Find. Petersen til København, hvorefter P. Berg overtog Kassererposten. I 1868 blev I. A. Marcher Bogholder, idet Kassen nu havde udvidet sig saa meget, at min Fraværelse ved Rigsdagen generede Bogførelsen. Desuden havde Kassen ogsaa nu faaet et saadant Omfang, at Regnskabsførelsen snart kunde ventes vederlagt. 1869 udvidedes Sparekassen til ogsaa at omfatte Svaneke og Omegn, ligesom vi fra samme Tid fik Bestyrelsen forøget med *H. C. Hansen* af Bodilsker, *A. Due* af Poulsker, foruden de Bestyrelsesmedlemmer, som indvalgte i Svanekeafdelingen, nemlig Konsul *Christian- sen* som Kasserer i Svaneke, Postekspeditør *Larsen* (Viceformand), Købmændene *M. Smidt* og *M. Sonne* i Svaneke, Branddirektør *Jespersen* i Østermarie og Gaardejer *Svend Thorsen* i Østerlarsker. — 1871 bestemtes det at give Regnskabsføreren og Revisorerne Godtgørelse for deres Arbejde, og i 1874 havde Sparekassen faaet et saadant Omfang, at den mere maatte anses at være en Institution for dem, der havde Penge at laane ud, end en Kasse til Opbevaring af Smaafolks Sparepenge, hvorfor man vedtog at godtgøre samtlige Funktionærer deres Arbejde. Et Lønningsreglement udarbejdedes derfor, og har siden den Tid Honorar været givet til dem, som arbejder ved Sparekassen.

Sparekassen har hidtil gaaet godt og været til Gavn for mange.

4. FORBRUGSFORENINGEN.

I Aarene omkring 1870 eller maaske lidt tidligere havde afdøde Provst *H. C. Sonne* stiftet en Husholdnings- eller Forbrugsforening i Thisted, som havde vist gode Resultater. Principet var at indkøbe Husholdningsvarer en gros og derpaa gennem en Udsælger at overlade dem til Medlemmerne til sædvanlig Købmandspris mod et procentvis Vederlag til Udsælgeren, og den derved fremkomne Avance fordeltes til Medlemmerne kvartalsvis i Forhold til enhvers Indkøb. Provst Sonne holdt et Møde herovre i Sommeren 1874, forklarede Sagen og opmuntrede til Efterfølgelse. Da jeg erkendte, hvor godt og fordelagtigt det vilde være for den simple Mand, naar han paa denne Maade alene ved at købe Varer i Foreningen i Stedet for hos Købmændene kunde forøge sin Indtægt og muligt samle sig en liden Kapital, saa satte jeg mig i Spidsen for Dannelsen af en saadan Husholdningsforening i Neksø. Vel var Købmændene imod dette Foretagende, og min egen Søn, *Arboe Sonne*¹⁾, havde nylig etableret sig som Købmand og var derfor misfornøjet med det, men alligevel besluttede jeg mig dertil, fordi jeg mente, at den Fordel, som derved opnaaedes for Byens simple Borgere ved Deltagelsen, var til større Gavn for Byen eller det almindelige og var meget mere værd end den Skade, som skete derved, at Købmændene mistede lidt af deres Handel, en Skade, som dog ikke var større, end naar en ny Købmand etablerede sig. Jeg holdt derfor Møder paa Borgerskolen og for-

¹⁾ *Arboe Conrad Sonne*. f. $\frac{1}{12}$ 1845, død $\frac{3}{1}$ 1876. Købmand i Neksø, Matr. Nr. 308 („Øslbornholms Handelshus“).

klarede Sagen og fik derefter Foretagendet i Gang i Begyndelsen af Aaret 1875.

Alligevel er jeg selv misfornøjet med Resultatet; thi de fleste, som meldte sig ind i Foreningen, var velstaaende Haandværkere, som ikke trængte til den Bistand, jeg tilstræbte at skaffe Deltagerne igennem Husholdningsforeningen, og det var kun faa af de egentlige Arbejdsfolk, der gik med. Aarsagen maa vel søges i, at alle Varerne skulde betales kontant, en Besværlighed, som de ikke har haft Kraft nok til at overvinde. Men forsaavidt er Foretagendet lykkedes, som det har vist sig fordelagtigt for Deltagerne. Uden en Øres Udgift eller Ulejlighed, blot ved at handle i Foreningen, har de Medlemmer, som indmeldte sig fra først af, nu samlet sig paa deres Konto mellem 2 og 300 Kr.

5. AARSDALE FORBRUGSFORENING.

Da Husholdningsforeningen i Neksø havde bestaaet i nogle Aar, og Aarsdaleboerne hørte om dens gode Resultat, kom de til mig med Anmodning om at hjælpe dem ogsaa til at faa en. Her var det endnu nyttigere, at der stiftedes en saadan, idet ingen Beboer af Aarsdale kunde faa nogen Varer at købe, uden de skulde gaa til Svaneke. Jeg opfyldte derfor deres Anmodning og hjalp dem at stifte deres Husholdningsforening og udarbejde deres Love. Den stiftedes i Aaret 1880 og fandt Tilslutning over hele Fiskerlejet. Efter hvad jeg hører, skal den bære endnu bedre Resultater end den i Neksø.

6. „LANGELINIE“.

Under mit Ophold i København var jeg bleven bekendt med de der skete Opførelser af Arbejderboliger, ligesom jeg læste nogen Lektüre om denne Genstand. Da min Virksomhed som Rigsdagsmand ophørte, og jeg i Efteraaret 1874 blev Vidne til, hvor bart her var om Huslejligheder, og tillige saa, at med den Husleje, der betaltes, vilde man ikke alene kunne forrente en lille Boligs Byggesumma med 4 $\%$, samt betale Skatter og Afgifter, men at der endda vilde blive nogle Procent tilovers, saa besluttede jeg mig til i Vinteren 1875 at formaa nogle af mine Venner til i Forening med mig at opføre *Arbejderboliger*. Mit Forslag blev med Beredvillighed imødekommet, og *P. Sode, P. Berg, H. Berg, Chr. Strand, N. L. Harild, Chr. Brandt, J. P. Thuesen* og jeg enedes om at opføre 14 Huse i en Længe, de 10 hvert paa $2\frac{1}{2}$ Fag og de 4 hvert paa $3\frac{1}{2}$ Fag, og hvert Hus med en lille tilhørende Have. Lejen for de 10 første stilledes til $1\frac{1}{2}$ Kr. ugentlig og for de 4 sidste til 2 Kr. ugentlig, en Leje, som den Gang ikke overskred den almindelige. Med denne Leje havde vi regnet ud, at vi kunde forrente Byggesummen med 4 $\%$, betale Optrækning og Skatter og endda afdrage saa meget, at Husene var betalte til Interessenterne paa Kreditforeningssgælden nær om 27 Aar, medens Kreditlaanet først vilde være betalt en halv Snes Aar senere. Altsaa om c. 27 Aar vilde Lejerne være Ejere af Huset med ikkun Kreditforeningssgælden og 10 Aar senere være gældfri Ejere af deres Huse. Byggeinteressenterne havde intet Tab ved Foretagendet; thi naar de havde 4 $\%$ af deres Penge, kunde de ikke beklage sig, og dog gjorde de en god

Gerning, idet de derved gjorde det muligt, at Simpelmand i Tiden kunde næsten uden at mærke det blive Husejer, noget som det ikke vilde være ham muligt at blive paa nogen anden Maade.

Men Øjemedet naaedes desværre ikke, som vi havde haabet det. — Tiderne slog om, al Ting blev billigere, Byggematerialerne sank i Pris. Andre byggede derfor senere smaa Huse billigere, end vi havde kunnet, og udlejede dem derfor ogsaa billigere. Men det værste var, at Lejerne ikke havde Stadighed paa sig til at vedblive Lejemaalet; nogle mistvivlede om deres Evne til at holde ud, indtil de blev Ejere. Andre bekymrede sig ikke derom, men trængte blot efter at faa en billig Leje i Nutiden uden at bekymre sig for den Tid, der senere maatte komme. For ikke at lade Husene staa tomme maatte vi derfor bestemme os til at opgive Afdraget for dem, som ønskede dette, og altsaa nedsætte Lejen, saa den ikke blev højere end andensteds, hvor Afdrag ikke betales, og for at opnaa dette maatte vi nedsætte Renten af vore Penge til $2\frac{1}{2}\%$. Men saa nedsatte vi ogsaa Renten i alle Husene til $2\frac{1}{2}\%$, hvad enten de betaler Afdrag eller ikke, og deraf er atter Følgen bleven, at de, som endnu betaler Afdrag, bliver saa meget tidligere Ejere af deres Huse. Kun en Lejer (Skrædder *Mortensen*) har købt sin Lejlighed, og 2 eller 3 Lejere er der endnu, som betaler Afdrag, og som jeg haaber i Tiden maa blive Ejere af deres Steder; men alle de andre lejer nu paa almindelige Lejevilkkaar, saa at vor gode Hensigt ikke for disse Huse bærer den tilsigtede Frugt.

7. SØMANDSFØRENINGEN.

I Begyndelsen af Aaret 1877 stiftede Haandværkerne, saa vidt jeg erindrer med Snedker D. Kjøller i Spidsen, efter det Eksempel, som Rønne tidligere havde givet, en Understøttelsesforening med Formaal ved aarlige Bidrag at samle Midler til Understøttelse for sine trængende Medlemmer og disses Enker. Den tiltalte mig, og jeg tegnede mig straks som Medlem. Men man vilde i Foreningen ikke tage Sømænd og Fiskere med, uagtet jeg paa et Par Aars Generalforsamlinger androg Sagen og talte derfor. Man nægtede deres Optagelse, fordi man mente, at disses Næringsvej let medførte tidlig Trang og trængende Enker. Da jeg nu var af den Mening, at netop denne Omstændighed gjorde det saa meget vigtigere, at disse Medborgere fik Lejlighed til at sikre sig selv og deres Enker mod eventuel Trang, saa besluttede jeg at stifte en saadan Forening for Sømænd og Fiskere. Jeg sammenkaldte et Møde og forklarede Sagen. Den fandt god Tilslutning, ikke alene blandt Sømænd og Fiskere, men ogsaa Skippere, Skibsredere og Købmænd interesserede sig derfor og indmeldte sig. I Marts 1879 stiftedes „*Sømandsforeningen*“. Bidraget bestemtes til 1 Kr. Kvartalet. Det opsamles alt i de første 5 Aar. I andre 5 Aar opsamles Halvdelen, og den anden Halvdel uddeles til trængende Medlemmer. Siden uddeles aarligt $\frac{3}{4}$ af Medlemsbidraget, og kun den ene Fjerdedel opsamles.

Af alt det opsamlede af Medlemmernes aarlige Bidrag dannes Foreningens Fond, i hvilke ogsaa alle ekstraordinære Indtægter flyder, og denne Fonds Bestemmelse er, af de aarlige Renter at danne livs-

varige Legater for de ældste, mest trængende Enker, Sømænd eller Fiskere af Foreningens Medlemmer. Reservefonden er allerede nu over 6000 Kr., og af Renten til 4 % vil kunne dannes flere livsvarige Legater, naar de 10 Aar til April næste Aar er omme.

Denne Forening er jeg glad ved at have stiftet, da den virker til meget Gavn.

8. NEKSØ HAVN.

Efter at Ydermolen ved Neksø Havn var bleven genopført efter Stormfloden 13. Novbr. 1872 med en Hjælp af 8000 Rd. fra Centralkomiteén og derefter yderligere forlænget, hvorved roligere Vand tilvejebragtes i Indsejlingen, tog man for Alvor fat paa Tanken om at udvide den gamle Havn, der ikke engang længer havde Plads til vore egne Skibe, end sige til fremmede Skibe eller Vinddrivere om Vinteren. Men saa kom ulykkeligvis den Tanke op, at vi skulde have en ny Havn ved *Balka*. Apoteker *Langebæk* og Jærnstøber *Strand* bragte denne Tanke frem, og Byfoged *Nygaard* støttede den med sin Indflydelse. Der holdtes Møder, tegnedes Planer, gjordes Overslag og forsøgte tegnet Bidrag; og med alt dette sinkedes Havneanlægget i 3 Aar. Endelig blev det klart for alle Balkavennerne, at dette var et Foretagende, der laa over vor Evne, og desuden af tvivlsom Fordel — noget som jeg og flere ældre Borgere hele Tiden havde været paa det rene med — og den tidligere Tanke om at udvide den gamle Havn optoges da atter. Men medens det tidligere stedse havde været Tanken at udvide denne mod Syd, begyndte nu nogle Medborgere med Stran-

dingskommissionær *O. Sonne* og Købmand *H. S. Munch* i Spidsen at virke for dens Udvidelse mod Nord, saaledes at den udsprængtes paa det grunde Vand paa Birkerevet. Jeg, *P. Berg*, *H. Berg* og flere holdt fremdeles paa Udvidelsen mod Syd som den sikreste, billigste Vej at gaa, og hvor det roligste Vand i Bassinet vilde faas, men flere af vore Skipper holdt med de andre, og saaledes stod atter Spørgsmaalet hen et Par Aar. Imidlertid gjorde Tran-gen til en større Havn sig gældende i længer jo højere Grad, og for dog omsider at komme til et Resultat blev Byens Skippere, Købmænd, Skibsredere og ældre Sømænd indbudte til et Møde paa Byens Raadhus i December 1877 for at forhandle Spørgsmaalet og tage Bestemmelse derom. Efter indgaaende Drøftelse vedtog Forsamlingen med stort Flertal Havneanlægget mod Nord. Da jeg maatte antage, at et saa stort Flertal af Skibsførere og Sømænd maatte forstaa den Ting bedre end jeg, saa bøjede jeg min Mening for deres og tilsagde dem min Understøttelse til Sagens Gennemførelse, idet jeg motiverede denne min Beslutning til Protokollen. Strandingskommissionær *O. Sonne* og jeg blev nu valgte til at gøre Overslag over Udgifterne ved en ny Havns Anlæg Nord for den gamle, samt til at rejse over til København for at søge et Laan hos Statskassen til Anlægget samt Approbation paa Planen. Da vi kom derover i Vinteren 1878, havde Finansloven lige været til 2den Behandling i Folketinget. Alligevel lykkedes det os at fremstille Sagen saa klart, at vi, til Dels dog ved Hjælp af mine ældre Bekendtskaber med Ministeriets og Rigsdagens Medlemmer, fik Laanet bevilget, samt Planen approberet.

I Sommerens Løb paabegyndtes da Anlægget og fuldendtes i 1879 under den antagne Ingeniør *Zahrtsmanns* Ledelse.

Endnu bemærkes blot, at Overslaget var af Sonne og mig udregnet til 52000 Kr., og at Regnskabet efter Arbejdets Fuldendelse viste, at det slog til.

— Den for Tiden i Arbejde værende Plan om Anlæg af en større Tilflugtshavn her ved Nekso, som maa anslaaes til en Million, en Sag, som Toldkontrollør *Stub* har rejst, sætter jeg mig ikke imod; thi det kan jo være godt for Byen at faa den, naar Staten vil rentefrit laane os Pengene dertil. Men jeg arbejder ikke med paa Sagen, fordi jeg ikke erkender, at en saadan Tilflugtshavn er saa paatrængende nu, da Sejlskibene mere og mere forsvinder, og Dampskibene ikke saa meget trænger til en saadan, idet de i Reglen vil holde sig ude og i al Fald lettere kan komme anden Steds hen; og for vore egne Skibes og vinddrivende Sejleres Skyld er kun en mindre Udvidelse nødvendig. Skal Laanet forrentes, vil desuden vor By ikke kunne bære det. I saa Fald maatte derfor Staten overtage vor Havn med.

9. DET ØSTBORNHOLMSTE DAMPSKIBSSELSKAB.

I Aarene 1860—75 begyndte Savnet af en Dampskibsforbindelse paa København at føles mere og mere. Fragtvognen kørte fra Rønne til Nekso og fra Aakirkeby omkring paa Landet for at samle Smør, der førtes til Rønne for at gaa med Dampskibene derfra til København. Mejeridrift og Kvægavl var noget, som det bornholmske Landvæsen stærkere og stær-

kere kom ind paa. Kreaturer førtes derfor ugentlig til Rønne for ligeledes at gaa med Damperen paa en bestemt Dag til København. Paa denne Maade droges Trafikken mere og mere over mod Rønne, hvad vi ugentlig fik Fornemmelse af her i Neksø og beklagede.

I Vinteren 1875 ønskede min Svigersøn *Hans A. Holm*¹⁾ et større og bedre Skib end det, han havde, hvortil jeg vilde være ham behjælpelig. Jeg gik en Dag ned til Brygger *H. Berg* og spurgte, om han vilde have Part i et Sejlskib. Det havde han Betæneligheder ved, men tilraadede at bygge Dampskib, som jeg dog tvivlede om, vi kunde skaffe Penge til. Samme Dag var Auktion hos Byfoged Nygaard, og der talte Berg om Dampskib til flere. Om Eftermiddagen kom han og Sandemand *H. C. Hansen* i Bodilsker til mig for at tale mere om Sagen, og jeg tilbød at tage en betydelig Part, naar Holm maatte faa Skibet at føre. Om nogle Dage skulde der være Generalforsamling af Aktionærerne i Brig „Nexø“, og jeg lovede da at foredrage Sagen og opfordre til Aktietegning. Dette skete ogsaa, og Sagen fandt saadan Tilslutning, at der straks paa Stedet blev tegnet en betydelig Mængde Aktier. Dagen efter rejste Brødrene *H. og P. Berg*, *H. S. Munch* og jeg til Svaneke for at virke for Sagen, men mødte Modstand derude, da man mente, Havnene endnu ikke var gode nok til at modtage Dampskibe. Vi tilbøde vel, at naar de vilde tage Part i Forhold som Neksø, saa vilde vi springe Gudhjem forbi; men det hjalp ikke. Dog enedes vi om først at ville forsøge en Overens-

¹⁾ *Hans Andreas Holm*, f. 15/10 1836, Skibsfører, Neksø, druknede i Nordsøen i December 1876.

komst med Rønne-Dampskibsselskabet, førend videre foretoges. Efter forudgaaet Korrespondance om Sammenkomsten kørte fra Neksø vi, som havde været i Svaneke, samt *A. P. Hansen*, Listed, til Rønne, og fra Svaneke mødte Konsul *Christiansen*, Brødrene *H.* og *M. Smidt*, samt saa vidt jeg erindrer tillige *M. Sonne* og *R. A. Holst*. Der var imidlertid ingen Overenskomst mulig med Rønneboerne, og navnlig viste de enhver Forhandling fra sig, da *H. Berg* erklærede, at det ny Skib i hvert Fald skulde høre hjemme i Neksø og have sit Udgangspunkt derfra.

Nu gjaldt det altsaa om at samle Aktier. Svanekeboerne viste sig fornærmede, fordi vi havde paabegyndt Aktietegning i Neksø, uden først at have forhandlet med dem, og vilde foreløbig ingen Aktier tage. Da bestemte *H. Berg*, *H. S. Munch* og jeg os til at tage Vogn sammen og køre Østlandet rundt for at virke for Sagen. Efter forud at have anmeldt vor Ankomst og vort Ærinde kørte vi saa først til *Gudhjem* og holdt Møde paa Skolen. Hr. Toldkontrollør *Jørgensen* havde været og var virksom for Sagen, og Folk var mødt baade fra Larsker og *Gudhjem*. Jeg foretog Sagen og stillede Havnens Forbedring og Dampskibets Anløb i Udsigt. Flere Aktier tegnedes straks, og yderligere Virksomhed for Sagen lovedes. Derfra kørte vi til *Allinge* og holdt der Møde med Byraadet og nogle af Byens større Borgere. Ogsaa der interesserede man sig for Sagen og tilsagde os deres yderligere Virksomhed for den. Endelig kørte vi til *Hasle*. Vi ankom der sent om Aftenen og havde nær ikke faaet Logis, da det ikke forud var bestilt. Næste Dag samledes vi med nogle Hasleboere, men der lod det ikke endnu til, at Interessen var vakt for

Foretagendet. Heller ikke laa det den Gang saa meget i vor Plan at have Hasle med, idet vi snarere tænkte at have en Anløbsstation i Sverige.

Sagen havde imidlertid Fremgang i det øvrige Østland, og navnlig tegnedes der tæt med Aktier i Neksø og Bodilsker.

Rønne holdt ikke af, at denne Sag blev realiseret, og fandt ud i Forening med Ingeniør *Glæsner*, at der burde anlægges en Jærnbane fra Rønne over Aakirkeby til Neksø. Kammerherre *Fallesen* som Landstingsmand for Bornholm tilligemed de største handlende og Honoratiores i Rønne satte sig i Spidsen for denne Idé og indbød til et Møde derom i Aakirkeby.

Inden dette Møde kom i Stand, havde Hasle faaet Øjet op for Fordelen ved en Dampskibsforbindelse, og med Skolelærer *Siersted* som Ordfører tilbød de at tilvejeskaffe en betydelig Del Aktier, naar Hasle maatte blive Endestation for Anløbsstederne paa Bornholm. Vi greb til med begge Hænder, da vi saa havde temmelig Vished for at faa vor Plan med Dampskibet realiseret. Paa Mødet i Aakirkeby kunde jeg derfor afgive den Erklæring, at Foretagendet med Dampskibet var sikret, og at jeg derfor intet havde imod, at vi fik Jærnbanen, tværtimod maatte ønske det for at faa en hurtigere og lettere Landforbindelse; men for saa vidt nogen maatte tro, at den kunde betale sig, saa tog de fejl, og jeg maatte fraraade enhver at tage Aktier deri, hvis de ventede Renter af Pengene. En Jærnbane paa Bornholm med sine mange Byer og Havne kunde umulig betale sig, men vilde Staten give os Pengene, maatte vi med Tak tage derimod.

Da Jærnbanesagen skulde realiseres, viste det sig, at det kun var yderst faa, der vilde tage Aktier, og Sagen faldt derfor snart bort. Det var et dødfødt Projekt, som mulig ogsaa nærmest var kommen op for at forhindre Dampskibet for Østlandet — i al Fald for at uskadeliggøre dette med Hensyn til at drage Trafik fra Rønne.

Aktierne til det østbornholmske Dampskib blev nu tegnede. Fra Svaneke knap en Snes Stykker og fra den Del af Ibsker, som laa Svaneke nærmest, ogsaa kun ubetydeligt, men saa desto flere ved Hjælp af Hasle og Omegn.

Min Svigersøn Holm ønskede ikke at være Fører, navnlig fordi Østhavnene var saa vanskelige at besjle; men saa valgtes Kaptajn *Davidson* til Fører, og han har været Opgaven fuldt voksen.

Dampskibet „*Erna*“¹⁾ blev et rigtig godt Skib. Skønt der i Begyndelsen ytrede Tvivl af mangfoldige om, at det nogensinde vilde kunne betale sig, viste dog Erfaringen, at Trafikken tog aarligt til, og vi havde derfor godt Haab om Forrentningen, uagtet vi stedse maatte holde Skibet assureret for Østhavnens Vanskeligheds Skyld. Fire Aar gik hen, uden at noget Udbytte kunde betales, men i hvilke vi forøgede Reservefonden og anskaffede Skure og Kreaturvægte overalt paa Stationerne, men senere betalte det sig godt. Godstrafikken tog stadigt til, og det i den Grad, at „*Erna*“ i 1884 langt fra kunde bestride den. I 1883 og 84 udbetaltes Interessenterne 19 Kr.

1) „*Erna*“ gjorde sin første Rejse ¹⁴/₃ 1877, forliste ved Falsterbo ¹⁵/₁₂ 1897.

aarlig pr. Aktie à 200 Kr. og dog holdtes Skibet fuldt assureret.

Ved Bestyrelsesmødet i Februar 1885 kom Konsul *Herman Munch* i Forening med Kaptajn *Davidson* med Forslag om at bygge endnu et Dampskib. Forslaget begrundedes ved, at Trafikken, som hidtil stedse havde vokset, sandsynligvis fremdeles vilde gøre det, at de flove Tider, som vi den Gang havde, gjorde, at vi netop nu kunde bygge meget billigt, da Skibsværfterne overalt stod tomme, og at det netop nu var Tiden at bygge et godt, hurtigtsejlende Skib til, fordi Postvæsenets Kontrakt med Rønneskibene nu løb ud, og vi da kunde faa Andel i Posttrafikken. For mit Vedkommende tvivlede jeg paa, at det vilde være heldigt at bygge et Skib til, idet Erfaringen fra Rønne havde vist, at for hver Gang, der var bleven bygget et nyt Skib, havde Udbyttet forringet sig, og hvad Trafikken angik, saa mente jeg, at naar vi havde to Gange ugentlig Forbindelse om Sommeren og een Gang i den øvrige Aarstid, kunde Østlandet være tilfreds. — Men Flertallet var for Nybygningen, og jeg satte derfor blot igennem, at vi først skulde søge Overenskomst med Rønne Dampskibsselskab om at samarbejde i Fællesskab. Jeg skrev derom til Rønne, og man var der villig til Forhandling, idet man ogsaa der var tilbøjelig til Samarbejde. „Erna“s Bestyrelse samledes da en Dag med Rønne Dampskibes Bestyrelse paa Dams Hotel i Rønne, og begge Bestyrelser blev da enige om følgende Overenskomst, som hver Bestyrelse især skulde forelægge en Generalforsamling til Stadfæstelse:

- 1) at det nye Skib skulde være lidt mere hurtiggaaende og lidt større end „Erna“ og tegnes med Aktier à 250 Kr. pr. Stk., som „Erna“-Aktierne med de senere Anskaffelser nu kunde paaregnes at være værd;
- 2) at Hjemstedet og Endestationen skulde være Neksø;
- 3) at begge Selskabers Aktionærer skulde have Fortrinsret til Aktietegning;
- 4) at begge Selskabers Bestyrelser i Forening skulde være Bestyrelse for det ny Skib med Generalforsamling af Aktionærerne een Gang aarlig i Almindingen;
- 5) at samtlige Indtægter med Fradrag af de ordinære Udgifter skulde ved Aarsopgørelsen deles i 5 lige Dele, hvoraf hvert af de 5 Dampskibe tillagdes een Del (Rønne havde den Gang 3, Neksø 1 og det nye 1);
- 6) at Rønne een Gang ugentlig skulde anløbes af et af Østlandets Skibe, for at det kunde deltage i Postbesørgelsen; og
- 7) at Overenskomsten skulde gælde for 10 Aar, før den kunde opsiges.

Derefter holdtes Generalforsamlingerne. Aktionærerne i Rønne-Selskabet stadfæstede Overenskomsten; men i Neksø, hvor en stor Forsamling var til Stede, og hvortil „Erna“ gratis havde befordret sine Aktionærer fra Anløbsstationerne, forkastedes den. Konsul *H. Munch* førte Ordet for Modstanderne, medens jeg og Konsul Smidt fra Svaneke talte for Overenskomsten. Men imod denne var der under Haanden agiteret i Neksø navnlig af Konsul Munch og H. Berg, i Hasle af Siersted. Begge Steder, men navnlig i

Hasle, frygtede man for, at Rønne skulde tilvende sig Hovedindflydelsen og vinde Trafik for Rønne til Skade for de andre Byer, lige som Byerne Allinge, Gudhjem og Svaneke frygtede for, at disse Havne sjældnere skulde blive anløbne under mindre gunstigt Vejr, og de vilde ikke høre, naar det fra min Side bemærkedes derimod, at dette opvejedes ved den hyppigere Forbindelse.

Da Overenskomsten var forkastet, toges kraftigt fat paa Aktietegningen, og det lykkedes at samle den fornødne Kapital. Skibet blev, navnlig efter Forslag af Davidsen, bygget lidt bredere og større end „Erna“, og Flertallet af Bestyrelsen var enige om, at det skulde have stærkere Fart — altsaa forholdsvis større Maskine. Jeg var mest stemt for at bygge Skibet aldeles som „Erna“, der i alt havde vist sig saa hensigtsmæssig.

„Jarl“ blev bygget¹⁾. Det er et godt Skib, som svarer til Forventningerne, men bruger for mange Kul, og jeg tror de fleste nu vil foretrække et Skib som „Erna“.

I de to Aar begge Skibe har sejlet, er intet Udbytte givet, hvortil de overordentlig slette Konjunkturer væsentligst har været Aarsagen. Fremtiden vil vise, om Skibene vil være i Stand til at give Aktionærerne Rente og Udbytte. For at formindske Udgifterne er nu vedtaget at bære $\frac{1}{3}$ af Assurancen paa egen Risiko. — Jeg nærer endnu Haab om, at begge Selskaber maa blive saa fornuftige, at de forener sig om at samarbejde for fælles Interesse; thi

¹⁾ „Jarl“ gjorde sin første Rejse $\frac{16}{12}$ 1886, forliste i Hammer-vandet Natten mellem 4. og 5. Marts 1890.

først da kan der ventes at blive Fordel for Aktionærerne, paa samme Tid som den indbyrdes Forbindelse bliver fuldstændigere. Som Forholdene nu er, er der Jalousi og Misundelse imellem Selskaberne og Byerne, der forøger Konkurrencen til Skade for Parterne — noget som ved en Overenskomst vil falde bort.

Rønne har skaffet sig et nyt 4de Dampskib, „*Thor*“, hvad de næppe havde Brug for, og som absolut er det ene for mange, og ingen Overenskomst kan naaes og heller ikke fra min Side anbefales, uden Forholdet om Indtægts Fordeling bliver saaledes som den Gang vedtaget 3 mod 2, altsaa i 5 Dele, og endda kun saa længe Postindtægten haves. Faldt denne bort, maatte den deles som 2 mod 2, eller i 2 lige Dele, een til hvert Selskab.

Men er Fordelen for Østlandets Aktionærer saaledes end ikke bleven stor, saa er dog den indirekte Fordel for Østlandet og dets Byer bleven saa meget større. Trafikken, Handelsforbindelsen og Afsetningsforholdene har ved Dampskibsforbindelsen udviklet og forbedret sig saaledes, at det stedse vil være mig et kært Minde, at jeg i Forening med de mange andre, der har virket for Sagen, har ydet min Kraft og Virksomhed paa dens Fremme¹⁾.

¹⁾ Tilføjeelse 1905:

De 18 Aar, som er forløbne siden den Tid, viser, hvor uklogt det østbornholmske Dampskibsselskab bar sig ad ved paa Generalforsamlingen i 1885 at forkaste den Overenskomst, som „Erna“s Bestyrelse havde truffet med Rønneskibenes Be-

Sluttelig skal jeg blot med faa Ord omtale den Stilling, jeg har indtaget i Bornholms Forsvarsvæsen.

I mit 16. Aar indtraadte jeg, der var forholdsvis høj af Vækst, som Underofficer i Neksø Borgerkompagni under Bornholms Milit. Den Gang var *B. H. Møller* Borgerkaptajn. Jeg mindes godt, at jeg efter den Tids Skik og Brug mødte i Uniform hver Søndag Morgen en vis Tid af Aaret for at indøve Rekrutter. Da Aaret 1848 kom med sine Uroligheder og det slesvigholstenske Oprør, sammenkaldtes samtlige Militens Officerer og Underofficerer tidligt Foraar, jeg tror, det allerede var i Marts, da det endnu var koldt og snefuldt, for at perfektioneres i Vaabenbrug. Endnu som ung Mand blev jeg Løjtnant i Aaret 1853, da Kaptajn Møller døde, og Organist *H. Petersen* blev Borgerkaptajn, og da han døde den 5. Januar 1861, blev jeg efter ham Borgerkaptajn. Med denne Stilling fulgte Posten som „be-

styrelse, og som Rønneselskabs Generalforsamling havde stadfæstet.

De Uheld, som senere ramte det østbornholmske Selskab, var da for det ene Skibs Vedkommende blevet baaret med Halvdelen af Rønneselskabet. Den aarlige Indtægt af samtlige Skibe vilde da været stadig stigende og tilfaldet det østbornholmske Selskab med $\frac{2}{5}$. Fordelen ved Jærnbanen, som senere er bygget, og som absolut har tilført Rønneskibene en forøget Persontrafik, havde vi da haft vor Andel i. En Udvidelse af Banen Nord om Øen havde vi da ikke haft nødig at være ængstelig for; thi Interessen for Dampskibene var da fælles. Og endelig vilde den gensidige Misundelse, som der har været og vel endnu er mellem Dampskibsselskaberne og mellem Neksø og Rønne, da ikke have fundet Sted. Tværtimod, naar Interesserne var fælles, saa vilde et velvilligt og venskabeligt Forhold have udviklet sig til gensidig Glæde og Tilfredshed. O. E. S.

standig Forbjerger“ ved alle Strandinger i Sønderherred, samt Posten som Mønstringsbestyrer i Neksø.

Ved Hærloven af 6. Juli 1867 hævedes Bornholms Milits som saadan og omordnedes som Væbning for Bornholm. Borgerkompagnierne gik da ind, og Officererne ved disse fik deres Afsked. Gage havde de ingen og fik derfor heller ingen Pension. Derimod beholdt Borgerkaptajnerne de dermed forbundne Stillinger, og saaledes var jeg bestandig Forbjerger i mange Aar. Den dertil knyttede Ret, at det autoriserede Bjergeri alene maatte benyttes, naar Strandingerne blev Vrag, saa Varerne maatte bjerges i Land, begyndte man i de senere Aar at omgaa og tilside-sætte, hvorimod den Pligt, som Forbjergerne havde, at møde ved hver Stranding og at overtage Bjergningen, naar den strandlidte Kaptajn ønskede det, for en Betaling, som alene Amtet bestemte, enten denne var lønnende eller ikke, den fastholdtes. Jeg klagede derover, men fik ikke Medhold, hvorfor jeg nedlagde min Post som bestandig Forbjerger om Efteraaret 1883.

Posten som Mønstringsbestyrer har jeg fremdeles¹⁾.

(Skrevet i Vinteren 1887—88²⁾, da Farvandet var spærret med Is et Par Maaneder).

¹⁾ O. E. Sonne var Mønstringsbestyrer til sin Død ²³/₃ 1910, altsaa i 49 Aar.

²⁾ I Manuskriptet staar 1887, men det maa være en Fejlskrift, idet der flere Steder i Optegnelserne staar, at de er nedskrevne 1888.

De bornholmske Rundkirkers Alder og Oprindelse.

Om dette Emne udtaler Prof. M. Bidstrup sig i sidst udkomne Bind af „Bornholmske Samlinger“ paa en saadan Maade, at Modsigelse vel ikke kan undgaas, og da Meningsudveksling under urbane Former jo kun kan afføde bedre Forstaaelse af et omtvistet Spørgsmaal, betænker jeg mig ikke paa at gribe Pennen i Bevidstheden om en stadigt voksende Interesse for Bornholms Fortidsminder i Almindelighed, og i Haab om at Forstaaelsen af (og dermed Kærligheden til) Rundkirkerne i Særdeleshed derved muligvis kunde uddybes.

Paa nærværende Tidspunkt kan vel ingen fælde afgørende Dom ang. Rundkirkernes Alder og Tilblivelse. Historien er paa dette Punkt saare karrig med Oplysninger, og det Sprog, selve Kirkebygningerne taler, er lige saa knapt og gaadefuldt som den foreliggende specielle Literatur er veltalende og selvmodsigende.

Der er saaledes rummelig Plads for individuelle Standpunkter, og naar jeg nu i det følgende skal fremsætte mit, saa er det ikke, fordi jeg mener, at det er det eneste rigtige, men dels for at paavise,

at et decideret Standpunkt i denne Sag ikke er uangribeligt, dels for at forhindre de muligvis uholdbare Paastande i at vinde Hævd, hvad de kunde synes berettigede til, hvis de uimodsagt fremsættes af en Mand med Prof. B.s Autoritet.

Hvad Rundkirkernes Alder angaar siger Prof. B. Side 16:

„Det overvejende Antal af de 15 bornholmske Landsognekirker (derunder de *runde* og de fleste af de taarnløse, basilikaformede) er efter mit Skøn opført fra Slutningen af Absalonstiden og indtil Jacob Erlandsens Tid, indenfor det 13de Aarhundredes første Halvdel“.

Som bekendt var dette Tidsrum en Fredens Tid for Danmark. Mellem Kronen og Kirken bestod et venskabeligt Forhold, og Venderne, der i det 12. Aarh. havde spredt Skræk og Rædsel omkring sig paa alle Danmarks Kyster, havde faaet deres Banesaar ved den gamle Røverrede Arkonas Indtagelse 1169 og ved den efterfølgende Erobring af Pommern 1184.

Danmark følte sig saa sikker mod indre og ydre Fjender, at Valdemar Sejr og Andreas Sunesøn fandt Tidspunktet belejligt til at tage sig af deres Naboers Opdragelse og foretog derfor det berømte Tog til Estland, der endnu henlaa i Hedenskabets Mørke.

Hvis Rundkirkerne skulde være opført i denne Periode, forstaar man ikke ret, hvorfor deres hele Anlæg blev af en saa udpræget fortifikatorisk Karakter, eller hvorfor der til deres Beliggenhed blev udvalgt 4 netop i strategisk Henseende saa vigtige Punkter.

Rundkirkerne maa være opført i Ufredstider. Derpaa tyder ikke alene deres hele Indretning og Beliggenhed men tillige, og især, den runde Form, der altid har været anset som bedst egnet til Forsvarstaarne.

Da de efter alt at dømme ikke kan være opført tidligere end Aar 1100, og ikke senere end Valdemar Sejrs Tid, maa vi spørge Historien hvilke Ufredstider, der i det 12. Aarhundrede mulig kunde foranledige disse Bygningers Tilblivelse.

Ethvert Barn ved jo, hvorledes Kongemagten under den svage Kong Niels var bleven leddeløs og tillige, hvorledes Kirken samtidig fik Magt og Myndighed. En stærk Gnidningsmodstand opstod mellem de verdslige og gejstlige Magthavere og en Katastrofe maatte komme. Saalænge Lunds Ærkebispesæde var underlagt den gode Asser, virkede hans Sagtmodighed som Olie paa de Bølger, der begyndte at rejse sig, men næppe havde den fanatiske og stejle Prælat Eskil faaet Bispestav og Hue, før mægtige Storme brød løs og Uvejret rasede over Danmark. En lille Pause indtraadte, da Erik Lam og Biskop Eskil fandt hinanden, men straks efter gik det atter løs. En skønne Dag lod Kong Svend (Grathe) Lundebispen fængsle og lod ham lide en Tort, som den stolte Hr. Eskil sikkert har været længe om at glemme. Kort efter hans Løsladelse fik Kongen at mærke, at han ikke ustraffet kunde krænke en af Kirkens øverste Mænd, der foruden sin store Indflydelse hos Almuen besad sin egen veritable Hær og Flaade: Kong Svend maatte afstaa 3 Fjerdedele af Bornholm til Ærkebispen.

Dette skete Aar 1149, og omtrent paa denne Tid er Lilleborg i Almindingen¹⁾ bygget. (Se Hauberg: Lilleborg. Bornh. Saml. VI Pg. 134).

¹⁾ Almindingen hørte til Vester Herred (Rothnæ Herred) og saaledes til Kongens Magtomraade.

Var der ikke nogen Sandsynlighed for, at Biskop Eskil, der kendte en Stenkirkens Fordele, og under hvem hele Bornholm i kirkelig Henseende sorterede, har ladet en eller anden Trækirke erstatte med en befæstet Stenkirke? Mon han ikke skulde have opdaget, at Trækirkerne stod sig daarligt mod Vendernes Fakler og Øxehug? Eller mon han ganske ligegyldig har set til, mens Kongeborgen rejste sig i Almindingen som en trodsig Knytnæve lige foran hans Næse?

Den Antagelse synes at ligge nær, at, hvis Eskil ikke allerede er kommet Kongen i Forkøbet, saa har det ikke varet længe, før han har sagt: „Hvor Kongen bygger en Borg, der bygger Bispen en Kirke;“ og han har straks ladet Handling følge paa Ord.

De historiske Tildragelser i det 12. Aarh. synes at give dem Ret, der antager, at Rundkirkerne er opført under Biskop Eskils Regimente, og betragter vi, hvilket Udviklingstrin Kirkebyggeriet var naaet til paa denne Tid, er der formentlig ikke det ringeste i Vejen for, at dette kan være sket.

Ifølge Prof. B.s Udtalelser Side 13 faar man det Indtryk, at Stenkirkerne først omkring 1140 begyndte at erstatte Trækirkerne i Danmark. Dette er som bekendt aldeles vildledende. Exempelvis skal her anføres, at St. Peterskirken i Slesvig antages opført af Sten omkring 1050. Harald Hein blev begravet i Dalby Kirke i Skaane 1080 og Svend Estridsen i den af Biskop Vilhelm († 1072 el. 74) paabegyndte Stenkirke i Roskilde. Biskop Svend Nordbagge († 1088) fuldførte denne Kirke og byggede desuden Vor Frue Kirke i Roskilde, Michaëlskirken i Slagelse og Vor

Frue Kirke i Ringsted. I Jellinge Kirke har man fundet Kalkmalerier fra Aar ca. 1100 og St. Nicolai Kirke i Aarhus, der indviedes Aar 1102, var ogsaa af Sten; St. Knuds Kirke i Odense indviedes 1101. I Sverig opførtes Stenkirker i Løbet af det 11. Aarh. (Sigtuna) og paa Gotland ligesaa (f. Ex. St. Clemens i Visby). I Norge byggede Olaf Kyrre Stenkirker og blev selv jordet i en af dem (1093).

Den prægtige Domkirke i Lund var under Opførelse 1087 og indviedes første Gang 30. Juni 1123 (ikke som Prof. B. anfører 1145¹⁾); før denne skal der paa samme Plads have staaet en Stenkirke med „Marmor“søjler og Buer. Domkirkerne i Ribe og Viborg er opførte ikke meget senere end St. Laurentius' i Lund.

En stor Mængde Kampestens-, Kalkstens- og Sandstenskirker rejstes i Norden inden 1160, efter hvilket Tidspunkt Anvendelsen af brændte Mursten begyndte at gøre sig gældende; Tamdrup Kirke ved Hørsens, der er bygget af Fraadsten og Ahl, opførtes i det 12. Aarhundredes første Aartier²⁾.

Hvad de nordiske Rundkirker angaar, lader enkeltes Alder sig tilnærmelsesvis fastslaa. Saaledes er Bjernedekirken opført af Sune Ebbesen³⁾ († 1186) rimeligvis 1160—70, Dimbo- og Agnestadkirkerne indenfor Tidsrummet 1145—91, Rundkirken i Schlamersdorf (Holsten) inden 1154.

¹⁾ Der gik to Indvielser forud for den af Prof. omtalte i 1145 Den mægtige Kryptkirkes Hovedalter indviedes 1123, det sidste Alter 1131.

²⁾ De fleste af disse Tidsangivelser hidrører fra *A. D. Jørgensen*: Den nordiske Kirkes Grundlæggelse Bd. II.

³⁾ Absalons Fætter.

Man ser altsaa, at Stenkirkebyggeriet stod i fuldt Flor omkring Midten af 12 Aarh., og man forstaar ikke, hvad der i over et halvt Aarhundrede skulde have afholdt Bornholmerne fra at opfylde Tidens Krav, saameget mere som Stenmateriale og Kalk (Mørtel) var tilstede i Overflod, (hvorimod Skovene allerede paa den Tid var stærkt udtyndede) Tekniken velkendt og de politiske Forhold i særlig Grad opmuntrende til at tage fat paa den nye Kirkestils Indførelse.

Ifølge Adam af Bremen lærte Biskop Egin († 1072) Bornholmerne at bygge Kirker¹⁾; ved Midten af 12 Aarh. har disse — rimeligvis primitive Trækirker — allerede staaet i henved 3 Menneskealdre og kunde da nok trænge til Afløsning, hvis de ikke allerede var gaaet op i Luer forinden. Desuden laa Bornholm jo i den tidlige Middelalder ikke saa afsides som nu. Adam betegner Øen som „Danmarks berømteste Havn og et sikkert Tilhold for de Sejlere,

¹⁾ *Egins* Virksomhed paa Bornholm skildres i *P. W. Christensens* Oversættelse af *Adams* Beskrivelse af de nordiske Lande (Kbh. 1862) saaledes:

„Mange afgudiske Folkefærd vandt da ogsaa denne Mand for Christus, isærdeleshed de Barbarer, som kaldes *Blekinger*, samt Gothernes Nabofrænder paa Øen *Bornholm*.. Alle disse siges ved hans Prædiken at have omvendt sig indtil Taarer, og at have lagt en saadan Anger over deres Vildfarelse for Dagen, at de straks sønderbrød deres Afgudsbilleder og kappedes om at lade sig døbe. Snart kom de endogsaa og nedlagde for Biskoppens Fødder Alt, hvad de ejede og havde, med den indstændige Bøn, at han ikke vilde forsmaa dette; men Biskoppen undslog sig for at tage derimod og lærte dem for disse Pengemidler at *opføre Kirker*, understøtte Trængende og løskøbe Fanger, som der i disse Egne er mange af.“

Egin døde 1072 lige efter at være vendt hjem fra en Rejse til Rom. De første Kirker paa Bornholm er da bygget senest omkring 1070.

der jævnlig afgaae til Barbarerne eller Grækenland“ ; den laa bekvemt ved den alfare Søvej, der fra Vest førte til det stærkt trafikerede Gotland. Der er da skellig Grund til at formode, at Bornholmerne, naar de først har antaget Kristendommen, hvilket ganske vist skete forholdsvis sent, har fulgt med Tiden hvad Kirkebygning angik og ikke tøvet meget længere end de omliggende kristne Lande med at bygge Stenkirker.

Man skulde synes, at afgørende Beviser maatte være nødvendige for at fastslaa den antagelige Opførelsestid til 1ste Halvdel af d. 13. Aarhundrede, men saadanne synes ikke at foreligge.

Saavidt mig bekendt er der ikke i nogen bornholmsk Rundkirke fundet oprindeligt indmurede Runestens- eller Gravstensfragmenter, der ad sproglig eller orthografisk Vej tilnærmelsesvis kan tidfæste Opførelsen¹⁾, og en enkelt Mønt fra Valdemar Sejrs Tid funden i Østerlars Kirke og en i Nylars kan vel ikke tillægges nogen afgørende Betydning. Derimod kunde et Aarstal indhugget i Olskirkes Midtpille lige imod Koret, fremdraget og tydet som *Anno 119* (et Ciffer ulæseligt) af Prof. B., muligvis afgive et Støttepunkt. Dog er dette meget tvivlsomt, idet man ikke kender et eneste Exempel paa tilsvarende Angivelse af et Opførelsesaar (jfr. Gjellerup, Bjernede etc.) Derimod kendes Tilfælde, hvor en ny Indvielse af Kirken efter en tilendebragt Ombygning af Koret er markeret ved Aarstal inden i Kirken, og da Olskirkes Kor netop bærer Vidnesbyrd om en i meget gamle Dage foretagen Ombygning²⁾, vilde

¹⁾ Nyker-Runestenen antages af *Wimmer* at hidrøre fra ca. Aar 1125 og kan altsaa ikke tjene som Bevis her.

²⁾ H. Frölén: *Nordens befästa Rundkyrkor* (1911) II Pg. 85.

det vel ikke være urimeligt at antage, at man her staar overfor et med de svenske Kirker Kräklingbo og Träkumla¹⁾ analogt Tilfælde.

I hvert Fald tyder Aarstallet ikke paa første Halvdel af 13 Aarh., og det vil sikkert heller ikke lykkes Prof. at hævde, at Ols Kirke er den ældste.

I gamle Optegnelser om Bornholms Kirker ved Slutningen af det 12 Aarh.²⁾ ser man, at der den Gang har existeret 14 Landsognekirker, men desværre er det ikke antydnet, hvorvidt disse var af Sten eller Træ, og om Formen er der heller ikke Tale.

Necrologium Lundense fra det 12 Aarh. er ogsaa tavs paa dette Punkt. Derimod fortæller dette interessante Aktstykke os, at de Helgener, til hvem Rundkirkerne er indviet, Sti. Olaf, Laurentius, Nicolaus, var velkendte og netop særlig yndede paa den Tid³⁾. Havde Kirkerne f. Ex. været viet St. Georg, St. Catharina eller Maria Magdalena vilde der være Grund til at henføre dem til 13 Aarh.⁴⁾ eller senere.

Mange Ting synes altsaa at tale for, at Rundkirkerne tilhører det 12 Aarh., snarere Midten end Slutningen, og intet afgørende vides at tale imod en saadan Antagelse. At der i Løbet af ca. 50 Aar skulde være bygget 15 Stenkirker paa Bornholm — og tilmed paa en Tid, hvor sikkert mange af Øens arbejdsføre Mænd var i Leding (Toget til Estland) — synes ogsaa at være en dristig Paastand; og hvis denne

1) E. Ekhoft: St. Clemens Kyrka i Visby (1912) Pg. 174.

2) Knytlingasaga Kap. XXXII, Flatöbogen III Pg. 436.

3) Siden vi er ved Helgenerne, skal jeg i St. Botulphi Navn protestere imod at Prof. B. vier Bolsker Kirke til St. Bodil.

4) Se Ellen Jørgensens Doktordisputats: Helgendyrkelse i Danmark (1909).

virkelig bekræfter sig, maa man indrømme, at Bornholmerne den Gang var raskere i Vendingen, naar det gjaldt Kirkebyggeri, end nu i vore Dage.

Om Rundkirkernes Alder hersker der altsaa Uenighed, og vi skal nu i det følgende se, at den ogsaa om deres Forbilleder er delte Meninger. Prof. B. skriver Side 16:

„De 4 bornholmske Rundkirker, der er forskellige fra de øvrige danske Rundkirker, er utvivlsomt af fransk Oprindelse“¹⁾.

At man a priori bør antage, at Kirkernes cirkelrunde Grundplan er hentet andetsteds fra, synes ikke indlysende; man kunde næsten synes, at det vilde være at gaa over Aaen efter Vand. De gamle Nordboere boede jo i *runde* Huse med Kegletag til helt op i Sagatiden (jfr. V. Gudmundsson: Privatboligen i Sagatiden S. 91.) og deres Kæmpehøje, Runddysser og Ringborge fortæller os jo ogsaa tydeligt nok, at den runde Grundplan har været kendt og yndet længe før man begyndte med den firkantede. De utilhugne Rullesten, der har afgivet det første brandsikre Byggemateriale, indbyder jo ogsaa af tekniske Grunde mere til at bygge rundt end polygonalt, idet man ved et saa uhaandterligt Materiale saavidt muligt maa undgaa Hjørner, i hvert Fald saalænge man ikke har Mørtel. Blandt de saakaldte Husurner fra Bronzealderen (Urner af Ler, der menes at skulle forestille oldnordiske Huse) findes enkelte, hvis cylindriske Korpus foroven afsluttet ved et conisk Tag i en saa paafaldende Grad

¹⁾ Med „fransk Oprindelse“ menes antagelig: efter franske Forbilleder.

minder om Rundkirkeformen¹⁾, at man ikke uden videre kan se bort fra den Mulighed, at Rundkirkens Hovedformer er afledt direkte af det oldnordiske runde Beboelseshus.

Et Par enkelte, isolerede Tilfælde af Rundkirker, der paa nogle Punkter udviser en vis Lighed med den nordiske Type, kendes fra Frankrig og England, men det er umuligt at sige nogetsomhelst om, hvorvidt de direkte eller indirekte kan have paavirket de bornholmske Rundkirkers Form. Den ene, St. Croix i Quimperlé (opført ca. 1000) der blev raseret for ca. 100 Aar siden, havde 4 Midtpiller og Krydshvælvinger ligesom Bjernede Kirken og muligvis ogsaa Centraltaarn, men dels den Omstændighed, at man ikke nøjagtig kender dens oprindelige Udseende, dels den, at Quimperlé ligger i Nærheden af Normannernes daværende franske Magtomraade, umuliggør enhver afgørende Dom angaaende Bornholmerkirkernes mulige Efterligning af denne.

Den anden Kirke, i Nordhampton, stammer fra 1185 og har Tøndehvælvingerne tilfælles med de bornholmske, men enhver Tanke om, at denne Kirke skulde have tjent som Forbillede for vore, maa afvises, naar man betragter det engelske Pillesystem og øvrige Former samt det sene Tidspunkt for dens Opførelse²⁾.

Det skal villigt indrømmes, at Danmark i mange Henseender har modtaget Paavirkning fra Frankrig, men dette Faktum bør ikke sløve Kritiken i det

¹⁾ Se Steenstrup m. fl. Danmarks Riges Historie, Oldtiden S. 52 og Afb. Nr. 39.

²⁾ Se Frølen I Pg 12.

enkelte Tilfælde; vi vil derfor betragte Prof.s Argumenter lidt nærmere.

Side 17 anfører Prof. følgende:

„Ols Kirke, som jeg ikke kan frigøre mig for at betragte som den ældste (fra Overgangstiden fra 12te til 13de Aarhundrede) har fortrinsvis Lighed med de franske Bymurstaarne.“

Dette er meget muligt, men det er dermed ikke bevist, at Ols Kirke er en Efterligning af de franske Taarne. Man kunde for det første tænke sig, at Ligheden var tilfældig.

Der er jo Beviser nok for, at de samme primitive Bygningsformer, Karformer og Ornamente kan opstaa selvstændigt under forskellige Himmelstrøg uden mindste indbyrdes Paavirkning, at ensartede Former kan dukke op spontant alene som Udslag af en Sans for Formaalstjenlighed og Formgivning, der bundet saa dybt i det almenmenneskelige, at den er fælles for alle Folkeslag, hvad enten de er sorte, gule eller hvide.

For det andet kunde det maaske antages, at omtalte Bymurstaarne, hvis der virkelig foreligger en „fortrinsvis“ Lighed, hvad jeg ikke er i Stand til at kontrollere, er bygget om ikke just efter nordisk Mønster saa dog som Udløbere af en nordisk Bygningsskulptur, der paa Bornholm har affødt Rundkirkerne.

I hvert Fald er det i denne Sammenhæng interessant at betragte visse franske og irske Rundbygninger, der vides opført under *Normannernes* Indflydelse.

Nogle franske Donjons¹⁾, der er bygget som Til-

¹⁾ Den ældste bevarede Donjon opførtes i Nærheden af Dieppe i Normandiet Aar 1040.

flugts- og Forsvarstaarne ganske ligesom Rundkirkerne, fremviser visse Ejendommeligheder, hvorved de adskiller sig fra den syd fra kommende Rundbygningstype, men som genfindes i den nordiske Rundkirke, f. Ex. den svære Stenpille, der staar midt i Rundhuset og de karakteristiske Trappekonstruktioner, der anbringes inde i de tykke Ydermure, og som ikke altid naar ned til Gulvfladen¹⁾.

Det irske „Reginalds Tower“ i Nærheden af Waterford, der skal være bygget Aar 1003, staar endnu som et sjældent Mindesmærke om Nordboernes Befæstningskunst; det har en ikke ringe Lighed med de bornholmske Rundkirker og skiller sig i sin Bygningsmaade skarpt ud saavel fra den byzantinsk-romanske som fra Irlands egen — keltiske eller piktiske — Rundbygningstype²⁾.

Naar det saaledes er bevisligt, at Normannerne i sin Tid har opført Bygningsværker, der ret nøje svarer til vore Rundkirker, og naar den sydira kommende Rundbygningstype paa væsentlige Punkter adskiller sig fra den i Norden brugte, da bør man være varsom i sine Domme, saa længe man ikke bestemt kan paavise de Slægtskabsbaand, der knytter dem sammen. Mellem den sydlandske og den bornholmske Rundkirkes Konstruktion er der kun et eneste Fællesmærke, nemlig den runde Grundplan. Hvorvidt Nordboerne første Gang har set denne ved deres Berøring med de romanske Folk er et Spørgsmaal, der fordrer en meget indgaaende positiv Dokumentation, inden det kan betragtes som be-

¹⁾ Laske: Die vier Rundkirchen auf Bornholm. Pg. 56.

²⁾ Se f. Ex. Worsaae: Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland. Pg. 297 og 397.

kræftende besvaret. Indtil dette er sket kan man ikke af en mulig Lighed mellem franske og bornholmske Rundbygninger slutte noget som helst angaaende de to Bygningsformers indbyrdes Relation.

Til Støtte for sin Paastand om fransk Oprindelse anfører Prof. B. videre (Pg 17):

„Nylirkens øverste Stokværk henleder Opmærksomheden paa Muligheden af et nedbrudt 3die fremspringende Stokværk af Træ, hvilket heller ikke er ukendt i Frankrig.“

Man spørger forbavset: Er da fremspringende Stokværk af Træ ukendte i den germanske (in casu den specielt nordiske) Bygningskunst? Eller vil nogen hævde, at Princippet fremspringende Træstokværk er indført i Norden fra Middelhavslandene gennem Frankrig?

Man undres over at Prof. B. har villet fremføre et saa svagt Argument.

Det tredje og sidste Indicium lyder saaledes (Pg.17):

„Nylarskirkes Kalkmalerier, der angives at være samtidige med Kirkens Byggetid, er paafaldende franske. Sammenlignes Bygningsformen og Kalkmalerierne med gamle franske Arbejder, der er behandlede henholdsvis af Arkitekterne Viollet-le-Duc og P. Gélis-Didot et H. Laffillés, da erfares den umiskendelige Lighed.“

Ved første Øjekast staar det En klart, at Kalkmaleriernes Forbilleder er hentet sydfra, men hele Malemaaden og alene Tilstedeværelsen af Naturomgivelser, Træer, Buske, Jordsmon o. s. v., gør det ligeledes straks indlysende, at Billederne *ikke* er malet i den for Frankrig egentypiske Stil, der f. Ex. af Lübke karakteriseres saaledes: Figurerne have

ingen Naturomgivelser; de tegne sig kun mod en farvet Baggrund, der tidt behandles som et Tæppe, og omgives af en Arkitektur, sædvanlig Søjlearkader. (Lübke (Jul. Lange) Kunsthistorien 1881. Pg. 375)

Enhver Uheldet vil ogsaa indrømme, at der skal en forsvarlig Portion god Vilje til for at finde Nylarsmaleriernes umiskendelige Lighed med de af Gélis-Didot og Laffillée reproducerede franske Kalkmalerier¹⁾.

Billedfremstillingen i Nylars kan saavist ikke rose sig af nogen speciel fransk Paavirkning, og i Ornamentiken kan formentlig en paafaldende Lighed heller ikke paavises.

Selvfølgelig kan man altid finde Berøringspunkter i Ornamenten, der tilhører samme Stil og Epoke, men nogen mistænkelig Lighed med Nylarsornamenterne synes ikke at spores i de franske Ornamenten. Med langt større Ret kunde man paastaa, at man i Rhinlandene finder en Ornamentik, der staar Nylars' meget nær. (F. Ex. i Domkirken i Limburg an der Lahn).

Men selv om Kalkmalerierne virkelig var nok saa franske, saa falder deres Beviskraft m. H. t. Rundkirkernes Oprindelse dog til Jorden, idet de nyeste Undersøgelser fastslaar, at *alle* Kirkerne (ogsaa Nylars) har staaet mindst henved et Aarhundrede inden de blev smykket med Kalkpuds og Malerier.

En Ting kan under alle Omstændigheder ikke omtvistes: *Princippet (befæstet Rundkirke), der vel til syvende og sidst yder det største Bidrag til Kirkenes Karakteristik, kan ikke være indført hverken fra Frankrig eller noget andet romansk Land, da det ikke kan paavises nogetsteds udenfor Skandinavernes (incl.*

¹⁾ P. Gélis-Didot & H. Laffillée: La peinture décorative en France du XI au XVI siècle.

Normannernes) Enemærker, og jeg anser det ikke for umuligt, at ligesom den kristne Lære allerede laa forudanet i Asetroen, saaledes laa Rundkirkens Grundform (saavel som Basilikaformen) allerede slumrende i den nordisk-hedenske Arkitektur kun ventende paa Stenbygningskunstens Komme for at opstaa som en Fugl Fønix — med Næb og Klør — af det hedske Tempels rygende Askehob.

Selv om man nu ikke tillægger min Mening nogen Vægt er jeg i det heldige Tilfælde at kunne henvise til lærde og samvittighedsfulde Mænd, hvis Udtalelser ikke uden videre kan negligeres, — og hvis Anskuelser ikke just svarer til Prof. B.s:

Dr. M. K. Zahrtmann skriver¹⁾:

„Til Værn mod Overfald ude fra Søen knejsede Ringborgene rundt omkring paa Øens Klippeknuder: Ringborgen i Pedersker, Gamleborg i Ibsker, Storeborg og Borrehoved i Rø, Borgvolden i Aaker, Gamleborg i Almindingen. *I disse Voldborge havees vist nok et Forbillede for Rundkirkerne.*“

H. Frölén udtaler sig i sit monumentale Værk²⁾ saaledes:

„Vad den runda bornholmskyrkans övriga huvudformer angår, blir man snart varse, *at hon fått rätta sig efter de paa öen rådande byggprinciperna*, sådana som dessa utvecklats på basis av irisk-normanniska inflytelser.“

Han inddeler Rundkirkerne i 3 Grupper:

- 1) Kyrkor av sydromansk karaktär,
- 2) av nordtysk karaktär,
- 3) *av nordisk karaktär* (herunder Bornholmskirkerne)

¹⁾ Bornh. Saml. Bd. VI Pg. 124.

²⁾ Hugo Frölén: Nordens befästa rundkyrkor Bd. I Pg. 60.

og hævder yderligere, at disse Kirker udviser

„varken i sin arkitektur eller decoration några motiv, som visa hän på et byzantinsk ursprung.“ (Her tales naturligvis kun om den *oprindelige* Kirke).

Cand. mag. *Lorenzen* gør sig til Talsmand for samme Anskuelse¹⁾, om end med nogen Reservation.

Prof. *Laske*²⁾ og Prof. *Seesselberg*³⁾ er hver for sig naaet frem til samme Resultat, det nemlig, at Rundkirkeformen er at betragte som en *autochthon* Bygningsform; at Stilen saa at sige er vokset op af vor egen Jordbund.

Dr. *Haupt*⁴⁾ opstiller den Hypothese, at *Bornholm er Hjemstedet for den nordiske Rundkirke*, der herfra har bredt sig ud til de nærmeste Omgivelser.

Nys afdøde fhv. Rigsantikvar *Hildebrand* udtaler⁵⁾:

„De (nordiske Rundkirker) kunna icke sättas i mindsta sammanhang med den heliga grafvens kyrka eller med de antike cirkelbyggnaderne (af disse er den byzantinsk-romanske Rundbyggnings-type afledt). — Det står oss därföré intet annat åter än att antaga dessa kyrkor som vanliga kyrkor, hvilka af någon *från utlandet icke lånad* anledning erhållit en rund grundform.“

Naar saaledes adskillige af Nutidens Videnskabsmænd holder paa, at Rundkirkeformen er et Udtryk

¹⁾ Vilh. Lorenzen: Eglises à plan rayonnant en Danemark. Revue de l'Art chrétien. 1907. S. 152—55.

²⁾ F. Laske: Die vier Rundkirchen auf Bornholm. 1902.

³⁾ F. Seesselberg: Die fruchmittelalterliche Kunst der germ. Voelker. 1897.

⁴⁾ Rich. Haupt: Die Viezelienskirchen. 1888.

⁵⁾ H. Hildebrand: Sveriges Medeltid III s. 182.

for *nordisk* Byggesans, hvorfor skal vi selv saa paa-
staa, at vore smukkeste Fortidsminder er af „utvivl-
som fransk Oprindelse“ — uden samtidig at omtale
den anden Mulighed?

Skulde vi Bornholmere ikke være de første til at
værne om det lidt, vi har, som med nogen Ret kan
kaldes vort eget og tilmed være stolte, hvis nordisk
Kultur har kunnet sætte saa ejendommelige og smukke
Frugter som de bornholmske Rundkirker maa siges
at være?

Var det ikke en smuk Tanke, om vi nutildags
ogsaa havde Rundkirkerne at ty til, naar fremmede
Ransmænd vil forsøge at berøve os vort kæreste Eje:
vor Kulturs *selvstændige* Udviklingshistorie?

Rønne, Februar 1913.

H. Hjorth.

Bornholms Privilegier. (Skatteprivilegierne).

Som ret bekendt erholdt Bornholm Privilegier i Anledning af, at Øen i 1658 løsrev sig fra Sverig. Om disse i 1658 begrundede særlige bornholmske Privilegier, der forresten nu er at anse for bortfaldne, skal i det følgende gives en kort Beretning.

I. Privilegiernes Oprindelse.

En Krig mellem Sverig og Danmark endte ved, at der i 1645 sluttedes Fred ved Brømsebro (i Bleking), hvorved Danmark maatte gaa ind paa forskellige Afstaaelser. I Sommeren 1657 erklærede Danmark Sverig Krig, antagelig i Haab om derved at kunne tilbagevinde nævnte Afstaaelser. Efterat imidlertid Sverigs Konge med sine Hære var trængt ind i Danmark, følte dette sig saa svagt, at det hurtig maatte bekvemme sig til at slutte Fred i Roskilde den 26. Februar 1658, ved hvilken Fredsslutning Danmark ikke blot intet erholdt tilbage af, hvad det ved Brømsebrofreden havde mistet, men ovenikøbet maatte yderligere afstaa til Sverig betydelige Landsdele, nemlig Skaane, Halland og Bleking (som forud var danske) tilligemed Bornholm samt iøvrigt et Par

Len af Norge (hvilket Rige dengang var forenet med Danmark). Bornholm blev saaledes ved en Fredskontrakt afstaaet til Sverig, hvorefter den svenske Oberst Johan Prinsenskjold (Printzensköld) blev af Sverigs Regering ansat som svensk Landstyrer paa Øen.

Sverigs Konge fik imidlertid efter Roskildefredens Afslutning Lyst til at bemægtige sig hele Danmark, og uden endnu efter Fredsslutningen at have endelig rømmet Danmark, aabnede han i Sommeren 1658 paany en Krigstilstand, som derefter varede i et Par Aar og bl. a. rummede „Stormen paa København“ i 1659. Da Sverig altsaa ikke holdt sig til den i Roskilde afsluttede Fred, men efter Freden aabnede Krig med Danmark paany, kom det naturligt til at ligge indenfor den danske Regerings Opgave at søge under den ny Krigstilstand at tilbagevinde af de ved Roskildefreden afstaaede Landsdele, hvad tilbagevindes kunde. Og tillige Befolkningen i nysbemeldte Landsdele fik ved den ny Krigstilstand en særlig Anledning til at virke for at bringe Landsdelene tilbage under Danmark.

Det var sikkert straks Bornholmerne til almindeligt Ubehag, at de skulde under Sverig. Men deres Utilfredshed øgedes særlig ved, at den svenske Regering paalagde dem nye Skatter og udskrev et ret talrigt ungt bornholmsk Mandskab til at gøre svensk Krigstjeneste borte fra Øen. Der maatte da naturlig opstaa paa Øen et Ønske om at opnaa Frigørelse for det svenske Herredømme og faa Øen tilbage under Danmark. Den danske Regering, der antagelig har lagt særlig Vægt paa Bornholm som et Støttepunkt for Danmarks Magt paa Østersøen, var ogsaa betænkt paa at gøre sit til, at Bornholm igen kunde

blive løsrevet fra Sverig. Sekretær i Kongens Kancelli Hans Oldeland skrev under 26. Oktober 1658 til „elskelige og velvise Borgmestre, Borgere og menige Almue paa Bornholm,“ at da de (Bornholmerne) havde haft det saa frit under Kongen af Danmark, men nu havde det saa svært under Svensken, saa ønskede de sikkert snart at kunne blive befriede for det svenske Aag, og han formodede ogsaa, at man snart fra København vilde kunne skaffe dem Forløsning, og forventede han, at de imidlertid vilde holde sammen og vise sig tro mod Danekongen og som dennes fremtidige Undersaatter, idet Kongen da utvivlsomt i Fremtiden vilde belønne dem for saadan Troskab og Velvillighed. — Og under 8. November 1658 skrev Danekongen (Frederik d. III) til Bornholmerne, at, som det vel var dem bekendt, havde den svenske Krigsmagt i Strid med den sluttede Fred overfaldet Danmark, men at Kongen nu af Hollænderne havde faaet en anelig Undsætning, saaledes at man ikke behøvede at frygte for den svenske Krigsflaade; og da Kongen ikke tvivlede om Bornholmernes Troskab og Hengivenhed mod ham, saa vilde han nu formane og paaminde dem om at tænke paa, hvorledes de atter kunde befries fra det svenske Aag, og i Særdeleshed have Opmærksomheden henvendt paa, hvorledes den svenske Besætning paa Hammershus kunde om muligt med alle ruineres og Øen igen stilles under Bornholmernes Defension, eftersom der ikke var Anledning til at frygte for den svenske Flaade; og den Troskab, de saaledes maatte vise Danmarks Konge, vilde han i al Naade erkende, idet han desuden, naar de godvillig gav sig under hans Regering, vilde forsyne

dem med saadanne Privilegier og Benaadninger, som de kunde have Gavn og Gode af.

Det kan næppe betvivles, at de to foran omtalte Breve i væsentlig Grad har bidraget til at opflamme Bornholmerne til at rejse Opstand mod det svenske Herredømme paa Øen. Der dannede sig da ogsaa paa Øen en Sammensværgelse med det Formaal at afkaste nævnte Herredømme, i hvilken Sammensværgelse en Bornholmer Jens Kofod var særlig fremtrædende og derfor har vundet særlig Navnkundighed. Den 8. December 1658, da Øens foran nævnte svenske Landshøvding Prinsenskjold var redet fra Hammershus til Rønne, vilde de Sammensvorne tage ham til Fange i en Borgmesters Hus i nævnte By, men da han imidlertid slap ud paa Gaden, dræbte de ham her ved et Skud. Den næste Dags Morgen mødte en betydelig Skare Bornholmere ved Hammershus for at tvinge den ikke videre stærke svenske Besætning paa Slottet til Overgivelse. Besætningen overgav sig ret hurtigt samme Dag, og Bornholmerne var dermed Herrer over deres egen Ø. Borgmester Klaus Kam af Rønne og fornævnte Jens Kofod blev af Folket udnævnte til midlertidig at bestyre Øen.

Efterat den bornholmske Befolkning som anført selv havde undervundet det svenske Herredømme paa Øen, rejste senere paa Maaneden (December 1658) nogle udvalgte bornholmske Mænd over til København for at give Beretning om det forefaldne og overgive Øen paany til Danmark. Den 29. December underskrev disse Mænd i København et til Danmarks Konge rettet saakaldet Gavebrev, hvorved de overdrog Bornholms Land med dets Renter og Indkomster til ham og hans Arvinger, fødte og ufødte,

til evig Arv og Ejendom. Paa dette Gavebrev svarede Kongen straks samme Dag ved et Brev af følgende Indhold:

Eftersom Bornholm igen under os og Kronen formedelst Almuens Troskab dér sammested er kommet, da vil vi dem, som sig til samme Værk har ladet bruge, naadigst have lovet og tilsagt, saa og hermed lover og tilsiger, at vi samme deres Troskab, naar Gud giver bedre Tilstand, med al kongelig Naade vil erindre og nu med saadanne Privilegier og Benaadninger forsyne baade paa Udskrivning, Skat og i andre Maader, hvorved Landets Bedste og Opkomst søges, formodendes derimod, at bemeldte Lands Indvaanere fremdeles udi deres Troskab standhaftig forbliver og tilhjelper Fjenden af al Magt dér fra Landet at afværge.

Dette er Bornholms Privilegiebrev af 1658¹⁾. Brevet er i det hele mindre tydeligt. Efter sin Ordlyd fremtræder det nærmest blot som et Løfte om Privilegier, og Brevet kan altsaa ogsaa kaldes et Privilegieløfte. I Brevet — der maa ses i Forbindelse med de to foran omtalte Breve fra Oldeland og Kongen — er der Tale om Privilegier ikke blot til bestemte Personer, men til Bornholms Indbyggere som Helhed eller dog i større Almindelighed.

II. Privilegiernes Liv.

Omtalte Privilegiebrev af 29. December 1658 gaar som det ses ud paa, at Bornholmerne skal have Privilegier a) paa Udskrivning, b) Skat og c) i andre

¹⁾ Dette og de to andre foran omtalte Breve er trykte bl. a. i Jørgensens Bornholms Historie I. Bind, Rønne 1900, S. 197—99, 237—38.

Maader. I andre Maader end med Hensyn til Udskrivning og Skat er der dog næppe ifølge Brevet givet noget Privilegium. Ved Udskrivning forstaar Brevet militær Udskrivning (til Krigstjeneste borte fra Bornholm, hvilken Udskrivning den svenske Regering, som foran omtalt, havde ladet foretage paa Bornholm). Det nærmere om saadan Udskrivning henskydes til en særskilt Omtale af det bornholmske Militærprivilegium, som fremkommer længere bagude i dette Bind. Her i det følgende bliver saaledes kun at handle om Skatteprivilegierne.

Det er ret klart, at i Henseende til Skatter giver det omhandlede Privilegiebrev kun et Løfte om Privilegier, og der maatte altsaa noget andet end dette Brev til, for at Bornholmerne kunde erholde Skatteprivilegier. Der behøvede imidlertid ikke at ske særlige Henvendelser til Øens Indbyggere for at tilstaa dem Privilegier som de nævnte. Blev der f. Eks. udstedt en ny Forordning om, at Danmarks Bønder skulde betale en vis Skat, og lod Kongen — i Henhold til omtalte Privilegiebrev — indsætte en Bestemmelse i Forordningen om, at denne sidste ikke skulde være gældende for Bornholm, saa erholdt Øen dermed et Skatteprivilegium.

Efterhaanden som Tiderne skred frem, herskede der — ogsaa hos de højeste retskyndige — nogen Uklarhed over, i hvor vid Udstrækning Privilegiebrevet (Løftet) af 1658 var blevet opfyldt, og hvilke Krav Bornholmerne med Rette kunde stille i Henhold til bemeldte Løfte. Da der i 1760'erne skulde i Danmark paalægges Befolkningen visse Ekstraskatter, rejste Bornholmerne for deres Vedkommende en hæftig Modstand mod disse Skatter, idet de bl. a. sær-

lig henviste til det her stadig ommeldte kongelige Privilegiebrev af 29. December 1658. Regeringen sendte i den Anledning et Par Gange Kommissærer til Bornholm for at dæmpe paa Urolighederne og bringe Fred i Stand; og derpaa udgav Kongen under 21. Sept. 1770 et aabent Brev, i hvis Indledning det hedder, at skønt der ikke er udstedt noget særligt Privilegium til Bornholms Indbyggere, saa er Privilegieløftet af 1658 dog allerede hidtil blevet opfyldt navnlig ved store Lettelser for Bornholmerne i de ordinære Skatter, og Kongen vil nu herved have givet Bornholmerne en Forklaring paa, hvori de dem i Henhold til nævnte Privilegieløfte forundte Friheder og Benaadninger bestaar. Brevet udtaler derefter med Hensyn til Skatterne:

I Stedet for, at Skatterne i de øvrige danske Provinser Tid efter anden er blevet forhøjede, saaledes at i mange Aar af en Td. Hartkorn er blevet svaret og endnu svares 16 à 18 Mark, foruden Kongetiende, der i det ringeste ligeledes kan anslaaes til 5 Mark aarlig, har Indbyggerne paa Bornholm fra Anno 1680 af, og til denne Tid, fremfor de forhen langt højere Skatter, ikkun svaret i Kvartalsskat 2 Mark af hver Td. Hartkorn samt været befriede for Kongetiendes Ydelse og saaledes ikke engang erlægge en Tiendedel mod andre Undersaatte i Danmark. Desuden er Bornholms Indbyggere aldeles fritagne for at svare Folke- og Familieskat, som af andre Undersaatte maa udredes og betales.

Efter saaledes at have omtalt Skatterne siger Forklaringsbrevet²⁾, at Bornholmerne siden det dem i

²⁾ Brevet er trykt forskellige Steder, f. Eks. i den store Re-skriptsamling og i Jørgensens Bornholms Historie 2. Bind, Rønne 1901, S. 156—58.

1658 givne Løfte bestandig har været fri for (militær) Udskrivning. Og derefter udtaler Brevet, at Kongen af landsfaderlig Kærlighed og Omhu for Øens Bedste og Opkomst fremdeles vil lade det have sit Forblivende ved de ommeldte Begunstigelser.

Friheden for at svare Kongetiende, som Forklaringsbrevet omtaler, havde i Virkeligheden ingen Forbindelse med Privilegiebrevet af 1658. Og den i Forklaringsbrevet omtalte Fritagelse for at svare Folke- og Familieskat var sikkert ogsaa begrundet ved andre Forhold end omtalte Privilegiebrev.

Derimod kan det sikkert ikke nægtes, at det var en praktisk Følge af Privilegiebrevet af 1658, naar Bornholmerne, som i foranførte Forklaringsbrev af 21. Sept. 1770 omtalt, kun havde at svare i Kvartalsskat (Matrikelsskat, Hartkornsskat) 2 Mark aarlig pr. Td. Hartkorn, medens man andet Steds i Danmark maatte svare (i Kvartalsskat og visse andre paa Bornholm ikke eksisterende Skatter) 16 à 18 Mark aarlig pr. Td. Hartkorn. Hele denne Skatteforskel mellem Bornholm og det øvrige Land havde dog ikke sin Grund i Privilegieløftet af 1658. Først kan fremhæves, at en Td. bornholmsk Hartkorn allerede paa Forklaringsbrevets Tid var mindre end en Td. almindeligt dansk Hartkorn — jfr. nedenfor — saa at Hartkornsskatten allerede af denne Grund maatte være noget mindre pr. Td. for Bornholm end for det øvrige Land. Og dernæst kan bemærkes, at en Del af de under fornævnte 16 à 18 Mark hørende Skatter nærmest var paalagte til Bestridelse af militære Udgifter og derfor mindre naturligt kunde paalægges Bornholm, der havde sin egen Militærordning og selv væsentlig bar de økonomiske Byrder ved

denne. Fremdeles kan bemærkes, at den Omstændighed, at Bornholm laa afsides og under Datidens Forhold havde ringe Forbindelser med Omverdenen, kunde begrunde, at der gaves Øen nogen Skattelettelse. Men imidlertid maatte det dog sikkert erkendes, at Forskellen mellem de i Forklaringsbrevet ommeldte 2 Mark Skat for Bornholm og 16 à 18 Mark for det øvrige Land for en ikke uvæsentlig Del stod som en Følge af Privilegieløftet af 1658. (Det er at bemærke, at foruden omtalte 2 Mark Skat havde Bornholmerne gamle Jordebogsafgifter at svare).

Senere Love om Skatter til Staten har for Bornholm opretholdt betydelig ringere Skattebeløb end for det øvrige Land, hvilken Forskel mellem Bornholm og det øvrige Land har for en Del kunnet siges at have sin Grund i Privilegiebrevet af 1658. Følgende Eksempler paa omtalte Skatteforskel skal her nævnes: Ifølge Forordning af 1. Okt. 1802 § 45 skulde Bygningsafgiften for Bornholm kun svares med det halve af, hvad den skulde udredes med andet Steds i Danmark. Ifølge Forordning af 9. Juli 1813 § 5 skulde Bankhæftelsen for Bornholm kun andrage Halvdelen af, hvad den skulde udgøre udenfor Bornholm. Ifølge Forordning af 24. Juni 1840 § 3 androg Gammelskatten for Bornholm kun 2 Rdlr. pr. Td. Hartkorn mod 6 Rdlr. 80 Skl. pr. Td. for det øvrige Land. Ifølge Lov af 20. Juni 1850 § 5 svaredes Ligningsskatten paa Bornholm kun med 44 Skl. pr. Td. Hartkorn, medens denne Skat ellers i Danmark svaredes med 1 Rdlr. 24 Skl. pr. Td. Hartkorn. Med Hensyn til Hartkornsskatterne er imidlertid stadig at erindre, at en Td. bornholmsk Hartkorn

kun er omtrent $\frac{2}{3}$ Td. almindeligt dansk Hartkorn, hvilken Omstændighed for sig begrundet, at Skatten af en Td. bornholmsk Hartkorn kun bør være $\frac{2}{3}$ af, hvad den er af en Td. almindeligt dansk Hartkorn, jfr. „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind S. 58—59.

III. Privilegiernes Uddøen.

De Skatteprivilegier, der overensstemmende med det foran bemærkede har været Bornholm tilstaaede i Henhold til Privilegiebrevet af 1658, kan nu betragtes som bortfaldne. Ved Lov Nr. 103 af 15. Maj 1903 afskaffedes de tidligere i Danmark gældende Ejendomsskatter til Staten: Gammelskatten, Land- og Ligningsskatten samt Bygningsafgiften, idet Loven i Stedet for indførte en ny Statsskat: Ejendomsskylden (der baseres paa en Ansættelse af Ejendommenes Pengeværdi i Handel og Vandel). Det blev et ledende Princip ved nævnte Lovs Givelse, at Bornholmernes hidtidige Skatteprivilegier ikke skulde opretholdes mere, og det ligger derfor i Loven, at Ejendomsskylden skal gælde for Bornholm som for det øvrige Land. Ifølge Lovens § 7 næstsidste Stykke skal dog af en Del — navnlig mindre — Ejendomme den fulde Ejendomsskyld først svares i 1929 og senere.

Det blev imidlertid tillige en gældende Forudsætning ved omtalte Ejendomsskyldlov, at der — gennem en anden Lov — skulde tilstaas Bornholm nogen Godtgørelse for Bortfaldet af Øens hidtidige Skatteprivilegier. At saadan Godtgørelse skal tilstaas ses ikke ligefrem udtalt i Loven, men er forudsat ved den i Lovens § 1 indeholdte Omtale af Bornholm.

I Henhold til bemeldte Forudsætning udkom Lov Nr. 46 af 29. Marts 1904, der handler navnlig om Afløsning af de gamle bornholmske Jordebogsafgifter til Staten. Ved denne Afløsning — der dog nærmest kun vedrører de gamle bornholmske Bøndergaarde og Parceller af disse — ydes der en direkte Godtgørelse, idet Loven bestemmer, at $\frac{1}{3}$ af Jordebogsafgiften skal helt eftergives, medens altsaa kun de $\frac{2}{3}$ skal være Genstand for virkelig Afløsning. Desuden anordner Loven en indirekte Godtgørelse til hele Øens saavel Land- som Købstadsbefolkning, idet Loven i § 3 bestemmer, at Halvdelen af de Penge, som Yderne skal erlægge til Afløsning af de $\frac{2}{3}$ af Jordebogsafgiften, skal paa nærmere angiven Maade tilfalde ikke Statskassen, men Øens Amtskasse (Ams-repartitionsfond), saaledes at den bornholmske Befolknings Skatter til denne Kasse derved kan holdes lavere nede end ellers. Den omhandlede Afløsning er nærmere omtalt i „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind S. 56 flg.

Som bemærket angaar omtalte Afløsningslov af 1904 kun de gamle bornholmske (i Øens Jordebog af 1696 opførte) Jordebogsafgifter til Staten, saaledes at det nærmest kun er Øens gamle Bøndergaarde og Parceller af disse, der ved Loven har opnaaet en direkte Godtgørelse for de bornholmske Skatteprivilegiers Bortfald. Af den omtalte Grund (Skatteprivilegiernes Bortfald) tillige at give direkte Godtgørelse til de forskellige (især Hus-) Ejendomme, der navnlig i forrige Aarhundrede er opstaaede paa tidligere kongelige eller kommunale bornholmske Lyngstrækninger (Udmarksjorder), er der ikke fundet gyldig Anledning til. Lov Nr. 102 af 29. April 1913, der

handler navnlig om Afløsning af forskellige i Kongeriget til Staten ydede Afgifter, hjemler (i § 5, Afsnit I, Punkt 3), at der ved Afløsningen skal ske et Afslag i de svarede Afgifter (Købevederlag) af en Del fra Staten til Private afstaaede bornholmske Udmarksjorder. Ved at andrage om sligt Afslag har de paa-gældende Jordejere vel ogsaa henvist til, at de bornholmske Skatteprivilegiers Bortfald var et Moment, der i Forbindelse med andre Forhold tjente til at begrunde Afslaget. Udkastet til nysnævnte Lov har dog udelukkende begrundet omtalte Afslag med, at Afgifterne i sin Tid er blevet ansatte for højt i Forhold til Jordernes Flademaal og Beskaffenhed. — De bornholmske Skatteprivilegiers Bortfald og Godtgørelsen herfor kan ifølge det bemærkede antagelig nu betragtes som endelig lovordnet.

Joh. Bulmer.

Bornholms Militærvæsen.

Som det sikkert er temmelig vidt bekendt, har der fra langt tilbage i Tiderne bestaaet paa Bornholm en særlig Militærordning, der imidlertid naturligvis ikke stadig har holdt sig uforandret, men efterhaanden med Tidernes Fremadskriden er undergaaet forskellige Forandringer. Denne særlige bornholmske Militærordning skal i nærværende Artikel undergives en kortfattet Omtale. Bagefter denne Artikel vil følge et Par andre Artikler vedrørende det bornholmske Militærvæsen.

Om Bornholms Militærvæsen i ældre Tider har allerede M. K. Zahrtmann fremsat i „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind S. 101 flg. en Række Bemærkninger, hvortil her kan henvises.

Medens Ærkebisperne af Lund før 1525 havde verdsligt Herredømme over Bornholm, har Ærkebispesædet sandsynligvis sørget for at have den Ordning paa Øen, at naar denne blev udsat for Angreb fra fremmede Staters Side, kunde Bornholmerne kaldes under Vaaben for saavidt muligt at forsvare Øen mod Fjenden. Og medens den tyske Fristad Lybæk fra 1525 gennem godt 50 Aar havde Brugsbesiddelse

af og Lensmandsmyndighed over Bornholm, har det ogsaa paahvilet Øens Indbyggere at føre Vaaben mod Fjender, som vilde gæste Øen. Efterat Lybæk-kerne i 1576 havde fratraadt Besiddelsen af Bornholm, var der en Periode, hvor Bornholmerne vel havde Pligt til at holde sig forsynede med Skyts til Landets Forsvar, men uden at der samtidig bestod noget fast ordnet Landeværn for Øen.

Kong Kristian den 4. satte imidlertid i 1611 og den nærmest følgende Tid i Værk, at der paa Bornholm blev organiseret et særlig militært Værn. Det var altsaa Øens mandlige Indbyggere, der kom til danne dette Værn, som senere gennem lange Tider sædvanlig er blevet kaldt Bornholms Milits eller Milice.

Bornholms Milits blev sat paa en mere alvorlig Prøve i 1645, da Svenskerne angreb Bornholm, men paa Grund af den Maade, hvorpaa nogle Milits-officerer stillede sig, fik Prøven i det store og hele et uheldigt Udfald. Væsentlig herom drejer sig Zahrtmanns foran nævnte Afhandling.

Som omtalt i foranstaaende Artikel om Bornholms Privilegier blev Bornholm i 1658 ved Fredsslutning i Roskilde afstaaet til Sverige, hvorefter imidlertid Øens Indbyggere rejste Opstand mod det svenske Herredømme paa Øen og bragte denne tilbage under Danmark. Det var dog ikke Militsen som saadan, der iværksatte Øens Løsrivelse fra Sverige, idet Militsen ved Indførelsen af det svenske Styre paa Øen var blevet sat ud af sin hidtidige normale Indretning. Da imidlertid Bornholm som berørt paany var bragt under Danmark, traadte Militsen atter i Funktion. Jfr. herved S. 168—170 i Zahrtmanns foran ommeldte Afhandling.

Før 1658 havde Bornholm haft Lensmænd, der ved Siden af andre Øvrighedshverv ogsaa havde haft Overledelsen af Øens Milit. Efterat Bornholmerne imidlertid ved Øens omtalte Løsrivelse fra Sverig havde paany overgivet Øen til den danske Konge til hans og hans Arvingers evige Arv og Ejendom, og Kongen herved, som det siges, havde faaet Enevoldsherredømme over Bornholm, forinden han fik det over det øvrige Danmark, — blev den overordnede Embedsstyrelse paa Øen adskilt saaledes, at Militærvæsenet kom under et Kommandantembede, medens der ved Siden heraf skabtes et bornholmsk Amtmandsembede hovedsagelig for civile Anliggender. Disse Embeder blev dog ganske vist gennem længere Tid oftest forenede hos en og samme Mand; men nu har Embederne i lange Tider været adskilte mellem to forskellige Embedsmænd, og endnu fremdeles har Bornholm en Kommandant, der bor i Statens Kommandantgaard i Rønne og forestaar Øens Militærvæsen (Væbningen, jfr. det følgende).

Alvorlige Prøver synes Bornholms Milit ikke at have haft at bestaa siden 1645, jfr. foran. Af Jørgensens Bornholms Historie 2. Bind S. 40—41 fremgaar imidlertid, at Militen i 1676—77 har optraadt tappert for at holde svenske Fjender fra Øen. Iøvrigt maatte Militen være temmelig alvorligt paa Fode i Aarene 1808—14, da der var Krigsurogheder i Østersøen. jfr. det følgende.

Bornholms Milit er til Tider blevet lovprist. Saaledes har en Forfatter ved Navn Scheel i et Værk om Krigen brugt den Udtalelse, at Bornholms Milit er et virkeligt Mønster for det hele danske Rige (jfr. Skovgaards Beskrivelse over Bornholm af 1804 S. 176).

Og J. von Ræder skriver S. 95 i sin i 1837 udgivne Bog om den danske Armés Organisation, at Bornholms Milits er et Mønster af et Landeværn ikke alene i Danmark, men i enhver Stat. Disse Lovprisninger har dog mulig, praktisk set, været overdrevne.

I de vigtigere Beskrivelser, der foreligger over Bornholm, indeholdes en Del vedrørende Øens Milits. I 1830 udgav J. S. N. Panum, der forud i 12 Aar havde været Læge paa Bornholm og i denne Tid havde været med i Militsen, en Beskrivelse over Øen, i hvilken Beskrivelse ogsaa (i Tillæget S. 63—70) findes en Omtale af Øens Milits. Efter denne Bornholmsbeskrivelse skal her anføres nogle Bemærkninger vedrørende Militsen: — Militsens Uniformer er i Hovedsagen blaa. Alt det almindelige Mandskab gør Tjeneste uden Løn og skaffer sig desuden selv Uniformer. Foruden navnlig — efter Tur — at gøre Vagttjeneste eksercerer hele Militsen ialt 4 Dage om Aaret i Juni og Juli Maaneder. Hvem der ikke har set det tror næppe, at de efter saa faa Dages Øvelse kan eksercere med saa megen Færdighed. Især overraskes man ved den Lethed, hvormed Dragonerne gør deres Manøvrer. Det er en Fornøjelse at se den militære Orden, Subordination, Flid og Munterhed, der paa een Gang hersker ved Øvelserne. Munterheden er meget forøget ved, at Kommandant Hoffmann har skaffet Militsen et Musikkorps, der musicerer i Hviletiden fra Kl. 10—11. Da danser, hvem der har Lyst. De Piger, der kommer med Frokost, faar da gjerne en Dans.

Bornholms Milits's vigtigste Bestanddel (Infanteri, Artilleri, Jægere, Dragoner) udgjordes af Øens mand-

lige Landbefolkning. For Byerne var der særlige Borgerkompagnier. Efter Panums nævnte Bog bemærkes, at Reglen for Landet var, at Mændene indskreves i Militsen allerede i Drengaaarene og først udgik af Militsen igen, naar de var 70 Aar. I 50 Aars Alderen overgik de imidlertid i Reserveafdelinger (Herredskompagnier), og i Alderen 60—70 Aar var de eksercerfri og skulde blot gøre Vagttjeneste. Panum skriver desangaaende i Tillæget S. 66: — Det er en Fornøjelse at se en saadan 70-aarig Mand, som over 50 Aar har tjent sin Konge tro og uden Løn, med Raskhed at holde ud til denne Alder og at modtage sin Afsked, naar han sidste Gang møder ved Session, med en Munterhed, som om han længe kunde vente at faa Gavn af den. Deres Tjeneste er at gøre Strandvagt en Dag ad Gangen i de dertil indrettede Vagthuse, hvoraf det for Nørre Herred er paa Sandhammeren, medens et andet er paa Sandflugten mellem Rønne og Hasle. Denne Tjeneste er ej betydelig. Da Kompagnierne er temmelig store, træffier det omtrent hver Mand een Gang om Aaret. Vejen til Vagthuset er det værste for disse gamle, da den for nogle er een ja henimod to Mil.

Omkring Midten af forrige Aarhundrede havde man fra forskellige Sider mindre gode Meninger om den bornholmske Milits's Duelighed og Nytte, hvorfor der fremkom Planer bl. a. om at ophæve Militsen og stille Bornholmerne lige med andre Værnepligtige, jfr. Oppermann: Den danske Rets Bestemmelser om Værnepligten og Udskrivningsvæsenet, Kbhvn. 1864, S. 191—92. Militsen vedblev imidlertid indtil videre at bestaa i Hovedsagen uforandret. For bornholmske Søfolk udviklede der sig dog alt fra forrige

Aarhundredes Begyndelse særlige Værnepligtsregler, jfr. Oppermanns nysnævnte Bog S. 188 flg. Bornholms Militis omtales i tidligere gældende Værnepligtslove af 12. Februar 1849 § 3 og 2. Marts 1861 § 8. I Traps Beskrivelse af Bornholm, 1857, S. 23—24 findes en kort Fremstilling om Øens daværende Militis.

Ved Lov om Hærens Ordning af 6. Juli 1867 undergik Bornholms Militærvæsen en grundig Forandring. Af denne Lovs § 182 ses, at de unge bornholmske Mænd nu, i Modsætning til tidligere, skal overensstemmende med den almindelige Værnepligtslovgivning uddannes i Krigshaandværket udenfor Bornholm, sammen med Landets øvrige Værnepligtige, og først ved Slutningen af det 2det Aar af deres Værnepligtstid indtræder i Øens særlige Militærvæsen (Væbningen) og derpaa hører hertil en vis Tid overensstemmende med Værnepligtslovgivningen. Hærlovens Paragrafer er ellers ret tørre; for at faa nogen Klarhed over Lovens Tanker med den i Loven anordnede bornholmske Væbning maa man tilbage til Lovens „Motiver“, 3: Regeringens Bemærkninger til det Rigsdagen forelagte Udkast til omtalte Hærlov. Idet den Bemærkning forudskikkes, at der i 1866 var nedsat en Forsvarskommission, som afgav en Betænkning, skal her af nævnte Motiver¹⁾ til Hærloven af 1867 anføres følgende Uddrag:

Naar Landet indvikles i Krig med en Fjende, der er os overlegen til Søs, vil Bornholms afsides Beliggenhed kunne medføre, at Samfærdselen mellem denne Ø og de øvrige Landsdele forhindres,

¹⁾ Findes Spalte 1911 i Tillæg A til Rigsdagstidenden for Samlingen 1866—67.

og det vil derfor altid være tvivlsomt, om den egentlige Hær væsentlig vil kunne bidrage til Øens Forsvar. For at Øen dog ikke derved skal være prisgiven til at kunne tages i Besiddelse af endog en mindre fjendtlig Afdeling, er det ønskeligt, at der stedse paa Øen findes en militær Styrke, tilstrækkelig til at afværge dette. Det synes derfor naturligst, ligesom hidtil, at støtte Forsvaret af Bornholm til en af Øens eget Mandskab dannet, særegen Væbning. Ligesom man med Forsvarskommissionen maa betvivle, at det med Hensyn til Øens Forsvar vil være tilstrækkelig betryggende at opretholde den hidtilværende Ordning, saaledes maa man med Kommissionen være enig i, at det hverken er billigt eller hensigtsmæssigt, at denne Øes Befolkning ganske er unddraget fra Forpligtelsen til at deltage i Forsvaret af en hvilken som helst anden Del af det hele, fælles Fædreland. Det synes derfor rettest at søge tilvejebragt en fremtidig Ordning, hvorved det paa Bornholm hjemmehørende, værnepligtige Mandskab lige saa vel forpligtes til at deltage i Forsvaret af hele det øvrige Land, som, hvis det maatte findes fornødent, til udelukkende at overtage Øens Forsvar. — Man maa i Overensstemmelse hermed være fuldstændig enig med Forsvarskommissionen, naar den foreslaar at lade det fra Bornholm udskrevne, fuldt tjenestedygtige Mandskab uddanne ved Hærens forskellige Afdelinger sammen med Mandskabet fra de øvrige Landsdele, ligesom man ogsaa har fundet det rigtigt at foreslaa det indlemmet i disse Afdelinger i det mindste i de første Aar af Værnepligtstiden.

Det foranførte, og en Del mere, ligger altsaa til Grund for Reglerne om „Bornholms Væbning“ i Hærloven af 1867. Det bornholmske Militærvæsen kom saaledes ved denne Lov i nærmere Forbindelse med det øvrige danske Hærvæsen. Omtalte Lov er

nu afløst af Hærlov Nr. 209 af 30. Sept. 1909, der i sin § 1 nævner Bornholms Væbning som en af den danske Hærs Hovedbestanddele og senere i et særligt Afsnit (§§ 217—229) handler om den bornholmske Væbning. Sidstomtalte Lov bestemmer navnlig, at Bornholmerne ved deres første Hjemsendelse fra Soldatertjenesten overføres til Øens Væbning. Loven giver derhos Regler bl. a. om Øvelser og Mønstringer ved Væbningen. Efter det anførte bestaar Bornholms Væbnings menige Mandskab i nyere Tider kun af hjemsendte uddannede Værnepligtige.

En af Finansministeren i December 1909 nedsat Kommission (Finanslovkommissionen, Sparekommissionen), som skulde ytre sine Meninger bl. a. om, hvorledes der passende kunde ske Indskrænkninger i Statens Udgifter, gjorde i sin under 13. Maj 1911 afgivne Betænkning Indstilling om Ophævelse af Bornholms Væbning og altsaa Besparelse af den ikke ringe Udgiftspost, som Væbningen betyder for Statskassen. Regeringen har dog ikke hidtil villet stille Forslag om Væbningens Ophævelse.

Joh. Bulmer.

Det bornholmske Militærprivilegium.

I Tilslutning til de to nærmest foregaaende Artikler skal her bemærkes nogle Ord om det nu uddøde bornholmske Militærprivilegium.

I Tiderne nær forud for 1658 havde Bornholmerne ikke nogen Ret til at være fritagne for Udskrivning til Krigstjeneste borte fra Bornholm. Faktisk fandt imidlertid saadan Udskrivning almindeligvis ikke Sted. Dog udskreves der af og til fra de bornholmske Søstæder nogle unge Mænd til at gøre Tjeneste som Matroser i den danske Flaade¹⁾ (hvilken Udskrivning af Matroser synes at være forblevet i Brug efter 1658). Iøvrigt hedder det²⁾, at der i første Del af August 1657 blev udkommanderet fra Bornholm 400 Mand til at gøre Krigstjeneste paa Rygen, hvilke Folk imidlertid hurtig kom tilbage igen til Bornholm. Efterat Danmark i 1657 havde erklæret Sverig Krig, udfoldede den danske Flaade forskellig Virksomhed i Østersøen og paabegyndte bl. a. en Plyndringsfærd ved

¹⁾ Jfr. de i næste Note under a, b og c anførte 3 Bind, henholdsvis S. 480, 137 og 188.

²⁾ Jfr. a) Kirkehistoriske Samlinger 4. Række 1. Bind S. 480.
b) Zahrtmann i Historisk Tidsskrift 7. Række 1. Bind S. 135. —
c) Jørgensens Bornholms Historie 1. Bind S. 176.

Rygen³⁾), og mulig har de omtalte 400 bornholmske Mand været med Flaaden ved sidstnævnte Lejlighed.

Det er foran i Artiklen om Skatteprivilegierne meddelt, at efterat Bornholm i 1658 ved Fredsslutning i Roskilde var afstaaet til Sverig, blev der af den svenske Regering udskrevet bornholmsk Mandskab til at gøre svensk Krigstjeneste borte fra Øen. Der blev saaledes først afsendt 350 Mand til Stettin, og siden blev der yderligere bortsendt fra Øen en Del Ryttere og derpaa nogle Søfolk, hvilke samtlige Bornholmere altsaa skulde ud for at gøre svensk Krigstjeneste⁴⁾. Med Hensyn til de nævnte 350 Mand hedder det i gamle Beretninger⁵⁾, at Bortsendelsen af dem skete med en overordentlig Ve- og Jammerklage baade hos de bortdragende og de tilbageværende, saa at hele Øen var i Jammer og Bedrøvelse.

I Artiklen foran om Skatteprivilegierne er oplyst, at da Bornholm i December 1658 atter var blevet løsrevet fra Sverig, og nogle bornholmske Udsendinge i den Anledning var rejste til København, fik de under 29. December nævnte Aar af Kongen et Brev, hvori han tilsagde Bornholms Indbyggere Privilegier og Benaadninger paa Udskrivning, Skat og i andre Maader. Ved „Udskrivning“ forstaar Brevet utvivlsomt militær Udskrivning, 3: Udskrivning (Udtagning, Indkaldelse) til at gøre Krigstjeneste udenfor Bornholm. Brevet har sikkert Hensyn til den foran omtalte svenske Udskrivning af bornholmsk

³⁾ Jfr. a) H. G. Garde: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700 1. Bind, Kbhvn. 1861, S. 226—27. — b) J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, Kbhvn. 1894, S. 278.

⁴⁾ Jfr. Jørgensens Bornholms Historie 1. Bind S. 183, 186—89.

⁵⁾ Jfr. Thura: Beskrivelse over Bornholm, 1756, S. 236.

Mandskab, hvilken Udskrivning havde været Bornholmerne til saa stort Mishag; og Brevets Mening er altsaa, at under Kongen af Danmark skal Øens Indbyggere ikke komme til at taale Udskrivning til Krigstjeneste udenfor Øen. Den Ret, der saaledes ved Privilegiebrevet af 29. December 1658 gaves Bornholms Indbyggere til at være fri for Udskrivning, er, som det ses, paany tilsagt ved det foran i Artiklen om Skatteprivilegierne omtalte kongelige Forklaringsbrev af 21. Sept. 1770.

Det omhandlede bornholmske Udskrivningsprivilegium har dog næppe i Virkeligheden haft nogen synderlig praktisk Betydning. Det ses nemlig at have været en gældende Regel ved Bornholms Milits, at Bornholmerne skulde forblive paa Øen, for at denne til enhver Tid kunde have et eget Værn af størst mulig Styrke til at afslaa fjendtlige Anfald, som maatte blive rettede mod Øen. Bornholmerne var af Hensyn til Militsen underkastede et vist Stavnbaand, hvilket fremlyser af forskellige Regeringsbestemmelser. Der maatte saaledes kun undtagelsesvis meddeles Bornholmere Pas til at forlade Øen⁶⁾. Ved en Resolution af 28. Juli 1739⁷⁾ blev der givet en særlig kongelig Bevilling til, at et begrænset Antal unge Mennesker maatte rejse bort fra Øen, dog at de skulde forblive i Kongens Riger og Lande. Som Regel maatte der ikke hverves Krigsfolk fra Bornholm⁸⁾.

⁶⁾ Jfr. § 9 i den i det følgende gengivne Kommandantinstruks af 1817.

⁷⁾ Findes i „Bornholmske Samlinger“ 5. Bind S. 65—66.

⁸⁾ Jfr. Pedersen: Haandbog i den danske Militærret, 1. Del, Kbhvn. 1829, S. 143. En af de lejlighedsvisse Undtagelser fra ovennævnte Hvervningsregel viser en Kancelli-Promemoria af 8. Nov. 1794 i den store Reskriptsamling.

Og Folk, der i 1848—49 og 1864 vilde drage bort fra Øen for som frivillige at deltage i Danmarks Krige andet Steds, havde Vanskelighed ved at faa fornøden Tilladelse til at forlade Øen⁹⁾. Det har alt-saa været et Princip, at Bornholmerne — bortset fra Søfolkene, hvorom særlige Regler efterhaanden udviklede sig — skulde blive hjemme for at være rede til at forsvare Øen, og det kan saaledes næppe antages at have været det omtalte Udskrivningsprivilegium, der har været den nærmeste Grund til den undladte Udskrivning af bornholmsk Mandskab til Krigstjeneste udenfor Øen.

I Aarene 1808—14, da der var Krigsuroligheder i Østersøen, blev en Del bornholmsk Mandskab kommanderet over til Kristiansøs Fæstning for at staa paa Krigsfod her. De paagældende Folk gjorde ikke Modstand mod at forføje sig over paa Kristiansø, men de tilkendegav dog, at de fandt det stridende mod det Bornholmerne givne Tilsagn om Frihed for Udskrivning, at de saaledes blev beordrede til at gøre Krigstjeneste udenfor selve Bornholm¹⁰⁾. Regeringen vilde imidlertid ikke paa omtalte Tid erkende, at Bornholmerne havde Ret til at fritages for at gøre Krigstjeneste paa Kristiansø, jfr. ogsaa § 20 i Kommandantinstruksen af 1817, som findes gengivet i det følgende.

Fra omtrent Begyndelsen af forrige Aarhundrede synes Regeringen overhovedet at have næret den Opfattelse, at Bornholmernes Ret til at være fritagne for Udskrivning ikke nu kunde betragtes som virkelig

⁹⁾ Jfr. Jørgensens Bornholms Historie 2. Bind S. 277 flg.

¹⁰⁾ Jfr. Nyt Arkiv for Søværnet 1. Bind, Kbhvn. 1842. S. 255—56, 263.

gældende længere. I 1852 afgav Generalprokurøren (Regeringens daværende juridiske Raadgiver) den Erklæring¹¹⁾, at den Bornholmerne givne Frihed for Udskrivning ikke kunde anses at være tilstaaet dem som en Ret, der skulde være uforanderlig og stedse-varende, og at der derfor ikke nu kunde være nogen retlig Hindring for at ophæve Øens Milits og gøre Bornholmerne værnepligtige lige med Landets øvrige Befolkning. Regeringen havde sikkert samme Opfattelse som Generalprokurøren.

Det vil ses af de i den foregaaende Artikels sidste Del anførte „Motiver“ til Hærloven af 1867, at naar denne Lov opretholdt et særligt bornholmsk Militærvæsen (Væbningen), skete det ikke, for at Bornholmerne kunde nyde et militært Privilegium, men fordi man vedblivende fandt det nødvendigt at bibeholde et særligt militært Værn for Øen. Det i de kongelige Breve af 29. December 1658 og 21. September 1770 omhandlede bornholmske Udskrivningsprivilegium maa efter det bemærkede anses nu forlængst at have fuldstændig tabt sin Gyldighed.

Joh. Bulmer.

¹¹⁾ Findes under Skrivelse af 19. Juli 1852 i den store Re-skriptsamling.

Instruksen af 1817 for Bornholms Kommandant.

Ved JOH. BULMER.

Som berørt i det foregaaende blev der i 1817 udstedt en ny kgl. Instruks for Kommandanten paa Bornholm. Denne Instruks, der er udstedt d. 24. Juli nævnte Aar, og som bestaar af 23 Paragrafer, er trykt ved en Skrivelse af 23. August samme Aar baade i den almindelige og den militære Reskriptsamling. Da Instruksens Indhold bidrager til at give Kundskab om de gamle militære Forhold paa Bornholm, gives dens Paragrafer i det følgende i noget sammentrængt (forkortet) Form. I Instruksens Indledning hedder det, at Kongen allernaadigst vil, at Kommandanten paa Bornholm i den ham anfortroede Kommando paa dette Land allerunderdanigst skal rette og forholde sig efter denne Instruks. Det vil imidlertid ses, at Instruksens gaar videre end til at bestemme, hvad den til enhver Tid værende bornholmske Kommandant skal gøre, idet Instruksens tillige indeholder forskellige egentlige Lovbestemmelser, saaledes f. Eks. i § 12, der bl. a. bestemmer, hvilke Personer og Sager der paa Bornholm skal høre under militær Ret. Instruksens, der er given med den gamle

Milits for Øje, har selvfølgelig til Dato tabt det meste af sin oprindelige Betydning. Men da den som bemærket ogsaa indeholder Bestemmelser af Lovkarakter, medens Lovgivningsmagten ikke ved nogen Lejlighed har vedtaget, at den skulde være ophævet i sin Helhed, har den bl. a. herved endnu en vis principiel Gyldighed.

Herefter gengives altsaa kortfattet Instruksens Paragrafer, hvilken Gengivelse sker paa Grundlag af den fornævnte almindelige (Fogtman'ske) Reskriptsamling. Til nogle af Paragraferne føjes enkelte Bemærkninger. Stedordet han (ham) sigter i det følgende stadig til Bornholms Kommandant.

1.

Da der er betroet ham den militære Kommando over og Forsvaret af Bornholm, saa skal han af yderste Magt forsvare dette Land mod alt fjendtligt Anfald og ikke overgive det til nogen uden efter Kongens egen udtrykkelige Befaling.

2.

Dersom noget fjendtligt Anfald uventet og pludseligt maatte indtræffe, uden at han i den Anledning har Befalinger fra Kongen, skal han med bedste Konduite foretage alt til Landets Forsvar og uden Ophold rapportere saadant fjendtligt Overfald til Kongen.

3.

Dersom under Krig mellem andre Nationer noget af Fjenden forfulgt Skib søger Tilflugt ved Bornholm, skal han med Magt værge saadant Skib mod Forfølgeren, hvis denne ikke efter Opfordring vil afholde sig fra Fjendtligheder paa Kongens Territorium.

4.

Alt, hvad der paa hans Post maatte forefalde af Vigtighed, og til ham fra andre Steder komne Efterretninger, som han anser at være af Vigtighed for Kongen, har han hurtigst muligt at indberette til denne. Iøvrigt skal han indsende Meldinger, Lister m. m. overensstemmende med Forordningen af 20. Januar 1808.

5.

Han skal sørge for god Orden og Disciplin i Militsen. Subordination skal han alvorlig overholde; og for at enhver kan vide, hvad Pligt er, skal det lejlighedsvis forelæses og bekendtgøres for Militsen, hvad der i Krigsartiklerne m. m. er bestemt i saa Henseende.

6.

Han skal holde Militsen, derunder især Befalingsmændene, vel øvet og instrueret efter de gældende Regler. Efter Høsten skal han lade Militsen i to eller flere Partier manøvrere, hvorefter han skal indsende Indberetning til Kongen om disse Manøvrer. Eksercering og Øvelser skal i Almindelighed foregaa paa de Tider, hvor Mandskabet bedst kan undværes fra Agerdykningsarbejdet.

For Væbningen gælder nu andre Regler om Eksercering etc.

7.

Han skal nøje agte paa, at Militsens Vaaben holdes i god og tilbørlig Stand. De, som ved Skødesløshed ødelægger Kongens Armatur, skal tilholdes at erstatte samme, og Erstatningen skal om fornødent inddrives ved Eksekution i Mandens Gods. At Mandskabet af Borger- og Herredskompagnierne, der selv

skal skaffe sig Vaaben og ni skarpe Skud, holder dette vedlige og i tilbørlig Orden, har han ogsaa nøje at vaage over og de deri forsømmelige at lade straffe overensstemmende med Landeværnsforordningen.

De nævnte Herredskompagnier var i Militzens nyere Tider særlige Kompagnier navnlig for Mænd paa 50 Aar og derover.

8.

Han skal med stæng Upartiskhed ansætte alt Landets Mandskab — civile Embedsmænd og Præster samt deres Sønner, saalænge de ikke er Bønder eller driver borgerlig Haandtering, og endvidere Degne og Skolelærere undtagne — til Tjeneste i Militzens forskellige Kompagnier saaledes:
To Gange aarlig straks efter Skiftetiderne skal han holde Session i hvert Herred for sig, paa hvilke Sessioner navnlig skal foretages Ansættelse til Tjeneste af det unge Mandskab samt Omflytninger fra et Kompagni til et andet af Mandskab, som er flyttet. Major og den, der forretter Majors Tjeneste ved Dragonerne, skal ved disse Sessioner være Bisiddere, og Auditøren skal føre Protokollen.

Denne Paragraf er nu uden Betydning.

9.

Da alt Bornholms Mandskab saavel Borgere som Bønder er som værnepligtige til Landets Forsvar at anse som dets Garnison og derfor skal være Kommandanten som deres Chef hørige og lydige i de militære Forhold, saa har Kongen, for at Kommandanten kan vide, hvor meget Mandskab han har at bruge til Landets Forsvar, befale, at ingen maa rejse

eller meddeles Pas uden Kommandantens dertil givne Tilladelse. Kommandanten skal paase, at Landet ikke blottes for Forsvar ved altfor meget Mandskabs Bortrejse, og han bør derfor, især i Krigstid, kun give Rejsetilladelse og paa bestemt Tid til saadanne, som til deres Næringsvejs Drift har Trang til at rejse.

Jfr. herved § 22 h. Ved Samfærdselens Tiltagen table Pasreglerne deres Betydning. For Væbningen gælder den almindelige Værnepligtslovgivnings Bestemmelser om Værnepligtiges Bortrejse.

10.

Til Besættelse af ledige Officersposter, hvortil Kongen selv udnævner, har han at gøre Kongen Forestilling. Men til Underofficerer, fra Sergenter og derunder, har han selv at udnævne og ansætte Mænd, som dertil er dygtige.

Istedetfor denne Paragraf gælder nu nyere Regler.

11.

Den militære Tjenestes Anordning og Indretning afhænger alene af Kommandanten og bestemmes af ham efter Omstændighederne. Ved de i Distrikterne boende Officerer lader han, hvor han ej selv kan det, paase, at den befalede Tjeneste gøres med god militær Orden. Forsømmelse i Tjenesten lader han efter Omstændighederne straffe overensstemmende med Krigsartiklerne og Landeværnsforordningen. I Fredstid, naar ikke Omstændighederne gør det anderledes nødvendigt, skal ikke flere Vagter eller anden daglig Tjeneste gøres, end hidtil har været bestemt.

De gamle Straffebestemmelser i Krigsartiklerne m. v. er erstattede med nyere Regler i Straffelov for Krigsmagten af 7. Maj 1881. — Et Vagtsystem som det, der eksisterede ved Militsen, findes ikke ved Væbningen. Jfr. Bemærkningerne under § 13.

12.

Justitsen skal Kommandanten administrere efter Krigsartikelsbrevet, Krigsretsinstruktionen, Subordinationsanordningen og Landeværnsforordningen og andre til disse senere føjede kongelige Befalinger. Dog skal alle Domme, som angaa Ære, Liv og Officerscharge, samt de, hvorved nogen dømmes til offentligt Arbejde, ikke eksekveres, førend Kongens Resolution derover er indhentet ved Generalauditøren. Iøvrigt sorterer paa Bornholm under militært Forum ikkun Overofficerer, Underofficerer og Spillemænd og de, som i militær Tjeneste er af Kongen lønnede af den militære Kasse, samt de Sager, som er den militære Tjeneste angaaende.

Jfr. § 22 e. (Ældre Bestemmelser om den militære Jurisdiktion paa Bornholm findes af 2. April 1743 og 21. Juli 1746). Nu maa her særlig mærkes den almindelige danske Lov Nr. 135 af 8. Maj 1908 om den militære Retspleje.

13.

Han skal sørge for, at Batterier og Forskansninger og militære Bygninger saasom Ammunitions- og Vagthuse vel vedligeholdes. Ligeledes skal han sørge for det militære Løsøres Bevaring. Forsaavidt de militære Bygningers Vedligeholdelse ikke kan bestrides ved det Arbejde, som det paaligger Indvaanerne at præstere dertil, samt af de under Navn af „Til Fæstningens Vedligeholdelse“ reglementerede 50 Rbdlr. S. V. aarlig, har han desangaaende at henvende sig til Generalkommissariatskollegiet med Forslag og Overslag. Til dette Kollegium skal han ogsaa altid betimelig indkomme med Rekvisitioner paa mang-

lende Vaaben, Ammunition osv., saa at han altid kan være forsynet med det fornødne til Landets Forsvar.

De forskellige Batterier, Forskansninger og Vagthuse — jfr. § 11 — som under Militsen havdes ved Bornholms Kyster, er forlængst nedlagte, men ganskevist ikke alle bortsløjfede. Gamle Skanser (Jordvolde) ses endnu flere Steder ved Øens Kyster. Helt forsvundne er de gamle til Ildvarsler bestemte Bavner paa Højene.

14.

Han skal maanedlig indsende Maanedslister overensstemmende med det for Bornholm gældende Skema, hvilke Lister ogsaa skal give Oplysning om Mandskabets daglige Tjeneste og om, naar Eksercering, Manøvrering, Mønstring eller Sessioner er foretagne.

15.

I hvert Aars Marts Maaned skal han til vedkommende Regeringskollegium indsende Aarsregnskab fra Tøjmasteren og Regimentskvartermesteren.

16.

Parolen udgiver han i Almindelighed i Fredstid een Gang for hver Maaned, men i Krigstid og ellers under særlige Omstændigheder saa ofte han finder det fornødent. Naar Kongen finder for godt at sende en General til at efterse Bornholms militære Tilstand, skal Kommandanten modtage Parolen af denne og give ham Underretning om alt, Landets militære Væsen vedkommende.

17.

Naar fremmede Magters Krigsskibe — som enten ligger til Ankers under Batterier paa Kysten, hvor Flag er hejst, eller som passerer saadanne Steder

under Sejl — saluterer under deres Flag, har han, efterat være forvisset om, at saadant saluterende Skib virkelig er et Krigsskib, at takke med Skud for Skud. Salutet af Kapere eller Koffardiskibe betakkes efter Skuddenes Antal med 3 eller 1 Skud.

18.

Naar Krigsskibe eller armerede Fartøjer lægger sig i Nærheden af Landet og ikke melder sig, da skal Kommandanten sende en Officer om Bord for høflig at begære sig underrettet om, hvad Nations Krigsskibe de er, hvorfra de kommer, hvorhen de agter sig og andet mere. Hvad Koffardiskibe, som uden at melde sig ankrer under Landet, angaar, da har han, naar han finder det fornødent for at faa Kundskab om, hvad Nations Skibe de er, eller anden ønsket Efterretning, at sende en Over- eller Under-officer om Bord til dem i den Anledning. Hvor han ikke selv er til Stede, skal Borgerkaptajnen eller den paa Stedet kommanderende Officer indhente fra under Kysten liggende Krigs- eller Koffardiskibe Underretninger som foranført og siden rapportere det til Kommandanten.

19.

Alle Skippere og Rejsende, som kommer i Land, hvilket udenfor Nødstilfælde kun bør ske ved Købstæderne, skal ved den paa Stedet satte Havnevagt tilholdes at forevise deres Pas, hvorefter en af Vagtmandskabet skal følge dem til Kommandanten, hvis han er til Stede, men ellers til den af ham som kommanderende paa Stedet ansatte Officer, som da paategner Passet og rapporterer derom til Kommandanten enten straks — naar de ankomne er Per-

soner af Vigtighed, eller Passerne synes mistænkelige — eller senere. Alle saadanne Rejsende skal med Høflighed uden Ophold og uden nogen Slags Betaling ekspederes.

Denne Paragraf hører naturligvis til de Dele af Instruksen, der har mistet enhver Betydning. (Ved omtalte Havnevagt maa være ment en militær Vagt).

20.

Naar i uformodet Tilfælde Kommandanten paa Fæstningen Kristiansø maatte trænge til Assistance fra Bornholm af Mandskab, Ammunition og andet mere, og han saadant skriftligt rekvirerer af Bornholms Kommandant, da skal denne lade det være sig magtpaaliggende at assistere nævnte Fæstning med det begærede, forsaavidt det fra Bornholms Forsvar kan undværes.

Kristiansøs Fæstning blev nedlagt i 1850'erne.

21.

Uden Kongens egen Tilladelse maa Kommandanten ikke rejse fra Bornholm.

22.

Skønt Kongen forventer, at Kommandanten og Amtmanden paa Bornholm, naar Lejlighed gives, virker fælles og enige til Kongens Tjenestes Fremme og Undersaatternes Tarv, fastsætter og befaler Kongen dog følgende særlige Bestemmelser for Kommandanten:

- a) Kommandanten skal hos Amtmanden skriftligt rekvirere Veje og Broer istandsatte og vedligeholdte, naar det behøves for Militærets Skyld. Ligeledes skal han hos Amtmanden rekvirere Ar-

- bejdere og Kørsler til Vedligeholdelse og om fornødent Nyanlæg af Batterier og Forskansninger.
- b) Nødvendige Forspand, Vogne eller Baade har han at rekvirere hos Amtmanden eller efter Omstændighederne hos Amtsforvalteren eller vedkommende Foged.
 - c) Naar der i Fredstid ved Eksercering, Manøvrering eller andet Tilfælde behøves Ophold under Tag, Nattekvarter eller Vagthus for Militære, skal han hos Amtmanden eller, naar dertil ikke haves Tid, direkte hos vedkommende Foged forlange saadant præsteret uden Godtgørelse. I Krigstid rekvireres og præsteres alt i saa Henseende fornødent overensstemmende med Forordningen af 9. Maj 1806.
 - d) I Krigstid, eller naar Omstændighederne maatte gøre militær Forsyning af Levnedsmidler, Fourage eller andet nødvendig, skal han hos Amtmanden rekvirere det fornødne leveret enten af Amtstue-magasinet eller ved Udskrivning eller Licitation. Kommandanten skal være Kongen ansvarlig for, at kun det nødvendige rekvireres, og at Befolkningen ikke bebyrdes mere end uomgængelig nødvendigt. Amtmanden og Kommandanten skal hver for sig holde Regeringen underrettet om skete Rekvisitioner.
 - e) Den Assistance, som Kommandanten behøver af det Civile til den militære Retspleje, saasom Vidners Afhøring m. m., skal han rekvirere hos Amtmanden. Ligeledes skal han, naar Amtmanden rekvirerer noget af ham til den civile Retspleje, være behjælpelig dertil. Men om nogen i privat Sag vil have Vidner afhørte, maa vedkommende saavel ved den militære som ved den civile Juris-

diktion betale, hvad Love og Anordninger i saa Henseende bestemmer.

Jfr. § 12.

- f) Da Kommando over og Tilsyn med alle Vagter paaligger Kommandanten, saa tilkommer det ogsaa ham at foranstalte det fornødne til Arrestanternes Bevaring i det i Rønne saavel for militære som for civile Arrestanter værende almindelige Vagt- og Arresthus; men han maa ingen, som der er arresteret af civil Øvrighed, lade slippe af Arresten uden den civile Øvrigheds Begæring.

Her sigtes til den endnu staaende saakaldte „Hovedvagt“ i Rønne, hvilken Bygning nu forlængst er opført at være Vagt- og (militært og civilt) Arresthus.

- g) Naar Kommandanten finder det fornødent, at Politiforhør eller Undersøgelser foretages i en eller anden Anledning, eller at paa Bornholm værende Fremmede forestilles personlig for ham, har han at rekvirere saadant hos Amtmanden eller, naar dette medtager for lang Tid, hos vedkommende Foged.
- h) Kommandanten maa kun udstede Passer til Rejse fra Landet for Over- og Underofficerer, Spille-mænd samt militære Betjente, der nyder Løn af den militære Kasse, og til Personer, som han i militær Tjeneste afsender. Til alle andre udstedes Rejsepas af civil Øvrighed, efterat Kommandanten har givet Tilladelse til Afrejsen, uden hvilken Tilladelse intet Rejsepas maa gives.

Jfr. § 9.

- i) Naar Amtmanden eller Fogden af ham begærer militær Assistance til Udførelsen af deres Embedsforretninger, da skal han, naar han finder saadan

militær Medvirken nødvendig og hensigtsmæssig, give og bruge den med Konduite.

23.

Alle Regeringsbestemmelser samt alle Dokumenter, Protokoller m. v., som henhører til Kommandantsarkivet, skal han paase bliver vel forvarede, og at derover holdes ordentligt Register af Auditøren, der heri saavel som i alle Kommandantskabet vedkommende Skrivelser skal gaa Kommandanten til Haande.

Iøvrigt har han at skikke og forholde sig, som det egner og anstaar en ærekær og tapper Kommandant, og som han for Gud og Kongen trøster sig til at forsvare det.

I Kommandantens Fraværelse, eller naar han er syg eller paa anden Maade ude af Stand til at iagttage sin Tjenestepligt, skal i Mangel af anden kongelig Bestemmelse den efter ham ældste Officer, som staar i aktiv militær Tjeneste paa Bornholm, overtage Kommandoen og føre denne overensstemmende med nærværende Instruks.

De 4 bornholmske Rundkirker.

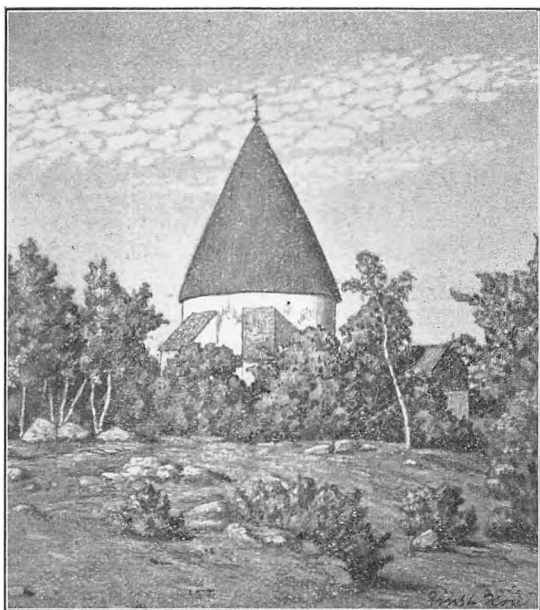
Mon nogen af de mange, der hvert Aar besøger Bornholm, har kunnet undgaa at lægge Mærke til de ejendommelige Rundkirker, der hist og her dukker frem i Landskabet?

Om Sommeren ligger de der i Solskinnet saa fredelige, hvidkalkede og nette som søndagsklædte, gammeldags Bønderpiger, og deres fordringsløse Ydre passer saa fortrinligt ind i de beskedne men venlige Omgivelser.

Lidt tavse og indesluttede kan de nok se ud især om Efteraaret, naar Dagen ikke rigtig gider komme ud af Fjerene, og noget skummelt, truende kan der komme over dem, naar Mørket falder paa.

Ved Nattetid kan de derimod ligesom leve op og lægge Alvoren lidt tilside: Det er Flaggermusene, der leger Tagfat under Tagskægget; det er Spøgelsener, som om Dagen gemmer sig oppe under de klamme Hvælvinger, der faar Lov til at danse rundt i Maaneskinnet; det er Genfærd, som har hjemme under Ligstenene, der — lænende sig til den hvide Mur — trækker lidt frisk Luft, inden de skal ud paa Husbesøg

Men saasnart der begynder at komme Toner af Farve i Morgenlysningen, da er alt igen tavst og tyst; kun de høje Piletræer hvisker et kuldskært „Godmorgen“ til den gamle, hvidklædte Præstemand med den ærværdige, sorte Kalot paa Hovedet. —

Ernst Køie fec.

Ols Kirke.

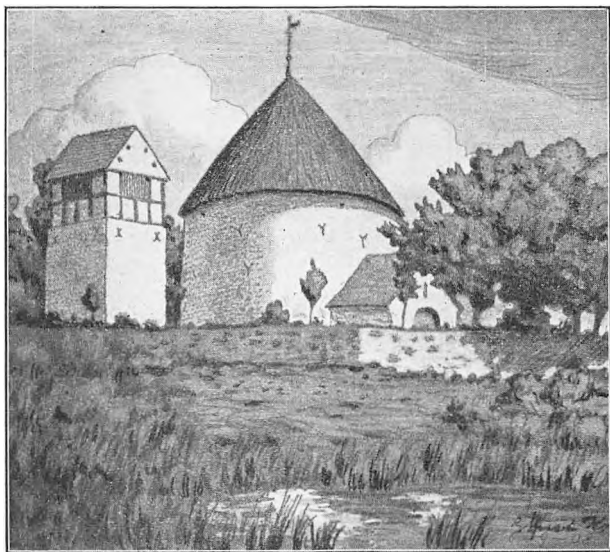
Fig. 1.

De fleste Besøgende rejser vel hjem igen, uden at Rundkirkerne har gjort noget særligt Indtryk paa dem, men adskillige, der har set dem, begynder at spørge: Hvad er det for Kirker? Hvem har bygget dem? Hvor gamle er de, og hvad ved man om dem?

Efterfølgende Linier er en Lægmands dristige For-

søg paa at besvare nogle af disse Spørgsmaal, og Svarene er saavidt muligt holdt i Overensstemmelse med den nyere, specielle Literatur.

En svensk Arkæolog *Hugo Frölén* har Æren af at have udgivet et monumentalt Værk om *Nordens*

Ernst Køie fec.

Nylars Kirke.

Fig. 2.

befæsta Rundkyrkor (Stockholm 1911) hvilke han kender ud og ind efter 14 Aars Studium. I dette finder man den mest udførlige Omtale af de bornholmske Rundkirker og en stor Mængde ypperlige Illustrationer. Forud for dette ædruelige og kritiske Værk, der desværre skæmmes af en Del kedelige Trykfejl, foreligger allerede en ret frodig Literatur,

der mer eller mindre indgaaende beskæftiger sig med samme Emne, og hvoraf følgende skal anføres:

Vilh. Lorenzen: Eglises à plan rayonnant en Danemark. Revue de l'Art chrétien 1907.

F. Laske: Die vier Rundkirchen auf Bornholm. 1902.

E. Ekhoff: Befästa kyrkor. Aarbøger f. nord. Oldk. 1899.

F. Seesselberg: Die fruchmittelalterliche Kunst der germanischen Voelker. 1897.

Magnus-Petersen: Beskrivelse og Afb. af Kalkmalerier i danske Kirker. 1895.

Otto Blom: Befæstede Kirker i Danmark fra den ældre Middelalder. 1895. (Aarbøger f. nord. Oldk. og Hist.)

P. Hauberg: Bornholm. (flere Udgaver).

J. Kornerup: To Foredrag om gamle Kalkmalerier. 1884.

I. B. Løffler: Udsigt over Danmarks Kirkebygninger. 1883.

H. Holm: Bornholms ældgamle Kirkebygninger. 1878.

C. G. Brunius: Konstanteckningar under en Resa til Bornholm. 1860.

K. F. Wiborg: Om de bornholmske Kirker, især de runde. (Kirkehist. Saml, 1853—56).

C. B. Friis: Bornholms runde Kirker. (Kirkehist. Saml. 1853—56).

L. de Thurah: Beskrivelse over Bornholm og Christiansø. 1756.

Reesens danske Atlas III. 1684.

Det usædvanlige i Rundkirkernes Form har altid vakt Opmærksomhed og Interesse, og mange er de, der i Aarenes Løb har lyttet efter, hvad de tykke Mure mon havde at fortælle.

Den gamle Almuesmand har hørt dem hviske sære Sagn om Jætter og Trolde, der havde bygget sig disse Huse, som imidlertid senere blev indviede til Gudshuse. Den kloge Skolelærer har hørt Fortællinger om Smaakonger og Sørøvere, der ud fra disse deres Borge spredte Rædsel og Skræk omkring sig. Den fantastiske Lærde har troet at høre Beretninger om Fønikiernes Kolonisation, om Baalspræsternes Forsøg paa at bygge Solen Templer i det kolde Norden.

Ved saadanne Fantasier vil vi imidlertid ikke opholde os; derimod kunde det nok have sin Interesse at høre, hvad man mente om Rundkirkerne for halvandet Hundrede Aar siden:

„Nogle mene, at samme Kirker skulle være byggede i Hedenske eller andre gamle Tider, og at de skulle have tjent i de senere Tider til Værn eller Casteller og Befæstningstaarne, hvorhen enten Landsens Indbyggere kunde have baade selv retireret sig saa og did hen have bragt deres Penge samt kostbareste Meubler, og derfra forsvaret sig imod Søerøveres, saavel som andre Fienders Indfald, eller mueligen, ifald Indbyggerne selv brugte saadant paa de Tider almindeligt Sø-Haandværk, de da ligeledes har betjent sig af bemeldte Taarne til Retirade, naar de bleve eftersatte af Contra-Parterne; Hvilken Gisning gøres af Bygningernes Dannelse og Indretning, som man slutter, at være til den Ende forsynet med de mange Skyde-Huller, som findes rundt omkring, hvor man med Buer og andet sligt brugelig Gevær kunde staae og forsvare sig imod Fienden; Denne Gisning bestyrkes saa meget mere, naar man betragter disse Kirkers Situation, thi de ligge baade nogen-

ledes fordeelte i Landet, saa og nærmest ved visse bekvemmelige Steder for Søefarten eller Landgang, hvorfra man da desto snarere kunde tage Retirade did hen, til at beskytte sig, eller derfra uformodentlig komme de i Land settende Fiender paa Halsen; Saaledes er *Øster-Lars-Kirke* nær *Gudhjem* Fiske-Leie og *Baade-Havn*. *Nye-Laurs-Kirke* nær *Arnager* Fisker-Leie og *Bugt* eller *Havn*, *Nye Kirke* nær *Rønne-Bye* og *Havn* og endelig *Ols-Kirke* nær *Søestæderne Allinge* og *Sandvig* samt *Fisker-Leiet Teyn*.

Da nu iblant disse fire Kirker efter *Resenii* Beretning udi hans Manuscript om Bornholm, *Nye Kirke* skal være bygget Ao. 1287 saa maa sligt være skeet enten af da regierende *Erich Menved* eller da værende Erke-Bisp *Johann Dross* i *Lund*, og Bygningen efter en af disse Herrers Befaling være bleven dannet og indrettet saaledes som forbemeldt, til Værn og Castel, i saa Henseende til den Tids Feides Uroe, og mange Indfald som *Erich* af Norge gjorde paa Danmark; Skulde iøvrigt saadan Gisning have nogen Grund, saa er venteligt, at aleneste den runde Part eller Taarnet af samme Kirker først er bleven bygget og siden derefter Choret eller Sang-Huset, som det her kaldes, med øvrigt være tilsat og Bygningen saaledes til Kirke indrettet.“

Saaledes skildrer *Thurah* Rundkirkerne i sin „omstændelig og tilforladelig Beskrivelse“. At denne er omstændelig, vil vist ingen benægte, at den ikke er fuldtud tilforladelig er tilgiveligt.

Men hvad siger da den moderne Arkæolog?

Til Trods for, at Rundkirkerne er blevne meget omhyggeligt undersøgt, maa det indrømmes, at der endnu er langt tilbage, inden alt er fuldt oplyst;

hverken Tidspunktet for deres Opførelse, de mulige Forbilleder for den ejendommelige Bygningsform eller det oprindelige Udseende er det lykkedes at fastslaa med Nøjagtighed for den enkelte Kirkes Vedkommende.

Hvad Kirkernes Alder angaar, kan man dog paa-staa, at Thurahs Aarstal 1287 er forkert. Alle er enige om, at Rundkirkerne er opført inden den Tid, men skal deres Alder bestemmes nærmere, bliver de Lærde uenige. Enkelte holder paa første Halvdel af 13de Aarh. eller Slutningen af det 12te, andre paa Midten eller Begyndelsen af 12te som det tilnærmelsesvis Tidspunkt for Opførelsen. Forf. af nærværende Linier, der imidlertid ikke hører til de Lærde, er tilbøjelig til at give dem Medhold, der antager, at Kirkerne stammer fra Tiden omkring 1150, og at Lundevispen Eskil (1137—1177) har været Byggherren¹⁾. Selv om det vil kunne bevises, at en enkelt af dem tilhører de første Decennier af det 13de Aarh., vil de fremtidige Undersøgelser dog sikkert slaa fast, at sidste Halvdel af det 12te Aarh. er Hovedparten af Rundkirkernes Tilblivelsestid.

Om Stilen hersker der ligeledes betydeligt afvigende Meninger. Saaledes formoder enkelte Arkæologer, at den runde Form maa tænkes afledt af de byzantinske Rundbygninger (Mausoleer, Baptisterier o. l.) hvis Stil paa Korstogenes Tid gik sejrrig fra sit Hjemsted, Middelhavslændene, gennem Sydfrankrig og Vesttyskland op mod de nordligere Lande — samme Vej som selve Kristendommen — og der

¹⁾ Jfr. mit lille Indlæg: De bornholmske Rundkirkers Alder og Oprindelse. Bornh. Saml. VIII Bd.

ligger noget umiddelbart sandsynligt i denne Formodning; men fra anden Side hævdes, at de omtalte byzantinsk-romanske Kirkebygninger umuligt kan have tjent som Forbillede for den bornholmske Rundkirke, der menes at være bygget i en for skandinaviske Folkeslag særegen Stil, affødt og udviklet af den graa Oldtids første, famlende Byggeforsøg: Kæmpehøje, Runddysser, runde Beboelseshuse etc.

Hvad enten nu den ene eller anden Part har Ret, maa det dog indrømmes, at selv om en enkelt Detail er hentet sydfra, saa er dog denne Sammensmeltning af Kirke og rundt Befæstningstaarn, der vel, naar alt kommer til alt, er det ejendommeligste Karaktertræk, et Fænomen, der ikke har nogetsomhelst med byzantinsk Arkitektur at skaffe. Man vover sig ikke for langt ud, om man hævder, at den befæstede Rundkirke er en i Middelalderen yndet og for nordiske Forhold særlig tilpasset Bygningsform, der paa Bornholm har efterladt sig de smukkeste og mest typiske Mindesmærker.

Thurahs Formodning, at det runde Taarn først skulde være bygget og Koret senere tilføjet, kan med Bestemthed siges at være fejlagtig. Beviset herfor findes dels i den Maade, hvorpaa Trappeopgangen til de øvre Stokværk er anbragt, dels i den Afvigelse fra den nøjagtig runde Form, der bemærkes paa det Sted, hvor Koret er bygget til. Opgangen til Rummene ovenpaa findes i alle 4 Kirker i Koret, og Trappen snoer sig inde i det tykke Murværk. Hvis Koret ikke havde hørt med til den oprindelige Bygning, vilde en saadan Trappekonstruktion være meningsløs og aldeles ubrugelig ved en eventuel Belejring. Rundbygningens Tilfladning mod Øst, der

tydeligt viser sig paa Østerlarskirke, er selvfølgelig alene beregnet paa at formindske de tekniske Vanskeligheder ved at sammenføje Korbygningens Taganlæg med Hovedbygningen. Var Koret ikke oprindelig projekteret, vilde en saadan Afvigelse fra Taarnets Cylinderform jo være aldeles uforklarlig.

Rundkirkerne er fra Begyndelsen af bygget med det dobbelte Formaal dels at være et Gudhus, dels at være et Tilflugtssted, naar Fjenden var i Landet samt et Arsenal, hvori Bøndernes Krigsredskaber opbevaredes. I den tidlige Middelalder var Armbrøstet, Buen og Stenslyngen vel de flittigst benyttede Forsvarsvaaben, der senere suppleredes med Hagebøsser, mindre Blider o. l., og at ogsaa de bornholmske Kirker virkelig har været forsynede med Skyts, synes der at foreligge tilstrækkelige Beviser for. Man har saaledes fundet Metalprojektiler og Kastesten (baade almindelige, sorterede Strandsten og tilhugne Stenkugler) i Kirkerne, og af gamle Optegnelser fremgaar det ogsaa klart, at der har hørt Skydevaaben til Kirkernes Udrustning, og at deres fortifikatoriske Egenskaber har været skatteret af Gejstligheden. Exempelvis skal anføres, at Bernt Knop i 1553 beskyldtes for bl. a. at have ført Kirkernes „böszes, baade hagher och kaaberstöcke“ til Hammershus, hvor han residerede. „Och haffve kirkerne af arildtz tidtt haffdt skötth till atth affuerge Landtzens fiender met naar noghet paa kommer¹⁾“. I Aaret 1376 skænkede Ærkebispens i Lund en ny Blide (!) til Aakirke²⁾, og i 1345 bestemte Synoden i Helsingborg, at alle, som

¹⁾ Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie (1859). Pg 198.

²⁾ Hauberg: Bornholm. 1894. Pg 46.

besatte Kirketaarne, Kirker eller hellige Steder med bevæbnede Mænd og brugte dem som Fæstninger NB uden Biskoppens og hans Kapitels Samtykke, skulde lyses i Band.¹⁾

Hvorvidt de bornholmske Rundkirker har været belejrede, og om de som Fæstninger har staaet deres Prøve, derom giver Historien ingen Oplysning. Fra Sverrig og Tyskland har man Beretninger om forbitrede Kampe om en befæstet Kirke, og det er jo ikke usandsynligt, at ogsaa Bornholmskirkerne, til Trods for Historiens Tavshed, har været Vidne til lignende blodige Skuespil.

Af Rundkirker, der ifølge deres arkitektoniske Egenskaber staaer de bornholmske nær, findes i Norden ialt 19, hvoraf 15 endnu er i Brug som Sognekirker; af de øvrige 4, der i Tidernes Løb er sunket i Grus, kendes kun nogle Ruinrester, der endnu fortæller os om Stedet, hvor de engang har staaet.

Af disse ialt 23 Rundkirker laa i den tidlige Middelalder 11 indenfor Danmarks daværende Omraade, 10 i Sverrig og 2 i Norge.

Selv om disse Kirker altsaa besidder visse Fællesmærker, hvorved de skiller sig ud fra den byzantinske Rundbygningstype, er der dog naturligvis store Afvigelser i deres Udseende og Indretning. Oprindeligt har ikke to af dem været ens, men ikke destomindre lader de sig dele i 3 større Grupper efter deres særlige Ejendommeligheder.

Ifølge Frölén benævner vi dem:
Den *vendisk-sjællandske* Type, hvortil regnes Bjernede-Kirken paa Sjælland, Horne-Kirken paa Fyn

¹⁾ Helveg: Den danske Kirkes Historie II Bd. 1ste Afd. Pg. 121.

og Thorsager-Kirken øst for Aarhus, samt Valleberga i Skaane,
 den *bornholmske* Type, hvortil hører de 4 bornholmske Kirker: Nylars, Ny, Ols og Østerlars samt 3 Kirker paa Kalmarkanten,
 den *vestgöta-upplandske* Type, der ikke har nogen Repræsentant i Danmark.

Af disse 3 Typer menes den førstnævnte afledt af Vagriens Vendernes¹⁾ Kirkebygningskunst med Rundkirken i Schlamersdorf som sin nærmeste Forløber, medens man for Bornholmskirkerne ikke kan paa-vise nogetsomhelst direkte Forbillede.

Vi vil nu se lidt nærmere paa selve Bygningerne, hvad de er gjort af, hvorledes de har set ud i deres oprindelige Skikkelse, og hvorledes de nu tager sig ud paa nærmere Hold.

I arkitektonisk Henseende staar de 4 bornholmske Rundkirker hinanden ret nær, selv om det er selv-sagt, at det Udseende, de nu har, ikke ganske er overensstemmende med det oprindelige.

Dog maa det indrømmes, at andre nordiske Rundkirker har lidt meget mere ved senere Tidens Tilbygning og Nedrivning, end disse; nogle svenske Kirker er efterhaanden blevet saa stærkt „restaurerede“, at der næppe er kendelige Rester af den oprindelige Rundbygning tilbage.

Lad os først forsøge at eliminere alt, hvad der er tilbygget for at imødekomme senere Tidens Krav og om muligt at rekonstruere den oprindelige Bygning; den vil da ifølge de nyeste Undersøgelser omtrent tage sig saaledes ud:

¹⁾ Vagriens er Landstrækningen mellem Lübecker- og Kielerfjorden.

En forholdsvis lille rund Kirkebygning opført af Kampesten med paafaldende faa og smaa Vinduesaabninger, en Indgangsdør mod Nord — for Kvinderne og en mod Syd for de mandlige Kirkesøgende. Foroven ender Murværket i takkede Murtinder, som kendes fra middelalderlige Borge, eller andre fortifikatoriske Murkonstruktioner, ligeledes af Kampesten.

Nylars Kirke

Fig. 3.

som den sandsynligvis har set ud i sin oprindelige Skikkelse.

Bag Murtinderne løber en Skyttegang rundt om hele Bygningen og bag ved denne — i Bygningens Centrum — rager et slankt, rundt Udkigstaarn, dækket af et lille kegleformet Tag, op over Murkronens Niveau¹⁾. Et større konisk Tag dækker Mellemrummet

¹⁾ Ols- og Nykirke har dog sandsynligvis ikke haft noget saadant Udkigstaarn.

mellem Udkigstaarnet og Skyttegangens inderste Mur. Regnvandet har altsaa fra det lille øverste Tag plasket ned paa det større og derfra ned i den ikke overdækkede Skyttegang. For at de Mennesker, der opholdt sig her, ikke skulde drukne, er der anbragt Spygatter 3: Afløbshuller ud gennem Ydermuren nede ved den mørtelbelagte udad skraanende Gulvflade i Skyttegangen.

Mod Øst er bygget en Korbygning til den omtalte runde Bygning, og til denne, der kun har haft ét Stokværk, medens Hovedbygningen har haft 3, sluttede der sig muligvis ved nogle af Kirkerne en Korrunding (Apsis). Korets Tag har rimeligvis været tækket med Bly.

Der har ikke været anvendt Kalkpuds eller Hvidtning for at dække Kampestensstrukturen, men Overfladen har muligvis været „fuget“.

Indvendig har det oprindelige Udseende omtrent været følgende:

Et rundt Rum i hele Hovedbygningens Udstrækning, snævert paa Grund af de ca. 2 m tykke Mure og mørkt, fordi Vinduesaabningerne har været alt for smaa. (Menigheden har jo ikke kunnet læse, saa for dens Skyld kunde Dagslyset jo til Nød undværes; Præsten har vel nok brugt Vokslys). Midt i Rummet staar en mægtig, rund, muret Stenpille til Støtte for det ringformet hvælvede Loft. Heller ikke indvendig har Murene været hvidtede, og deres eneste Prydelse har været den Afveksling mellem den raat kløvede Kampesten og den mørke nogenlunde veltilhugne Cementsten, der senere skal omtales; Gulvet har rimeligvis været af stampet Ler. En ret smal, foroven rundbuget Aabning fører ind til Korbygning-

gen, hvor et primitivt Stenalder har haft sin Plads; nogle faa smaa Vinduer bringer sparsomt Lys ind i denne lille Tilbygning, og en lille firkantet Aabning i Muren paa det Sted, hvor Koret støder til Hovedbygningen, udgør den eneste Indgang til den Trappe, der fører op til de øvre Stokværk. Trappen, der er meget snæver og kroget, løber inde i Hovedbygningens tykke Ydermur. Er man naaet op ad Trappen, befinder man sig i et Rum, der meget ligner selve Kirkerummet nedenunder, kun er det endnu snævrere og mere uhyggeligt, fordi Midtpillen, der fortsættes heroppe, er endnu tykkere end nede, og fordi Hvælvingen ligger mægtig og truende lige over Ens Hoved.

Dette Rum har ikke haft nogetsomhelst gudstjenstligt Formaal men har kun tjent som Opbevarings- og Opholdsrum, maaske væsentlig for Kvinder og Børn, naar Fjenden har kaldt Mændene til at forsvare Liv og Ejendom i Kirkerne.

En Stentrappe fører herfra op til 3die Stokværk med de egentlige Forsvarsanordninger og Udkigstaarnet.

Det Raamateriale, der i størst Udstrækning er anvendt er Kampesten, Sten der er taget op paa Marken eller ved Stranden, hvor den har været lettest tilgængelig. Store Sten er vel kløvede, men om Tilhugning eller anden Tildanning har der ikke været Tale. Granit sprængt ud af Klippen er vist ingen Steder benyttet, derimod er det ikke udelukket at Sandsten, der enkelte Steder om end i ringe Omfang er anvendt, er taget fra Brud. Til Gesimser, Dør- og Vindueskarme etc. har man i ret stor Udstrækning benyttet sig af et smukt og let bearbejdede

ligt Stenmateriale. nemlig en Silur-Kalksten, der brydes ved Limensgade i Aaker og som sædvanlig gaar under Navnet Cementsten. Især i Nylarskirke træffer man den næsten overalt, hvor en Smule Tilhugning har været ønskelig. Den samme Cementsten har i brændt og pulveriseret Tilstand tjent som Mørtel, og helt ned til vore Dage har denne „bornholm-ske Cement“ været et skattet Byggemateriale paa Grund af sine hydrauliske Egenskaber; nu er den imidlertid fuldstændig fortrængt af Portland-Cementen.

Oprindelig har der ikke været anvendt brændte Mursten, hvor saadanne nu forefindes i Murværket bærer de Vidne om senere Tiders Udbedring.

Fremgangsmaaden ved Opbygningen har været følgende:

Paa et ret primitivt og ikke dybtgaaende Fundament (ofte ikke mere end $1\frac{1}{2}$ m dybt) af Rullesten, Singels og Mørtel er de kløvede Stenblokke bygget op i 2 koncentriske Mure, den ene dannende den indvendige, den anden den udvendige Muroverflade. I det mellem Murene opstaaede Rum er fyldt mindre Rullesten, Skærver og Mørtel indtil det hele er bleven en kompakt Masse. Hist og her er en lang Sten bleven lagt paa tværs, ragende ind i Murkærnen, for at faa „Forbandt“, men aldrig naar en Sten fra den ene Muroverflade til den anden. Midtpillen er opført paa lignende Maade, dels af Kampesten, dels af Cementsten.

Over en Træskabelon er de svære, ringformede Tøndehvælvinger bygget af tynde Kalk- eller Sandstensfliser bundne i mægtige Lag Mørtel, og endnu kan man mange Steder især i 2det Stokværk, hvor man ikke har taget det saa nøje med Skønheden,

se Aftryk i Mørtelen af de Brædder, der har dannet Skabelonen; saa tydelige er disse Aftryk enkelte Steder, at man kan tælle Bræddernes Antal. Hvælvingerne hviler altsaa i Midten paa Stenpillen og i Periferien paa Ydermurens indvendige Kant.

Saa svært er Murværket i Forhold til det Rum, det omslutter, at der for hver Kubikmeter Mur kun bliver ca. $\frac{3}{8}$ Kubm. Rum, og saadan en Styrke har Ydermurene i Tidernes Løb faaet, at det næsten vilde være uoverkommeligt at rive dem ned. Flere Gange er det i Sverig forsøgt at nedbryde lignende middelalderlige Bygningsværker, men man har opgivet det paa Halvvejen med den Motivering, at „varken spett eller krut bitit på dem“.

Rundt omkring Kirken vel i en Afstand af mellem 15 og 30 m har løbet en Ringmur, hvoraf der endnu enkelte Steder findes Rester. Denne har sikkert i Lighed med andre skandinaviske Fæstningskirkers Ringmure været forsynet med Skydeskaar og andre Forsvarsanordninger, og den har været en ikke uvigtig Faktor ved Kirkens Forsvar.

Med Middelalderens Angrebsvaaben vil det have kostet adskillig Anstrengelse at forcere en saadan Ringmur, naar den var besat af bevæbnede Mænd. I Ringmurens Linie har ligget et (eller flere) ligeledes befæstet, firkantet Stentaarn, hvis Opgave det har været at forsvare en Del af Ringmuren og tillige selve Indgangsdørene til Kirken, hvis Fjenden virkelig skulde trænge indenfor Muren. Taarnene har været mindst 2 Stokværk høje og ret solide, Rester af dem ses endnu i Klokketaarnene ved Nylars-, Ny- og Østerlarskirke.

Nylarskirketaarnet har tillige været Porttaarn, og

dets Gennemskæring i nederste Stokværk har muligvis været det eneste Sted, Ringmuren har været brudt, og altsaa den eneste reglementerede Adgang til selve Kirkebygningen.

Hvorvidt der i eller umiddelbart udenfor Kirkerne har været Brønde, er endnu ikke oplyst, men der er Sandsynlighed for, at der oprindelig er sørget for Tilstedeværelse af Vandkilder indenfor Ringmuren. Endnu i vor Tid eksisterer der en gammel Brønd indenfor Nykirkes Kirkegaardsmur, men om denne er gravet samtidig med Opførelsen af Kirken lader sig vist ikke bevise. Den findes lige Vest for Kirken.

Umiddelbart udenfor Kirkegaardsmuren findes ved Østerlars, Ols og Nylars Kirke en lille Dam.

Oberst Otto Blom har aabenbart Ret, naar han paastaar, at Rundkirkerne aldrig har kunnet udholde en regulær Belejring eller modstaa et Angreb, hvortil Middelderens *svære* Angrebsvaaben har været benyttede, men det kan sikkert ikke bestrides, at Forsvarstanken har været medbestemmende ved Valget af denne Kirketype; og selv om det fortifikatoriske Moment aldrig har været det principale, maa det dog indrømmes, at Bygherrerne tilsyneladende har villet give Kirkerne en saa stor Forsvarsevne som paa nogen Maade muligt, uden at træde det kirkelige Formaal for nær.

Helt ubrugelige i Krigstiden har de ingenlunde været. Man maa tage i Betragtning, at de vendiske Sørøvere, mod hvis Overfald Kirkerne maaske først og fremmest kunde tænkes at yde Værn, som Regel ikke anvendte Belejringer, og at de i deres Fartøjer kun sjældent medførte svært Skyts. Deres Taktik var oftest den: pludselig at overraske de intetanende

Bønder, slaa dem ihjæl, røve deres Værdigenstande, Kvæg etc. og straks sejle bort, mens Vind og Vejr var gunstigt, og mod saadanne Anfald har Kirkerne vel nok kunnet yde tilstrækkelig Dækning, hvis Faren i Tide er bleven observeret.

Til Belysning af Middelalderens Kultur yder Rundkirkerne et ikke ringe Bidrag; de solide Murværker fortæller os om længst forsvundne Tiders Byggeteknik, Kirkernes Form og Udstyrelse røber Bygmestrenes arkitektoniske Sans, deres Beliggenhed og Indretning viser os med al ønskelig Tydelighed hvilke fæstningsmæssige Egenskaber, Bygherrerne fordrede af et Gudshus, hvorfra Fredens og Fordragelighedens Evangelium skulde forkyndes.

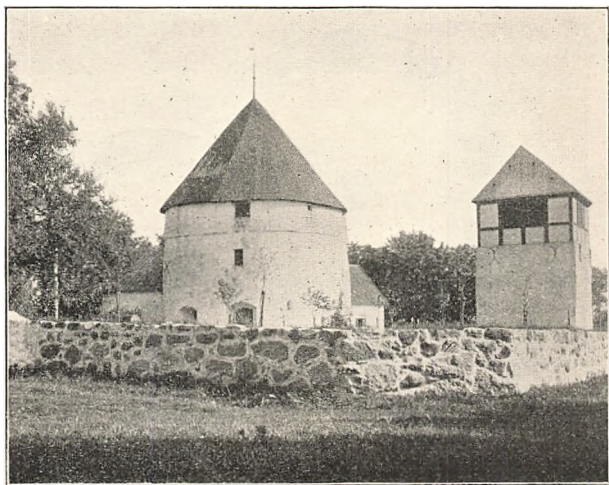
Nylars Kirke

(Nilaus Kirke, Sancti Nicolai).

er beliggende ca. 8 km SO for Rønne ved Rønne-Nexø Landevej og Jernbanelinie (Stoppested) i Nylars Sogn, Vester Herred; Afstanden fra Kysten er ca. 3 km. Den betragtes som den bedst bevarede af alle Nordens Rundkirker og er tillige den mest lærerige og den mest omhyggeligt byggede. 7 Aarhundreders Omskiftelser har den overlevet uden at behøve Understøttelse af senere tilmurede Stræbepiller, hvilke har vist sig nødvendige ved de tre andre bornholmske Rundkirker.

Baade Hovedbygning og Kor er opført af Kampesten med rigelig Anvendelse af den før omtalte Cementsten, hvor en mere detailleret Udformning har været ønskelig (Vindueskarne, Dørindfatninger, Gesimser, Trapper etc.).

Hovedbygningens Tag er nu kegleformet og tækket med Træspaan, Koret og Apsis er blytækt. Mod Sydvest findes det senere tilbyggede Vaabenhus og inde i dette ses en udmærket smukt formet Portal, der har hørt med til den oprindelige Bygning; den tidligere Kvindedør mod Nord er tildels tilmuret og erstattet med et Vindue. Af de oprindelige Vinduer er intet i Behold; derimod forsøger 3 store, fire-

A Kjeller, Allinge, fot

Nylars Kirke.

Fig. 4.

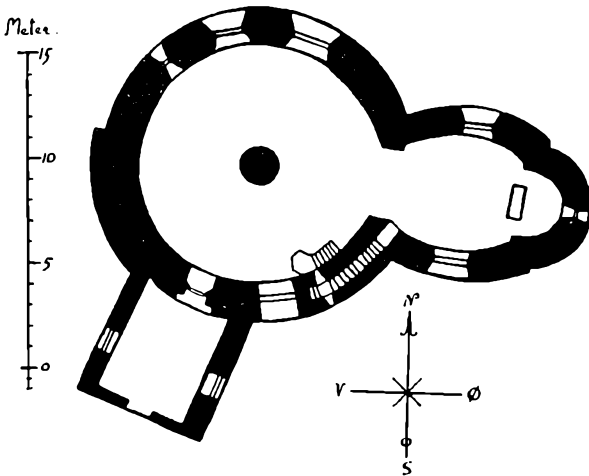
kantede, nyere Vinduer at ødelægge det oprindelige Udseende.

I Aaret 1661 er en Del af Ydermuren mod Vest falden ned, og dette har givet Anledning til en større Reparation i den nærmest efterfølgende Tid. Foruden at genrejse den ødelagte Mur har man da tilmuret Murtinderne (paa én nær) og muligvis opført Vaabenhuset, der er af Mursten.

I 1878 har Reparationer atter vist sig nødvendige, og disse har dels medført Udbedring af den omtalte Sydportal, dels Ombygning af Vaabenhuset.

Paa Korrundingens Tag findes et i Egetræ udskaaet Mandshoved bærende en Hat af Bly. (Nicolaus?)

Det indvendige Kirkerum er lille og snævert. Dets Diameter er ca. 11 m, hvorfra gaar Midtpillens Tykkelse ca. 2 m; den største Højde under Hvælvingen er ca. 5 m. Medens Mure og Hvælvinger gør Ind-

Grundplan.

Fig. 5.

Rundhuset er nogenlunde nøjagtigt cirkelformet, og Korbygningen har en ejendommelig oval Form. Det firkantede Vaabenhus og Murforstærkningen mod Vest slammer antagelig fra d. 17. Aarh.

tryk af at Bygmesteren ikke har gjort sig nogen Umage for at faa Overfladen glat og jævn, er Pillen forarbejdet med forholdsvis stor Omlu. Forneden hviler den paa en Sokel og foroven er den afsluttet ved en lille Kapitelgesims med rundbuet, fremsprin-

gende Kant. Selve Kapitælet mangler, men det er erstattet af et bredt kapitælfarvet Kalkmaleri, der er Kirkens fornemste Prydelse. (Se Fig 6).

Malerierne, der vistnok i Aarhundreder har været overkalkede, blev afdækkede ved en Reparation i 1882. Nys afdøde Prof. Kornerup har restaureret dem, og man glæder sig over den intime Forstaaelse og den nænsomme Haand, hvormed dette ingenlunde lette Arbejde er udført.

Ydermuren har ogsaa været prydet med en Billedserie muligvis fra en senere Periode, men denne er atter overkalket, da det paa Grund af en vidt fremskreden Ødelæggelse var umuligt at restaurere den. De bedst bevarede Billedrester har Prof. Kornerup tegnet af, og de gemmes nu i Nationalmuseets Arkiv; efter disse at dømme synes det muligt, at Kunstneren har villet illustrere Legender af Kirkens Skytshelgens (Nicolai) Liv¹⁾. Mellemrummet mellem de 2 Border, der nu findes paa Ydermuren, angiver Billedrækkens Højde. I Koret genfindes de smukke Ornamentborder.

Kapitælmaleriet, der foroven og forneden ligeledes er begrænset ved 2 smukke Border, bestaar af meget karakteristiske, ret naive Fremstillinger af Skabelseshistorien og Syndefaldet²⁾.

¹⁾ Jfr. Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse i Danmark.

²⁾ Samme Motiv er oftere benyttet i Middelalderens Malerkunst f. Ex. i den skønne fra Rhinlandene stammende Gebetbuch der heil. Hildegard, München, og Kalkmalerierne i St. Savin-Klosteret (jfr. P. Mérimée: Notice sur les peintures de Saint-Savin I—II. Paris 1845).

En Ejendommelighed ved nogle af disse Billeder er den, at Eva før Syndefaldet er udstyret med Skæg, medens hun efter det skæbnsvangre „Fald“ maa undvære denne Prydelse. En Illustration til det gamle Ord: Barba signum perfectionis.

Først ser man Adams Skabelse og derefter Eva opstigende af Adams Side; endvidere: Gud advarer Adam og Eva mod at røre Kundskabens Træ, Syndefaldet, Uddrivelsen af Paradiset. Et Billede, der muligvis har forestillet Adam arbejdende i sit Ansigts Sved, er fuldstændig ødelagt. Figureerne, især de

A. Kjeller fot.

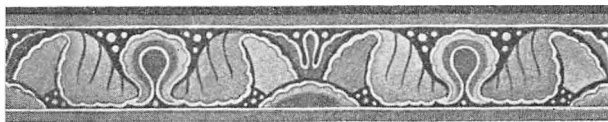
Fig. 6.

nøgne, er ret ubehjælpsomt malede, men der er Kraft og Karakter i Kompositionen og sund Malerglæde i Farvevalget.

Ypperlig er Slangen, hvis Hoved bærer en ung Mands forførelses Ansigtstræk og Gud Faders mægtige Bevægelser.

Kornerup antager, at Malerierne hidrører fra Begyndelsen af det 13. Aarh.

Deres Stil er romansk med umiskendelige Reminiscenser fra den byzantinske Skole. Figurernes slanke, magre Legemsformer, deres store Øjne, den lange Næse og knebne Mund røber straks de byzantinske Forbilleder, Billedrækken følger de af den græske Munk *Denis* i det 7de Aarh. givne Forskrifter for dette Emnes rettelige Fremstilling; den glimrende velberegnete Maade, hvorpaa Maleriet slutter sig til Murværket og virker i Fællesskab med det, tyder langt mere paa Byzans end paa Rom; Naturomgivelserne og de ikke afsluttede (continuerende) Ornamentter ligesaa. (Fig. 6 og 7).

Ornamentbord fra Nylars Kirke. Fig. 7.

I Apsishvælvingen finder man 5 smaa Huller, „Lydpotter“, hvilke kendes fra den antike Tid og som genfindes i 12 andre, gamle, danske Kirker¹⁾.

Ved Restaurationen i 1882 fandt man et Stenalter, bygget af Kalksten, og med et Rum til Opbevaring af en Relikvie; det blev imidlertid desværre nedbrudt.

I Korets sydvestlige Hjørne findes Opgangen til Kirkens 2det Stokværk, der ikke afviger fra Beskrivelsen S. 98. Nogle Aabninger i Ydermuren, hvoraf en enkelt endnu er bevaret, har skaffet en Smule Lys ind i dette fængsellignende Rum. Lige ved Trappen

¹⁾ M. Mackeprang: Lydpotter i danske Kirker. 1904.

nedefra findes et firkantet Hul i Gulvet (ca. 1 m i □); dette har ført ned gennem Hvælvingen og har sandsynligvis været benyttet til at vælte Sten eller Ild ned paa de indtrængende Fjender.

En Trappe fører op til 3die Stokværk og den ejendommelige Tagkonstruktion. Man kan heroppe gøre sig et nøjagtigt Begreb om, hvorledes de oprindelige Forsvarsanordninger har set ud:

Skyttegangsmurene, Murtinderne¹⁾, Spygatter etc. er endnu uforandrede, og af Udkigstaarnet er den nederste Del bevaret.

Inden man forlader Kirken, maa man lægge Mærke til de 2 prægtige Runestene i Vaabenuset.

Den højeste af dem bærer i et smukt slynget Baand med Slangehoved og -Hale følgende Indskrift (i Oversættelse):

„Sasser lod rejse Sten(en) efter sin Fader Halvard; han druknede ude paa Havet med hele sit Mandskab. (med Skipper Alle?) Den hellige Krist hjælpe hans Sjæl. Denne Sten skal staa efter (til Minde).“ (Wimmer: de danske Runemindesmærker III Pg. 285).

Den anden Runesten er mere ødelagt, men er af stor historisk Interesse, idet Indskriften lyder (i Oversættelse):

„Kaabe-Sven rejste denne Sten efter Bøse sin Søn, den brave Mand som blev dræbt i Kampen (Slaget) ved Udlænge. Gud Herren hjælpe hans Sjæl og St. Michael.“

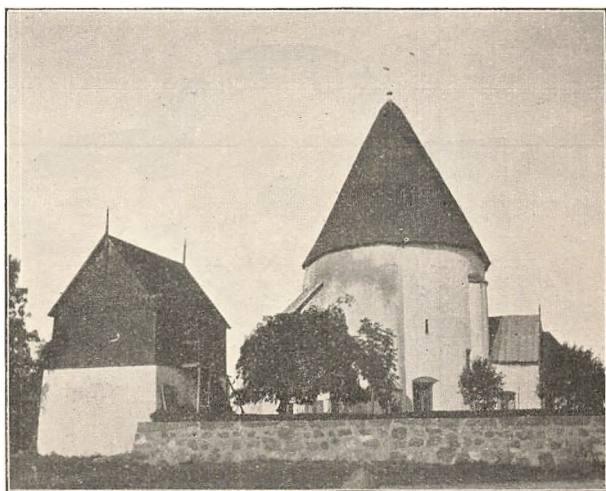
Kaabe-Sven menes at være en Søn af Sigurd

¹⁾ Paa Fig. 4 ses oppe under Tagskægget en utilmuret Aabning mellem 2 Murtinder.

Kaabe og er saaledes Bornholmer-Jarlen Vesete's Sønnesøn¹⁾, hvis Søn Bose — muligvis i et Søslag mellem Magnus den Gode og Svend Eðtridsen — er falden ved den lille Ø Utlängen ved Kalmarsunds sydlige Indløb²⁾. Dette Søslag maa da have fundet Sted faa Aar før 1050, og Stenen er rejst faa Aar efter.

Ols Kirke

(St. Olafs Kirke)

A. Kjeller fot.

Fig. 8.

er beliggende i Olsker Sogn, Nørre Herred, ca. 3 km fra Kysten ved Tejn Fiskerleje og ca. 5 km fra Allinge ved Rønne—Allinge Landevej. Den kroner en høj, paa Nordsiden temmelig stejlt affaldende Klippe-

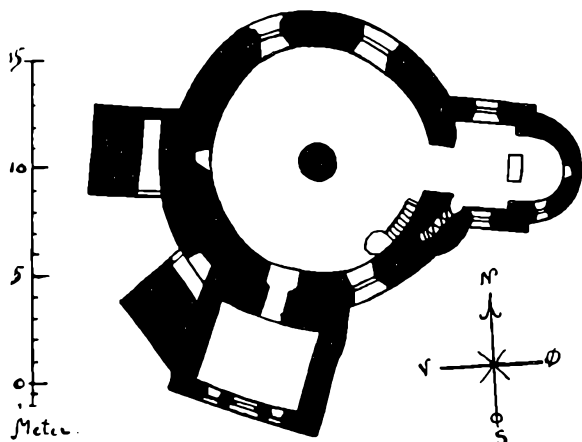
¹⁾ L. Wimmer: De danske Runemindesmærker. Bd. I Pg. 157.

²⁾ M. K. Zahrtmann: Bornh. Saml. Bd. VI. Pg. 110.

knude, hvorfra man har en vid Udsigt i alle Retninger.

Mod Nord og Øst ligger Havet udbredt for Ens Blik, mod Nordvest har man Hammeren i en Afstand af ca. 6 km, mod Sydvest Rutskerbakkerne med den saa smukt beliggende Rutskirke.

Siden Hammershus blev opført har Ols-Kirke mistet en Del af sin strategiske Betydning, men inden den Tid har den som en fremskudt og meget vigtig Vagt-post ligget og holdt Udkig efter Fjenden.

Grundplan.

Fig. 9.

Rundbygningen afviger en Del fra den regulære Cirkel; Vaabenhuset og Stræbepillerne mod W og SW er kun faa Aarhundreder gamle.

Den udmærker sig fremfor de andre Rundkirker ved sin Højde og sine smukke Proportioner; selve Rundmuren er 13 m høj og det spaantækte Tag er omtrent af samme Højde. I milevid Afstand kan man

se dens smukke slanke Former hæve sig stolte over Omgivelserne.

Ols Kirke er opført af Kampesten med sparsom Anvendelse af „Cementsten“, og den gør Indtryk af at være bygget uden større Omhu og bærer et stærkt udtalt fortifikatorisk Præg. Rundhuset er afstivet udvendig ved 2 meget svære teglhængte Stræbepiller, der forneden er hule og tjener som Materialskur.

Koret mod Øst er lille, firkantet og meget gammelt, men dog vistnok opført senere end selve Rundbygningen som Erstatning for et oprindeligt, nedbrudt; Vaabenhuset er af forholdsvis ny Dato.

Portalen mod Nordvest er velbevaret og af smuk Form om end meget enkel; et Vindue er nu anbragt i Kvindedørens Sted.

En lille vertikal Udhvælvning af Rundmuren imidlertid syd for Koret tjener til at give bedre Plads for Trappen, der inde fra Koret fører op til 2det Stokværk. (Se Fig. 9.)

Indvendig er selve Kirkerummet koldt og uvenligt; Kampestenen faar flere Steder Lov til at stikke sit haarde Ansigt frem — uden der er gjort noget Forsøg paa at mildne dets barske men ganske vist ærlige Udseeende. Selv Midtpillen, der i de andre Kirker har været Genstand for særlig Omhu og Udsmykning, træder her frem med sine uregelmæssige Kampestenskvadre; Korbuen, der endnu staar urørt i sin oprindelige Skikkelse, ligesaa. 2 store Vinduer er ved senere Restaureringer sat ind for at skaffe mere Lys, men selv Lyset formaar ikke at drive Uhyggen ud af Kirken. Rundhusets ejendommeligste Detail findes i Væggen mod Vest, idet man her har en Vinduesaabning, der hidrører fra den oprindelige

Bygning, den eneste iøvrigt, der er forbleven uforandret til vor Tid (Fig. 10 a). En Stræbepille, der udvendig støtter Murværket, har fundet sin Plads lige udenfor det lille Vindue, der derved har mistet sin Betydning som saadant, er bleven glemt og — gemt. Vinduets Lysaabning har ikke oversteget 30 cm, og man undrer sig over, hvor lidt Lys vore Forfædre har kunnet nøjes med.

Prof. Bidstrup har Æren af at have fundet et Aarstal paa Midtpillens Østside. *Anno 119* (et 4de Tal ulæseligt) staar der indhugget i en Sten.

Det maa anses for tvivlsomt, om dette Aarstal stammer fra Opførelsen, men det har jo dog en ikke ringe Interesse. Der er taget Gibsafstøbninger af den paagældende Sten, og disse beroer i Nationalmuseets Arkiv.

Paa Korvæggen lige over Apsiskuplen er for ikke længe siden under Museumsdir. Mackeprangs Auspicier afdækket Kalkmalerier: En Kristusskikkelse i Midten ind mod hvilken en Række hellige Mænd bevæger sig i et ved Grænselinier markeret Felt. Ornamenter og rødbrune Stjerner findes hist og her i hele Koret. I Skibet findes ingen Kalkmalerier, da næsten al den oprindelige Spækning her har været fjernet siden en Reparation i 70erne.

Mod Vest ses en (nu tilmuret) Aabning (Fig. 10 b), gennem hvilken en hastig Opstigning udefra ved Hjælp af Stige har været mulig. Uden for denne Aabning har man kunnet anbringe en lille Platform (Podest) af Træ hvilende paa Bjælker, der kunde stikkes ind i Huller i den udvendige Mur. Hullerne findes endnu.

En Trappe fører op til 3die Stokværk, der viser,

at Muren oprindelig ikke som paa andre Rundkirker foroven har endt med Murtinder, men at 9 ret store „Kanonporte“ har tjent som Udkigs- og Skydeaabninger (Fig. 10, c).

Muligvis har der været en Skyttegang, men Taget har rimeligvis i Modsætning til de andre Kirkers Tag-

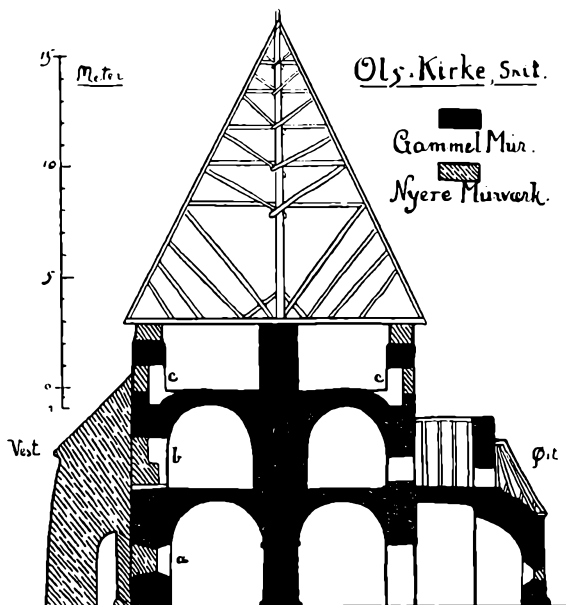

Fig. 10.

konstruktion været af lignende Form som det nuværende om end noget lavere, og der har ikke været noget muret Udsigtstaarn. Midtpillen har heroppe antagelig kun tjent til Støtte for Tagets Bjælkelag.

En gennemgribende Restauration af 3die Stokværk har sikkert fundet Sted i Aaret 1722, idet dette Aars-tal findes udvendig paa Muren oppe under Tagskæg-

get og ligeledes paa den svære Egebjælke, der staar lodret midt i Tagkonstruktionen.

Syd for Kirken staar et Klokketaarn af Kampesten med Træværk ovenpaa. Det har sandsynligvis ikke været Porttaarn men derimod et fremskudt Støttepunkt for Kirkens Forsvar. Hvor højt det har været kan ikke bestemt afgøres, ligesom man heller ikke ved, naar Træværket er opført.

Ols Kirke er den, der fortæller os mindst om svundne Aarhundreders kunstneriske Udviklingstrin, men til Gengæld taler den sit stærke Sprog om Blod og Ild, om Præstevælde og Kriegerfærd.

Den, der havde Mod til at overnatte i Kirkens øvre Stokværk, vilde maaske faa mere at høre, end han skøttede om. —

Ny Kirke

(Alle Helgens Kirke)

ligger i Nyker Sogn (Nøker Sogn, Allehelgens Sogn) Vester Herred, ca. 4 km fra Kysten og $7\frac{1}{2}$ km fra Rønne ved Rønne—Klemensker Landevej og Jernbane (Stoppested). Kirkens Beliggenhed er ikke som de fleste andres paa et Højdedrag, men den har gemt sig nede i et Dalstrøg, hvorfra der dog mod Vest og Nordvest er Udsigt over Havet.

Rundbygningen er lavere end de førømtalte Rundkirkers, hvilket kommer deraf, at den kun har 2 Stokværk, medens de andre har 3, og den gør i det hele et noget uanseligt og dystert Indtryk. Det blytækte Kor mod Øst er firkantet og senere tilbygget, Vaabenhuset mod Sydvest er endnu en Del yngre.

Den Omstændighed, at det oprindelige Murværk

er i høj Grad raat muret, og at det synes at have skortet paa Omhu og Beregning ved Opførelsen, har bidraget til den Opfattelse, at Nykirke skulde være den ældste Rundkirke, og at Manglen paa Nøjagtighed skulde skyldes Byggeteknikens primitive

Ernst Køie fec.

Ny Kirke.

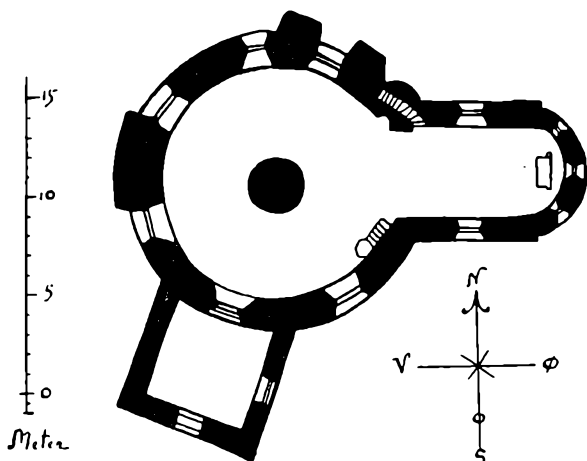
Fig. 11.

Standpunkt. Denne Formodning understøttes af andre særlige Forhold bl. a. det, at Midtpillen er saa overordentlig svær (ca. 3 m). Hvis Kirkens Bygmester havde haft Nylars- eller Olskirke som Forbillede, forstaar man ikke, hvad der skulde have foranlediget ham til at forøge Pillens Tværmaal.

Meget taler for, at Nykirke er ældre end de to

førnævnte, selv om det af enkelte Arkæologer hævdes, at det lige saa vel kan antages, at den er den senest opførte.¹⁾

Spørgsmaalet om Rundkirkernes Anciennitet maa dog foreløbig staa hen, selv om Sandsynligheden taler for at Nykirke er den ældste.

Grundplan.

Fig. 12.

Rundhusets Murværk er unøjagtigt opført og stives af ved 3 lave Murpiller mod Nordøst og Vest, Koret er rummeligere end de andre Kirkers og Apsisrunden meget flad.

Selve Kirkerummet ligner Olskirkes; kun er det en Del lavere, idet der kun er ca. $4\frac{1}{2}$ m under Midten af Hvælvingen, og snævrere, fordi Midtpillen er

¹⁾ Navnet Ny-Kirke er taget til Indtægt baade af dem, der mener, at den er den ældste, (idet Navnet kunde tyde paa et nyt Byggesæts Indførelse), og af dem, der holder paa, at den er den yngste. (Med den Motivering, at Nyker Sogn muligvis ikke har hørt med til de oprindelige 14 Sogne, der omtales i

saa svær. Byggematerialet er Kampesten, der er meget løseligt tildannet, og „Cementsten“ (Midtpillen, Portalerne etc).

5 store Vinduer, hvoraf det ene er anbragt i Norddørens Sted, giver Lys ind i Rummet, men grimme som de er, ødelægger de dets oprindelige Helhedsindtryk. En smukt udskaaren Prædikestol fra Begyndelsen af det 17de Aarh. kontrasterer i sin Sirlighed med de ret plumpe Omgivelser.

Nogle Rester af gamle Kalkmalerier er fremdragne og delvis restaurerede. Et bredt Baand dækkende Hvælvingen lige oven over Midtpillen, inddelt i spidsbuede Felter, foroven og forneden begrænset ved Border, danner ligesom i Nylarskirke en Slags Billedkapitæl. I Felterne er der fremstillet Scener af Kristi Lidelseshistorie paa en stjernebesaaet Baggrund; paa Ydermurens indvendige Side ser man lignende Billeder og desuden det bekendte, blødende Lam med Flaget. Disse Malerier er piumpt udførte og kan hverken i Komposition eller Udarbejdelse maale sig med Nylarsmalerierne. Baade Motiverne, Tekniken og Farvevalget (okker, brunrødt og grønliggraat) tyder paa, at disse Billeder ikke har ret mange Aarhundreder bag sig. Over Korbuen ses derimod en meget smuk, sirlig malet Ornamentbord og ovenover Midten af denne en Kristusskikkelse.

Knytlingasaga, hvorfor den Kirke, der blev opført i det nye 15de Sogn, meget vel kunde faa Navnet Ny).

Begge Formodninger maa dog formentlig strande paa den Omstændighed, at Kirkens og Sognets oprindelige Navn (Allehelgens) først ved Reformationstiden synes erstattet med det nuværende, og da har Kirken utvivlsomt staaet der i mindst 3 Hundreder.

Disse Malerier, der stammer fra Aarene omkring 1350, er omhyggeligt gjorte, og man ønsker, at der ra denne Epoke var bevaret mere end denne lille Rest. Indvielseskorset findes paa den nordøstlige Kirkemur, og endelig træffer man Brudstykker af Renaissanceornamenter, Englehoveder, slyngede Baand og Blomster i graa Farve fra Begyndelsen af 17. Aarh. Nykirke er altsaa paa 3 forskellige Tidspunkter bleven forsynet med Kalkmalerier.

Inde i Koret findes ogsaa nogle enkle Border, der ikke er synderlig interessante; i dets nordvestlige Hjørne træffer man Trappeopgangen.

Ligesom i Olskirke gaar Trappen ikke ned til Gulvet men begynder ca. $\frac{3}{4}$ m oven over den nuværende Gulvhøjde; den er meget snæver og vanskelig passabel for Mennesker med en Smule Embonpoint. Kommer man op ad Trappen, befinder man sig ved en Indgang til 2det Stokværk, hvor man genfinder de sædvanlige Spygatter og den svære Midtpille.

5 dybe Huller i denne har bidraget til den Formodning, at Kirken har haft endnu et Stokværk *af Træ*, men det synes, som om dette Træstokværk i dobbel Forstand har hvilet paa et skrøbeligt Grundlag. Den rimeligste Forklaring er den, at disse Huller, i hvilke der endnu sidder Rester af Egestammer, er almindelige Stilladshuller.

Hvorledes Kirken har været afsluttet foroven, vides ikke. At et 3die Stokværk har været projekteret fremgaar tydeligt af den Stentrappe, der fra 2det Stokværk fører opefter, men om dette nogensinde har været fuldført, eller om det har været af Træ eller Sten og atter nedbrudt, dette har Undersøgelserne hidtil ikke kunnet give fyldestgørende Svar paa.

Mod Øst findes en lille Aabning i Muren, der viser sig at føre ind til et lille Rum ovenover Korhvelvingen. Man ser herinde hvorledes Hvelvingen er bygget af flade, kantstillede Stenfliser, og tillige, at det ombyggede Kor ikke er opført paa nøjagtig samme Sted som det oprindelige, idet Aabningen i Kirkemuren sidder ganske skævt for Midten af det nuværende Kortag.

Inden vi forlader Nykirke, maa vi opholde os et Øjeblik i Vaabenhuset. Her findes foruden den enkle men vel proportionerede Portal en korsmærket Gravsten uden Indskrift og 2 Runestensfragmenter, der ved nærmere Eftersyn viser sig at høre sammen.

Denne Runesten, der hører til de yngste paa Bornholm, stammer fra ca. Aar 1125 og har en ikke ringe Lighed med den store Nylarssten. Indskriften tydes af Prof. Wimmer¹⁾ saaledes: „Glom lod rejse denne Sten efter sin Søn Sven — den unge Mand vandt fuldgod Fred — og hans Broder. Den hellige Krist hjælpe de tvende Brødres Sjæl.“

Begge Stenens Stykker har oprindelig været indmuret i Kirkens Vestmur, hvorfra det ene ved et Tilfælde blev draget frem, da Kirken i 1853 slog en vældig Revne; det andet blev udtaget af Muren 1869, efter at Runerne var bleven paavist. Man maa beklage, at disse 2 Stykker, hvoraf det største er vendt paa Hovedet, ikke er opstillet paa en mere passende Maade, hvilket i Betragtning af smukke og velbevarede Indskrift kunde være meget ønskeligt.

Nordvest for Kirken staar Klokketaarnet der er opført af Kampesten og Bindingsværk.

¹⁾ Wimmer: De danske Runemindesmærker III. Pg. 304.

Østerlars Kirke

(St. Laurentius)

— Østerlarsker Sogn, Øster Herred —

H. P. Jacobsen fot.

Fig. 13.

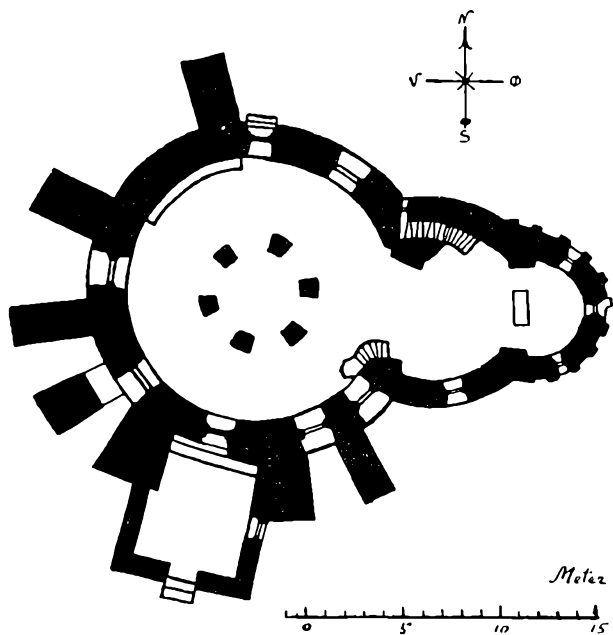
er den største og muligvis bedst kendte af de bornholmske Rundkirker. Den ligger ca. $3\frac{1}{2}$ km fra Kysten og ca. 7 km fra Gudhjem ved Rønne—Gudhjem Landevej paa et Højdedrag med Udsigt over Havet.

Ligesom de i det foregaaende omtalte Kirker bestaar den af Rundbygning, Kor med Apsis mod Øst og Vaabenhus (af nyere Dato) mod Sydvest.

Hovedbygningen er afstivet ved Hjælp af 7 indtil 2 m brede Stræbepiller, der ser meget dekorative ud, men som naturligvis ikke har hørt med til den oprindelige Bygning. Paa Nordsiden findes den gamle meget smukke Indgangsportal, hvis Tympanon er udstyret med et Kors omgivet af stiliserede Akanthusblade udhugget i Relief. Portalen bærer Vidne

om en meget høj Alder og er i dekorativ Henseende den bedste Rundkirkeportal, der findes i Norden.

Som Grundplanen viser er Hovedbygningen meget nær cirkelrund; Korets Plan har oprindeligt været næsten cirkelformet og uden Apsis,¹⁾ hvilket kan ses

Grundplan.

Fig. 14.

oven paa Korhvelvingen, hvor Rester af den oprindelige Mur endnu staar.

Naar den halvrunde Apsis er tilbygget vides ikke, men den er uden Tvivl af ret anseelig Alder; den fremtræder endnu uden Kalkpuds og Hvidtning ud-

¹⁾ Denne Korform genfindes ved flere svenske Rundkirker fra Middelalderen, f. Ex. Hagby, Dimbo, Agnestad o. a.

vending rimeligvis for bedre at præsentere sine indmurede Kalkstens-Pilastre og Tvillingbuer.

Hele Bygningen er iøvrigt opført af Kampesten med Anvendelse af Kalksten ligesom de øvrige Rundkirker, og alle Tagene er spaantækte.

Ca. 2 m under Tagskægget ses Rester af en ringformet, fremspringende Stengesims lige over hvilken

H. P. Jacobsen fot. **Det indre af Østerlarskirke.**

Fig. 15.

Spygatterne fra 3die Stokværk udmunder (ligesom ved Nylarskirke); ovenover disse findes en Række firkantede Huller, hvis Bestemmelse ikke er ganske klar. Dr. Ekhoft¹⁾ formoder, at de har tjent til Fastgørelse af et udvendig paa Kirkemuren anbragt Forsvarsgalleri af Træ, medens Frölen hævder, at denne Formodning er uantagelig, eftersom Hullerne er anbragt i nyere Mur (sandsynligvis fra 17—18 Aarh.)

¹⁾ Befästa Kyrkor. Aarbøger f. nord. Oldk. 1899.

Efter F.s Paastand staar man overfor almindelige Stilladshuller, hvilken Forklaring imidlertid ikke synes mere plausibel.

Af Rundbygningens oprindelige Vinduer er intet tilbage; de nuværende 5 er alle senere indføjede; de 3 Vinduer i Apsis, der ellers ser originale nok ud, er anbragt saa skævt under de udvendige Tvillingbuer, at det vel maa anses for umuligt, at de kan have siddet saaledes fra Begyndelsen.

Inde i Vaabenhuset ser man Rester af den gamle Sydportal, der desværre tildels er dækket af det senere tilbyggede Vaabenhusloft og Panel. Selve Kirkerummet er ca. 13 m i Diam., men er dog meget lidt rummeligt fordi Midtpillen optager en meget stor Plads. Den er ikke massiv som de andre Rundkirker, men hul og danner derved et mindre Rum, der ved 6 rundbuede Aabninger staar i Forbindelse med det større. (Se Fig. 15).

De paa Midtpillen i 1889 opdagede, af Prof. Kornrup delvis restaurerede Kalkmalerier er Kirkens interessanteste Prydelser; de danner et broget Baand umiddelbart over Pillens Buer, men er ligesom lidt tilfældigt anbragt og virker ikke saadan i Fællesskab med Arkitekturen som Nylarsmalerierne, med hvilke de overhovedet paa langt nær kan maale sig. Man savner ogsaa her de pragtfulde Ornamentboder, der i Nylars er af saa stor Virkning og Skønhed. Paa Pillens sydøstlige Side har den gamle Kunstner fremstillet Scener af Kristi Liv, Død og Opstandelse i Felter begrænsede af gothiske Buer og Søjler; paa dens nordøstlige Side ses en Komposition med et Utal af Figurer: Christus dømmer Sjælene. I Midten troner Christus paa 2 Regnbuer mellem Sol og

Maane i en Mandorla, til venstre for denne ses alle de salige Sjæle og til højre de fordømte, der opsluges af et mægtigt Gab, Helvede. Djævle i forskellige Skikkelser optræder som en Slags Retsbetjente, der vejleder de Fortabte til den evige Pine.¹⁾ Foroven Helgener, Apostle og andre hellige Mænd (Fig. 16).

H. P. Jacobsen fot. **Dommedag, Østerlarskirke.**

Fig. 16.

Disse Malerier menes at stamme fra Begyndelsen af 14de Aarh., og selv om der er noget utiltalende, overfladisk ved hele Kompositionen, maa det dog indrømmes, at man her staar overfor et af de ejen-

¹⁾ Samme Motiv genfindes i de sjællandske Kirker: Tudse, Skibby, Hørve, Gislinge og Selsø samt i Sædinge Kirke paa Lolland. Jfr. Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden*. Bd. XIV. Pg. 38 ff.

Man træffer det ogsaa hos Memling og andre flamske Malere fra d. 15. Aarh.

dommeligste Dommedagsbilleder, der er levnet os fra Middelalderen.

Tidligere har baade Rundmuren og Apsiskuplen ligeledes været smykket med Kalkmalerier, men disse var i 1889 saa medtagne, at en Restaurering viste sig umulig.

Det lille Rum indeni Midtpillen, der populært kaldes „Uning“¹⁾ (O: Ovnen) har en Diameter af ca. 4 m og en Højde under Hvælvingen af ca. 5 m. Alle Hvælvingerne er smukt murede. Langsmed den indvendige Nordside af Rundmuren findes Rester af en Stenbænk, der muligvis har løbet hele Hovedbygningen rundt.

Trappeopgangen til de øvre Rum begynder i Korret som Fritrappe og løber i en Højde af knap 1 m ind i den nordlige Rundmur. Det er ikke usandsynligt, at Fritappen er af nyere Dato, og at den oprindelige Trappe ligesom i Ny- og Olskirke har begyndt sit Løb indenfor en lille Aabning oppe paa Muren.

2det Stokværk frembyder ringe særlig Interesse udover den Ejendommelighed, at Hvælvingerne her er sat af utilhugne Kampesten, medens der til de andre Kirkers Bueslag er benyttet kantstillede Kalkstensfliser.

Ad en uregelmæssig Trappe kommer man op til Murkronen, der frembyder stor Lighed med Nylarskirkes. Man genfinder Skyttegangen med det udad hældende Gulv og Spygatterne, men savner den tyde-

¹⁾ Mon denne Benævnelse, der sikkert er meget gammel og hvis Oprindelse vanskelig lader sig forklare, har noget at gøre med de af Olaf Kyrre i Oldtiden indførte Ovne?

lige Markering af Murtinderne. At disse har været tilstede, synes der ikke at herske Tvivl om; men Murværket her er tildels nyt, saa Størrelsen eller Antallet af Tinderne lader sig ikke paavise. Fra Skyttegangen kommer man gennem en lille Aabning til

Ernst Køie fec. Østerlarskirke.

Fig. 17.

en lille Trappe, der fører ind til et ringformet Rum, hvis Gulvflade ligger noget lavere end Skyttegangens. Dette Rum har været Opholdsrum for Skytterne, og det har tillige skullet tjene som et allersidste Tilflugtssted, hvilket man kan se deraf, at Døraabningen har været til at spærre *indefra*. I dette Rums Centrum staar den nederste Del af Udkigstaarnet,

der nu kun tjener som Støtte for Tagkonstruktionen.

Uden for Kirkens Vaabenhus staar en smuktformet, korsmærket Runesten af rødlig Granit, hvis Indskrift af Wimmer¹⁾ tydes saaledes (i Oversættelse): „Tykel rejste Sten(en) efter Broder Torgunnesøn? (Torgøts Søn?). Gid hans Sjæl faa Hvile (Ro, Fred)“.

Stenen menes at være rejst i Aarene omkring 1060.

Vi forlader atter Rundkirkerne. Det sorte Kegle-tag dukker sig ned bag Trækronerne og forsvinder efterhaanden bag Bakkekammen. Vi gaar til vor Dont og lader dem ruge videre over de Hemmeligheder, de endnu gemmer

Der staar smaa Gravstene og hvide Kors rundt om dem paa Kirkegaarden, og Blomster smykker de Afdødes Grave. Rundkirkerne selv staar som kors-tegnede Mindesmærker over henrundne Aarhundreders Kultur, og et beskedent Blad er med disse Linier flettet ind i Historiens Mindekrans.

H. Hjorth.

¹⁾ Wimmer: De danske Runemindesmærker III. Pg. 243.

Billeder fra Bornholms Historie

i Tilknytning til

Middelalderens Kapeller.

Af M. K. ZAHRTMANN.

1. Kilde- og Fiskemarkeder.

Paa det ødeste, mest mennesketomme Sted af Bornholms Vestkyst, bag Hammerens vældige Stenknold, studser den ensomme Vandrer ved pludseligt at se sig staaende foran en sværtbygget Kirkeruin. *Salomons Kapel* nævnes den. Navnet er gammelt, — ingen vier nu til Dags en Kirke til Jødelands magiske Konge. Det findes nævnt allerede 3. Februar 1379, da Lunds Ærkebisp Niels Jenssøn, nogle Dage inden han døde paa sit Slot Hammershus, skænkede i sit Testamente en Sølvske til Kapellet.

Ruinen gemmer over en Gaade, hvis Løndom den ikke let lader sig fravriste. Hvilke var de arbejdsvante Menneskenæver, som byggede Kirken, Stenblok paa Stenblok? hvilke de Menneskebørn, som, Slægt efter Slægt, tren ind gennem dens Portbue for her at synge deres Tro ud imod Bølgebrølet ind over Klippeskærene?

Den spidsbuede Dørhvælving staar her endnu, Glughullet i Gavlen over den skuer ud over Aarhundreders Øde, og gennem det store Vaabenhus skri-der man ind i Kirkesalen. Henved 65 Kvadratmetre ($12 \times 5\frac{1}{3}$ Meter) stor, har denne kunnet rumme omkring 120 Mennesker. Men uden for selve Kapellet med det omliggende Stendige kendes intet Spor efter disses Liv og Død, ingen Hustomter, ingen Grave fra Middelalderen. Mon de ligge gemte dybt under det tætte Dække, som Tidernes Flyvesand har draget over Kystsletten rundt om Kapellet?

Glider Vandreren Øje med undrende Spørgen ud over Egnen, paa Jagt efter Gaadens Løsning, da standser det først ved et stensat Kildevæld inden for Kirkegården. Nogle faa Skridt fra Havet risler her det ferske Vand frem. Til det lægende Vand, hvis Kraft helligedes af den til Underkongen Salomon viede Kirke, kunne Menneskene i from Tro være tyede for at vinde Karskhed for Legem og Sjæl.

Søger Øjet videre ned til Kysten, da ser det imod Syd de flade Klippeskær aabne sig om en snæver Vig af Havet. Her har Naturen dannet en lunt skærmet Havn; Kragkaas kaldes den. Selv under en Vestenstorm finder Vandreren her et styrkende Saltvandsbad i smult Vand. Der ligger en Fiskerbaad eller to i Havnen, fortøjede ved Stenblokke. De forstyrre ikke hans Fred, Fiskerne ere vandrede hjem til deres fjærne Bo. Lang Vej have de til denne trygge Havn. Og — det kan siges for sikkert — som Baadene nu sagte duve her, saaledes laa her ogsaa Fiskerbaade i Kragkaas Havn for fem Tusender Aar siden.

Pludseligt er det, som fik Sandsletten mylrende

Liv. Tue ved Tue tager Form, runder sig, hæver sig. Den runde Kulle hist, sex Metre i Gjennemsnit, er en Hustomt, over hvilken Fiskerhytten har hvælv sig, bygget af lerklinede Stokke og Grenefletninger. Her paa Gulvets flade Stenlag med de ildskørnede Sten rejste sig Menneskers Arne. Hin Tue hist er voxet frem af Affald fra Værkstedet, af Flinteskærver, Flækker, raatkløvede Flintøxer. Da den ældste Stenalderes Fiskerfolk landede paa Bornholm for fem Tusender Aar siden, byggede det Bo paa denne Slette. Det henved en halv Meter tykke Lag af Levninger fra dets daglige Dont, gravet frem under Flyvesandet, siger os, at her boede Fiskerne med deres Hunde, Oxer og Svin gennem Aarhundreder.

Havnen og Kilden bandt dem til dette Sted. Og selv om Stenalderfolket senere flyttede sine Husguder længere ind i Landet for at dyrke dets Agre, helt forladt blev næppe nogen Sinde hverken hin eller denne. Ganske som nu søgte Fiskerne Havnen fra deres fjærne Boliger. Og Ferskvandskilden, der sprang af Klippegrunden med Havet til Nabo, tillagde allerede Hedningefolkets barnlige Tro underfuld Kraft, Guddomsgave til Lægedom.

Gjennem de talrigt fremgravne Minder taler Sandsletten til os om Bornholms første Hedningeslægters Færd ved Kragkaas [E. Vedel: Efterskrift til Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. S. 105—7]. Des sælsommere bliver os dens dystre Tavshed om de kristne Slægter, som flokkedes her om Salomons Kapel.

De hedenske Kilders evigt rislende Kraft kunde den kristne Læres Præster ikke rokke ud af Leje. Saa tog de dem ved et fromt Bedrag, skønt intet i Kristen-

dommen talte om hellige Kilder, med ind i den nye Læres Skygge, som nu den til Mageren Salomon viede Kilde ligger her inden for Kirkegærdet. Men da Ærkebispens af Lund, som ejede Bornholm, en Gang i det fjortende Aarhundrede godkendte Bygningen af det svære og rummelige Salomons Kapel, da maa her foruden Kilden have været en ret stor Menighed. Paa Land findes ikke dens Spor. Stævnedes den da hid udefra, fra Havet?

Søger Øjet fra den døde Kystslette ud over Havet, der møder det Livet i al dets gyngende Rigdom, dets mylrende Kraft. Sejlere glide frem i Flok og Følge, Dampskibe stampe sig Vej mod Vejr og Vand. Folkeslagenes tæt strømmende Handelsvej til og fra Landene omkring Bottenhavet gaar siden Oldtidens Dage gennem Hammervandet. Rastløst ile Flaaderne Hammeren forbi; ingen søger Land her. Hvem søgte da hid og byggede sig dette Gudshus for fem, sex Hundreder Aar siden?

Et Spor af denne Kirkes Menighed, vagt som et sandføget Fodtrin her i Strandkanten, skimtes i det ældste Skrift om Bornholm, Provsten Jens Pederssøn Borringholms Samling af Sognebeskrivelser fra Aar 1624 [Rigsarkivet]. „Der findes“, skriver han, „et stort, øde Kapel ud med Havet, Sankt Salomon, hvor Prædiken holts i fordum Dage, som menes for Fiskerne“. Tør vi bygge herpaa? Landsprovsten selv fæster kun ringe Lid til disse Fiskere, af hvis Hverdags Dont intet Spor fandtes. Kilden nævner han slet ikke.

I Aaret 1624 stod saaledes Salomons Kapel forladt, uden Menighed. Der siges, at Allinge Borgere 1648 drog sig til Nytte, hvad nyttes kunde, Tagtømmer,

Loftsbjælker, Kirkeklokken, som nu kalder Allingeboerne til deres Kirkegang. Siden da har det været en tavs Ruin. For at se dets Menighed myldre frem over Sandsletten maa vi høre, hvad Bornholms andre Kystkapeller fra Middelalderen kunne fortælle os. —

Endnu et andet Kapel paa Bornholm tog en undergørende Kilde i sin Varetægt. *Helligdomskilden*, — enhver Bornholmer véd, at den ligger i Rø Sogn. Helligdommen har Navn efter Kilden, der i Nutidsmenneskers Øjne dog er det mindste af al den Naturens Helligdom, som Rø Klippekyt indrammer. Anderledes for Oldtidens Hedningsjæle: saa stor var dem Kildens Helligdom, at det kristne Præsteskab, da det vilde tilrane sin Kirke dens Forpagtning, maatte vie den til selve Trefoldigheden.

Kilden findes lige i Havstokken; den er en af Vandets Kraft udhulet Jættekedel ved Foden af en over tyve Metre høj, lodret Kystklippe. En Kløft i Klipperne fører ned til den. Højt over den, paa Brinken Nord for den lille Kildesbæk, som søger Udløb gennem Kløften, byggede Middelalderens Præster *Den hellige Trefoldigheds Kapel*. Nu drager Ploven sine Furer hen over dets Sted; men endnu efter Midten af det sidst svundne Aarhundred kendtes her Rester af dets Grundsten. Naar Messesangen i dette Kapel forstummede, vides ikke. Allerede 1624 stod kun nogle Mure af det tilbage. Helligdomsgaarden laa til Rø Kirke; Christoffer i Helligdommit nævnes som Kirkebonde i Rø Sogn 1580 [Lensregnskab i Rigsarkivet]. Til selve Kapellet gav et Kapelbo aarligt en halv Slettedaler [Hübertz: Aktstykker S. 328].

Det i sin katolske Formumning ganske hedenske

Kildemarked, som aarligt fejredes her, kunde langt ned i Tiderne vække en strængt lutherisk Præstemands Forargelse. For saa vidt denne er kommen til Orde paa Prent, skænker den os et Billed af Kildegøglet.

Landsprovsten Jens Pederssøn skriver 1624: „Findes nogle gamle Mure af et Kapel, som i Pavedomet har været dediceret [viet] den hellige Trefoldighed, og have Landsens Indbyggere paa hellige Trefoldigheds Søndag begaaet der megen Superstition [Overtro], idet Præsten til Rø Kirke har holdt Messer der efter pavelig Skik og bekommet stort Offer. Sonden op til fornævnte Kapel er en dyb Dal; (finder) man en Stenhob oplagt med Men(neskehaand, og den) er bred ovenpaa, kaldes et Altere. Man finder mangfoldige Kors med Haar af M(ennesker og) Kvæg indsatte og Klude med adskillige Farver. Østen fra fornævnte Alter findes i Havbredden en hul Rundsten, kaldet en Kilde, til hvilken at (nedkomme) og opstige igjen er meget vanskeligt, saa man m(aa kry)be paa Hænder og Fødder med stor Besværlighed (over) Sten, og Kildevandet af Stranden slaar og; derfor fattes der aldrig Vand udi. Til denne Kilde have de i fordom Dage henrejst at to sig for adskillige Legems Sygdom og Bræk“.^{*)}

Ganske vist synes den ærekære Provst at hævde, at i hans Provstedom er al denne Overtro ganske forsvunden sammen med det store Offer til Røkirkepræsten. Men dette modsiges af det endnu paa hans Tid knejsende Stenalter og af de talrige oprejst staa-

*) De med () indklamrede Ord ere her indsatte, hvor der er Huller i det af Tidens Tand stærkt gnavede Haandskriit.

ende Kors med let forgængelige Offergaver til de Magter, som rugede over Helligdommen, Kilden og Klippeovnene. Selv skildrer han en af disse, den tørre Ovn, saaledes: „Findes et grumt og forfærdeligt Hul, hvilket kaldes her den sorte Oen, og er tør inden, saa man kan gaa derind; nogle ere i den Mening, at det skulde gaa under Jorden hen til Slot-tet [Hammershus] og der ud igjen, som er halvanden Milvejs, men dog ingen har fordristet sig til det at forsøge; thi de, som ville gaa noget langt derind, blive (meget) forskrækkede og holde sig tilbage. Ved Indgangen (til denne Ovn) staar der en Sten, lige som et Lys, en halv Alen høj, og paa den (anden) Side har og staaet lige saadant et Lys; (en Mand) slog det ned med en Aare, og siges, at den, som det gjorde, gik og visnede hen af (Sygdom)“.

Til Rø Kildes Lægedomsaander ofredes de syge Menneskers og Husdyrs afklippede Haar, Klædnings-lapper og lignende. Kunde den syge selv møde frem, toede han sig i Kildevandet, eller ogsaa drak han sig Helsebod til af det. For at virke retteligt skulde Vandet drikkes af et nyfødt Barns Knæskal eller en Elverskaal, en svagt udhulet, femkantet Benplade, der kan rumme saa meget som en Theskefuld. Saa-danne Drikkeskaale findes hyppigt ved Gravning i gamle Fylddynger, saa der synes at maatte være gaaet mange Spædbørn i Løbet. Fylt af Gru ved Tanken paa disse, gik jeg som en arm Thomas med en Elverskaal til en Anatom og fik hos ham Forvisning om, at den foregivne Barneknogle var en Hals-hvirvelplade af et Føl. Dermed forgik den Mystik. Kildegæsterne søgte at købe sig de skjulte Anders Gunst ved at kaste Smaamønt, helst Sølvpenge, som

en Offergave ned i selve Kilden, — og fra dennes Grydebund var det vel nok, at Rø Sognepræst hentedede sit rige Offer.

Kildemarkedet var vore hedenske Forfædres Midsummerfest, som fortsattes frem igjennem de kristne Aarhundreder. Det holdtes Sankt Hans Aften, da Menneskebørn, ofte lang Vejs fra og særligt langt i hine uvejsomme Tider, samledes her ved Rø Kilde. Dette fortæller os en Seddel af Ibsker Sognepræst Hans Dominici: „Anno 1684 Dominica Judica [5. Søndag i Fasten] Stod Boel Lassis Daatter Aabenbare Skriffte for Leyers Maal, og bekjendte hun, at hun blef Voldtagen en Sanct Hans Aften i Birche-Skofven ved Helligdommen. Hun er Jdel fattig og er nu Amme paa Christiansøe“ [Jordebogsregnskab 1685 i Rigsarkivet]. Her have Kildemarkedets Aander drevet deres muntre Spil i den lyse Skærsommernat.

Aar 1669 fik Rø en dygtig Sognepræst i Christen Christensen Lind, som sad i dette Kald lige til sin Død 1714. „Korn og Kærne bliver i Rø Sogn meget opædt og Engene nedtraadte af Folks Vogne og Heste, som Sankt Hans Aften findes ved Kilden“, skrev han 1686. Til at dække denne Skade fandt han det rimeligt, at Pengene, som kastedes i Helligdomskilden, hvor hver landløben Skælm kunde gjøre dem sig nyttig, kom hans Menighed til Fromme. I denne Hensigt havde han 1672 med Amtmand Hans Løvenhielms Samtykke rejst en laaset Fattigblok ved Kilden, for at dens Indhold kunde tilfalde Hælvten Rø Kirke og Hælvten Sognets Fattige. Ti Aar senere havde han med sin Bisps og Landsprovsts Billigelse tillagt Sognedegnen Claus Pedersen Halvdelen af de Fattiges Part, efterdi denne var en fattig, fordreven

Mand fra Bleging, som udi Krigens Tid havde maattet rømme fra Gods og Formue, og efterdi Degnekaldet var meget ringe, ja snart ikke bedre end et Udhus [Bornholmiana, 4. Bind, i Rigsarkivet]. Præsten Linds Fattigblok synes at have været en ret rigt flydende Pengekilde; han havde den Sorg, at de Fattiges Hospital i Rønne, støttet paa gammel Hævd, tiltvang sig en Del af dens Indhold.

At den hellige Trefoldigheds Kapel byggedes just paa dette Sted, skyldtes selvfølgeligt den fra Oldtiden hellige Kilde. Hermed er dog ikke sagt, at ene Kildegæsterne dannede dets Menighed. Her paa Rø Kyst gemme sig under Klipperne et Par Fiskerlejer, Baa-stad og Røstad, ringe og smaa nu, men større i Fortiden. Det vides, at fra dem havdes Overfart til Skaane og Bleging i det syttende Aarhundred. I deres Fiskere har Kapellet rimeligvis haft sin faste Menighed.

Kilden, — ja, nu røber jeg en Hemmelighed: kloge Mænd sige, at der er intet Ferskvandsvæld i Jættegryden. Dette læses ret tydeligt i Landsprovstens Skildring fra 1624; og det gjentages 1806 af Købmand Jochum Ancher Bohn: „Helligdomskilden har jeg fra min Gaard i Svanike en Gang besøgt for circa tyve Aar siden, dog ikke i Kildetiden, men for at bese dens Mærkværdigheder. Kilden er i Strandbredden i en hul Klippe. Den er næsten utilgængelig, Vejen til den er en snever Fodsti igjennem en høj Klippebrink. Jeg kunde intet Kildevæld se i Klippen, derfor sluttede jeg, at Vandet maatte komme af Søen, hvilket Konen, som den Tid boede paa Helligdomsgaarden, siden stadfæstede og sagde, at i Mangel af, at Havet ikke selv kastede Vand i Kilden, maatte hun Sankt Hans Aften øse Vand fra Havet i

Kilden, og for det Arbejde fik hun en Del af den i Kilden faldende Almisse. Ved Stedet paa Klippepynter laa nogle gamle Klæder og Pjalter; disse skulde være henlagte af de syge Kildegæster, som drak af det i Kilden værende Universalvand“ [Fr. Thaarups Papirer, Pakke 17, i Rigsarkivet]. Som i en anden Gryde slaas Vandet i ovenfra, af Havet og Regnen.

Kildemarkedet ebbede ud i Løbet af det attende Aarhundred. Kilden tabte sin Kraft, — saa var Brændevinen kraftigere Universalvand. I 1806 var Rø Sogns Fattigvæsens hele Indtægt af Helligdomsblokken 26 Skilling og i de to følgende Aar 57 og 136 Skilling.

I hine uvejbare Tider laa Rø Kilde langt af Led før de fleste Bornholmere, modsat nu, da Helligdommens kære, usigeligt skønne Klippekystraarligt drager de mange Bornholmere til sig. Den rige Købmand Bohn naaede kun den ene Gang i sit Liv did. Til Brug for dem af sine Børn, der ikke vandt hid til den fjærne Rø Kilde, bød Bornholm da andre Kildevæld frem. Svanikebo havde deres hellige Kilde paa Kysten i *Helligvåg*. Nord paa Lands bød Fiskerlejet Tejn paa sin *Sankt Josefs Kilde*. *Biskopskilde* vældede frem i Nyker Sogn imellem Hasle og Rønne. Nordøst for Aakirkeby kaldtes Engen omkring et stærkt rindende Kildevæld *Hellig Ludse*. Kilden har vel nok i den katholske Tid baaret samme Helgenavn, der klinger skønnere paa Latin: Sancta Lucia. Valfarter fra Omegnen did maa imidlertid være ophørte længe inden 1624, da Engen, omlagt med Kampesten, brugtes som Gravplads for de forstokkede Syndere, som maatte rettes med Sværdet; da hed Kilden Stokkekilde [Provst Jens Pederssøn].

Medens disse Helsebodskilder kun nyttedes af Folk fra deres nærmeste Omegn, samlede midt inde paa Bornholm *Kolde Kilde* i Kongens Alminding hver Sankt Hans Aften det store Kildemarked omkring sit Væld. I Middelalderen kappedes dens Vand i Lægekraft med Helligdomskildens. Landsprovsten véd 1624 at fortælle om den: „Er herhos en Vællekilde, kaldt Kolde Kilde, meget velsmagende Vand, hos hvilken i gamle Dage brugtes stor Superstition [Overtro] og vel endnu under Tiden af Mennisken“. Her samlede gode Kendinge fra alle Landets Kanter; her blussede ungt Venskab og gammelt Fjendskab op. Her afgjorde paa Oldtidskæmpernes Vis de unge Karle fra Vestremarker og Østrelarsker, hvilket Sogn der det Aar skulde bære Sejren hjem; saa drabelig var deres Holmgang, at Blodet flød, og selve Kommandanten maatte (omkring 1760) sende sine Dragoner did for at tøjle deres Kamplyst. Bønderknøsene red Vædderidt over Stok og Sten. Spillekanter mødte frem med Fløjte og Fiol og spillede op til Dans. Smaahandlere falbød Tørklæder, Seler og Baand, Lerskaale, Hvedebrød. Fattige Koner sankede i deres rummelige Kærlingekrus, hvad der faldt af fra de store Gaardmænds Familjemaaltider. Over Kilden var hvælvet en Løvgrotte, og her, som i Rø, kastedes Pengestykker ned i dens Væld.

De i Kolde Kilde samlede Penge gik til Aaker Hospital. Men 1804 var hele Rigdommen kun 24 Skilling; og 1815 var denne Oldtidsskik ikke mere [Rawert og Garlieb: Bornholm, S. 199]. Det livsalige Kildevand var nu kun et Paaskud. „Saavidt Mandeminde rækker, er der nok altid drukket ulige mere Brændevin end Kildevand ved slige Kildesamlinger“,

skrev P. N. Skovgaard 1804. Endnu ind i sidste Fjerdedel af forrige Aarhundred kendtes Brændevinens Kraft, naar Vogntoget paa Hjemvejen fra Kildestævnet rusede af Sted i tøjlesløs Kapkørsel, lig Kong Volmers vildene Jagt, og Enden paa Legen blev, at Feltskæren i Rønne maatte budsendes. Nu tilhøre disse Minder heldigvis et svundet Aarhundred. De maatte tages med her for at fuldstændiggjøre Billedet af de bornholmske Kildemarkeder. Disse findes i øvrigt omtalte af L. de Thurah (Beskrivelse over Bh., S. 32—33) og af Ph. R. Dam (Folkeliv paa Bh., S. 28—31). De veg Pladsen for Dyrskuedagen og Skyttestævnet, der nu samle Bornholmerne til Fest i deres friske, frodige Almindingskov; disse store Fællesstævnens alvorlige Formaål har dæmpet Fortidens sanseløse Tummel omkring Kolde Kilde. —

Højt over Gudhjem, Bornholms største Fiskerby, helt for en Købstad at regne, hævede indtil Aar 1896 *Sankt Annas Kapel* sit Tagspir op imod Himlen. Da forgreb unænsomme Hænder sig paa dets sexhundredaarige Helligdom. Nu staa kun dets nøgne Grundmure tilbage.

De bør fredes. De ere Gudhjems eneste historiske Minde, et stedfast Vidne om, at Byen er ældre end Øens andre Kyststæder, hvis Kirkebygninger alle ere rejste i en senere Tid. Hidop til Sankt Annas Kapel ere Fiskerfamiljerne vandrede, Slægt efter Slægt, Hellig og Søgn, og her ere de blevet stedte til Hvile. Tanken dvæler i Vemod ved disse Mure, hvorfra Salmesangen hævede sig i Tak, naar Havet laa solblankt og fredeligt, i angstfuld Bøn, naar Bølgesprøjtet fæg op om Klipperne.

Efter Sagnet var dette Kapel bygget af en svensk Greve, som i Havsnød ud for denne haarde Kyst lovede Sankt Anna et Kapel, om han frelstes. Sandheden er, at om saa aldrig nogen skibbruden Mand var reddet i Land her, saa vilde Kapellet alligevel have rejst sig. Det var opført omkring Aar 1300 og var omtrent et Hundreenaar senere blevet noget udvidet mod Vest. Dets Mure var af Kampesten og røde Munkesten. Endnu senere var et Vaabenhus blevet bygget paa dets Nordside udenfor den spidsbuede Indgangsdør. Kirkesalen var noget større end Salomons Kapelrum, omtrent 87 Kvadratmetre ($5,2 \times 16,8$ Meter) stor; den havde tre smaa Vinduer mod Nord, fire mod Syd, og under den lige Gavlmur mod Øst stod det gamle, stensatte Alter.

Som Sankt Annas Kapel stod indtil 1896, var det den eneste af Bornholms syv middelalderlige Kapelbygninger, hvilken Nulevende have set fuldt bevaret og i stadig Brug. Om dets Menighed er der ingen Tvivl. Fra den store Fiskerby ved dets Fod kom den hid. Det kunde være drøjt at vinde frem ad de stejle, snevre Fjeldstier, som førte op paa Kapelknolden. Mens i andre Byer hele Husstanden gik sin Kirkegang værdigt paa Rad frem ad Storegaden, maatte den her gaa en efter en; et saadant Følgeskab nævnes derfor i bornholmsk Tale: ad gaa som Gudjemmabona gaa te Kjærkjes.

Fiskerbyens Historie er endnu ældre end Kapellets. Da Kristendommen tog sin Begyndelse i Jødeland, laa her allerede et Fiskerleje eller rettere sagt to, paa Gudhjems og Mælstads Sted Nord og Syd for den Klippeknyst, som her spænder sig frem midt paa Bornholms Nordostkyst. I Læ langs under denne

Kyst gik Oldtidens Søfart gennem Østersøen, og de to Byer laa her paa Fremspring midt ind i Handels-skibenes Vej. At de forstod at kræve ind, hvad dem tilkom, ses af Oldtidsgravene.

Grave fra Jernalderen ligge Side om Side paa Stranden, i Gudhjems Haver, paa Bjerget bag Byen, i Salenes Havbugt, omkring Skærvigene ved Mælstad. De ældste Grave synes at være fattige Fiskergrave. Men Gravgodset blev rigere med Tiden, og fra Aar 800 eller deromkring haves i denne Egn, ved Lovsgaard i Østrelarsker Sogn, Grave med kostelige Jærnvaaaben og Guldsmykker. Jernalderens Stormænd fandt det hyggeligt og hæderligt at blive begravet ved Siden af en Hund eller en Hest. Endnu herligere laa en Høvding, en højætted Husfrue i sin Grav med en Træl eller en Trælkvinde ved sin Side [E. Vedel: Efterskrift til Bornholms Oldtidsminder, S. 148]. Sikkert nok ere rige Skatte hjembragte, ikke blot gennem fredelig Handelsfærd, men tillige paa Vikingetogter, udgaaede fra Skærhavnene ved Mælstad og Gudhjem.

Handelsbyen fra den graa Oldtid sank i Middelalderen ned til at blive Bornholms største Fiskerleje. Gudium var dets Navn, som det stadigt skreves endnu ned til Aarene omkring 1750. Lidet høres der om det. Kun det kan siges, at ned igennem Tiderne byggede her et driftigt Fiskerfolk. To af Lejets Huse skattede som Kapelboer aarligt til Sankt Annas Kapel, det ene en, det andet en halv Daler [1569, Hübertz: Aktstykker, S. 331]. Det havde sin egen Byfoged [1585] og sin Byvang. Endnu 1664 talte Kongen det med blandt Bornholms Købstæder. Men disse Rester

af ældre Tiders Velstand hjalp det kun kummerligt gennem det syttende Aarhundred.

„Til Lausker [Østrelarsker] Sogn hører det Annex Gutium, som under sig har Melstad, begge tvende Fiskerlejer, som gaa til eet Kapel, som ligger yderst paa Strandbakken i Gutium, meget arme Folk begge Steds og saare ringe til Kapellets Færdiggjørelse [Istandsættelse], saa vel som og til Præstens Besoldning“. Det er Landets Provst Jens Pederssøn, som 1624 bærer denne Klage frem.

Saa faldt 1653 den store Byldepest ind over Bornholm, dræbte i halvandet Aar 4895 Bornholmere og bortrev 105 Mennesker som Herrens Høst alene i Gudium og Mælstad. Kongen høstede herefter ikke sine vante Toldsild fra de to Fiskerlejer, og deres Dagværk kunde kun ydes af „de Par, som blev overlevende i forledne Pestis Tid“ [Lensregnskab 1656 i Rigsarkivet]. Da Bornholmerne i Oktober 1662 maatte med Tiendedelen af al deres Formue frikøbe deres Land, som de i December 1658 med Vaaben i Haand havde vristet ud af Svenskernes Aag, gav Gudium og Mælstad hertil 74½ Slettedaler, mens Øens rigeste Mand, Præsten Rasmus Andersen i Vestremarker, skreves for hele 300 Slettedaler. Endda maatte Frederik den Tredje pantsætte det meste af Bornholm; i det store Østrelarsker Sogn skattede ikkun fem Gaarde til Kongen, og fra 10. Februar 1665 til 20. November 1680 var blandt meget andet de to Fiskerlejer givne Fru Regidse Grubbe i Pant, Kristian den Fjerdes brødefulde Svigerdatter, der, hid forvist som Mordstifterske, sad i Rønne 1678—89 og tærede Landets Fedme [Jordebogsregnskaber 1663, 67, 84, i Rigsarkivet].

Friskt Blod gødes ind i Gudiums og Mælstads hensygnende Liv, da talrige Flygtninge fra de tidligere danske Landsdele Skaane og Bleging søgte hid efter den skaanske Krig, der 1675—79 beseglede med Blod deres Hjemstavns svenske Fremtid for stedse. Saa stærk var denne Indstrømning, at den endnu i Dag kendes tydeligt i Gudhjemfolkets Sprog, der i mange Forhold skiller sig ud fra det bornholmske Tungemaal andet Steds paa Øen [J. C. S. Espersens Bornholmske Ordbog 1908].

Med aabne Arme modtoges disse Flygtninge i Danmark. Kong Kristian den Femte gav dem 6. December 1684 Frihed for borgerlig Tynge, i hvilken som helst dansk Købstad de nedsatte sig. I Henhold hertil kendte Østre Herreds Foged Christian Hansen Kalle 1. Avgust 1692 samtlige Blegingsfarer og Skaaninger, som boede i Gudium og Mælstad, fri for de syv Dagværkers Penge, der hidtil var afkrævet dem i Jordebogsregnskabet. Amtsforvalteren Hans Henrik Schor afskrev da i dette denne Afgift for Gudiumboerne, „eftersom de ere alle Skaaninger og Blegingsfarer“; han gjorde kun den Indvending, at Gudium ikke var nogen Købstad. Kongen tog Herredstingets Kendelse til Følge og efterlod 24. April 1694 Gudium Fiskerleje dets aarlige Dagværkspenge 18 Rigsdaler 92 Skilling, mod at Fiskerne, som hidtil, paatog sig alle kongelige Ægter og Travalje med deres Baade over til Fæstningen Kristiansø frit, uden ringeste Betaling [Jordebogsregnskaber 1692, 94].

Vist kunde dette give Gudhjemfiskerne Travalje nok. Til de nøgne Fæstningsklipper maatte alt tilføres udefra: Mennesker, Kvæg, Bygningsemner, lige til selve Jorden. Men som Overfartshavn til den siden

1684 ved Kristian den Femtes „mere end herkuliske Stordaad“ af Østersøen løftede Fæstning Kristiansø vandt Fiskerlejet frem i Velstand. Aar 1737 [Jordbogsregnskab] var Gudium med 52 Husfædre Bornholms største Fiskerleje, dobbelt saa stort som noget af de andre; samtidigt talte Mælstad 10 Husfædre. Gjennem Udvidelser af sin Havn 1872, 83, 98 er nu Gudhjem naaet frem til atter at kunne regnes for en hel Købstad. Den byggede sig Købstadkirke 1893 og lagde Sankt Annas Kapel øde. Hvad dette havde været for Fiskerlejets Slægter, skal dog ikke glemmes, men værnes sammen med dets nedbrudte Rester paa Gudhjem Kirkebakke. —

Sankt Anders' Kapel laa i Ibsker Sogn. Mere vilde ikke vides om det, hvis ikke Amtmand I. C. Urne [Ny kgl. Saml. Kv. 726 b] havde nedskrevet, at dets Murstenslevninger endnu omkring Aar 1700 havde været at se ved Frennegaard. Nu kunne vi dog, lige som ved de foregaaende tre Strandkapeller, søge at danne os et Billed af de Omgivelser, af hvilke det var skudt frem. Ved selve Frennegaard, dens Sagn og dens Historie skal ikke dvæles længe. Den ligger en Kilometer Syd for Svanike, er Ibsker Sogns største Avlsgaard og kom i Middelalderen ind under et Adelsgoods, som var i Færd med at danne sig omkring Maglegaard i Nabsognet Østremarker.

Vende vi den ret højtliggende Frennegaard Rygen og, som fødte Bornholmere altid gjøre, se ud imod Havet, møder vort Blik først en lav flad Strandslette, Frennemark, og fængsles paa denne af tre Bøtsten, Minder om Bronsealderfolkets Færd her for henved tre Tusend Aar siden. Ude imellem Kyst-

skærene aabner en lille Vig, Frennehavn, Fiskerbaade en tryk Tilflugt. Og grave vi i Slettens Grus, findes gemte under det Arnesteder, Affalddynger og Grave fra Stenalderen, Vidnesbyrd om, at Stenalderfolkets ældste Fiskerslægter tog Bo her for fem Tusend Aar tilbage. Ogsaa Jernaldergrave ligge dækkede under Gruset, saaledes at vi kunne sige, at igjennem hele Hedningetiden boede og byggede Fiskere her omkring Frennehavn.

Men af Sankt Anders' Kapels kristne Menighed saas her intet Glimt — lige til Aaret 1893, da Museumsstyrer J. A. Jørgensen ved sine Gravninger fik den til at rejse sig af Frennemark. Under dennes Grus laa Tomterne i en ni Hundred Metre lang Husgade, Side om Side, alle med Husgavlen og Indgangsdøren ud imod Havet; dybe, stensatte Varekældere, indtil $9,4 \times 2,8$ Meter store, Ovmure og andet, som hører en vel indrettet Menneskebolig til, steg paa ny frem af Jordens Skød, og en Tylvt Mønter fra Aarene 1340 til 1475 fortalte, at her havde Mennesker boet i det fjortende og femtende Aarhundred. Stedet, Havnen sige os, at Fiskeriet var deres Livsnæring [E. Vedel: Efterskrift, S. 151].

Ingen kan være blind for den nære Lighed, der findes mellem de Omgivelser, af hvilke Salomons og Sankt Anders' Kapel have rejst sig. Hist Kragkaas Havn, her Frennehavn. Begge Havne Udgangsteder for Bornholms første Fiskerboliger i den ældre Stenalder. Begge lejrede fuldstændigt ens i Forhold til Øens tredive Kilometre lange Nordostkyst, ind under hvis Klipper Handelsskuderne ned igjennem Tiderne søgte Læ for Vestenstormene paa deres Østersøfart. Stævneede Middelalderens Skippere ind under Landet

vestfra, da mødte dem her Salomons Kapel bag Hammerodden; kom de østfra, da hilste dem først Sankt Anders' Kapel bag Svanikepynten. Midt paa denne Kyst kaldte Sankt Annas og den hellige Trefoldigheds Klokke dem til Andagt. Troligvis have Middelalderens Forhold artet sig ens for Salomons og Sankt Anders' Kapel. Grunden til, at endnu ingen Tomter af et middelalderligt Fiskerleje have vist sig hist, turde ene være den, at de der i Klippedalene slumre under en saa tyk Dyne af Flyvesand, at ingen Museumsmand har evnet at løfte den. Ved Sankt Anders' Kapel droges først for en Snes Aar siden Grusdynen af dem. —

Igjennem Middelalderen og endnu i Aaret 1569 nævntes, ene Sankt Nikolai Kirke i Rønne undtagen, alle Bornholms Købstadkirker Kapeller [Hübertz: Aktstykker, S. 336 Svanike, S. 338 Nexø, S. 356 Hasle, S. 358 Allinge]. End videre omtalte Ærkebisp Karl Erikssøn i sit Testamente 1334 det nyligt indrettede Sankt Margretes Kapel paa Borgen Hammershus; han skænkede det ti Mark purt Sølv til Indkøb af Jordegods, som skulde tjene Slotskapellanen til Underhold. Fra disse Kapeller, der enten blev Sognekirker i Købstæderne eller indgik som Dele i større Bygningsværker, ses bort her, hvor kun selvstændige Kapelbygninger uden tillagte Sogne skulle omtales.

Dog kan ikke forbigaas *Jomfru Marias Kapel* hos (iuxta) Sankt Nikolai Kirke i Rønne. Selv om det var nært knyttet til Rønne Sognekirke, synes det dog at have været en Bygning for sig selv. Dets Historie er bedre kendt end de andre katholske Kapellers og

kaster Lys over disses Gaader. Den kan ikke undværes her.

Aar 1330 stifte sex Skippere fra Gripsvold et Jomfru Marias Gilde [Hansisches Urkundenbuch 1, S. 212—215]. 28. Oktober 1378 udsteder Ærkebisp Niels Jenssøn paa Hammershus et Brev om, at da Købmænd fra den pommerske Hansestad Gripsvold (Greifswald), som aarligt besøge Rønne, have der grundet et Broderskab og Gilde til Guds og Jomfru Marias Ære og til de der døde Udlændinges fromme Ihukommelse, saa bevilges dem, at de skulle have bestandigt deres Gilde, Kærter, Ligklæde og andet Ligtøj i Rønne Kirke (in capella Rothna) og der lovligt lade holde, saa ofte de finde det ønskeligt, Sjælemesser over døde Gildebrødre og andre Fremmede. Ligesaa fornyer Ærkebispens sin tidligere givne Tilladelse til, at Gildebrødrene maa købe et Grundstykke i Rønne og derpaa bygge et Herberg til deres Møder og Gæstebud, som de maa holde, saa ofte dem lyster; og denne Gildets Grund og Bygning fritager han for al Skyld og Skat til ham og til følgende Ærkebisper. Indbyrdes Ordtrætte kunne Brødrene bilægge selv; kun grove Formastelser ifalde Bøder til Ærkebispens Foged. Strander en Gildebroder i Rønne Havn, kan Gildet lovligt bjerge Godset for ham uden Vragafgift til Fogeden. Ellers findes Ærkebispens Vragret sammen med Bjergelønnen sat til en Tredjedel eller endog en Halvdel af det bjergede Gods (1434).

Disse vidtgaende Friheder indskrænkes kun lidet af den følgende Ærkebisp Mogens, som 24. Juni 1380 i Gripsvold paalægger Gildet at betale hvert Aars Mikkelsdag en Hvid i stralsundsk eller lybsk Mønt i Afgift af den nævnte, endnu ubebyggede Grund og

i øvrigt begrænser dets Friheder ved at fastsætte, at de ikke maa gribe ind i Borgerformandens (rectoris plebani) Rettigheder.

Disse to Breve stadfæstes 11. Oktober 1412 af Ærkebisp Peder Kruse i Rønne i Nærværelse af de gripsvoldiske Købmænd, som pleje at besøge Byen med deres Varer under Sildefangsttiden. Som Grund til Fornyelsen nævner han den Nytte og Fordel, som kan drages heraf „for Os og Vor By Rønne og hele Vort Land Bornholm“; og han udvider Fritagelsen for Vragafgift til at gælde for alle Gripsvoldernes Skibbrud under hele Bornholm.

Gripsvoldernes Kapel synes først nyligt fuldført i Aaret 1434, da Ærkebisp Peder Lykke sammen med sexten Bisper 10. Juli paa Fredsmødet i Vordingborg udsteder et Afladsbrev til det. Dette Brev giver et tro Billed af det brogede katholske Andagtsliv, som udfoldede sig i slige Kapeller. Jomfru Marias Kapel hos Sankt Nikolai Kirke i Rønne, i hvilket de tyske Gildesbrødre fra Gripsvold lader fejre Messer, Bønner eller Aartider paa dertil bestemte Dage for alle heden-gangne Troendes Sjæle af nævnte Gilde, ønsker Ærke-bispen besøgt med sømmelig Andagt og Ærefrygt og æret af Kristi Troende. Alle angergivne Skriftebørn, som søge dette Kapel for Andagts, Bønners eller Præ-dikens Skyld, eller som der paahøre Messer, Bønner eller anden Gudstjeneste, eller som støtte Kapellets Bygning eller nævnte Gilde med egne eller indsam-lede Gaver i Guld, Sølv, Korn, Varer, Lys, Prydelser, Bøger eller andet til Kapellets eller Gildets Tarv, eller som fromt tilbede Kristi Legem med Knæfald un-der Højmesser, naar det løftes i nævnte Kapel, eller som der bodfærdigt mindes Kristi Lidelses Bitterhed,

knælende foran Krucifixet, eller som foran Billedet af den hellige Jomfru Maria tre Gange fremsige Englenes Hilsen eller andre fromme Taler, eller som under Knæbøjning sænke deres Hoveder til Jesu Kristi og hans Moder Marias Ære, naar deres hellige Navne fremsynges eller udsiges i Kapellet, eller som der bivaane Dødes, særligt Gildebrødres Ligfærd og Jordlæggelse, eller som fromt paakalde Gud for Vor og Vore Kirkers og hele Kristenhedens Velfærd og Fred, dem alle tildeler Vi, Ærkebisen med de sexten Bisper, fyrretyve Dages Syndsforladelse for hver Gang, de bodfærdigt gjøre noget af dette.

Da Gripsvolderne søge Byrge Gunnarssøn om Stadfæstelse og Udvidelse af deres Frihedsbreve, idet de nu hyppigere end forhen færdes paa Bornholm med deres Varer og have flere Boder der, paalægger denne myndige Ærkebisp dem 7. September 1499, at hver enkelt af dem har at svare ham som Landets Herre aarligt en god Hvid i lybsk Mønt af deres Hus i Rønne. „Dette tillægger Vi af sær Naade, at naar Sildefangsten er til Ende og Øxenslagtningen fuldført ved Mikkelssdagstide, maa, naar først Tolden til Os efter Sædvane er betalt, Vore Fogeder ikke hindre Købmændene og Skipperne i strax at afsejle til deres Hjemsteder, dog Vore og Vore Undersaatters Rettigheder, som ere givne i deres Privilegier, efter gammel Sædvane ukrænkede og særligt deres 6. Juli 1499 nygivne Friheder uskadte. Og forbyder Vi Vore Fogeder at betyngte nævnte Købmænd ud over deres Privilegier“. [C. Gesterding: Geschichte der Stadt Greifswald. Erste Fortsetzung. S. 53—61].

Da Danmarks Konge havde overdraget Lybek Styrelsen af Bornholm som midlertidigt Pant 1525—76,

maatte de andre Hansestæder rejse gjentagne Klage-
maal over de lybske Fogeders haardhændede Indgreb
i deres hævdvundne Friheder. Saaledes skrev Raa-
det i Kolberg 1545 til det lybske Raad, at siden Øen
kom under Lybeks Styre, opkrævedes der en uvant
høj Told af Varer. Samme Aar klagede Danzigs Raad
til Kong Kristian den Tredje over den lybske Fogeds
havesyge Voldsfærd ved et Vrag [Hübertz: Aktstykker,
S. 141, 158]. En halv Snes Aar senere vidnede en
af de bornholmske Brødre i Gripsvold, Jochen Sti-
lowen, som havde handlet i Rønne i 33 Aar, at grips-
voldiske Købmænd i umindelige Tider havde fisket
under Bornholm med deres egne Folk og Garn og
derfor givet fire Ol Sild af hver Baad, og at de sam-
tidigt Sommeren over indtil Mortensdag havde hand-
let med Borgere og Bønder over hele Landet og
uhindret redet rundt paa dette for at indkræve deres
Betaling, imod at de Købmænd, som havde Bord og
Seng paa Landjorden, ydede Fogeden en Tønde Øl,
men at Fiskeriet i de sidste fire Aar var blevet ind-
skrænket, navnlig ved den Bestemmelse, at Købmæn-
dene ikke maatte baade handle og fiske. Til deres
Kapel i Rønne havde Gripsvolderne aarligt medført
deres egne Præster til Opbyggelse og Belæring for
Folket; men samme Kapel var nyligt frataget dem,
i det Skaanes Biskop Niels Palladius (Plade) paa sin
Visitationsrejse havde forordnet det til Skole [Gester-
ding, S. 19].

Senere høres intet til Jomfru Marias Kapel. Det
tilhørte den katholske Tid, og den nye Troslære havde
ikke Brug for det. Umuligt er det ikke, at det er
indgaaet paa en eller anden Maade i den 1550 gjen-
opstandne Latinskole i Rønne. Kun er dette vanskeligt

at rime sammen med, at Ærkebisp Byrge Gunnars-søn 23. August 1512 lovede Bornholmerne at lade opbygge et Hus til en Skole og en Skolemester i Rønne, at denne Skole derefter holdtes i Gang i flere Aar, og at Biskop Frans Vormordsen 23. Maj 1550 kaldte den til Live paa ny, selv om det ved Vormord-sens Død det følgende Aar vel nok tilfaldt hans Efterfølger Niels Plade at sætte Skolen i Gang [Bornholm-ske Samlinger, 7. Bind, S. 56, 60]. Taler den gamle Købmand sandt, har de gripsvoldiske Gildebrødres Kapel ligget paa Kirkepladsen i Rønne som Kirkens Gjenbo mod Nord. Den paaapegede Uoverensstem-melse vil længere fremme blive søgt fjærnet.

Disse Kalendebrødre havde flyttet et Stykke Grips-vold ind i Rønne. Paa lignende Vis knyttedes en anden pommersk Hansestad til Nexø, i det Købmænd fra Kolberg sluttede sig sammen i et Gilde her. Eget Kapel naaede de ikke at bygge; men i Nexø Kirke stiftede de et Len, hvorved maa forstaas, at deres Gilde sikrede sig en særlig Messetjeneste ved Skænk af Gods til et Alter i Kirken. Dette findes først om-talt 1545 og synes da ophørt; men endnu den Gang havde Kolbergerne fra gammel Tid toldfri Handel og Vandel i Nexø og kunde tage Bolig i Land mod at yde Slotsiøgeden aarligt en Tønde Øl eller Mel. Til Gjengæld nød bornholmske Skippere, der fór paa Kolberg, den samme Toldfrihed i denne By [Hübertz: Aktstykker, S. 144, 145]. —

Vende vi nu tilbage til de fire Strandkapeller, der ligge paa Rad langs Bornholms Nordostkyst, falder det naturligt at se dem som én Gruppe for sig. Strax deres Leje yderst ud imod Havet synes at sige os,

at de ere byggede for Gæster fra Havet, Fiskere og Sejlingsmænd. Af det lidet, der vides sikkert om dem, strider intet imod dette Syn. Ganske vist have to af disse Kapeller taget hvert sin Helsebodskilde i Forpagtning fra Hedenskabet; men næppe noget Steds byggedes et Stenkapel ene for en enkelt Aarsdags flygtige Kildegæster. De stærkest søgte Valfartskilder, Kolde Kilde midt paa Bornholm, Helene Kilde paa Sjælland, vandt aldrig noget Kapel. Der staar da endnu tilbage at se, om Middelalderens Fiskerliv paa Bornholms Strande rørte sig saa frodigt og stærkt, at det kunde fylde disse fire Kapeller.

Mens Bornholms store Oldgransker, Amtmand Emil Vedel 1868—96 drog som en kostelig Gave Landets Historie i Hedenold frem af dets egen Jord, maatte han ideligt undrende spørge: Hvorledes er al denne Rigdom havnet her, i Bornholms Skød? Mægtige Flintøxer, prægtige Bronsedolke, vægtige Jærnvaaben, tunge Guldskatte, herlige Smykker af Rav, Mosaikperler og ædle Metaller, alt maatte være ført hid ude fra. Hvad havde vel Bornholm givet i Bytte? Naturen har ødslet sin rige Skønhed paa dette Land, — men den har først vort Slægtled sat i Penge. Med al anden Rigdom var Naturen her karrig. Lidt Agerbrug, lidt Pottemageri, lidt Skovhugst og Jagt gav Oldtidsfolket kun smaa Bytteskillinger.

Hvor Landet nægtede sine Børn Rigdomme, bragte Vandet dem sine. Altid, fra Øens første Bebyggelse, vendte Bornholmerne Ansigtet ud imod Havet. Endnu samles de aldrig i Klynge til deres Aftensnak paa Fiskerbakken; de staa paa Rad, saa hver af dem har Havet frit for Øje. Fiskeri, Sælhundejagt, Edderdun-

høst, Søfart, Vikingetogt var Oldtidens Rigdomskilder for Bornholm.

Under Bornholm kryssedes Oldtidens to tæt befærdede Handelsveje i Østersøen, den ene fra Pommerens Flodmundinger nordover til Bottenhavets Kystlande, den anden fra Ruslands Floder vestpaa til Hedeby ved Sliens Munding. Herigjennem blev Øen Mødestedet for hele Østersøhandelen. At dens driftige Skippere forstod at hævde sig rig Vinding paa begge disse Havets Landeveje, godtgjøre talrige Fund af store Møntskatte, nedgemte i Jorden under Ufredsdage i det sjette og det tiende Aarhundred [E. Vedel: Bornholms Oltidsminder, S. 196].

Sit vante Sømandsliv fortsatte Bornholmeren ind igjennem Middelalderen. Ved Aar 1075 nævner Adam af Bremen Bornholm Danmarks videst kendte Havn, en sikker Ankerplads for de Hedninger, som sejle paa Rusland. Knytlingesaga kalder endnu ved Aar 1200 Bornholm et stort Rige; og ved denne Tid nævner Slesvig Stadret blandt de der bosatte fremmede Købmænd særskilt Bornholmere. Siden hen tilrev den lange Række Hansestæder langs Østersøens Sydkyst sig Handelen; men ogsaa deres Vej gik gjennem de bornholmske Farvande, særligt gjennem Hammervandet op til Gulland. Og i Efteraarsmaanederne strømmede Hansestædernes Købmandsskuder sammen om Bornholm for her at opkøbe Havets Høst og bragte et Pust af Evropeas Storhandelsliv til den fjærne Ø.

Havet glemte Bornholmerne aldrig. I Skattebreve, som i et fra 1543, nævnes gaardløse Bøndermænd: Pebersvende [som drev Kramhandel], Gaardmænd [Indsiddere under en Gaard] og Tjenestedrenge, som have Kornsæd og pleje at bruge Fiskeri. Disse Navne

passe ganske til Forholdene paa Bornholm, hvis Bønder jævnligt laa paa Søen i deres Baade. Tømmeret til disse huggedes i Gaardens egen Skov eller i Almindingen. Alene for kort Tømmer, som Bønderne hentede fra Almindingskoven til deres Fartøjer, tog Slotsfogeden i de sytten Aar 1526—42 hele 5 Læster 6 Lispund 4 Pund Smør ind i Afgift [Hübertz: Aktstykker, S. 124]. Paa egen Skude førte Bonden selv sine Heste og Øxen og sine Fiske til Salg i Skaane eller i Pommern. „Her sejle Frimændsbønder paa alle Have og fiske; her vil hver Bonde sejle, saa snart han kan bringe to Tønder Torsk eller lignende Vare til Salg“, klagede Slotsfogeden 1553; „og forøder han derved dobbelt op, hvad han vinder ind, og forsømmer sin Ager og sit Kvæg, i Stedet for at han burde lade Bymændene købslaa“ [Hübertz, S. 193, 197].

Ikke én Gang om Aaret, men jævnt ad laa de bornholmske Bønder paa Havet. Dette fremgaar klart af, at den lybske Slotsfoged paa Hammershus søgte at holde dem til deres Gaardbrug i Land ved at indkræve af dem én Tønde Øl, Mel eller Brød i Told for hver Baadfart; at dette var Bornholmerne en ganske utaalelig Byrde, hvilken de kun vilde bære én Gang om Aaret lige som alle andre sejlene Købmænd; samt at Kong Kristian den Tredje 1553 gav dem Medhold heri. Endnu kan tilføjes, at Nexø Borgere 1556 mente sig haardt forurettede ved denne Bondehandel og tog med Magt Baaden fra en Bonde, som var faret til Søs i Paasken. Endnu 1571 tilstedes det Landets Bønder frit selv at skibe deres Opdræt til Salg i Danmark. [Hübertz, S. 196, 208, 259, 264, 324].

Alt giver os et Billed af den søvante bornholmske Bonde. Han var sin egen Mand, baade til

Lands og til Vands. Sølivet udvidede hans Synskres, gjorde ham stovt og snarraadig og øgede hans stærke Selvfølelse. Han blev Mand for at ride en Storm af, ogsaa paa Landjorden. Ikke for intet blev Espersens Vise om Sjøkarijn, der trods Bondelandets mange dragende Minder daante livæl vil byta sit raske Liv til Søs bort for dette, Bornholmernes Folkesang omkring Aaret 1850 [J. C. S. Espersen: Bornholmsk Ord-bog, S. 156c].

Aaret rundt, fra Paaske til Allehelgen, har der saaledes i Middelalderen været travl Færdsel fra og til alle de smaa Skærhavne, fra Kragkaas og Frennehav, af Landets Bønder, som ved Hjemkomsten have takket Sankt Salomon og Hellig Anders for gæv Sejlad og godt Købmandsskab, inden de hastede hjem til deres Gaarde. Og i to Maaneder af Aaret, fra September til ind i November, har her været Trængsel.

Hansestædernes store Fiskemarkeder i Østersøen strakte sig i en Bue fra Amager langs den skaanske Kyst til Bornholm. Paa de meklenborgske, pommerke og prøjsiske Stæders Pinsemødc i Stralsund 20. Maj 1442 enedes disse til deres Handels Fremme om, at ingen tysk Hanseborger med Skib og Gods maatte ligge og fiske, salte og købe Sild uden for Stædernes Fed, Lejer og Grundstykker, nemlig saaledes som det var Sædvane fra gammel Tid, disse efterskrevne Lejer: Falsterbo, Skanør, Albuen [Malmø], Dragør, Trelleborg, Ystad, Simreshavn og Bornholm; at den, som hentede Sild andet Steds, skulde straffes med Tab af de nedsaltede Sild og Pengebøde; og at ingen Kræmmer, Bager, Skomager, Skræder eller Haandværker og ingen Fisker fra Hansestæderne, som drev sin Næring paa dansk Grund, maatte salte til sig

mere end en halv Læst Sild ved sin Bod [Hanse-recesse, II, 2. S. 506, 532]. Her haves de otte Markedspladser nævnte paa Rad. Mens de skaanske Kyst-lejer tælle hvert for sig, regnes hele Bornholm for ét Fiskerleje, troligvis fordi Fiskeriet dreves her fra hver en lille Skærhavn langs den hele Kyst. Hid førte Øresunds og Østresalts Sildestimer i Efteraars-maanederne Menneskestimen med sig.

Hvad Middelalderens Brevskaber iøvrigt fortælle om Bornholm som Hansestædernes Fiskemarked, er ikke helt lidt, om end ret broget og tilfældigt. En Ting slaa de fast: Bornholm mod Øst var særligt de østlige Hansestæders Handelsplads. I Sundlejerne mod Vest førte Lybekkerne det store Ord; ved Falsterbo byggede de deres Mariekirke, nu det lille Fiskerlejes store Sognekirke, og endnu Kong Kristian den Fjerde maatte, for at knuse deres overmodige Domsmyndighed paa dansk Grund, byde sin Lensmand paa Malmøhus at drage til Falsterbo og der nedbrænde den lybske Skarpretters Hus til Grunden. Paa Bornholm traadte de præjsiske Stæder, Danzig, Elbing, Brunsberg, Königsberg i Forgrunden paa tilsvarende Vis. Samlede, med de tyske Ridderes Hærmester i Marienburg som Styrer af deres Fællessager, dannede de i Øst en lignende Magt, som Lybek i den vestlige Del af Østersøen. For dem var Bornholm det udbytterige Fiske- og Handelsmarked, mens Lybek nærmest kun udbyttede Øen ved Plyndring og Brandskatning.

Naar det siges 1346, at Ølands Fiskere drage til Bornholm paa Sildefangst [Suhm: Historie af Danmark, 13, S. 132], er dette et Tegn paa, at her laa allerede da Hansestædernes østligste Fiskemarked.

Talrige Fiskere fra Bleging og Skaane laa i Høsten 1562 paa Sildefiskeri ud for Nexø [Hübertz. S. 281]. I Ærkebispens fede Regnskab for Bornholm 1345 staa fremmeligt de tre Indtægtskilder: Sildefangst, Silde-salteri og Fiskeri [Suhm]. 1379, 3. Februar, nævnes, at Ærkebisp Niels Jenssøn nyligt har ladet sin Foged bygge hele sex Boder i Havnelejet Listed (Lysta); de give sex Mark Sølv i aarlig Leje, og han pant-sætter dem for 40 Mark Sølv til Fogeden Johannes U [Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder, S. 150]. Danzig klager 1375 og sammen med Elbing atter 1395 over Tiende, der tages af Sildefangsten paa Bornholm. De prøjsiske Stæder klage 1405 over, at Ærkebispens forbyder Saltudførsel, 1411 over hans Indgreb i deres gamle Friheder, 1414, 17 og 29 over utilbørlig Toldopkrævning paa Bornholm [H. Hildebrand: Sveriges Medeltid, I, 2, S. 665. — C. G. Styffe: Skandinaviens historia, 2, S. 4. — Hanserecesse, I, 5, S. 179. I, 6, S. 25, 122, 382. II, 1, S. 281, 284].

1379 ligge tretten prøjsiske Skibe paa Sildefangst ved Bornholm, 1392 nævnes Skibe fra Danzig, Elbing og Königsberg [Hildebrand, I, 2, S. 665]. Paa Stædernes Møde i Lybek 1386, 1. April, tales om at forhandle med Kong Olaf af Danmark om at overføre paa hele den skaanske Sildehandel den bornholmske Brug at maale Sildene i Baljer [Ordet Balje bruges endnu paa Bornholm om et aabent Stavekar uden Laag]; tillige ønskes afskaffet de smaamaskede Sildegarn, som volde Fangsten stor Skade. 1434 og paa Mødet i Marienburg 1447, 25. Juli, fastslaa Hansestæderne, at Silden fra de skaanske Lejer skal saltes med tre Spiler, den fra Bornholm og de tyske Kystlejer med to Spiler Salt. 1392 forbyde de prøjsiske

Stæder Indførsel af Sild, saltet med det daarlige Salt, som falbydes paa Bornholm; og 1410, 27. Februar, paatale de lige over for Stettins Saltkræmmere, at ingen tysk Købmand burde falbyde en anden saa slet Salt, som det der sælges paa Bornholm, en saa ussel Vare, at dens Bortførsel fra Øen maatte forbydes [Hanserecesse, I, 2, S. 380. II, 1, S. 208, 3, S. 190, 229. I, 5, S. 530. — Hildebrand, I, 2, S. 665].

I Juni 1378 klage to Brødre van Hagen til Raadet i Lybek over, at dem nægtes deres Ret af de prøjsiske Stæder, som med Vold og Uret have ladet deres Broder Vredebern van Hagen og hans Folk halshugge paa Bornholm. 1411 klager Danzig over Mangel paa Soldknægte, da disse flygte fra deres Fane og sejle til Bornholm i Handelsskuderne; det følgende Aar vedtages, at paagrebne Knægte, som ere løbne med mindre end en halv Marks Sold, skulle hudstryges, de, som ere undvegne med mere end den halve Mark, straffes paa deres Hals. Et stort Hansemøde i Rostok 20. Maj 1417 paalægger sine Sendemænd til Kongen af Danmark at tale om de prøjsiske Stæders Fed [afgrænsede Strandmarker] og den utilbørlige Told paa Bornholm [Hanserecesse I, 3, S. 96—97. 6, S. 38, 47, 382].

Den Krig, som Dronning Margrete maatte føre med Albrekt af Meklenborg om Sverigs Krone, bar Ufredstid ind over Bornholms fredelige Fiskemarked. Under Paaskud af at føre Levnedsmidler til det indsluttede Stokholm udrustede Fetaljebrodrerne deres Flaader i Rostok og Vismar og gik fra disse Havne ud paa Søøvertogter i Østersøen. Bornholm og de rigt lastede Købmandsskuder der laa nærmest for. Paa sit Togt fra 15. Avgust til 8. September 1391

gjorde Hertug Johan den yngre af Meklenborg Landgang paa Bornholm og røvede og brandskattede der. Rostokskipperen Klavs Schild og hans Bande plyndrede 27. December 1392 Danzigs Skibe ved Øen for sex Læster Sild og anden Vare. 1393 kom Hertugen igjen og tingede sig en Løsesum af Bornholm. Allerede 1392 krævede de tyske Ridderes Hærmester Dækning hos de meklenborgske Stæder for de Tab, som Brunsbergs Købmænd havde lidt ved Hertugens første Overfald, mens de laa ved Allinge (Aland) paa Bornholm at fange og salte Sild efter gammel Sædvane; ogsaa Stæderne Danzig og Elbing led Skade ved Allinge. Efter Hertugens andet Plyndringstogt opgjordes paa Hansemødet i Lybek 1394, 3. Marts, alene Danzigborgernes Tab ved disse til Lands paa Bornholm til 7314½ prøjsisk Mark og 17½ Læst Sild og til Vands ved Bornholm til 9470 pr. M. og 211 L. Sild [Mecklenburg. Urkundenbuch 22. Nr. 12332, 12353, 12507. — Hanserecesse I, 4, S. 58, 582. 8, S. 622].

Disse Ufredstider søgte Bornholms Herre, Ærkebiskop Jakob Gerdssøn af Lund, at drage ogsaa sig til Nytte, især ved at udvide sin Vragret over alle Grænser. I November 1393 strandede Skipperen Arnold Duker fra Elbing paa Bornholm. Ærkebispens Hovedsmand Kuneke Isernvord førte hele hans Ladning Klæde, 8396½ Nobel værd, ind paa Hammershus. En anden Gang maatte en Skipper se Fogeden Tue Nielssøn tage alt hans Gods, af 3521 Noblers Værd, i sin Varetægt. For at stille de prøjsiske Stæders Klager maatte Ærkebispens sende sin Foged paa Bornholm, Povl Degn, til Marienburg og tilbagegive dem et Skib, som han af en kedelig Fejltagelse havde

gjort sig til Herre over [C. G. Styffe: Skandinaviens historia, 2, S. 61—62]. Af Arnold Dukers Ladning tilhørte en Del selve den tyske Hærmester. Skønt Ærkebisen kaldte alle Helgener til Vidner paa, at han kun havde bjerget Klæde til 1000 Noblers Værd, maatte han dog 1398, 29. Avgust, indgaa paa at betale det med 1000 Nobler aarligt i fem Aar. Endda fik han ikke Skylden afgjort inden sin Død 1410. Hærmesteren søgte 1411, 14. Avgust, Hjælp hos Kong Erik af Pommern til at faa den nye Ærkebisp til at betale de præjsiske Stæder, hvad hans Forgænger efter sit Brev var dem skyldig [Hanserecesse I, 4, S. 160, 230. 6, S. 25. — Hübertz, S. 3—6, 8—10]. For Resten var det ogsaa 1405 galt fat med en Ladning Klæde, som for nyligt var blevet bjerget paa Bornholm [Hanserecesse I, 5, S. 183]. En senere Ærkebisp Peder Lykke fór med mindre Lempe; Sankt Hansdag 1429 tog hans Mænd Skipper Herman Wernerssøn fra Danzig til Fange, skød ham ned og førte hans Skib og Gods til Ærkebispens Borg Aarhus, hvor det deltes mellem dem og deres Herre [Hanserecesse II, 1, S. 283]. Endnu 1492 maatte Danzig klage til Kong Hans over, at dens Borgeres bjergede Gods blev holdt tilbage paa Bornholm; Kongen lod deres Klage gaa videre til Ærkebiskop Jens Brostrup, da, som Kongen skrev, „Landet ikke tilligger Os, men ham“ [Hanserecesse, III, 3, S. 56, 57].

For at ave Fetaljebrødrene paatænkte Dronning Margrete at bygge en fast Borg paa Ertholmene [Kristiansø]; og da det, rimeligvis i Sommeren 1397, rygtedes i Marienburg, at hun havde Tømmer og alt Redskab samlet til at føre did, saas heri en varig Trusel mod de præjsiske Stæders Handel paa Bornholm.

Ertholmsslottet blev ikke bygget, og den Ufredsdjævel, som Sørøverne havde sluppet løs i Østersøen, vedblev at huser over og ved Bornholm i det meste af halvandet Hundred Aar. 1409 optegnede Königsbergs Købmænd deres Tab af Skibe, Tovværk, Salt og andet ved Svanike og Aarsdale (Osdael), begge liggende indenfor halvanden Kilometers Afstand fra Lejet ved Frennehavn og Sankt Anders's Kapel her. Under Kong Eriks Krig med Hansestæderne mældte Hærmesteren i Marienburg 1427, 16. April, om, at Flaaden fra Rostok og Vismar havde brandskattet Bornholm for 10000 lødige Mark, 10 Læster Smør og 10 Læster Sild og samtidigt plyndret et Skib, som tilhørte Raadet i Danzig. Det følgende Aar advaredes 24. Juni den fra Flandern hjemvendende Købmandsflaade mod Fetaljebrødrene, som laa stærke ved Bornholm og lurede paa den; og 10. Juli mældte Herman Westval og fire andre Flaadeførere hjem til Raadet i Lybek, hvorledes de sammen med Stralsunder- og Hamborgerskibe var sejlede fra det af dem indespærrede København for at skaffe Fødevarer til Flaaden, havde afbrændt Hælvten af Bornholm og brandskattet Resten af Øen for 500 Køer, 100 Øxen, 600 Lam og 6 Læster Smør, hvilket gav dem fuld Ladning. 1442, 7. Maj, advaredes Stralsund om Sørøvere mellem Øland og Bornholm; og 1454, i Juni, tog Sørøveren Zenkepül et rigtladet Skib og dræbte nogle af Mandskabet, af hvilke to begravedes i Nexø. 1455, 2. Marts, enedes de livlandske Stæder om at yde Lybek Pundtold, saafremt det kunde sikre dem imod, at deres Varer, som hidtil sket, forsvandt paa Bornholm. I Sommeren 1460 holdt Danzig tre Orlogsskibe liggende under Nexø, skønt Lybekkerne helst

saa „de lybske Strømme“ fri for dem. [Hanserecesse I, 4, S. 589. 8, S. 134, 222. II, 2, S. 503. 4, S. 239. 5, S. 10. — Svenskt Diplomatarium, 2, S. 345—46. — Codex diplom. Lubecensis 7, Nr. 191].

Sidst i Aarhundredet er det atter Danzig, hvis Borgere klage over deres store Tab under Bornholm i Kong Hans's Regeringstid, og hvis Raad 1494, 14. Juli, kræver Godtgjørelse for Gods af 14924 Marks Værd, som Kongens Kapitajn Jakob von Huninghusen tre Aar tidligere havde røvet under Bornholm, og for andet Gods af 12767 Marks Værd, som var strandet paa denne Ø. 1509, 31. Avgust, udsendte Lybek en Krigsflaade under Herman Mesmans Anførsel til Sverige og gav den Ordre til ikke at skaane Bornholm og til at plyndre alt Kirkens Gods; der nævnes, at Øen dette Aar maatte udlove 8000 Mark Sølv i Brandskat. Det følgende Aar 1510 førte Klavs Hermelingk en stor lybsk-stralsundsk Flaade paa 30 Skibe med 7000 Knægte om Bord mod Bornholm og landede her 11. Juli. Ærkebispens Mænd samlede Almuen til at hindre Landgangen; den værgede sig med haard Haand, sloges en lang Stund med Mandtab paa begge Sider, men maatte vige for Fjendens Overmagt, og Ærkebispens Foged trak sig tilbage til Hammershus. Fjenden begyndte strax at hærje og brænde. Da stak en Mand sin Hat op; Fjenden gjorde ligesaa; men da nu Manden gik Lybekkerne i Møde, skar de hans Mund op til begge Øren og stak ham igjennem med ti Lurangler [Spyd]; og de havde over 40 Skærmbrækkere [Kanoner] og mange andre Bøsser og Skerpentiner med sig i Land [Ærkebisp Byrge Gunnars søns Mæding til Kong Hans, Lund, 1510, 15. Juli]. Den næste Dag, 12. Juli, gjorde Lybekkerne sig til

Herrer over hele Øen og tvang med Trusel om Mord og Brand Bornholmerne til at yde 8000 Lod Sølv; heraf udrededes Halvdelen strax til de lybske Knægte og endnu 1200 Lod til det lybske Raad, mens Peder Kofoed og to andre gæve Bornholmere medtoges som Gisler for Resten, da Flaaden 17. Juli atter forlod Bornholm. Saa voldeligt var Fjenden farede frem, at Rygtet sagde, at Bornholm var afbrændt; særligt Aakirkeby havde lidt Overlast, og Ærkebispens maatte 1511, 2. April, eftergive denne By dens aarlige Skat og skænke den adskillige Lettelser, for at den kunde rejse sig af Asken. Atter 1511, 2. til 8. August, af tvang en lybsk Flaade Bornholmerne 100 Øxen, 200 Lam og 2 Læster Smør. Men nu havde Kong Hans sin nyskabte danske Flaade i Søen; hans kække Admiral Jens Holgerssøn Ulfstand og Søren Norby drev 9. August Lybekkerflaaden bort fra Bornholm i det største Sølslag, Østersøen i Aarhundreder havde været Vidne til [Hanserecesse III, 3, S. 1, 7—10, 327. 5, S. 578. 6, S. 11—14, 255—56.—Hübertz, S. 45, 46].

Det lybske Overfald blev, efter alt at dømme, skæbnesvangert for i det mindste et af Bornholms middelalderlige Kapeller. Øens Herre, den myndige Ærkebiskop Byrge Gunnarssøn, besvarede det med at lade lukke og nedbryde (antasten, dæl gebraken) Hansestædernes Kirker i sit Stift. Han gjorde det med stor Lyst, da han følte det som en Smædelse, Haan og Foragt af sin Myndighed, at de tyske Købmænd førte det hellige Sakrament fra Tyskland ind i hans Stift. Sammenholdes dette med, at han 1512, 23. August, grundlagde Latinskolen i Rønne, og at det senere paastaas, at denne Skole har slugt Gripsvoldernes gamle Jomfru Marias Kapel i denne By,

da lades der kun ringe Tvivl om, at Ærkebisp Byrge omdannede dette Kapel til en Skole, selv om Jochen Stilowen henfører denne Omdannelse til, hvad han selv har oplevet, Latinskolens Genoprettelse 1550 [Hanserecesse III, 6, S. 474—75]. For øvrigt er det en Selvfølge, at denne voldsomme Ufredstid maatte hemme Fiskemarkedets Trivsel. Efter Møntfundene at dømme, er Fiskerbyen ved Frennehavn med Sankt Anders' Kapel blevet forladt omkring Aaret 1500.

Ufreden stillede ikke af. Alene i Aaret 1522 maatte Bornholmerne udrede tre haarde Brandskatter, først til Svenskerne 4500 Lod Sølv, 100 Øxen, 200 Faar, 4 Læster Smør, dernæst til Lybekkerne 3000 Lod Sølv, 200 Øxen, 240 Faar, 100 Tønder Øl og endelig til Danzigerne, der maatte lade sig nøje med 30 Øxen og 100 Faar [Hanserecesse III, 8, S. 173—74]. Mens det overmægtige Lybek havde Bornholm i Pant af den danske Krone 1525—76, lagde det sin tunge Haand over Øen og holdt sine Medbejlere, de prøjssiske Stæder, ude. Herved gik Fiskemarkedet yderligere tilbage. I hele dette Tidsrum nævnes Danzig og Königsberg sjældent i Bornholms Historie. Ved Siden af Lybek nævnes kun Stettin, Rostok, Stralsund, Gripsvold og Kolberg, hvilke Stæders Købmænd drev Handel fra deres Boder i de bornholmske Købstæder. Hvem af dem, der havde Overtaget, ses tydeligt deraf, at Borgerne i Rønne, Nexø, Svanike og Hasle i deres Opstand mod de fremmede Købmænds Overgreb 1573, 6. December, kun ødelagde de lybske Kramboder og lod de andre urørte [Hübertz, S. 129, 433—38].

Saa mylrende rigt som Fiskemarkederne ved Øresund, hvor de hjemvendende biskajiske og flanderske

Handelsflaader ankrede op for at ombytte deres Ladninger med Østersølandenes Frembringelser, blev Fiskestævnet paa det i Havneforhold mindre gæstmilde Bornholm aldrig. Men de fremdragne Vidnesbyrd vise, at det var de prøjsiske Hansestæders Hovedmarked igjennem det fjortende og det femtende Aarhundred. I dette store Høstfiske blev noget nær hver bornholmsk Bonde Fisker. I Middelalderen var Kornavlens ringe; Sildehøsten traadte i Kornhøstens Sted, dens Udfald blev Aarets store Brødspørgsmaal. Endnu i vore Dage med det store Kornudbud giver Bornholmeren nødtigt Slip paa sine fire, sex lækre Spegesild dagligt. Og hvad Middelalderens Fiskemarked betød for Bornholmerne, kendes endnu i deres Sprog. Efteraaret, Agerbrugets travle Pløje- og Saatid, nævnes slet og ret Fiskjed, dets Markarbejde kaldes Fiskjes-Avled [Espersens Ordbog, S. 71]. Over hele Bornholm høres Fars manende Tale: Dæjn som saver i Fiskjed, maa doia i Framtien (Søvn i Høst giver Savn i Vaar).

Fiskerne gik i Vrag paa Østersøen om Eftermiddagen og førte Nattens Sildefangst i Land om Morgen. Hansestædernes Opkøbere saltede den ned i deres medførte Tønder og skibede den om Bord i de ventende Handelsskuder, der duvede for deres Ankere paa Læsiden af Hammerodden, Gudiumknysten og Svanikepynten. Ved rig Sildehøst glemtes ikke Kapellerne; Sankt Anna i Gudium udvidede sig i Rumfang; Sankt Salomon samlede sig rig oppe under Hammeren. Imellem Fiskernes og Skippernes Skarer vrimlede tyske Kræmmere, Bagere, Skomagere, Skrædere og Bissesvende, lokkede hid af Byttet. Efter endt Dagværk søgtes Skænkestuerne, Salgsboderne,

Kapellanen til Aftenmesse eller Spillemanden til Springtur. Livet gik højt, her hvor Hundreder af Mennesker mødtes for nogle Uger, under Tiden saa højt, at Menneskeliv sattes over Styr, og Kapellan og Skarpretter maatte øve deres Dont. Selve Sildefisket varede fra Bartholomei til Dionysii Dag, 24. Avgust til 9. Oktober; saa fulgte Øxenslagtningen, Nedsaltningen, Opkrævningen af Penge for borgede Kramvarer til henad Mortensdag. Og saa, over Alle Helgens Dag, fløj alle de løse Fugle hver til sit, til Gripsvold, Kolberg, Danzig, Elbing, Brunsberg, Königsberg. Markedspladsen laa tavs og vintertom, med skoddede Boder.

Udgangen af Aaret 1570 bragte den unyttige nordiske Syvaarskrig til Ophør. Alt blev saa noget nær som forhen. Kun de fredelige Sild havde, der siges, Krigslarmen fordrevet af Østersøen, deres tætte Høststimer holdt sig borte fra de skaanske Kyster. „Er-faringen viser“, udtaltes 1569, „at Silden i nogle Aar, efter den gode Guds Tilskikkelse og, som mange mene, ved det grove Skyts, der er brugt i denne langvarige Krig mere, end nogen Sinde tilforn i Østersøen, er forjaget fra sine vante Steder, og Fiskerne og Købmændene ere fulgte med den op til Norges Kyster“. Høvedsmanden paa Hammershus klagede 1573 højlydt over, at Bønderne udtæredes af de mange Skattepaalæg, ogsaa en Følge af Krigen, og at Fiskeriet, som plejede at være Landets bedste Næring, var ganske borte, ingen Sild fangen, kun lidt Torsk, hvilket voldte Dyrtid paa Levnedsmidler [Hübertz, S. 324, 394].

Slet saa haandgribeligt lige til, som det her gjordes, var Forholdet dog ikke. Mens man ørkesløst

sloges i Østersøen, havde Kolumbus 1492 lagt en ny Verden til den gamle; i hans Kravels Kølvand droges Verdenshandlen ud af Evropas Indrehave og frem til Havnene mod Vest. Mens man vedblev at slaas i Østersøen, havde Holland bygget sig op af Havet, tilvristet sig sin Frihed og ført Verdenshandlen ind i sine Havne. Flamsk Sild, fanget under Skotlands Kyster, fortrængte Østersøsilden fra Handelsmarkedet. Saa er Historiens Gang: Hær rustet mod Hær er evigt viet Døden, — evigt Liv ejer det, som et Folk bygger paa egen Grund og i eget Hjem.

Der blev dog heldigvis Sommersild og Torsk nok tilbage i Østersøen til Landets egne Børn — og lidt til. I Arnage dær sijller aa fiskjer aa bottar aa lajsar di (i Fiskerlejet A. fanges Sild, Torsk, Botter og Lax). Da Peder Oxes 31 Fæstere paa Bornholm intet Hovedgods havde at gjøre Ægter og Dagværk til, omsattes disse Ydelser i en aarlig Afgift af en halv til to Tønder Torsk af hver Bonde, ialt $36\frac{1}{2}$ Td. Torsk, selv om hans Gaard laa saa fjærnt (syv Kilometre) fra Havel som Skarpeskav. At her valgtes Torsk som Afgift af Bønder, viser Fiskeriets vedvarende stærke Indgriben i Bondelivet paa Bornholm. Da den fede Høstsild forsvandt i Fiskjed, ændredes dette Ords Indhold lidt; Fisk er nu paa Bornholm ene Torsk, farsker Fisk intet andet end nyfanget Torsk, og Fiskjed er da Efteraaret som Torskefangstens Tid [Hübertz, S. 540—42].

Paa de tre Ertholme, som hæve sig af Hammer-vandet ud for Bornholms Nordostkyst, Kirkeholmen, der bar et stort Trækors, Bodholmen og Græsholmen, under ét ogsaa nævnte Nørholmene, dreves længst lidt af det store Fiskerliv. Den danske Konge holdt

en Tolder til der at indkræve Toldsild. Aar 1607 laa der 55 Fiskerlag i to og tre Mands Baade, fra Bornholm, Ystad, Møen, Stralsund, og Kongen fik i Told 58 Ol 5 Kast Sild [Lensregnskab 1608]. Aar 1671 skildres disse Holme som Gudiumboernes bedste Fiskeplads; de tog dertil strax om Foraaret med deres Kør og Faar og havde der Boder til at salte og tørre Torsken i. Ved rig Fangst tændte de Glædesblus paa Kirkeholmen; og derfra sejlede de med deres Fisk til København og andet Steds hen [Raufns Chronica Borringiaca]. Dronning Margretes Tanke gjorde Kristian den Femte til Virkelighed, i det han 1684 her lod bygge Fæstningen Kristiansø. Fiskeriet vedblev og har overlevet Fæstningens Nedlæggelse 1863.

Hvad hidtil er fremdraget om Bornholm som de prøjsiske Hansestæders Fiskemarked i det fjortende og femtende Aarhundred, bygger en sikker Grundvold under Landsprovst Jens Pederssøns 1624 udtalte Formodning. I Salomons Kapel, som i de tre andre Kystkapeller, holdtes Prædiken i fordums Dage for Fiskerne. Ydermere taler alt for, at de nævnte Hansestæder have ladet bygge disse Kapeller, hvis Opførelse skønnes at maatte henføres til Tiderne omkring Aar 1300. De prøjsiske Stæders Fællessager styredes af de tyske Ridderes Orden, som endnu paa den Tid viiede kirkelige, ved Siden af timelige, Formaal sin Tjeneste. Dens kraftige Byggelyst stilles os for Øje i Stædernes Borge, Kirker og Raadhuse. Murene af Salomons Kapel, som endnu trodse Aarhundreders Storme paa det maaske mest udsatte Sted af Bornholms Kyst, synes i Slægtskab med dem. Kærnen i Sagnet om Gudhjems Kapel er, at dets Byggherre var Udlænding; Fiskerlejets Tilknytning til

Ridderne fra Maricenburg glemtes, og Sverig, fra hvis nuværende Omraade Stedet fik ny Mennesketilvæxt, gjordes til hans Hjemstavn, fordi det var nært liggende. Naar det lidet mægtige Gripsvold følte Trang til eget Kapel og egen Præst i Rønne, vilde sikkert de stærke præjsiske Stæder ikke undvære disse Gøder paa deres Fiske- og Handelspladser paa Bornholms Nordostkyst fra Aarsdale til Allinge.

De præjsiske Stæders Fed paa Bornholm findes nævnte. Et saadant Fed er gravet frem ved Frennehavn med dens Sankt Anders' Kapel; og en enkelt Optegnelse knytter særligt Königsbergs Handel til denne Egn. De vestligere Stæder Brunsberg, Elbing og Danzig nævnes i stærkest Tilknytning til Allinge; her laa deres Købmænd og fangede og saltede Sild efter gammel Sædvane; her paa Allinge Sognestrand, om end tre Kilometre fra den nuværende Købstad, ligger ogsaa Kragkaas Skærhavn med Salomons Kapel, og omkring dette opsloges sikkert Købmændsboderne paa Stædernes nu sanddækkede Fed. Det ligger nær at tro, at de to mellemliggende Kapeller ere voxede frem af tilsvarende Forhold. Der er fire Kapeller, og der nævnes fire præjsiske Steder; imidlertid var disse saa nøje sammenknyttede under de tyske Ridderses Hærmesters Ledelse, at de rimeligvis have været fælles om Kapellernes Opførelse og Brug.

Sankt Annas Kapel blev ved Reformationen det fremmelige Fiskerleje Gudhjems Kirke. Tiden for de andre Kapellers Forfald kan sættes til Ærkebisp Byrge Gunnarssøns Dage. Da Lybekkerne 1510 blussede Bornholm af, kom ogsaa hans Sind i Brand; og han lod Hansestædernes Kirker i sit Stift lukke og lægge øde. Mærkes kan det, at Allinge Bykirke skønnes

opført just ved denne Tid og saaledes kan være blevet Salomons Kapels Afløser. Reformationen fulgte efter og gjorde de katholske Smaakapeller unyttige. Lybekkerne satte sig fast paa Bornholm og fortrængte Kapellernes Ejermænd, de præjsiske Stæder. 1624 véd Landsprovsten, skønt Bornholmer af Fødsel, intet sikkert om Tjenesten i disse Kapeller; de maa da skønnes at have staaet øde igjennem et Hundredaar.

Det stimende rige Fiskerliv var sunket i Sandet. Nu haves kun Fortællingen om det tilbage.

2. Adelsgoods og Hospitaler.

I Østremarker Sogn, kun sex, syv Hundred Metre indenfor Kysten ved det lille Fiskerleje Bølshavn, ligge de siden Aar 1900 fredlyste Grundsten af *Sankt Movrids' og Sankt Margretes Kapel*. Skønt Vejen did er saa kort, blev det ikke bygget for Gæster fra Fiskerlejet. Det ligger paa Maglegaards Grund og er nøje knyttet til dens Historie. Murene maale kun 7₁₁ og 5₈ Meter i Længde og Bredde, udvendigt Maal. Det snævre Rumforhold viser hen paa, at det kun har skullet tjene til Huskapel. Indgangsdøren i Vest vender hen imod Maglegaard, hvis Ejer Aage Nielssøn lod det bygge. I et paveligt Afladsbrev fra 1432 findes det nævnt som nybygget, i Trang for smukt Udstyr [Acta pontificum Danica, 3, S. 35]. Et lignende Afladsbrev for dem, der besøgte det eller skænkede det fromme Gaver, udstedte Lunds Ærkebisp Jens Brostrup 1480.

Aage Nielssøn menes at være barnefødt i Skaane. Han føjede til sit Navns Underskrift det lille Tillæg „a wapn“, der kendetegner ham som Væbner, Adelsmand; han hørte til en skaansk Gren af Adelslægten Sparre, som havde to Sparrer i Vaabenmærke. Han gav sig i Tjeneste hos Lunds Ærkebisp, den Gang Bornholms Herre, og styrede dette Land som Ærkebisp Peder Lykkes Landfoged og Hovedsmand paa Hammershus. Denne Stilling indehavde han 1424 og endnu 1434.

Fromhed drev Værket, da Aage Nielssøn byggede Kapel paa sin Gaard Maglegaard. I denne Tid, da Braddød lurede i hver en Vraa, var kristen Fromhed særligt priselig. Som Landfoged inddrog Aage Nielssøn 1433 Væbneren Peder Olssøns Gaard og Midler i Nilarsker Sogn, hvilke denne havde forbrudt til Ærkebispens ved Manddrab paa sin Hustrus Broder i Rønne. Han følte sig ikke værnet mod Drabsmandens Dolk, før end sex andre, lige saa vakkre Væbnere og sex gæve Bønder paa Rønne Ting 1433 havde udstedt ham Borgensbrev paa, at denne aldrig skulde fejde eller lade fejde paa Landfogeden, ikke heller bære eller lade bære Sværd eller Daggert med sig [L. de Thurahs Beskrivelse over Bornholm, S. 43]. Som det synes, omtrent ved denne Tid traadte Aage Nielssøn ud af Ærkebispens Tjeneste og bosatte sig i Fred paa Maglegaard. Kun midlertidigt sad han 1443 atter en Stund som Foged paa Hammershus.

For Kapeltjenesten drog han Omsorg ved 1457, 19. April, at tilskøde Østremarker Sognepræst en hel Gaard, som han ejede i Sognet, og som aarligt ydede en Fjerding Smør samt Smaaredsel og Dagværk, imod at Præsten, Jens Turssøn, forpligtede sig og sine

Eftermænd til hver Lørdag at holde eller lade holde i Kapellet en Messe til Jomfru Maria [Hübertz, Aktstykker, S. 21]. Her knælede Aage Nielssøn og hans Hustru, Fru Kirstine Gjordsdatter, i from Bøn i den snævre Kapelstue, nogle og tredive Kvadratmetre i Gulvflade, hvilken de to Værnehelgener maatte dele med Vorfrue; alle disse tre var gode Talsmænd at have hinsides, om Braddød skulde ramme.

Fromhed alene drev dog næppe hele Værket. Endnu et lille timeligt Formaal rummede det trange Kapel. Aage Nielssøn købte flittigt Jordegods paa Bornholms Østland, saaledes 1429 Stensgaard i Ibsker og Pæregaard i Østrelarsker, i hvilket Sogn han ejede ogsaa Raagelundsgaard. Hvor mange Gaarde han samlede sig, en halv eller maaske en hel Snes, vides nu ikke; men hans Agt synes at have været den, at gjøre Maglegaard til Herresæde i et bornholmsk Adelsgods, hvortil retteligt hørte et Godskapel. Selv om nu Bornholm skaanedes for at bære et saadant Storgods, blev dog Maglegaard igjennem mere end et Aarhundred Hovedgaarden i det største samlede Enkeltmandseje af Strøgaarde, som Øen har kendt, og hvis Skæbne er værd at følge frem i Tiden.

Af et tidligere Ægteskab havde Aage Nielssøns Hustru en Datter Karine, og da denne havde ægtet Væbneren Jep Lang, der 1448 fra sine Forældre havde arvet en Del Jordegods paa Bornholm, skiftede Aage Nielssøn 1451, 16. Marts, mellem hende og sine egne Børn den førstes fædrene og mødrene, og de sidstes mødrene Arv [Hübertz, S. 18, 19]. Efter hans Død i det første Halvaar af 1460 holdt hans Enke, Fru Kirstine Gjordsdatter 8. Juli Skifte med sin Søn Niels Aagessøn i Slægtens skaanske Hjemstavn Landskrone;

mod at betale al vitterlig Gæld, halvhundrede lødige Mark, forbeholdt hun sig alt Indboet, i hvad nævnes kunde, og Godset i denne By, hvor hun troligvis fæstede sit Enkesæde [Arnemagnæanske Samling, 3, Nr. 31].

Sønnen Niels Aagessøn havde tumlet sin Ungdom uden for Bornholm. Hans Liv havde, ukendt hvor og hvorledes, bragt ham Ridderslaget, men ikke Rigdom. Efter at være vendt hjem til Maglegaard maatte han laane sig frem hos sin Hustru, Fru Sofie Lavesdatter; i baade Guld, rede Pengesummer og smaa Udlæg gik Laanene op til en Sum af 800 lybske Mark, for hvilken han 1493, 10. Juli, maatte pantsætte til hende selve Maglegaard og sex andre Grundejendomme paa Bornholm, Dele af hans Forældrearv [Suhms Samlinger I, 2, S. 43]. Med Glæde tog han og hans Hustru 1491, 2. Juli, mod en kostelig Skænk af Søstersønnen Per Lang, der for deres Livstid overlod dem to Gaarde i Rø Sogn samt Svanike By med al dens Rettighed og Frihed, som Per Lang havde den af sin Herre Ærkebisen og af Lunde Kapitel, en Takkegave for, at Ridder Niels Aaret forud havde solgt sin Søstersøn fire skaanske Gaarde for Penge og Værd [Hübertz, S. 29].

Ridder Niels Aagessøn sad i Ro paa Maglegaard og holdt Kapellet smukt i Hævd. Han tilskødede 1493, 6. Januar, Præstekaldet i Østremarker en Gaard i dette Sogn, en i Nabosognet Ibsker og en i Nexø, for at der til evig Tid i Sognekirken skulde læses en Fredagsmesse om de hellige fem Vunder og om Søndagen efter Højmesse Vorfrues Lov samt i Maglegaards Kapel den vante Lørdagsmesse for Vorfrues Alter. Kort før hans Død skænkede han og hans

Frue en Sølvskaal, tolv lybske Mark værd, til Hellig-gæstes Kloster i Malmø. I Efteraaret 1494 døde han paa Maglegaard. I sit Testamente havde han tillagt hver Kirke og hvert Kapel paa Bornholm en rhinsk Gylden, hver Præst tre og hver Sognedegn en Skilling grot. Redeligt og villigt udgav hans Enke, Fru Sofie Lavesdatter, disse Sjælegaver for sin henfarne Husbond [Suhms Samlinger I, 2, S. 44. — Hübertz, S. 30, 31]. Endnu 1624 saas Ridder Niels Aagessøns Skjold ophængt til Amindelse ved hans Grav i Østremarie Kirke. Paa Bornholm endte Sparreslægtens Saga med ham.

Niels Aagessøns Halvsøster Karine, Jeps Langs Hustru, sad en Tidlang, troligvis som Enke, paa Frennegaard i Nabosognet Ibsker. Have vi da ikke forhen for hastigt vendt denne Gaard Ryggen? har ikke Sankt Anders' Kapel her, hvis Størrelse og andre Bygningsforhold ere aldeles ukendte, været Langernes Huskapel, lige som Maglegaards Kapel var Sparreslægtens? Der findes saa mange Middelaldersbreve om dette sidste, saa allerede Manglen af ethvert Brev, der knytter Sankt Anders' Kapel til Slægten Lang, taler herimod. Ud over Fru Karine kendes ingen af Langerne tidvis bosat paa Frennegaard; paa kortere Besøg fra deres skaanske Hovedsæde gæstede de hos deres Fæstebønder paa Bornholm [Hübertz, S. 33]. Deres Bostavn var Skaane. Intet førte dem til at bygge Kapel paa Bornholm.

Efter Niels Aagessøns Død gik hans bornholmske Gaarde over til hans kære Søstersøn Per Lang. Denne havde efter sin Fader arvet stort Jordegods, og han havde yderligere øget dette ved Gaardkøb paa Bornholm, navnligt i Aaret 1490, da han blandt andet

købte Hallegaard i Aaker Sogn [Hübertz, S. 25]. Paa hans Haand samledes det største Eje af Strøgaarde, som nogen Tid kendtes paa Bornholm; men da han selv boede i Skaane paa sit Hovedsæde Valløse, gik Øen fri for Herresæde og Hoveri. Hans bornholmske Strøgods omfattede tredive Jordejendomme, derimellem Maglegaard og Movridsegaard i Østremarker Sogn, Frennegaard, Paradisgaard, Ledisgaard, Kjøseseby og Krakkegaard i Ibsker, Egisgaard i Bolsker, fire Gaarde i Povlsker, Hallegaard i Aaker, tre Skarpe-skavgaarde i Klemesker, to Kærgaarde i Rysker, Brommemølle i Rø, Raagelundsgaard og -mølle, Pæregaard, Gadegaard og Underlidsbjærg [Under Lensbjærg] i Østrelarsker [Hübertz, S. 79, 540—42]. Kun i to af Øens femten Landsogne, Olsker og Knudsker, ejede Per Lang ikke Gaard.

Per Lang var en langmodig Mand. Under et Besøg paa Bornholm traf han i Raagelunds Skov en Bonde Mogens Nielssøn ved Stubben af et nys fældet Træ og spurgte nu ham, hvi han saa vædeligt indfór i denne Skov. Bonden svarede, at han havde Lod og Del i den paa sin Hustru Karines Vegne. Da sagde Per Lang: „Mener du, at du skal arve mig min Jord fra paa et uægte Barns Vegne? Men“, lagde han til, „endog at det er uægte, da er det alligevel min Slægt“. Og han gav samme Mand et Stykke rødt Allest [Uldklæde], saa godt som otte lodige Mark, hans Hustru Karine til en Hjælp. Da sagde Mogens Nielssøn til Per Lang: „For denne Gave, I har nu gjort min Hustru med dette Stykke Klæde, da skøder jeg Eder for Dannemænd al den Lod og Del, som var givet hendes Forældre i Raagelunds Skov“ [Hübertz, S. 33]. Bondens Selv-

tægt maatte vige for Per Langs sagtmodige Snilhed.

For sit bornholmske Strøgods sikrede Per Lang sig 1495 hos Lunds Ærkebisp Jens Brostrup til evig Tid adelig Frihed for al Tynge, Skat, Gæsteri, Kosmør, Skursmør og alle andre Ydelser til Ærkebispesædet; og 1507 fik han dette Frihedsbrev stadfæstet af Ærkebisp Byrge Gunnarssøn. Per Lang var en forsigtig Mand. Da Kong Hans ved det Aar 1504 i en gammel Brevkiste paa Københavns Slot havde fundet et Kalveskindsbrev fra Valdemar Atterdags Tid, 1362, hvilket klargjorde, at Bornholm retteligt tilhørte Kongen i Danmark og ikke Ærkebispens i Lund, og han var begyndt at tale Ærkebisp Byrge til herom [Arild Hvidtfeld], da kom Per Lang ogsaa til Kongen og fik 1509, 13. Avgust, af denne Brev paa, at han og hans Arvinger til evig Tid skulde nyde og bruge alt det Gods, han ejede paa Bornholm, saa frit, som andre Riddere og Svende havde deres Gods i Riget [Hübertz, S. 32, 33, 44]. Ved Aar 1511 fradøde han alle sine gode Godser.

Hvor snilt og forsigtigt end Per Lang havde omgærdet sine adelsfri bornholmske Jorder med baade Bispebrev og Kongebrev, saa brast dog Gærdet isønder allerede for hans nærmeste Arving. Hans Datter Anne blev gift med Niels Brahe til Vandaas og Vidskøfle i Skaane og medbragte sin Ægtefælle de bornholmske Gaarde. Langernes Tokkegods kom sammen med Brahernes Købegods; det skulde gaa galt, mentes der. Ærkebisp Byrges „til evig Tid“ varede kun smaa fire Aar. Ved det Aar 1511 begyndte han at lade sin Foged Sten Stenssøn paa Hammershus udpante Niels Brahes Bønder for Skatter,

og saa voldeligt fór Fogeden frem, at Bønderne 1515 klagede over, at denne havde taget deres Klæder af deres Krop og Gryden af deres Ild og kastet deres Mad i Skarnet, saa at de var saa udpinte, at de maatte forlade Bo og Bygge, og at Gaardene var snarligt øde [Hübertz, S. 45, 50]. Dem var det, over hvilke de mægtiges Strid gik ud.

Kristian den Anden havde ikke siddet et Aar som Konge, inden han tog sig af Niels Brahes Sag. Han opfordrede Ærkebisp Byrge til at møde for Herredagen i København i Forsommeren 1514 og indstævnede ham paa ny det følgende Foraar for et Møde af Rigets Raader, som skulde hælde Dom i Sagen. Byrge mødte, men slap ikke sine Krav. Da lod Kristian den Anden 1517, 7. April, udgaa et Kongebrev, med hvilket han tog Niels Brahes Bønder og Tjenere paa Bornholm i sin kongelige Hegn, Værn, Fred og Beskyttelse, besynderligen at forsvare og fordre til deres Ret, og forbød at forurette dem under sin kongelige Hævn og Vrede. Striden blev nu en Kamp mellem Ærkebisp og Konge. Den første var dog ikke til Sinds at vige; men da døde han 1519 og omtrent samtidigt hans Foged Sten Stensøn paa Hammershus. Den nye Ærkebisp Jørgen Skodborg faldt til Føje og bød 1521 sin Hovedsmand paa Bornholm, Niels Jebssøn Bryske, at tilbagegive Brahes Bønder de uretteligt indkrævede Skatter [Hübertz, S. 47, 48, 58, 62].

Hele denne voldsomme Tiaarsstrid medvirkede utvivlsomt mægtigt til, at Kong Hans' Tanke om at inddrage Bornholm fra Ærkebispestolen modnedes hos hans Søn Kristian den Anden til Daad. Den 17. Februar 1522 tog Niels Jebssøn Bryske Slottet

Hammershus i Len af Kongen, i en ren, fri, ubesmittet Slotslov at holde med alt Burneholms Land Kongen til tro Haand, og aflagde sin Ed til denne paa at være ham og hans Arvinger huld og tro af Liv og Magt og efter sin yderste Formue [Hübertz, S. 63]. Bispevældens Tid var endt for den omtumlede Ø.

Allerede det følgende Aar saa Kong Kristian som en landflygtig Tigger i Svogeren Kejser Karl den Femtes Lande. Sammen med Admiral Søren Norby gik Niels Brahe i Kamp for sin fordrevne Herre imod den nygjorte Konge Frederik den Første, som 1525 fik ham dømt fra Liv og Gods, men først 1529 fik ham fanget i Trelieborg. Sin Konges tro Mand led Niels Brahe, pint og lemlæstet, Braddøden for Bøddelssværdet paa Københavns Gammeltorv 10. Juni 1529. Hans Enke, Fru Anne Lang, fik samme Aar sit bornholmske Fædrenegods erkendt som sit Eje med adelige Friheder. Aar 1525 var Lybekkervældet brudt ind over Bornholm. De lybske Fogeder fulgte Sten Stenssøns Skattebøger, og hun maatte nu føre Kampen mod deres Overgreb. Ogsaa maatte hun 1533, 21. December, pantsætte sine fem Ejendomme i Østrelarsker til Ridder Hans Skovgaard. Hendes Søn Jørgen Brahe til Valløse solgte 1553 sine tredive Gaarde paa Bornholm til Peder Oxe [Frederik den Førstes Registranter, S. 205. — Hübertz, S. 82, 127, 182].

Stormanden blandt danske Statsmænd, Peder Oxe, fandt midt i sit Evropa ogsaa paa Bornholm et Maal for sig. Ham lystede at stanges med de lybske Handelsherrer, som havde Øen i Vold. Med fast Fod paa egen Jord sendte han endnu samme Sommer 1553 sin Skytte did at jage Hjorte. Der var ikke

Overflod af Dyr; med sex væbnede Fæstebønder i Følge naaede Skytten, Ugen til Ende, kun at ramme tre, fire Stykker. Men, Eja! her var andet Sturvildt at jage. Det galdt at komme Lybekkerne paa Skud. For den lybske Slotsfoged, Mester Herman Boitin, var alt Sturvildt Slottets Eje, hvilket ingen turde røre, traf han det end i sit eget Køkken eller paa sin Slagteplads. Derfor blev Jagten spændende, Jagtmodet tøjlesløst paa begge Sider. Om Søndagen, 13. Avgust, da Fæstebønderne havde søgt Østremarie Kirke, lod Slotsfogeden sine udsendte Ryttere og Gangersvende bryde Kirkefreden. To af Jægerne søgte fra Kirken Tilflugt i dens Taarn. De lybske Svende vristede Nøglerne fra Præsten, jog de to Bønder ud af deres Hi og førte dem bundne til Fange-taarnet paa Hammershus [Hübertz, S. 186, 194]. To Maaneder senere, paa Mødet i Kolding, lod Kong Kristian den Tredje de lybske Raadsherrer vide sin Vrede herover og tilkendte Adelen paa Bornholm fuld Jagtret.

Selv besøgte Peder Oxe sin Foged paa Maglegaard 1555 sammen med to andre danske Rigsraader, Byrge Trolle og Niels Lange, og holdt her i September Maaned Møde med Lybeks Borgmester Herman Falck og Raadmand Bartholomeus Tynappel, hvilken sidste senere som Admiral i den dansk-lybske Flaade omkom i det store Forlis under Gulland 29. Juli 1566. De danske Raader forelagde de lybske Herrer et mægtigt Regnebrædt. En efter en traadte 119 bornholmske Bønder og Borgere frem, en for en tilkendtes dem Erstatning for ulovlige Domme, hvormed de lybske Fogeder havde ramt dem eller deres Frænder med svære Bøder, Landsforvisning, Lem-

læstelse og Dødsstraf. Dette rev en Flænge i den smukke Indtægtsside af Fogedernes Regnskabsbøger paa omkring fire Tusender Lod Sølv. Et lignende Skaar reves i deres Skattekøber; de havde indsamlet over 3600 danske Mark i Skat, som retteligt tilkom Kongen [Hübertz, S. 212—51].

Ydede saaledes Maglegaardsmødet Bornholmerne Oprejsning for lidt Overlast, byggede det dem ogsaa Værn mod fortsat Uret. Fra Maglegaard udgik 9. September 1555 under de tre danske Rigsraaders Segl den Forskrift for Bøndernes Skatteydelse, der blev Grundlov for disse igjennem Hundred Aar; den stadfæstedes endnu 1650, 28. November, af Kong Frederik den Tredje [Hübertz, S. 252—55]. Bornholmerne turde med Grund glæde sig ved Peder Oxes snille Værtskab paa Maglegaard i disse Septembere. Her tømredes en Skranke for deres lybske Herrers Overgreb.

Tre Aar senere var Peder Oxe selv værtløs, en landflygtig Mand, ude af Danmark. Alt hans skønne Jordegods blev inddraget under Kronen, og Kong Frederik den Anden overdrog 1562, 14. Marts, de tredive Kronens Gaarde paa Bornholm til Jørgen Rud til Vedbygaard paa Sjælland. I Syvaarskrigens første Aar nægtede Ruds Fæstebønder, som hørende til frit Adelsgods, Landets lybske Hovedsmand Schweder Kettingk at gaa paa Strandvagt sammen med andre Bønder. „Alene I sidde og fortrykke Eder“, skrev Kongen til dem, „og ville ikke lade Eder findes vilige til at afværge Eders egen Skade og Fordærv“; og han bød dem at holde Strandvagt. Trods dette maatte Kettingk nu klage over, at de ikke vilde bære Krigens Tyng og ikke yde Landsknægtene Mad og

Øl som Landets andre Bønder, til disses Misnøje. Gjennem Mogens Gyldenstjerne udvirkede han, at Kongen 1565, 15. November, overdrog ham Forleeningen af dette Bøndergods, som Jørgen Rud hidtil havde haft [Hübertz, S. 277, 299, 308, 311].

Da fik disse Adelsbønder andet at gjøre end at sidde og fortrykke sig hjemme paa deres Gaarde. Under Syvaarskrigen 1563—70 væbnede Schweder Kettingk Bondestanden til Bornholms Forsvar imod den svenske Flaades talrige og hidsige Angreb. Det skyldtes hans utrættede Udholdenhed, Omhu og Paa-passelighed, man tør vel sige hans Feltherreevne, at Landet denne Gang skaanedes for Plyndring og Brand. Den fælles Fare skabte en stærk og gjensidig Samfølelse mellem Bornholmerne og deres Lands dygtige Forsvarer. „Og er dette visseligt sandt“, skrev Kettingk, „at dette Eders Kongelige Majestæts underdanige Landfolk har holdt sig saa trofast og standhaftigt imod Fjenden, at det i Sandhed bør berømmes: deres Korn have de ladet staa paa Marken og værget Stranden“. Og Bornholmerne vidnede, at deres Hovedsmand havde med stor Møje, idelige Farter og Livsfare i Krigen hjulpet at værne Landet, hvilket uden Gud og ham havde været tabt; dette vilde de staa ved for Gud og Kongen [Hübertz, S. 364, 369].

Kun et Aars Tid havde Schweder Kettingk Maglegaard og de andre Gaarde i sit Styre. Midt under den ødelæggende Krig kaldtes Peder Oxe hjem; ene hans Snille kunde frelse Danmark. Han fik sine inddragne Godser tilbage og mere til: Rigets Styre lagdes i hans Haand, da Kongen 17. Avgust 1567 satte ham til Rigshofmester. Han øgede endnu 1574 sit

bornholmske Strøgods med Købet af Myregaard i Østremarker Sogn. Atter gik hans Skytte paa Jagt, og nu som før stod de lybske Herrer for Skud. Gang paa Gang saa Schweder Kettingk Peder Oxes snu Hoved dukke frem, som for at stange. Da Peder Oxe døde, 24. Oktober 1575, vidste han til fulde, at Bornholms lybske Styre ikke skulde overleve ham mange Maaneder. Det saa sin sidste Dag 1. Avgust 1576.

Peder Oxes Enke Mette Rosenkrantz mageskiftede 1578, 24. September, hans en og tredive bornholmske Gaarde til Kong Frederik den Anden imod Tordsø Gods i Skaane. Maglegaards Adelsdage var forbi; den blev en af Kronens Fæste- eller Vornedgaarde. Trods sit Helgenpar, ja trods Vorfrue selv var Kapellet troligvis for længst sunket i Grus. Hvor ingen Adelsmand havde ført Hus siden Ridder Niels Aagesøn i et svundet Aarhundred, maatte Huskapellet staa for Fald; og da den nye Trosskik havde jaget den fromme Messesang hjem til Rom, stod det tavst og øde. Men med Kapellet's Historie ende ikke Maglegaards historiske Minder. Gaarden svarer ikke helt til sit Navn Maglegaard, Myklegaard, Storgaard; men stor er den i sine Minder, som omspænde Landet Bornholms Historie igjennem lange Tider.

Det Landeværn, som Schweder Kettingk havde rustet til Bornholms dygtige Forsvar under Syvaarskrigen, søgte Kong Frederik den Anden uden Held at holde i Live. Først Aar 1613 grundede Kristian den Fjerde paa ny Bornholms Milits, og 1628 styrkede han den yderligere ved at give den to Kapitajner til at „undervise og exercere Bønderne og deres Drenge i deres Gevær“. I den ene af disse Stillinger indsatte han 1. Oktober 1638 Christian Mackabeus,

der boede paa Skovsholm i Ibsker og nu fik givet Maglegaard til sin Kapitajnsgaard, saaledes at Kroens derboende Fæster Mads Pedersen skulde yde ham Gaardens Afgifter. Mackabeus' landsforræderiske Færd under Svenskernes Overfald paa Bornholm 1645 fik sin fortjente Dom paa Herredagen i København 5. Maj 1646; han landsforvistes. En Tysker, Sebald Zimmerman, blev i hans Sted Exercerekapitajn for det unge Mandskab i Landets Nordre og Vestre Herreder og bosatte sig paa Maglegaard, hvor han døde imod Slutningen af Maj Maaned 1658 [Lensregnskab 1658].

End en Gang fik Bornholmerne Svenskemagten at føle. Ved deres kække Opstand i December 1658 friede de deres Land tilbage under Danmark. Da den danske Kommandant Mikael Eckstein 10. Januar 1659 landede i Nexø, var hans første Opgave den, at sætte Bornholms Milits paa dens gamle Fod. Han indsatte 14. Januar 1659 en af Opstandens dygtigste Førere, Jens Pedersen Kofoed, til Kapitajn for Østre og Søndre Herreders udskrevne Mandskab og overdrog ham den ledige Maglegaard til Kapitajnsgaard, alt paa Hans Majestæt Kongens til Eckstein givne Befaling og særskilte Ordre. Frederik den Tredje selv gav Jens Kofoed hans kongelige Kapitajnsbestalling 15. December 1660 [Jordebogsregnskab 1663].

Maglegaard laa paa denne Tid fordærvet og afbrændt hen; endnu sexten Aar senere var dens Avlsbygninger ikke fuldt rejste af Asken. Jens Kofoed sad her i smaa Kaar. Til fire Børn, hun havde født ham tidligere, lagde hans Hustru Margrete, Datter af Købmand og Borgmester i Hasle Sander Pedersen (Lesler), endnu sytten inden sin Død 28. Juli 1678,

og hans anden Hustru Elisabet Akeleye gjorde den anden Tylvt fuldtallig. Her maatte spinkes og spares, men — ogsaa Kristian den Femte fandt det fornødent at spare. Ved kongeligt Reglement 13. September 1678 nedsattes Jens Kofoeds Kapitajns løn fra 200 til 100 Rigsdaler og paalagdes det ham at udrede Landgilde af Kapitajns gaarden. Med Ret klagede han, der havde hjulpet Kongen til hans dyrebare Bornholm, over denne ublu Afkortning. Kristian den Femte gjorde ham 15. Oktober 1681 Maglegaard atter fri for Afgifter og gav ham 10. Maj 1684 hans fulde Aarsløn tilbage. Efter sit Besøg paa Bornholm 1687 skænkede Kongen ham og hans Hustru Elisabet Akeleye for deres Livstid den afgiftsfri Besiddelse af Maglegaard (5. Vornedegaard) og det tilliggende Elleshus (15. Vornedegaard, tidligere Movridsegaard?). Her døde han, 62 Aar gammel, 23. Maj 1691 og efterlod sin Enke og sine Børn 300 Rigsdaler 2 Mark 15 Skilling til Deling [Kontributionsregnskaber 1684, 91. — Jordebogsregnsk. 1680, 88, 93]. Jens Kofoeds „ved Bornholms Erobring allerunderdanigst gjorde Tjeneste“ er enhver dansk Mand velkendt. Her er kun dvælet ved hans huslige Forhold paa Maglegaard.

Efter hans Død ægtede Elisabet Akeleye 21. Oktober 1692 Fændrik Claus Kofoed, født paa Kofoedegaard i Østremarker, Kapitajn 11. Maj 1706 og senere Major. Næsten 85 Aar gammel døde hun 13. Februar 1739. Claus Kofoed havde 24. Februar 1731 opnaaet Kong Kristian den Sjettes Tilsagn om at beholde Maglegaard til sin Dødsdag, der indtraf i hans 80. Aar 11. Februar 1743. Forinden havde han i November 1739 taget sin Afsked fra Bornholms Milits og afstaaet Maglegaard til Jens Kofoeds og Elisabet

Akeleyes Dattersøn, Fændrik Gabriel Larsen Kofoed, der 22. Marts 1740 fik kongeligt Fæste paa Gaarden og gav 150 Rigsdaler i Indfæstning. 1744, da Kongen efter Avktion bortskødede alle Kronens Gaarde paa Bornholm, købte Gabriel Kofoed Maglegaard og Elleshuset for 1280 Slettedaler, 64 Firemarksdaler for hver af de tyve Tønder Hartkorn [Kontributionsregnskab 1740, 44].

Gabriel Kofoed døde 1760. Hans treaarige Søn Claus Kofoed blev Ejer af de to sammenlagte Gaarde og bestemte før sin tidlige Død 1784, at hans ældste Datter efter Moderens Død skulde arve Maglegaard, hans yngste Datter Elleshuset. Hans Enke fik i et nyt Ægteskab en Søn, den senere Major Thor Maglegaard (1787—1865). Af de nævnte to Døtre blev den ældste Kapitajnsfrue paa Loftsgaard i Vestremarker ved sit Ægteskab 1796 med Sandemand Lars Westh (1754—1835); den yngste ægtede 1804 Ejeren af et usselt Udbyggerhus Eskeviske paa Aaker Lyng, afskediget Sekondlieutenant Hans Rømer (1770—1836), paa den Tid et lidet kendt Navn. Han gik som Holtsførster derinde i Kongens Almindring, hegnede, grøftede, gravede, plantede, byggede, skar Tørv, lagde Vej, satte Bro, — virkede, saa at alle hans Landsmænd paa Bornholm kende den Dag i Dag, at ingen af det udrundne Aarhundreds Mænd har gyldigere Krav paa deres Tak end Hans Rømer, Almindingskovens Skaber. Eskeviske blev 6. Juli 1818 den kongelige Skovridergaard Rømersdal; men smaa Kaar var stadigt der til Huse, og 1820 solgte Hans Rømer sin Hustrus Arveadgang til Elleshuset til hendes Halvbroder Thor Maglegaard, der to Aar tilforn havde købt den anden Søsters Arvedel Maglegaard. Ved Majorinde Margrete

Maglegaards Testamente gik de sammenføjede Gaarde efter hendes Død 1899 over til Kapitajn Lars Wesths Sønnensøns Søn Thor Maglegaard Westh. Denne fredlyste til Tinge 24. Maj 1900 de sidste Rester af Sankt Movrids' og Sankt Margretes Kapel [Amtstue-regnskab 1818, 20]. —

Endnu ét Kapel ejede Bornholm i Middelalderen. Have vore Kapelbesøg hidtil ført os vidt omkring, fra Kildegøglet gennem Fiske- og Handelsmarkerne ind i Adelslivet paa Maglegaard, saa opruller *Sankt Jørgens Kapel* ved Spidelegaard i Aaker Sogn for os et Billed af Middelalderens Sygepleje. Vel høre vi lidet om det, saa længe det tjente som Hospitalskapel; men allerede Navnet taler tydeligt om dets oprindelige Skik. Spidelegaard ligger to Kilo-metre Nordvest for Aakirkeby ved Læsaa, som her driver en Vandmølle. Grundstenene af det i Firkant byggede Hospital ses endnu.

Kun for én Sygdom byggede Middelalderen Hospitaler; den kaldtes derfor Spitalssot, Spedalskhed. Spidelegaard, Spitalsgaard, var et Hospital for spedalske. Mod den vidt fængende Smitte kendte Tiden kun ét Værn; den udstødte de spedalske af Menneskenes Samfund, jog dem ud af By og af Vej, tvang dem hist uden for Bygrænsen ind bag Hospitalets stængede Laage. Ingen vidste, hvad Dag Soten vilde slaa ham; selve Bornholms Herre, Ærkebisp Anders Sunessøn, maatte forlade sit Ærkesæde 1224 som spedalsk og døde i sit frivillige Fængsel fire Aar senere. Derfor kappedes fromme Mænd og Kvinder

i at skænke disse Hospitaler rige Gaver, Jordegods og andet, at Kummeren hos Livets forskudte Stifbørn kunde mildnes. Saa lod man Sankt Jørgen om Resten, Helgenen, som sagdes at have dræbt en pestspyende Drage; i hans Værn gaves de Kapeller, som byggedes i Hospitalsgaardene til de spedalskes Kirkegang.

Tidligt i Middelalderen rejste sig saadanne Sankt Jørgens Gaarde uden for Købstæderne rundt om i Danmark. Kapellet ved Spidelegaard var troligvis den ældste af Bornholms syv Kapelbygninger. Det findes nævnt i Brug som de spedalskes Hus 1334, da Ærkebisp Karl 'Erikssøn i sit Testamente skænkede det tyve skaanske Mark, og 1379, da Ærkebisp Niels Jenssøn testamenterede det to Messebøger [Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder, S. 68, 151]. Ellers høres intet om det før halvandet Hundred Aar derefter. Da var dets spedalske Gæster for længst døde; haardhændet havde Samfundet rystet dem af sig.

De spedalskes gavmildt udstyrede Hospitaler var da taget i Brug til at forsørge Stoddere og Adelsmænd paa den Vis, at alt deres rige Jordegods af Landets Herre gaves en eller anden Adelsmand i Varetægt, imod at han skulde underholde derinde i Sankt Jørgens Hospital „till Klede oc Føde saa mange fattige, siuge oc saare Menische, som Renthen, ther tilligger, thaale kand“. Hvor meget Renten, Aarsindtægterne, kunde bære, blev det i Reglen den ædle Godsbesidders Sag at udregne med sin egen Samvitighed. Ogsaa Sankt Jørgens Gaard paa Bornholm var nu et saadant Fattighospital, et Slags adeligt Vartov.

Først tog Bornholms sidste katholske Provst (Dia-kon, Degn) Bolig i denne Stiftelse; herom siges:

Her Skellm var Degen her paa Landytt; handtt szad i Spedelegaarin [Hübertz: Aktstykker, S. 85]. Han menes at have været Præst i Nabosognet Nilarsker og skal være død i Lund 1529. Landsprovst Jens Pederssøn tillagde ham henved Hundred Aar senere Navnet Skjalm Gyldenstjerne, men er her troligvis paa Vildspor.

En værre Skælm fik i de følgende Aar Hospitalet i sin Vold. Carsten Luneborg var hans Navn. I en ond og urolig Tid var han kommet til Bornholm.

Lybekkerne havde midt i Avgust 1522 brandskattet Øen, indtaget Hammershus i Stormløb og ført Kristian den Andens Lensmand Niels Jebssøn Bryske bort i Fangenskab. De vilde gøre Landet værgeløst og tvang 10. Oktober de samlede Bønder til at gaa flittigt i Gang med at nedbryde Hammershus. Næste Foraar, 26. April 1523, brandskattede de paa ny Bornholm; denne Gang kom de for at blive her og indsatte Hr. Carsten Luneborg, Ætling af en lybsk Raadsherreslægt, til som deres Foged at styre Landet. Han blev i Marts 1524 taget til Fange af Kristian den Andens Admiral Søren Norby, som samtidigt plyndrede Danzigernes rige Købmandsflaade under Bornholm. „Der er et Hylende og Raab paa ham i alle Hansestæderne“, skreves der om Norby til den landflygtige Kong Kristian. Men Hyl var ikke nok; med dyre Penge maatte Lybek løskøbe sin Foged af Søren Norbys Haand. Det lybske Raad sendte ham atter 4. Juni 1524 til Bornholm og paalagde Indbyggerne at aflægge Hyldest og Ed til ham i Tillid til, at de skulde findes villige hertil [Hanserecesse, III, 8, S. 176, 220, 337, 499, 619, 689, 665].

Villigheden var halvt ringe. I sin Haandfæstning

havde Kong Frederik den Første paa ny afstaaet Bornholm fra Kronen til Lunds Ærkebispesæde. Ærkebisp Aage Jebssøn Sparre havde sendt sin Kapellan Ole Lagessøn derover, og gennem Landets Præster fik denne Bondestanden rejst til Modstand mod den lybske Foged, som drog rundt med atten Knægte, øvede blodig Vold, tiltruede sig Skat og skibede Øxne og Smør til Lybek. Sendte Ærkebisen blot fyrretyve Knægte til Landet, saa vilde Almuen hjælpe til at drive de Lybske ud, skrev Kapellanen 20. Juli 1524 til sin Herre. Foreløbigt havde Bornholmerne to Herrer. Lybeks Raad tilholdt 15. Avgust Præsteskabet at afstaa fra at ophidse Almuen til Oprør mod den lybske Foged, som jo kun var indsat til at skærme Landet mod dets Fjender. Frederik den Første paa-bød 5. September Bornholmerne at give deres Landgilde til Lunde Domkirke og holde den for deres rette Herre og Husbond. Da fik Ærkebisen taget Carsten Luneborg til Fange og sendte ham i forsvarligt Fængsel hos Roskildebisen Lave Urne. Paa Lybeks Forbøn fik Danmarks Rigsraad ham dog atter løsgivet i December 1524, imod at han rejste hjem til Lybek [Hanserecesse III, 8, S. 752. — C. H. Kalkar: Aktstykker fra Reformationstiden, S. 27—28].

De to Fangenskaber bekom Hr. Carsten Luneborg ilde. Da Lybek 1525 midlertidigt tilpantede sig Bornholm af Frederik den Første, som maatte give Ærkebispesædet andet Gods i Erstatning, da sendte Stads Raad i hans Sted den raa Rytterfører Berent Knop som Foged til Øen, og Hr. Carsten kom ind paa Sankt Jørgens Hospital, som Raadet oplod for ham. Her kunde han føle sig som Herre; han synes

at have forbedret Hospitalsgaardens Bygninger [Hübertz. S. 87—88].

Vel nok efter sit eget Skøn for tidligt skreves Carsten Luneborg alter ud af Hospitalet. Thi 1532 mødte Frimanden Mikkell Hals, der som Bispesædets sidste Hovedsmand paa Hammershus 14. November 1525 havde maattet overgive Slottets Nøgler til den lybske Foged, frem med kongeligt Brev og Segl paa, at Sankt Jørgens Hospital var givet ham for Livstid, og Hr. Carsten maatte atter fortrække. Dog ikke omsonst, ej heller langt. Han mødes paa ny som Ejer af den gamle Herredsfogedgaard Vallensgaard i Aaker Sogn. Berent Knop saa sig helst fri for, at de bornholmske Bønder paatalte deres Ret paa Herredernes Ting; han ophævede 1536 Herredsfogedstillingerne og inddrog de disse tillagte fire Gaarde, med deres store Ydelser af Herredernes Bønder, under Hammershus. De ledige Gaarde skænkedes Lybeks haandgangne Mænd; saaledes fik den bornholmske Frimand Tønnes Vildfang Brænnegaard i Ibsker og Carsten Luneborg den store Vallensgaard. Han opbyggede den af øde, bragte den atter i god Skik, og Lybeks Raad overdrog ham den i arveligt Eje 29. April 1541. Han sad som dens Ejer til 1555 [Hübertz, S. 72, 87, 103, 140, 171, 198].

Mikkell Hals tog ikke fast Bo paa Bornholm, skønt han her ejede otte Gaarde. Spidelegaard overlod han 1542, 10. Juli, Kong Kristian den Tredje imod at faa andet kongeligt Gods i Skaane. Den synes nu i en halv Snes Aar at være drevet som en almindelig Fæstegaard; 1548 siges det, at mens den forud havde huset ti, tolv eller flere fattige, gav den nu ingen saadanne Husly. Som Fattighospital mødes

den dog paa ny 1551, da Kongen 21. Juli sendte sin Hofsinde, den bornholmske Frimand Henning Gagge, hid som sin Jurisdiktsfoged over alt det Borringholm, som ikke hørte til Hammers Slot, nærmest Kirkernes og Præsternes Gods og Indtægter samt Bøder for kirkelige Synder, og gav ham Sankt Jørgens Hospital til Bolig og Underhold, dog saaledes, at Hælvten af dets Indkomster skulde gaa til Kongen, og at Gagge af sin Hælvst skulde underholde saa mange fattige, „som Renntenn, ther tilliger, tole kanndt“. Indtægten taalte nu kun at føde fire fattige paa Hospitalet, til hvilket ikke færre end femten Gaarde ene skattede [Hübertz, S. 105, 168, 174, 359].

Som Kongens Foged tog Henning Gagge mangel med den lybske Foged paa Hammershus, og hans Broder Peder Gagge paa Lensgaard i Østrelarsker Sogn stod ham troligt bi. Han paatalte djærvt Lybekkernes talløse Overgreb mod Bornholmerne og med særlig Kraft deres Tilsidesættelse af Frimændenes haardt omtvistede Rettigheder. Han mødte frem med sine Klager paa det store Forhandlingsmøde mellem Kristian den Tredje og de lybske Raadsherrer paa Koldinghus i Oktober 1553 og førte Bornholmernes Sag til Sejr baade her og paa det efterfølgende Møde paa Maglegaard i September 1555. De to Brødre, Sønner af Frimanden Jørgen Gagge paa Lensgaard, var ret skabte til at spille op mod den lybske Foged, Mester Herman Boitin; de havde Kongen paa deres Haand, saa tog de Stikkene hjem. Henning Gagge hentede sig Hustru, Elsebet Kames, i en god Rønne Borgerslægt; deres Døtre blev gifte med Peder Kofoed paa Kofoedegaard i Østremarker og med Raadmand Herman Bohn i Rønne. Gagge

døde 29. Juni 1562 og blev begravet i Rønne Kirke, hvor hans Gravsten laa endnu 1756; hans Enke døde 23. Oktober 1578 paa sin Gaard Almegaard i Knuds-ker Sogn [Ny kongelig Samling, Kvart, Nr. 726^b].

To Maaneder efter Gaggens Død overlod Frederik den Anden 27. August 1562 Hospitalsgaarden til Adelsmanden Mogens U, der samme Dag udnævntes til kongelig Jurisdiktsfoged paa Bornholm. Denne Gang gav Kongen Afkald paa sin Hælvte af Hospi-talets Aarsindtægter; ikke des mindre kom det kun til at huse de vante fire Fattiggæster. Ogsaa Mogens U havde været Øens lybske Fogeder en bitter Fjende. Allerede 1535 havde Kristian den Tredje skikket ham som Landsdommer til Bornholm og medgivet ham et Brev til Bønderne og Almuen om, at Kongen vilde komme dem til Hjælp og fri dem fra deres lybske Herrer paa Hammershus. Bornholmerne rejste sig til et fortvivlet Slag mod Lybekkerne paa Eglå Enge ved Aakirkeby, Kongens Skibe udeblev, Bønderne blev slagne, og Mogens U maatte flygte til sit Gods i Skaane for at redde Livet. Nu henved tredive Aar derefter havde Tiderne og Mogens U forandret sig. Danmarks Konge havde Overtaget, Lybeks Raad gik ham nabovenligt til Haande. Mogens U var blevet gammel; han døde et Par Aar senere [Hübertz, S. 91, 92, 97, 206, 277, 278].

Frederik den Anden gav 12. Marts 1565 Frimanden Jakob Iversen Boringholm Brev paa Embedet og paa Gaarden. Dog kom Boringholm ikke til Bornholm som Kongens Jurisdiktsfoged denne Gang. Atten Dage senere krævede Kongen sit Brev tilbage fra ham. Den lybske Foged paa Hammershus Schwen-der Kettingk havde som Øens dygtige Styrer og

Forsvarer i disse Syvaarskrigens Dage vundet saa stærke Krav paa Kongens Yndest og Naade, at denne 11. April 1565 tiltroede og befalede Os elskelige Schweder Kettingk at være Vor Jurisdiktsfoged paa Bornholm og overlod ham Sankt Jørgens Hospital, dog nu atter saaledes, at Hælvten af dets Aarsindtægter skulde vandre i Kongens Kasse. Megen Møje havde de lybske Fogeder haft af de danske Jurisdiktsfogeder, evindeligt Strid, saa ofte de danske og de lybske Krav tørnede sammen. Bornholmernes retfærdige Klagemaal havde altid fundet tro Støtte hos de kongelige Fogeder. Et saa meget kraftigere Tegn paa Kettingks gode Fortjenester af Øens Forsvar for Danmark var det, at Kongen nu lagde dette Embede i den lybske Fogeds Haand, tilmed gennem Hjemkaldelse af et flunkende nyt Kongebrev [Hübertz, S. 300].

Efter Syvaarskrigen viste den dobbelte Stilling som det lybske Raads og den danske Konges højt betroede Mand sig hurtigt uholdbar for Schweder Kettingk. Hans Styre paa Bornholm gik til Ende 18. Marts 1573. Paa Landstinget ved Aa Kirke den følgende Dag takkede han af i hele Folkets Paahør. Endnu et Aars Tid boede han paa sin kære Vallensgaard, som han 1555 havde købt af Carsten Luneborg, og paa hvilken han havde bygget et Stenhus mod Øst med Taarn og Kælder samt et Bryggers. Forfulgt af Kongens Vrede, miskendt af Hansestadens Raad, tyede han hjem til Lybek og henlevede der sin Alderdom [Hübertz, S. 402, 441, 451].

Det første Udslag gav Frederik den Andens hastige Vrede sig i, at han fratog Kettingk Embedet som kongelig Foged og overdrog det 16. November

1571 til Jakob Iversen Boringholm, som sex Aar tilforn havde haft det inde i atten Dage. Han blev tillige Landsdommer paa Bornholm; men ej heller denne Gang nød han sine Embeder ret længe. Kongen udnævnte 29. Oktober 1573 Johan Claussøn Urne til at afløse ham som Jurisdiktsfoged, og i de første Maaneder af det følgende Aar døde Jakob Boringholm. Sankt Jørgens Hospital tillagdes ikke Johan Urne; tvært imod forbødes det ham at røre ved dets Indtægter. Spidelegaard blev nu atter en af Kronens Fæstegaarde. Da Lybekkerne endeligt 1. Avgust 1576 havde maattet slippe deres midlertidige Styre af Bornholm, fik Johan Urne sin Afsked fra 1. Maj næste Aar. Hans Embede gik ind under den kongelige Lensmands Embede [Hübertz, S. 369, 418, 432, 545].

Noget havde Spidelegaardsbonden dog forud for andre Kronens Fæstebønder. Han nævntes Hospitalsforstander og havde hvert Aar at kvittere for, at Hammershus Ridefoged havde ydet de fattige i Spitalsgaarden, hvad dem retteligt tilkom af Hospitalets femten Gaarde. Nu da de fire Fattiggæster ikke skulde dele Udkommet med Adelsherrer, skulde de vel kunne leve rigt og fedt af Renten, som 1599 optaltes til $3\frac{3}{4}$ Tønde Smør, 3 T. Mel, 9 Lam, 9 Gæs, 18 Høns, 8 Traver Langhalm og 38 Dages Kørsel og Arbejde. Det var Skik, at Ridefogeden omsatte en Del af denne Rigdom i tilsvarende Mængder af Gryn, Torsk, Sild, Flæsk, Ister, Oxekød, Øl, Sko og Klæder. De femten Hospitalsbønders Arbejdsdage gik til Hospitalshusets Tækning og Vedligeholdelse, til Brændekørsel og til Indsamling af Almisser.

Men, som det siges paa Bornholm, naar Stakla ska te Gjæstabods, saa bler'ed alri Dâ. Utøj er

Fattigmands Pest. Lensmandsstyret aad hastigt Svind i denne Herlighed. Ved Bispevisitatser fandtes 1616 kun to, 1621 tre Fattiggæster, „som underholdis af Slottet megit armeligen“ uden Smør, Fisk, Sko, Klæder; og Tallet paa Hospitalets Bønder, der tjente dem, „dog som Gud veed“, var formindsket fra femten til ni. Resten havde Slottet taget; og dem fik Hospitalet aldrig tilbage [Hübertz, S. 607, 608].

Joakim Gersdorf, Rigens Hofmester og fra 1. Maj 1651 til 26. Februar 1658 Bornholms Lensmand, kunde ikke være baade her og der. Med kongelig Tilladelse varetog hans Ridefoged Lars Vinter Styret af Bornholm, hvor han døde 17. Februar 1656. Lars Vinter inddrog ogsaa de tilbageværende Hospitalsbønders Ydelser i Lenets Kasse, imod at denne udredte til Hospitalets fire Fattiglemmer aarligt 60 Rigsdaler og 3 Tønder Toldmel af Spidelegaards Mølle. Bøndernes Ægtekørsel for Hospitalet vedblev at bestaa. Pengene omsatte Ridefogeden i Reglen med $5\frac{1}{2}$ Tønde Mel, 13 Tdr. Øl, 1 Td. Kød, 1 Td. Torsk, $1\frac{1}{2}$ Td. Sild [Raufn: Chronica Borringiaca]. De 3 Tønder Mel ydedes ind under Jul. Juleleve have de fattige saaledes ikke savnet, og efter Tidens Kaar kunde de gjøre sig Livet nogenlunde til Gode. Det ses da ogsaa, at to gamle Folk 1662 skænkede Kongen alt deres Eje, 60 Rigsdaler, mod at de Fattiges Hus i Aaker aabnede sig for dem [Lensregnskab 1651, 52, 56. — Jordebogsregnsk. 1663]. Nogle rede Penge fik Hospitalslemmerne fra Kildemarkedet ved Kolde Kilde i Almindingen og fra Landstinget ved Aa Kirke, som tillagde dem i sine Domme Del i de ikendte Bøder; dette Forhold stadfæstedes ved kongeligt Reskript 31. Avgust 1781.

Da Johan Printzenskiöld som svensk Landshövding styrede Bornholm, indtil han 8. December 1658 dræbtes paa Rønne Storegade, var Hospitalets gamle Gavebreve forkomne. Ikke des mindre tilsagde han Hospitalslemmerne, „at de skulde nyde herefter, lige som de havde nydt tilforn, hvilket og skete, saa længe han raadte“. Bornholmerne mindedes endnu 1693 med Taknemmelighed Printzenskiölds Omhyggelighed for de fattige i Hospitalet [F. Thaarup: Bornholmiana, 4. Bind].

En af de djærve Bornholmere, som i hine Decemberdage 1658 var med til at frie Landet ud af Svenskevældet, Skipper Hans Lavridsen i Rønne, fik som sin Kongeskænk 29. December Nydelsen af Spidele-gaards Landgilde for sin og sin Hustrues Livstid. Han vilde ikke nøjes med den ene Tønde Smør, han saaledes aarligt tog ind; han søgte at jage Fæstebonden Lasse Brand ud for selv at bo paa Gaarden. Frederik den Tredje holdt i Kongebrev af 26. Juli 1664 sin skærmende Haand over Bonden, og denne blev siddende som de fattiges Forstander i Aakirke Hospital. Hans Lavridsen bosatte sig i Aakirkeby og døde som Enkemand 1672. Samme Aar døde ogsaa Lasse Brand; hans Eftermand i Spidelegaard gav 40 Rigsdaler i Indfæstning til Kongen [Jordebogsregnskab 1665, 73].

Den Sparetrang, som efter den dyre Skaanske Krig, lidt sent, greb Kong Kristian den Femte, ramte Hospitalets fire Fattiglemmer som et Lyn. Al Kongeskænk, som medførte aarlige Ydelser af Kronens Kasse, blev kaldt hjem. De kække Bornholmere, som havde vundet deres Land tilbage under Kongen af Danmark tyve Aar tidligere, Povl Ancher, Peder Olsen,

Jens Kofoed, alle maatte de lide Tab nu. De fattige i Hospitalet ligesaa, skønt hvor langt tilbage i den graa Middelalder man end gransker dets Historie, møder man intet Steds nogen Kongeskænk, derimod hyppigt nok Kongeran.

Sjællands Biskop Hans Bagger blev højst uskyldig Aarsag hertil. Ved sin Visitats 1680 fandt han kun to Lemmer i det forfaldne Hospital, paa hvis Adkomstbreve og Regnskaber han ikke kunde faa Rede. Han klagede 19. Avgust til Kongen herover, „paa det de fattiges Sag tilbørlig maa i Agt tages, efter som det skulde være uforsvarligt, at slige hellige Stiftelser saa aldeles skulle udgaa“. Kristian den Femte forlangte Forholdet grundigt undersøgt [Sjæll. Missiver 20. Sept. 1680]. Amtsskriver Augustus Deckner stævne de ældste Sognemænd i Aaker til et Møde; men ganske selvfølgelig kunde disse ikke mindes og klarlægge Hospitalets Oprindelse. I sin Iver for at skabe Kongens Kasse Indtægter forstod Deckner at dreje Undersøgelsen derhen, at den hellige Stiftelse blev opfattet som en kongelig Stiftelse. Al Ydelse til Hospitalslemmerne stoppedes 4. Januar 1681 som en ophævet, ikke fornyet kongelig Benaading [Jordebogsregnskab 1680, 81]. Igjennem tretten Aar stod Hospitalet øde og faldefærdigt.

Lidet kendte man sine Bornholmere, om man troede, at de vilde lade dette upaataalt. Da de igjennem hele to Højesteretsdomme, 11. Marts 1690 og 18. Februar 1691, havde faaet Kongelig Majestæts Ridefoged og Amtsskriver Augustus Deckner kagstrøget, brændemærket og slaaet i Jærn som Slave paa Bremerholm til Straf for hans Retskrænkelser, Udsugelser, Underslæb og Falsknerier, da gik Aaker

Sognepræst Tue Larsen Lyster, der skrev herom i Kirkebogen: „Gud give dem, som træde i hans Fodspor, lige Løn! Amen!“, i Kamp for de fattiges Ret. Han indstævnede den nye Amtsskriver Anders Wogensen for Rønne Byting til Tilbagebetaling af de ni Spideleboers Afgifter for hans tre forløbne Embedsaar. Byfogeden Hans Olufsen Schou godkendte Præstens Krav i sin Dom 8. December 1691, „efterdi de fattige ej saadant som en Benaading af Kronen bekommet havde, men selv ejede deres Gaarde, som dem af de gamle Fædre givet var“. Landsdommer Matthias Rasch stadfæstede paa Landstinget 3. Februar 1692 denne Dom med den kraftige Tilføjelse, at Augustus Deckner havde „af yderste Evne beflittet sig imod alle og enhver at øve Uretfærdighed“. Aakerbønderne aflagde 4. April 1693 deres Tingsvidne om Printzenskiølds Omhyggelighed for de fattige.

Vel havde Deckner været en grimme Karl; men alt dette iskænkede dog Kristian den Femtes høje Renteriherrer en besk Drik. Endeligt gik ogsaa Højesterets Dom 5. Juli 1693 dem imod: De svundne Aars Indtægter fik Hospitalet ikke tilbage, men „skal de af Alders Tid indtil Aar 1680 ud af Bornholms Amtstue til Aakirke Hospital betalte 60 Rigsdaler til lige med de tre Tønder Mel af Spidelegaards Mølle efter Kongelig Allernaadigst Bevilling aarligt herefter som af Alders Tid til Aakirke Hospitals Forstander udi rette Tid af Amtstuen svares og betales“. Kongen havde bøjet sig, Hospitalets Fremtid var sikret [Jordebogsregnskab 1693].

Imidlertid var det øde Hospitalshus paa Spidelegaard faldet i Grus. Sognepræsten Tue Lyster fik 1694 rejst et nyt inde ved Aa Kirke som dens lave

Gjenbo mod Syd; og herind rykkede da først fire, fra 1725 fem Lemmer. Indtil 1707, medens Tue Lyster og derefter hans Enke var Hospitalsforstandere, ydedes dem Fødevarer, senere rede Penge, tyve Skilling til hvert Fattiglem om Ugen. Bolig og Brændsel havde de frit. Hospitalet nedbrændte 10. Maj 1760 sammen med tretten andre Huse i Aakirkeby. Senere Tider indførte den Skik at halvere nogle af Lemmepladserne; saaledes var der 1804 foruden to fulde sex halve Pladser til ti Skilling ugeligt. Endnu er ikke det sidste ældgamle Baand mellem Hospitalet og Spidelegaard bristet; endnu udreder denne tre Tønder Rugmel til dets fattige, dog nu i Skikkelse af rede Penge [Fr. Thaarup: Bornholmiana, 4. Bind].

I vore Dage ejer Aakirke Hospital en Pengesum paa 4400 Kr. og giver Husly og Varme til tre fattige fra Aaker Sogn og to fra Aakirkeby; dertil ydes hver af dem aarligt henved elleve Kroner, fem Skepper Rugmel og Julehvedebrød [Repertorium over Legater, 2, S. 368]. De gjøre sig næppe mange Tanker om alt det meget, der gik forud af Storm og Omskiftelser for Hospitalet, inden det skulde blive deres trygge Tilflugtssted. —

Ogsaa *Rønne Hospital* tør søge sin Oprindelse i den katholske Middelalder. Om det har tjent som Asyl for spedalske, maaske paa den Tid, 1149 til 1303, da Rønne Herred som Kongens Eje var skilt fra Bornholms andre tre Herreder, som tilhørte Ærkebispem i Lund, og da Spedalskheden bredte sig stærkt, er ganske uvist. Et Par Forhold synes at tyde i denne Retning. Hospitalet har troligvis altid ligget paa det Sted, hvor endnu dets sidste Bygning staar,

paa Østsiden af Byens Store Plads. Først ind i det nittende Aarhundred blev denne Plads under Byens Væxt Rønne Midtpunkt; tidligere var den Grønning og skilte Hospitalet fra de bebyggede Bydele, som samlede sig om Kirkebakken og langs Stranden. Saaledes lidt udenfor Byhusene lejrede Middelalderen sine Sankt Jørgens Gaarde. Da Hospitalet gjenopbyggedes 1729, udstyredes det med en Kirkesal, „Hospitalskirken“. Troligvis fulgtes heri dets ældre Skik, og det minder om Middelalderens særlige Sankt Jørgens Kapeller til de spedalskes Brug. Men ud over en uhjemlet Gisning naar man ikke. Middelalderen rækker os intet Brevskab, hvori Rønne Hospital er nævnt.

De ældste Oplysninger om dette Fattighospital møde os i to Gavebreve, som, hidtil utrykte, her skulle gjengives i deres Ordlyd. Med det første Brev fra 1586 skænker Henrik Brahe, Lensmand paa Hammershus fra 1579 til sin Død 19. Februar 1587, og hans Hustru Lene Tagesdatter Thott, død 1599, Hospitalet Frostegaard, 56. Selvejergaard, i Aaker. Den havde tidligere hørt under Vallensgaard, som Schweder Kettingk først havde lejet ud til sin Eftermand, Lybekkernes sidste Foged paa Bornholm, Mattheus Tideman og senere, 1575, solgt til den danske Admiral Silvester Francke; Brahe købte Gaarden af denne 1580, men Frederik den Anden, som agtede at gjøre Bornholm til sin kongelige Dyrehave, jog 22. April 1581 Brahe ud af dette Køb og tog Vallensgaard til sig for 1000 Daler, som Francke var Kongen skyldig. Med det andet Brev giver Raadmand Holger Madssøn i Rønne 1630 til Byens Kirke og til Hospitalet Pilegaard, 33. Selvejergaard, i Olsker.

At begge Gavebrevene ere bogstavtro afskrevne [i Jordebogsregnskabet 1737], bevidnes af Generalmajor Niels Madsen West, Amtmand og Kommandant paa Bornholm 18. Marts 1722, afskediget i Marts 1739 og død i Rønne 25. Marts 1752.

1.

Jeg Henrich Brahe till Widtschiøfle Kongelige Maystats befallingsmand paa Hammershus, Kiendis og gjør witterligt for alle udi dette mitt obene Breff, Att ieg med min kiere Hostrues Erlig og Welbiurdig Frue Frue Lenne Tott, Hendis Raad beuillinge og Sambtøcke, Haffuer vndt og gifuett, Og nu med dette mitt obene breff wnder, skiøder giffuer og strax afhender, fra meg og alle mine Sande Arffuinge, Og till de fattige udi Hospitallett udi Rønnde og deres efterkommere, Enn Skattegaardt liggendes udi Aacker sogen vdi Schouffby som Rasmus Kier nu paa boer, Huilcken forn^{te} gaardt ieg af Seluester Francke, wdi ded kiøb ieg gjorde med Hannom om Wallandsgaardt, Kiøbt haffuer, Effter ded Kiøbebreffs Liudelse, Som ieg de fattiges Forstander udi Rønde, der paa offuerandtwordett hafuer, Og giffuer Samme Gaard ald sinn Schatt hid til Hammershuus Aarligen, Saa Neer som een fiering Smør, ij Giess iiij høns, som der aarligen haffuer af gifdis, till Sueder Ketting, Seluester Francke og meg, Saa lenge wij Samme gaardt hafft haffuer, Huilcken forn^{te} Skattegaardt med Jsettning og afsettning og en fiering Smør ij gies iiij Hønns, Som foruden dend Skatt der gaar till forn^{te} Hammershus, Aarligen giffues af forn^{te} gaardt, leg nu Strax weluilligen Skiøder og afhender fra meg og alle mine Sande arffuinge, Og till de fattige udi Hospitallett udi Rønnde, Som nu ere eller her efter Kommendis worde, til Euindelig eyge, ey Schullendis, og bepligter ieg meg, og mine Arffuinge, Att frij hiemble og fuldkommeligen tilstaa, forn^{te} de fattige udi forn^{te} Hospitall udi Rønnde, og deris efterkom-

mere, forn^{te} fiering Smør ij gies iiij Hønns med i
 settning og afsettning, vdi forn^{te} Gaardt, for huer
 mands tiltalle, Som der paa Kand talle med Rette
 udi nogen maade, Dog will ieg meg og mine
 arffuinger, Aldellis forbeholden hafue, dend mølle og
 mølledam som op till samme gaard liggendis er,
 med Dam og dams bonde, vdi Sin højeste flodemaall,
 Saa og huis feedrefft og anden herlighed, Som till
 Samme mølle nu liggendis er, Huilcken der vbe-
 hinndrett Schall følge meg og mine Arffuinge till euig
 tid, At saa i Sandhed er, og u-brøderligen aff
 meg og mine arffuinge till euig tiid holdis Schall,
 Som forshrefuit staar, hafuer ieg hengt mitt Sigenett
 her neden fore, Og Hafuer min Kiere Hostru og ieg
 underskreffuitt dette Brev med woris egne Hender,
 Giffuet og skreffuit paa Hammershus, dend 22de Dag
 Aprillis Aar ett Thusinde femb Hundrede firesinds-
 tiuffue — Og paa dedt. Siette,

Henrich Brahe medtt	Lenne Thott med
Egen Hanndtt.	Egen Handt.

(L. S.)

Conform med originalen, som paa Pergement er
 skrefven,

Testerer

N. M. West mpr.

2.

Jeg Holger Matzen, Raadinand I Rønne paa born-
 holm, Kiendes og gjør hermed for alle witterligt, wdi
 dette mit obene breff. Att Efftersom Gud Allermeg-
 tigste wed dend Timelige død hafuer heden kallett
 Min Kiere Hustrue Søster Sallige boel Espers daatter
 her udi Rønne, Og hindes efterlatte Iordegøets mig
 paa Min Hustrues Wegne Arfueligen er Tillfalden,
 Saa effterdij att dend Sallige Quinde i sin Welmagt
 hafuer ladet formercke, Att wille, till Guds orts For-
 fremmelse, og fattige vedtørfte Folckes hielp og

ophold, Gifue og forære til Kirchen og Hospitallet herudi Byen, En gaard liggendes I Olsher Sogn, som hinde efter sin Sallige Moder Arfueligen er Tilfalden, Huilcket hinds Gudelige forsett, ieg med min Kiere Hustrue Jngendlunde will forhindre eller Modstaa, Mens dett fast heller ydermeere forfremme og bekrefte, Huorforre ieg med Min Kiere Hustrues Elsebe Espensdaaters Raad fuldbiurt og sambtøcke, samme Hinds Sallige Søsters Gudelige forsett og Meening, Nu hermed offentlige Samtøcker og beuilliger, Og J alle maade Fra os og worres Arfwinge og til forberørte Rønne Kircke og Hospitall Gifuer og Afhender, Forn^{te} Gaard i Olsher Sogn, med Skou og Marck, Agger og Eng, samt ald den Herlighed og Tilliggelse som denu tilligger, og af Arrilds tiid, tilligget hafuer, Og bør dertil att ligge med rette, jndtet J nogen maade vndertaget, Og Kiendis os eller woris Arfwinge Jngen ydermere Laad deel eller Rettighed efter denne Dag dertil at hafue, Mens forn^{te} Rønne Kirche, og Hospitall bemeldte Gaard Grund og Eien- domb for Alle og huer Mands Tiltalle, frj og fuld- kommelige hiembler og Tilstaar, Des til Windesbiurt hafuer ieg mit Signet her vndertrøgt, Og hafuer wen- lig ombedet Erlige og Welagte Mænd Michel Hartuig Borgemester, Iørgen Franck, Claus Hermandsen og Morten bohn Raadmand, og Knud Iensen Byeshrifuer med mig til Witterlighed at besegle og vndershrifue, Datum Rønne den 8de Martij Anno 1630.

Holger Matzen

Egen Handt.

(L. S.)

Michel Hartwig

Egen Handt.

(L. S.)

Jørgen Franck

egen Hand.

(L. S.)

Claus Boen

Egen Hand.

(L. S.)

Ligelydende med originalen Testerer

N. M. West mpr.

Ved Bispevisitatser 1616 og 1621 fandtes ti fattige i Rønne Hospital, men dets Indtægter var for ringe til deres Underhold (Hübertz, S. 600). Da traadte en Rønneborger Jep Hanssøn Bødker 1639 det til Hjælp med en rig Gave paa et Tusend Slettedaler; samme Mand skænkede Rønne Kirke 1636 dens Døbefont og sammen med sin Broder Lars Hanssøn 1643 dens Orgel [L. de Thurah, S. 137]. Samme Aar 1639 kostede rige Holger Rosenkrantz, Lensmand paa Hammershus 1625—45 [Bornholmske Samlinger, 4, S. 104—165], fire Hundred Rigsdaler paa at gjenrejse dets forfaldne Bygning og udstyre det med Sengesteder og andet Indbo. Anders Ibssøn i Rønne tilskødede det 1641 en Englod i Byvängen. Frelst af Havsnød skænkede Landsdommer Mads Kofoed Mortensdag 1637 Hospitalet 50 Slettedaler. Det var Skik ved Hjemmebrylluper, at Gæsterne ofrede paa tre Tallerkener Penge til Præsten, til Degnen og til de fattige i Hospitalet. Disse havde ogsaa Hævd paa en Del af de Sølvmonter, som Sankt Hans Aften kastedes i Rø Kilde. Fra 1654 til sin Død i Januar 1674 nævnes Peder Lavridsen Møller som Hospitalets Forstander. Han ydede det 1673 en Gave og skaffede det Indtægt ved at udleje dets Loft til Lager for Kongens Korn. Hospitalets rentebærende Kapital udgjorde 1670 henved 1140 Slettedaler.

Peder Lavridsen Møller er en kendt Mand i Bornholms Historie. 1645 var han Raadmand, 1648 og endnu 1670 Borgmester i Rønne. Han var gift med Kirstine Madsdatter og smykkede sammen med hende 1654 Rønne Kirke med et Tralværk foran Koret; hun døde, 70 Aar gammel, 30. Januar 1656. I den store Forvirring under Svenskernes Overfald paa Bornholm

1645 kom han saare galt af Sted; han satte 11. Juni i Nexø sit Navn med under de bornholmske Officerers landsforræderiske Overenskomst med Fjenden og maatte være glad til, at Kong Kristian den Fjerde nøjedes med at lade ham aftinge denne Forseelse med den uhørt svære Bøde af et Tusend Rigsdaler [Lensregnskab 1648]. 1658 sad han som ældste Borgmester i Rønne, og i hans Gaard paa det søndre Hjørne af Storegade og Byens Torv Snellemark tog den svenske Landshøvding Printzenskiöld ind 8. December i Skumringen. Jens Kofoed, dennes Svoger Villum Clausen (Kelou) og flere Bornholmere overrumplede ham her og gik ham ind paa Livet. Peder Lavridsen og hans Broder David lagde sig imellem og led herunder Overlast. Dog opnaaede de, at Jens Kofoed og hans Mænd førte Printzenskiöld som deres Fange ud paa Storegade, hvor han paa den korte Vej til Raadhuskælderen (lige overfor den lærde Skole) blev skudt ned af Villum Clausen [Historisk tidskrift för Skåneland, 1, S. 216]. Det faldt da ogsaa i Borgmester Peder Lavridsens Lod paa Bornholmernes Vegne at skaffe den dræbte Landshøvding en dobbelt Kiste, stafferet inden i med Lærred, hvide Bændler og fortinnede Nelliker, og at lade ham sømmeligt nedsætte [begrave] i Rønne Kirke i Februar 1659; til Ofrølet gik en Tønde Øl, som kostede halvfjerde Daler [Lensregnskab 1660]. Sammen med den anden Borgmester i Rønne, Claus Kames, med Opstandens Leder, Præsten Povl Ancher, og vel ogsaa med Hasle Borgmester Peder Olsen stod saaledes Peder Lavridsen Møller som Talsmand for en sindigere og forsonligere Færd end den, Jens Pedersen Kofoed fulgte. Selv blev den gamle Borgmester begravet i Rønne

21. Januar 1674 [Bornholmiana, 4. Bind. — Kirkehistoriske Samlinger IV, I, S. 470, 479].

Aar 1711 ejede Rønne Hospital i Penge 886 Slettedaler, dertil de to Gaarde i Aaker og Olsker Sogne, en Vejrmølle i Arnage Fiskerleje, som aarligt ydede sex Tønder Rugmel og fire Tønder Bygmel, end videre to smaa Englodder i Byvängen, en Fævogt og sex Skepper Land Sandjord i Galløkken, hvilke det 1668 havde faaet i Pant for ti Slettedaler. Det havde tillige ejet Spannergaard, 47. Selvejergaard, i Rysker Sogn; men dets Forstander Oluf Nielsen kunde 1682 ikke finde nogen Fæster til den, den truede med at blive øde og blev da rimeligvis solgt. Hvert Hospitalslem fik maanedligt halv anden Skeppe Mel og en Slettedaler (fire Mark). Selve Hospitalsbygningen var faldefærdig [Bornholmiana, 4. Bind og uindbundet Pakke].

Da valgte Rønne Borgere 1717 Herman Mortensen Bohn til Hospitalsforstander. Fra dette Aar er Hospitalets Historie knyttet til Slægten Bohn, der var gammel i Rønne. Fra Fader til Søn er at nævne: Skipper Herman Bohn (1586), Raadmand 1604 og 1609, Henning Bohn, Borgernes Udsending til Prins Kristians Hyldning i Lund 1610, Morten Henningsen Bohn, Byfoged 1629—30, Raadmand 1640—48, Herman Mortensen Bohn, Raadmand 1648, Borgmester 1664, Morten Hermansen Bohn (1652—1725), som fæstede Bo i sin Svigerfader, Præsten Povl Anchers By Hasle og her blev Byfoged, Borgmester 1684 og Borgerkapitajn 1687, Herman Mortensen Bohn (1682 til 1773), som ved sit Ægteskab 16. Juli 1711 med Købmand i Rønne, Lavrids Lavridsen Hjorts Datter Karen (død 1784) atter førtes tilbage til sine Fædres

By. Han drev her efter Slægtens Skik Købmandshandel i den store, nu udstykkede Gaard paa det søndre Hjørne af Store- og Krystal- (Datidens Skiden-) gade. Han gjorde ikke sine Medborgeres Tillid til Skamme; som Hospitalsforstander gjenrejste han Hospitalet af dets Forfald [Personalhistorisk Tidsskrift, III, 6, S. 265—96].

Herman Bohn lod den gamle Hospitalsbygning nedtage og dens Byggeemner bortsælge, de fattige til Indtægt. Af egne Penge kostede han fem Hundred Slettedaler paa at rejse paa dens Sted den endnu staaende Bygning, otte Bindingsværksfag stor, med Egetømmer og teglhængt. Hospitalskirken i de to sydlige Fag udstyrede han med Prædikestol, Alter med en malet Altertavle og et udskaaret Krucifix samt to Messingstager, Tralværk for Koret, Skriftestol og to Mands- og to Kvindestole, hver paa fire Sæder; han sørgede for, at her hver Søgnedag holdtes Morgenbøn. I Husets nordre Ende fandtes et Køkken; de mellemliggende Fag rummede tre Stuer med én Kakkellovn og fire Tospændssenge. Haven mod Øst, 46 Skridt lang og 42 Skridt bred, lod han indhegne med Stengærde og tilplante med Æbletræer. Ved Gavebrev 5. April 1729 skænkede Herman Mortensen Bohn og hans Hustru Karen Lavridsdatter Hospitalslemmerne det nybyggede Hospital til fuldkommen Ejendom og tillagde yderligere fem Hundred Slettedaler, hvis aarlige Rente, 25 Slettedaler, skulde udbetales til de mest nødlidende af Hospitalets Beboere. Ved Gavebrev 1. Juni 1742 føjede de hertil nye fem Hundred Slettedaler, hvis Rente skulde gaa til Gudstjeneste, Brændsel og Vedligeholdelse af Bygningen [Hofmans Foundationer, 8. Bind].

Hos Hospitalets Forsvar, Amtmand Niels West og Provst Hans Ancher, indhentede Herman Bohn Tilladelse til at lade bortsælge ved Avktion 26. Marts 1733 dets to gamle Gavegaarde i Aaker og i Olsker; de indbragte nu 250 og 370 Firemarksdaler, den sidste Sum til lige Deling med Rønne Kirke, og de aarlige Renter heraf, 31 Slettedaler, oversteg langt de ni og otte Mark, de havde ydet i Aarsafgifter. Ogsaa Arnage Mølle bortsolgte Hospitalet 1772 for 346 Slettedaler. Ud over Bohns rige Gaver ejede det midt i det attende Aarhundrede 2843 Slettedaler; det husede otte til ti Fattiglemmer [Jordebogsregnskab 1737].

Den gamle Hospitalsforstander jordedes i December 1773 i Rønne Kirke i et Gravsted, som tidligere havde tilhørt Slægten Kames (Kam), og som han havde købt 18. Juni 1734. Hans Hustru fulgte ham i Jorden i April 1784. Deres Søn, Købmand Morten Bohn (1719—1802) blev Hospitalets Forstander. I hans Datter, Etatsraadinde Marie Kofoed (1760—1838) vandt Slægtens Gavmildhed sin frodigste Fylde. Sit eneste Barn, Hans Morten Ancher (1778—86), af hendes første Ægteskab med Købmand Jochum Herman Ancher (1746—86) i Nexø, mistede hun tidligt. Hun og hendes anden Mand, Brygger Hans Peter Kofoed (1743—1812) paa Kristianshavn skænkede i en pengeknapp Tid deres Fødeø talrige Gaver til Skoler, Arbejdshuse og anden Almennytt. Hun hjalp I. N. Madvig ind paa hans videnskabelige Bane; „Madvi var hos mig igaar, han ser inderlig god ud, han ær taknæmelig og glad“, „jeg haver rektig nok megen Aarsag tel at glæde mig over helle Madvis Fremgangsmaade“, skrev hun 1820 og 22. Ved sin Død gjorde hun gennem store Legater Bornholmerne

til Arvinger af en rig Del af sin store Formue. Hendes Søster Karen Bohn (1754—1821) havde i sit Ægteskab med Købmand Mads Clemmed Engel (1747—96) i Rønne den samme Sorg som hun, at miste sit eneste Barn i en spæd Alder; det dræbtes 9. Juli 1781 ved Lynnedslag i nogle Krudttønder i Engels, senere Konsul Johnsons Købmandsgaard paa Storegade. Som Enke testamenterede hun 27. December 1809 et Tusend Rigsdaler til Rønne Borger-skole, fire Hundred Rigsdaler til Byens Kirke og fire Hundred Rigsdaler til dens fattige. Omtrent paa samme Tid skænkede Købmand Poul Carlsen i Rønne Hospitalet tre Hundrede Rigsdaler (1807). Dette Aar, 1807, omdannedes Kirkesalen til Stuer for fire Hospitalslemmer.

Ved Hospitalsforstander Morten Bohns Død 1802 flyttede hans Søn Jochum Ancher Bohn (1756—1809) fra Svanike til Rønne for at overtage Handlen, men ikke Hospitalet. Han fik kun et kort Spand af Aar til at virke her. Han valgtes til eligeret Borger, og uden selv at vide det lagde han Murhakken ved Foden af det gamle Hospital. Hans Virketrang kastede ham ind i den Opgave at skabe Rønne en Dansk Skole. Amtmand Frederik Thaarup valgte 3. Juli 1805 ham sammen med Hans Rømer og Christian Hansen Rønne, Borgere i Rønne, til at danne en Skoledirektion, og disse Mænd ydede Bohns Planer god Støtte. Hos mange af hans Bysbørn vakte disse stærk Modstand. Han vilde bygge Skolen ved Siden af Hospitalet paa en Krog af den Grønning, som var Borgermilitsens Øvelsesplads; og de gæve Krigere drog strax ud i Leding. De kunde umuligt give Afkald

paa denne Vaabenplads inde ved Byens Huse for at jages længere bort og prisgive deres kære Helbred og dyre Uniformer for ondt Vejr, Tordenbyger med saadant mere. Naa, Amtmanden gav dem det ypperlige Raad at hytte deres Skind under Øvelserne ved at drage ud under opspændte Paraplyer, — og imod Udgangen af Aaret 1806 havde Bohn Skolehuset færdigbygget paa den valgte Plads. I Begyndelsen af 1808 gav Førstelærer Ancher Anthoni Müller (1779—1832) de første Undervisningstimer. Rønne havde faaet en Dansk Skole [Bornholmiana, 6. Bind].

Det kan nu ikke nægtes hine gæve Borgerofficerer, at denne Skole blev Rønne en dyr Gave. Byen kostede i Aaret 1806 paa fattige Børns Skolegang i et og alt 57 Skilling. Nu er dens aarlige Skoleudgift 75000 Kroner. For det gamle Hospital blev dets nye paaatrængende Nabo langt dyrere. Det bar Herman Mortensen Bohns og hans Hustru Karen Lavridsdatters Navne indtil 1881. Da fandt Rønne Byraad, som vitterligt intet kendte til dets Historie, at det stod paa tværs for en Udvidelse af Skolen, og ryddede det simpelt hen af Vejen. Et tarveligt Pengelegat blev dets Afløser. De forløbne Aar have vist, at Skolens Udvidelse burde have været gennemført paa anden Vej; den var ganske utilstrækkelig, Byen maatte 1909 bygge ny Skole andet Steds.

Her er et Fejlgreb at sone mod det gamle Hospital, hvis Bygning endnu staar som et ringe Skolehus. Sømmeligt handler Rønne imod det ved at føre den tilbage til dens oprindelige Brug. Som hver Livsalder, saaledes bærer ogsaa hver Tidsalder

i sin Grund en Attraa til at skabe varig Gavn og Glæde for kommende Dage. Et værdigt Udslag heraf var det ældgamle Rønne Hospital, bedre værdt end det ukyndige Pennestrøg, som slettede det, og som kun fortjener atter at udviskes. Hvo som rydder sin Fortid, gjør sin Fremtid rodløs.

Hr. Fabrikant H. Hjorths Bemærkninger til det, jeg har anført om Bornholms Middelalders-Kirker i dette Tidsskrifts VII Bind, er under 15. Marts d. A. meddelt mig i et Fortryk, men da deri var anført adskilligt, som ikke stemmede med de faktiske Forhold, og min Opfattelse af Kirkernes Alder og Karakter heller ikke falder helt sammen med det, Hr. H. har angivet, saa vil der i det først efterfølgende Bind blive optaget et Gensvar, der affattedes i Maj d. A., men som jeg senere paa given Anledning gerne har samtykket i indtil videre at tilbageholde til Fordele for andre Forfattere.

Rønne, 25. August 1913.

Mathias Bidstrup.

BORNHOLMSKE SAMLINGER

NIENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1915

BORNHOLMSKE SAMLINGER

9 BIND

BORNHOLMSKE SAMLINGER

NIENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1915

INDHOLD.

	Side
JOH. BULMER: Fra Rø Sogn	1
E. SØEBORG: Et Besøg paa Christiansø	28
KARL M. KOFOD: Lidt af Ladegaards Historie gennem halvtredie Hundrede Aar	46
MATHIAS BIDSTRUP: Bornholms Kirker. Gensvar til Hr. Hjorth	72
H. HJORTH: De bornholmske Rundkirker. I Anledning af Hr. Professor M. Bidstrups Gensvar	104
MATHIAS BIDSTRUP: Endnu et Gensvar	114
M. K. ZAHRTMANN: Hundemordet i Bolsker. — Lands- dommer Peder Olsen	117

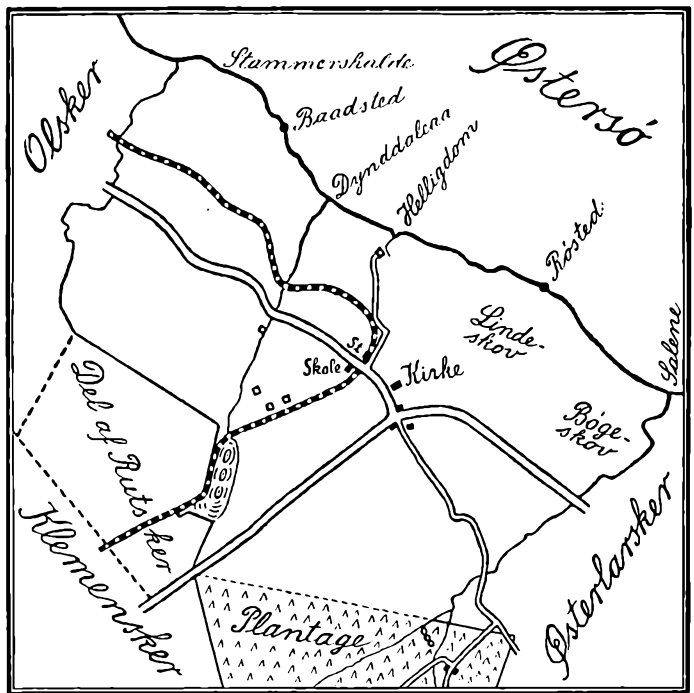
Fra Rø Sogn.

Rø Sogn er af særlig Interesse ved sine Natur-ejendommeligheder og visse historiske Forhold. Forøget Mærke vil der blive lagt til Sognet nu efter Aabningen i Maj 1913 af den nye Rønne—Allinge Jernbane (kaldet Nordbanen), som fører gennem Sognet og har Station omtrent midt i dette ved Skolen. Omtalte Sogn, der hører til Bornholms mindre Sogne, er beliggende paa Øens Nordøstside mellem Gudhjem og Allinge, men nærmest ved førstnævnte By. Over Sognet findes omstaaende en lille simpel Oversigtsplan med Nordsiden opad. Detajllerede Kort over Sognet haves blandt de af Generalstaben udgivne Kort.

I det følgende skal omtales enkelte Forhold i Rø Sogn.

Et vidtberømt Sted i Rø Sogn er *Helligdommen*. Herved forstaas et Stykke af Kysten nær Helligdomsgaarden, hvilket Kyststykke er egnet til at tiltrække sig særlig Opmærksomhed ved sine høje, bratte Klippe-Strandskrænter med forskellige særegne Udspring og Indskæringer.

Et vigtigt historisk Punkt i Helligdommen er Helligdomskilden eller „Rø Kilde“. Denne ligger nedenfor Strandskrænterne i de lave Klipper ved Havkanten. Planen nedenfor viser udfor Helligdomsgaarden en lille Vig i Kysten. En Skovdal med en Bæk

fører fra Gaarden ned i Vigen. Naar man skal til Helligdomskilden, skal man paa søndre Side af Dalen ned i Vigen og ud paa Klipperne til højre.

Omtalte Kilde er imidlertid i Virkeligheden noget andet end en almindelig Ferskvandskilde. Kilden

er som et ret stort Grydehul ned i Klipperne; og selv naar Havet kun er i ringe Bevægelse, skyller jævnlig noget Havvand ind over Kilden. Dennes Vand er derfor Saltvand. Noget Tilløb af rent Ferskvand har Kilden sikkert ikke. I regnfulde Tider kan dog noget Ferskvand rinde ud i Kilden fra Revnerne i den nærstaaende høje saakaldte Helligdomsklippe, ved hvis Side de lavere Klipper danner som en Rendesten hen til Kilden.

Helligdomskilden har været en af de Kilder, som Folk i gamle Dage søgte til i den Tro, at Kildevandet havde en særlig Kraft til at helbrede Sygdomme. Lægedom af Helligdomskilden har man dog næppe søgt ved at drikke af Kildens (salte) Vand, men ved at to sig dermed.

Ovenfor Strandskrænterne ikke fjernt fra Helligdomskilden var der i hine gamle Tider bygget et Kapel, som bar Navnet Hellig-Trefoldigheds Kapel. I dette er der antagelig blevet holdt Bøn og Gudstjeneste, naar Folk til bestemte Tider af Aaret, især St. Hans Aften, kom valfartende til Helligdommen for at søge Helbredelse af Helligdomskildens Vand. Og da det er forbundet med noget Besvær at komme ned ad de høje Skrænter og over de lavere Strandklipper ud til Kilden, er Vandet fra denne maaske i Spande eller Kander blevet hentet op til Kapellet, for at de lægedomssøgende her kunde benytte Vandet.

Det er nu lange Tider siden, at Hellig-Trefoldigheds Kapel stod oprejst og var i Brug. Allerede i 1624 laa Kapellet i Ruiner. I nævnte Aar blev der af den daværende bornholmske Provst Jens Peder-

sen forfattet et lille Haandskrift¹⁾ om Bornholm, hvori det vedrørende Helligdommen bl. a. hedder: — En halv Fjerding Vej Nordøst fra Kirken ses Ruiner af Hellig-Trefoldigheds Kapel og Sønden derfor en dyb Dal med en af Folk opkastet Stenhob, hvorpaa er mange Kors med Haar af Mennesker og Dyr faststukne, hvilket kaldes Alteret. Østen herfor findes i Havbredden en stor, rund Sten, kaldet en Kilde, hvori Havet bestandig opslaar. Hertil har mange syge Folk forðum søgt for at to sig.

Den dybe Dal, som nævnes i det ommeldte Skriftstykke fra 1624, maa være Skovdalen (med Bækken i Bunden), som fra Helligdomsgaarden fører ned til Havet; og Kapellet maa altsaa have staaet oppe paa Jorden nær ved Strandskrænten Nord for nævnte Dal.

Af Panum i hans Beskrivelse over Bornholm af 1830 bliver Kapellet ogsaa omtalt som havende staaet paa nysangivne Sted. Det hedder i nævnte Bog S. 68 om Kapellet: — Man kan kun se en liden Forhøjning paa Avlsjorden, hvor det skal have staaet. Dér opløjes ogsaa endnu Tegl og Mursten med Kalk. Sæden synes heller ikke at staa saa godt paa det Sted, hvilket maaske er, fordi Jorden dér er blandet med det underliggende Grus og Kalk.

Om Panum selv har undersøgt, at der det paa-gældende Sted var Tegl og Mursten med Kalk og Grus i Jorden, eller en anden har fortalt ham, at

¹⁾ Skriftet, der antages at være baseret væsentlig paa Indberetninger til Provsten fra Øens Præster, er senere i Udtog trykt i Suhms Samlinger til den danske Historie 1. Bind 2. Hefte, København 1780, S. 32 flg., af hvilket trykte Udtog S. 40 ovenanførte Referat er taget. Jfr. nærmere „Bornholmske Samlinger“ forrige Bind S. 133.

Forholdet var saaledes, kan ikke ses af Bogen. Men i alt Fald maa der altsaa, da omtalte Bog skreves, kun have været meget svage Rester tilbage af Hellig-Trefoldigheds Kapel.

I 1857 foretog daværende Professor Brunius af Lund i Skaane en Rejse til Bornholm for at gøre forskellige Granskninger paa Øen. En Dag kørte han ogsaa til Rø og tog ind paa Kildesgaarden (beliggende noget Nordvest for Sognets Jernbanestation). I det Skrift, han senere udgav om sin Bornholmsrejse, omtaler han²⁾, at den forekommende Kildesbonde viste ham nær ved Gaarden nogle mindre Graastene, som Bonden sagde, at han nylig havde opbrudt af sin Ager, og som var de sidste Levninger af et Kapel, der havde staaet, hvor Stenene var opbrudte. — Det er dog vist tvivlsomt, om de Stene, der saaledes i 1857 blev foreviste den svenske Professor, virkelig har været Grundstene til Hellig-Trefoldigheds Kapel eller noget andet Kapel.

Hvor stort Hellig-Trefoldigheds Kapel har været, og hvorledes det har set ud, kendes der ingen Efterretning om. Det maa vel snarest antages at have været noget mindre og simplere end det ved Hammerens Nordvestkyst beliggende Salomons Kapel, hvoraf ikke ubetydelige Ruiner endnu er til Stede, (jfr. „Bornholmske Samlinger“ for 1910 S. 116 og for 1913 S. 128).

Ifølge det foran bemærkede har Besøgene ved Helligdommen St. Hans Aften og paa andre Tider af Aaret antagelig i gamle Dage nærmest haft et re-

²⁾ Jfr. hans ovennævnte Skrift: Konst-anleckningar under en resa till Bornholm år 1857, Lund 1860, S. 198.

ligiøst Præg. Efterat Troen paa Kildevandets helbredende Evne havde tabt sig, blev det Brug at holde folkelige Fornøjelsesfester ved Helligdommen især St. Hans Aften. Disse Fester udartede imidlertid efterhaanden til berusende Drikkeri og deraf følgende Uordener. Og nu, siden Helligdomsgaarden — paa hvilken forud var et mindre Gæstgiveri — i 1890'erne er blevet væsentlig ombygget og navnlig forsynet med et moderne Turisthotel, er de tidligere Folkedanser ved Helligdommen bortfaldne.

Den i Slutningen af Aaret 1906 paa Bornholm stiftede Forening „Bornholm“ købte i 1907 af en Gaardejer i Rø den sydligere Del af Helligdomskysten tilligemed noget af det dér indenfor liggende, tildels skovbevoksede Land, hvilket Køb skete væsentlig for at forhindre, at dette Sted skulde komme i Udlændinges Eje. Helligdomsgaarden (med Hotellet) var kort forud kommet over paa tyske Hænder. Paa det nævnte Sted, som Foreningen „Bornholm“ har erhvervet, er der gjort visse Indretninger, saaledes at Bornholmere, der foretager Udflugter til Helligdommen, kan bruge dette Sted til Holdeplads, Spisested og deslige. Det paatænkes at opføre en Hotelbygning paa Stedet. Fra Sognevejen, som oppe fra Hovedlandevejen løber ned til Helligdomsgaarden, udgaar (lidt forbi Pellegaard) til højre en Sidevej, som fører ned til Foreningen „Bornholm“'s nysommeldte Kystejendom.

Til Helligdomsgaardens (Hotellets) Gæstgiveribevilling er knyttet en af Gaardens Ejer til Bornholms Amdsraad udstedt Deklaration om, at Gaardens Kyststrækning skal være fredet i sin Naturtilstand og være tilgængelig for Offentligheden, dog

at Betlere, Berusede og deslige Personer kan bortvises derfra.

Helligdommen danner omtrent Midten af Rø Sogns hele Kyststrækning. Sydøst paa kan man fra Helligdommen vandre langs Kysten mod Gudhjem. Paa denne Kyststrækning i Rø er der for ikke mange Aar siden istandgjort en ny offentlig Passage, som løber snart over, snart under de skovklædte Havbakker og snart er Sti, snart Vej (i Forbindelse med Veje oppe fra Sognet). Passagen er istandgjort væsentlig for Redningsvæsenets Skyld. Paa herommeldte Kyststrækning falder en Flerhed af særegne Bække ud i Havet. Hvor Rø Sogn Sydligst ved Kysten støder til Østerlarsker Sogn former Havet en Bugt, hvori udløber Bobbeaaen, som begynder ved Rø Plantage og paa det meste af sin Strækning danner Grænsen mellem de to nævnte Sogne. Stedet ved anførte Havbugt kaldes Salene, og Bugten kaldes derfor Salenebugten. Her ved Salene ligger paa Østerlarsker Sogns Grund et nyere Turisthotel. Omtrent midtvejs mellem Helligdommen og Salene er der under Havbakkerne en Avlsmark og udfor denne et lille simpelt Baadehavneanlæg, hvor Røboere har plejet gennem Tiderne at drive lidt Fiskeri. Stedet ved denne Havneindretning kaldes Røsted (bornholmsk: Røsta'). Nu findes der ikke nede ved denne Havn andre Huse end et simpelt Materialhus, men Havnen benyttes dog af Folk, som bor noget derfra oppe i Sognet.

Fra Helligdommen kan man komme langs Kysten Nord (Nordvest) paa mod Allinge ad en lignende Passage som den ovenfor omtalte, der fører mod Gudhjem. Hvor Rø Sogn Nordligst ved Havet støder

til Olsker Sogn, ligger det saakaldte Stammershalde, en Klippemark med Oldtids-Gravsteder. Lige ved (Syd for) denne Klippemark er i de seneste Aar opført et Turisthotel. Mellem Helligdommen og Stammershalde er et klippigt Kystparti, som kaldes Baadsted (bornholmsk: Baadsta') med Ilandhalingssteder for Baade. Dette Sted er et gammelt Fiskeristed ligesom det foran nævnte Røsted. Ved Baadsted, hvortil Landet skraaner jævnt ned, findes Huse nær Havet. De nævnte Havnesteder (Røsted og Baadsted) er nu ogsaa Tilholdssteder for Motorbaade, der om Sommeren bruges til Lystfart navnlig ved Helligdommen, hvor i godt Vejr Baade med Førere er stationerede om Dagen for mod Betaling at sejle for Besøgende dersteds.

Efter foranførte Omtale hovedsagelig af Helligdommen gaaes her over til nogle Bemærkninger om et Sted paa den modsatte Side af Sognet, nemlig *Spællingemosen*. Denne, der findes angivet paa Planen foran, er Sognets eneste Sø eller Mose af nogen Betydning. Hovedparten af den Strækning, der indbefattes under det videre Begreb Spællingemosen, er imidlertid nu Engdrag, der altsaa strækker sig udenomkring og navnlig Syd og Sydvest for Mosens Vandsteder. Fra de lyng- og kratbevoksede Klippehøjder Østlig for Mosen haves der en interessant Udsigt ned over Mosen samt op gennem den nedenfor omtalte Klev og ud over Landet iøvrigt. I sydvestlig Retning fra Mosens sydlige Del gennemskæres det høje Land (den gamle Højlyng) af en smal Engdal med Klippesider, der minder om Ekkodalen

i Almindingen. Førstnævnte Dal, der altsaa staar i Forbindelse med Spællingemosen, kaldes Kleven (Kløften). Paa langs gennem Kleven fører Jernbanelinien fra Rønne til Allinge. Idet Banelinien kommer til Mosen, gaar den over Engene Vest og Nord om Mosens Vandsteder (jfr. Planen foran) og fortsætter hen gennem den klipperige Stenby. Ved Siderne af den Del af Spællingemosen, som gaar op mod Kleven, ligger to ulige store Høje, der benævnes Store- og Lilleborg, hvilke Høje omtales nærmere i det følgende.

I gamle Dage regnedes Spællingemosen at høre under Højlyngen. Da i forrige Aarhundrede Højlyngen deltes mellem Staten og Bornholmerne³⁾, blev Spællingemoseu uindskrænket Statsejendom. I 1866 solgte Staten ved offentlig Auktion under eet Spællingemosen (Vandet med omliggende betydelige Engdrag, ialt 49 Tdr. Land under Matr.-Nr. 110 a) til 5 Personer i Fællesskab. Siden har Mosen stadig været i privat Interessentskabseje. Engdragene afgiver en betydelig Mængde Hø. Tørv bliver i nyere Tid ikke produceret af Mosen.

Spællingemosen, der har Vandtilløb bl. a. Syd fra og gennem Kleven, har uden Tvivl langt tilbage i Tiderne været en betydelig Sø. Siden er den efterhaanden formindsket ved Tilgroning, idet der er fremstaaet Enge. Fra Mosen har gennem Tiderne flydt ikke lidt Vand ad Bækken eller Aaen forbi Spællingegaarden og videre gennem Dynddalen til Havet. Nævnte Gaard — Spællingegaard, der ogsaa betegnes som Sognets 2den Vornedgaard og tidligere ofte

³⁾ Jfr. herom „Bornholmske Samlinger“ for 1907 S. 104 flg.

er blevet kaldt Spællingemølle — er, som Planen foran viser, beliggende ved Vandløbet omtrent midtvejs mellem Mosen og Havet. Ved denne Gaard har der fra langt tilbage i Tiderne været et ret betydeligt Vandmøllested, hvor man altsaa har ladet Spællingemosens overflødige og mod Havet søgende Vand drive en Vandmølle, der ikke blot har malet til Gaardens eget Behov, men — i alt Fald til nogle Tider — ogsaa har besørget Maling for andre. Nu er Mølleanlægget forfaldet, men i tidligere Tider har det altsaa, i det mindste periodevis, været holdt ved Hævd og betydt noget. Af gamle Arkivsager kan ses⁴⁾, at medens Bornholm i fordums Tider var under det Lund'ske Ærkebispesædes Raadighed, blev der i 1485 af Ærkebisp Jens Brostrup med det øvrige Lund'ske Præsteskabs Samtykke udstedt Lejebrev paa et bornholmsk Møllested, kaldet „Spalingz Mølle“. Herved er sikkert sigtet til Spællingegaarden i Rø Sogn. Ifølge senere bornholmske Jordebøger skulde Gaarden foruden sine andre aarlige Afgifter svare ogsaa 1 Td. Mel som Afgift⁵⁾, hvilken Afgift var begrundet ved, at Ejendommen var et Møllested.

Herefter skal fremsættes nogle nærmest historiske Bemærkninger om Rø Sogns *Skove*. Ved disse Bemærkninger bortses foreløbig fra den under Sognet hørende Rø Plantage, der af Staten er anlagt paa

⁴⁾ Jfr. Lunds Årkestifts Urkundsbok af Lauritz Weibull, 4. Bind, Lund 1909, S. 438.

⁵⁾ Jfr. bl. a. Uddraget af Bornholms Jordebog af 1599 i Hüberty's Aktstykker til Bornholms Historie S. 537.

en tidligere Højlyngsstrækning og kortelig omtales for sig nedenfor.

Rø Sogn har i tidligere Tider haft betydelig Skovrigdom, og Sognet har i Forhold til sin Størrelse endnu en hel Del Skov. Den brede Dynddal, som falder omkring Dynddaleaaen mellem Hovedlande-vejen og Havet, opfyldes saaledes af en ikke lille Skov. Nordvestligst i Sognet findes et andet noget udstrakt Skovstykke, kaldet Krakken. Og iøvrigt findes der trindt om i Sognet et betydeligt Antal Skovstykker af forskellig Størrelse.

Blandt de bornholmske Gaardes Afgifter til Hammershus var i gamle Tider ogsaa Ved og Trækul. I Forbindelse med andre Forhold tærede disse sidstnævnte Afgifter naturligvis paa Øens Skove. Efterat Kulydelsen var forandret til Pengeydelse i de andre af Øens Sogne, vedblev endnu en Tid lang Kulydelsen in natura at være gældende i Rø Sogn, hvilket tyder paa, at man her stadig har haft forholdsvis rigeligere med Skov end i de andre bornholmske Sogne. Ifølge Bornholms Jordebog af 1599 skulde de 27 Selvejergaarde i Rø Sogn svare hver 1 Td. Kul, hvorhos en enkelt af Sognets Vornedgaarde, nemlig Lindholmgaard Sydøstlig i Sognet, skulde svare ikke mindre end 12 Tdr. Kul aarlig. Imidlertid blev disse Kulydelser ogsaa for Rø Sogns Vedkommende senere forandrede til Pengeydelser. (Til det nys anførte bemærkes, at Rø Sogn har 27 Gaarde, der er nummererede som Selvejergaarde, og 9 Gaarde, der er nummererede som Vornedgaarde, jfr. „Bornholmske Samlinger“ for 1909 S. 49 flg.).

Sydøstlig i Rø Sogn er en nu i Hovedsagen skovløs og af forskellige Husejendomme bestaaende Strækning, som kaldes *Bøgeskoven*. Beboerne af denne Strækning siges at bo i Bøgeskoven. Paa denne Strækning har rimeligvis for Aarhundreder tilbage været en Skov hovedsagelig af Avnbøg (Hvidbøg), idet den almindelige Bøg (Rødbøgen) ikke har vokset vildt paa Bornholm. Nu findes der ved den omtalte Strækning kun nogen Skov hist og her, saaledes navnlig i Bobbedalen (Grænsen mod Østerlarsker Sogn) og paa Strandbakkerne. Panum beretter i sin Beskrivelse over Bornholm af 1830 S. 70 en Fortælling om, at der paa den omhandlede Strækning „før har været saa tæt en Bøgeskov, at man, naar man steg op i et Træ, kunde, uden at stige ned, gaa fra det ene Træs Top til det andet en Tønde Land i Omkreds“. Efterat Skoven paa den omtalte Strækning for nu Aarhundreder tilbage var blevet borthugget, blev Strækningen til en Lyngmark, der kom til at henligge til Fællesbrug (navnlig Kreaturgræsning) ligesom Højlyngen og andre bornholmske Udmarker. Siden Midten af forrige Aarhundrede er „Bøgeskoven“ imidlertid kommet under Bebyggelse og Opdyrkning til Avlsmark. Den Vornedbonde, der ifølge det ovenfor bemærkede skulde yde 12 Tdr. Kul aarlig til Hammershus, har mulig været henvist til at skaffe disse Kul af Træ fra Bøgeskoven.

Noget længere Nordvest efter i Sognet er en anden, nu nærmest af forskellige Husejendomme bestaaende Avlsmarkstrækning, som kaldes *Lindeskoven*, og hvis Beboere siges at bo i Lindeskoven.

Paa denne Strækning har der utvivlsomt ogsaa for Aarhundreder tilbage været en større sammenhængende Skov, som efterhaanden er borthugget. Nu findes kun enkelte Rester af Skoven navnlig paa Havbakker og i Smaadale. Ligesom Bøgeskoven maa have faaet sit Navn af Bøgetræer, saaledes har sandsynligvis Lindeskoven faaet sit Navn af Lindetræer (og ikke af Lindorme).

Efterat Ejerne af Rø Sogns 27 Selvejrgaarde længe havde raadet over Lindeskovsstrækningen og betragtet denne som deres egen, bestemte Regeringen sig i 1780 til at anlægge Sag mod bemeldte Selvejrbønder for at faa Kongen (Staten) kendt ejendomsberettiget til „Lindeskoven“. Bønderne blev altsaa indstævnedes for Bornholms nordre Herreds Ret i Hasle. Den derefter i Sagen afsagte Underretsdom kendte imidlertid Bønderne ejendomsberettigede til Lindeskoven. Men Øens daværende Landsting (Overret), hvortil Sagen blev appelleret, viste paa Grund af Formalitetsfejl Sagen tilbage til nøjere Behandling og ny Dom ved Underretten. Sagen blev altsaa paany anlagt ved Underretten, hvor den for 2den Gang blev paadømt den 13. Maj 1785 med samme Resultat som tidligere, nemlig at Bønderne erkendtes at have erhvervet Ejendomsret til Lindeskoven ved almindelig Hævd i Henhold til Kristian den V's danske Lovs 5—5—1, som bl. a. siger, at hvad Gods og Ejendom, nogen har haft i Haand og Hævd i 20 Aar ulast og ukært til Tinge, det beholder han angerløst og uafvundet uden anden Adkomst at fremvise.

Sidstomtalte Underretsdom skal her kort refereres under særlig Fremhævelse af de vigtigere historiske

Momenter i Dommen. Referatet, som her følger, grunder sig paa en fra Landsarkivet skaffet Udskrift af Dommen:

DOM.

Denne Sag er tidligere paadømt her ved Retten; men Sagen er af Landstinget vist tilbage til nøjere Behandling ved Underretten, og Sagsøgeren har derfor paany anlagt Sagen mod Præsten og de 27 Selvejerbønder i Rø Sogn i deres Egenskab af Besiddere af Lindeskoven, som Kongen formener at være Ejer af. Som Bevis for, at de sagsøgte egenmægtigt har indtrængt sig i Kongens Rettigheder, har Sagsøgeren anført: 1) at Bønderne ikke kan forevise nogen Adkomst til Lindeskoven; 2) at en Stiftamtmands-Skrivelse af 11. Febr. 1742 nævner Lindeskovsgrunden som Udmark og paalægger Bønderne bl. a. at nedbryde to derpaa opførte Huse; 3) at Lindeskoven bevislig har ligget under Hammershus; 4) at Skovsessionen i 1742 har dømt nogle Mænd for Hugst i Lindeskoven; 5) at Bønderne ikke svarer Skat af Lindeskoven.

Hvad den 1ste Grund angaar, at Bønderne ikke kan forevise nogen Adkomst til Lindeskoven, da er det vel saa, at de ikke har kunnet fremlægge noget (af Staten udstedt) Købe- eller Skødebrev paa Lindeskoven; men Bønderne formener at have Adkomst til Lindeskoven ved Hævd ifølge Lovens 5—5—1; og unægteligt er det, at baade gamle og nye Beviser giver dem Ret i deres Formening. Det ældste Bevis i saa Henseende er en ved Nordre Herredsting den 19. April 1650 afsagt Dom, hvori findes anført en den 24. Maj 1591 af daværende Befalingsmand paa Hammershus Falk Gjøre udstedt Ordre, som strængt forbyder alle, der ikke har Del i Lindeskoven, at hugge i denne uden Tilladelse. Endvidere maa her nævnes Skovrider Holsts Bekendtgørelse af 1. Maj 1649, hvori alle, som ingen Del har i Linde-

skoven, forbydes under Straf at bruge eller hugge i den. Iøvrigt viser den nævnte Dom, at Tingfogden har kendt Bønderne eneberettigede til Lindeskoven. Af en foreliggende Attest af 13. Maj 1649 fra Hammershus's Skriver fremgaar, at det just var de 27 Selvejrbønder, som svarede Kul, der havde Ret til Lindeskoven. De paagældende Bønders Ejendomsret til Lindeskoven bevises yderligere ved, at Vornedbønderne har maattet erlægge Afgift til hine for Tilladelse til at hugge Brændsel og græsse Kreaturer i Lindeskoven, ligesom Præsten har ydet Afgift af en Lindeskovslod, indtil Bønderne overdrog den til Præstegaarden.

Sagsøgerens 2den Grund, Stiftamtmandens Brev, hvori Lindeskoven betragtes som Udmark, svækker ikke Bøndernes forment Ret; og den 3die Grund, at Lindeskoven har hørt under Hammershus, er aldeles ubevist. Den 4de Grund, at nogle Udbyggere i 1742 ved Skovsessionen er straffede for Hugst i Lindeskoven, kan derimod synes at have mere Vægt, idet det er rimeligt, at Skovsessionen ikke befattede sig med private Ejendomme. Men Kongen ejede paa den Tid nogle til ham henfaldne Selvejergaarde i Rø Sogn og blev altsaa som Selvejer af disse Gaarde forurettet ved den af Skovsessionen paatalte Hugst i Selvejernes fælles Lindeskov, og det er derfor antageligt, at Skovsessionen af denne Grund har mulkeret de paagældende Udbyggere, idet Sessionen blot har anset Kongen som daværende Parthaver i Lindeskoven berettiget til at paatale ulovlig Hugst i Skoven.

Sagsøgerens 5te Grund, at Bønderne ikke svarer Skat af Lindeskoven, er ogsaa uden Betydning; thi Bønderne svarer Skat af deres Ejendomme, hvortil de henregner Lindeskoven.

Det fremgaar af det foregaaende, at de 27 Selvejrbønder i Rø Sogn fra de ældste Tider har tilegnet sig Lindeskoven som Ejendom, og de har tilstrækkelig bevist ved Vidner, at de i over Hævdstid bestandig har haft Lindeskoven i Besiddelse, idet

de indbyrdes har delt Skoven imellem sig (hvored Præsten har beholdt den foran nævnte Del), hvorefter hver af Bønderne enten selv har dyrket og brugt sin Part eller bortfæstet den, saaledes at hver enkelt altsaa har udøvet en Selvejers fulde Raaden over sin Part af Lindeskoven. Og da nu Hævd er Adkomst, saa kan det heller ikke nægtes, at de 27 Selvejerbønder og Præstegaarden har Adkomst paa Lindeskoven, og det ikke blot en Adkomst til Brug, men en Ejendomsadkomst; thi den af de paagældende Bønder udøvede Raaden over Lindeskoven, derunder at de har ophakket, ryddet og gjort Lindeskoven duelig til Avlsjord, viser tydeligt fuld Ejendomsret, hvorhos det ikke er bevist, at Lindeskoven nogensinde har tilhørt Kongen. Ifølge det anførte

kendes for Ret:

Sagsøgte, de 27 Selvejerbønder i Rø Sogn og Rø Sogns Præstegaards Besidder, bør nyde, eje og bruge den omtvistede Lindeskov, som de den i Hævdstid ejet har, indenfor de Grænser, som det fremlagte Kort udviser, og bør de saaledes for Kammeradvokatens Tiltale i denne Sag fri at være. —

De sagsøgte Gaardbesiddere havde i Sagen udtaget en Kontrastævning mod Sagsøgeren; derved fik de en Dom, der lød ikke blot paa Frifindelse, men — som anført — udtrykkelig lød paa, at de var ejendomsberettigede til Lindeskoven.

Den foran refererede 2den Underrettsdom af 13. Maj 1785 blev ikke appelleret. Nogen Tid, før denne Dom afsagdes, havde Regeringen tilendebragt en Rettergang angaaende en anden Skov (Strandskoven) i Rø Sogn (jfr. det følgende), og Regeringen har mulig nu, da den 2den Underrettsdom om Lindeskoven var afsagt, ikke haft Lyst til at føre yderligere Proces om Skovene i Rø Sogn. Bønderne forblev

altsaa i Besiddelse af Lindeskoven, der senere for Størstedelen er blevet afhændet til Husmænd.

Det er foran omtalt, at de 27 Selvejerbønder i Rø tidligere skulde svare hver 1 Td. Trækul aarlig til Hammershus. Det er muligt, at Lensmanden paa Hammershus i gammel Tid har anvist disse Bønder at bruge Lindeskoven til nævnte Kulydelse, og herved kan det være, at Bønderne er kommet til at raade over og betragte sig som Ejere af Lindeskovsgrunden.

Længere Nordvest efter i Sognet, i og ved Siderne af Dynddalen, laa den saakaldte *Strandskov*, der strakte sig ned til Havet og væsentlig bestod af Birk, hvorfor Skoven ogsaa synes, langt tilbage i Tiden at være kaldt Birkeskoven (jfr. f. Eks. „Bornholmske Samlinger“ forrige Bind S. 135). Nordvest paa gik Strandskoven helt hen ved Møllegaardsbækken, som udløber i Havet lidt Sydligere end Baadsted. Især til denne Side er en betydelig Del af Strandskoven nu ryddet. Men i Dynddalen haves stadig bevaret en meget væsentlig Del af den omtalte Strandskov. Navnet Strandskoven er i nyere Tid gaaet af Brug. Skoven i Dynddalen kaldes sædvanligvis Dynddale-skoven.

I tidligere Tider var Strandskoven ikke Privat-ejendom, men Ejerne af de 4 Gaarde (Møllegaard, Dynddalegaard, Raagelundsgaard og Kildesgaard) oppe i Sognet, udfor hvis Jorder Strandskoven laa, havde tiltaget sig en ret indgaaende Raadighed over Strandskoven. Og ved den Tid, da der, som foran omtalt, blev anlagt Sag angaaende Ejendomsforholdet til Lindeskoven, anlagde Staten tillige Sag mod

bemeldte 4 Gaardes Ejere for at faa Ejendomsforholdet til Strandskoven klaret. Underretsdommen i Sagen gik ud paa, at de 4 Gaardes Ejere maatte anses ved Hævd at have erhvervet ligefrem Ejendomsret til Strandskoven. Regeringen appellerede imidlertid Sagen til Bornholms Landsting, der ved sin Dom af 24. April 1784 forandrede Underretsdommen og kendte for Ret, at Bønderne kun havde Hævdsret til at bruge af Skoven (tage af Træerne), medens Kongen (Staten) var Ejer af Skovgrunden. Efter en fra Landsarkivet skaffet Udskrift gengives herefter Landstingsdommen med lidt Forkortelse og formel Omskrivning:

DOM.

I Rø Sogn paa 3., 7., 8. og 9. Selvejergaardes Fortov⁶⁾ imod Søen findes en med Birk, Hassel og smaa Ege bevokset Skov, der, formodentlig paa Grund af sin Belliggenhed, bliver kaldt Strandskoven. Jordbunden deri skal være skarp og til Græs uduelig, hvorom selv Træernes ringe Vækst kan vidne. Denne Skov ligger aaben og i eet med Kongens Udmark, Strandmarken kaldet, saa at de Kreaturer, der græsser paa Strandmarken⁷⁾, har uhindret Adgang til Strandskoven. Den heri opvokste Skov er Tid efter anden ved Tilsyn opelsket og fredet, hvilket skal være en Virkning af fornævnte 4 Selvejergaardes Beboeres Flid og Stræbsomhed; og at dette saa er bevises dels ved den modsatte Virkning i Bøgeskoven i samme Sogn, hvor paa langt bedre Grund alene af Mangel paa Tilsyn og Varetægt nu ingen Skov forefindes, dels ved adskillige Vidners Udsagn herom samt derved, at ingen uden saa nærboende kunde

⁶⁾ At en Grund siges at ligge paa en Gaards Fortov betyder blot, at Grunden ligger ud for og op til Gaardens Jorder.

⁷⁾ Her menes sikkert Strandmarken *ved Siderne af Strandskoven*.

have det hertil udkrævede Tilsyn med Skoven. Paa Grund heraf betragter fornævnte 4 Gaardes Beboere Skoven og Grunden som en deres Gaarde tilliggende Ejendom og formene sig ved Hævd at have Ret til samme. Spørgsmaalet om denne Ejendomsret opkom først i Aaret 1776, da Skovrider, Kaptajn Bidstrup lod ved uvillige Mænd fornævnte Skov besigtige, og da den befundne Skovhugst blev indtalt for Skovsessionen, tilholdt denne Ret Bønderne at bevise deres formentlige Ret til at tilegne sig og bruge Skoven. Disse har derfor ved Tingsvidne af 11. April 1777 søgt at bevise deres formentlige Ejendomsret paa Grund af Hævd. Dette Bevis forekom daværende Amtmand Fjeldsted ikke afgørende, hvorfor han under 23. Oktober 1779 beordrede Prokurator Müller til at søge nærmere Oplysning om denne Sag. Prokurator Müller har altsaa ved Kontratingsvidne af 12. November til 17. December søgt at sætte Sagen i sit rette Lys; og befalede det højlovlige Rentekammer i Anledning heraf Sags Anlæg til Doms Erhvervelse om Ejendommen og Brugen af fornævnte Strand-skov. Tillige blev efter Befaling et Situationskort forfærdiget af Kaptajn Falenkamp under 19. April 1781, skønt Bønderne ej dertil findes at have været indvarslede, hvorfor de ogsaa mod dette Dokument har protesteret. Imidlertid har Prokurator Müller som befuldmægtiget for Kammeradvokaten troet sig beføjet til at paastaa Ejendomsret til fornævnte Strand-skov tilkendt hans Majestæt, og Bønderne dømte til at betale Sagsomkostninger og Salær.

Bønderne har ved Kontrastævning imødegaaet Hovedsøgsmaalet og paastaaet deres præsumtive Ejendomsret ved Magt kendt samt sig fritagne for at betale Sagsomkostninger. Denne Paastand er fulgt i Underrettsdommen, som nu her for Retten til aldeles Underkendelse og Forandring er indstævnet. Begge Parter har vedblevet deres Paastand ved Underretten. Da Herredsfogdens Dom tillægger Bønderne fuld Ejendomsret over den omtvistede Strand-

skov, bliver det her at undersøge, om deres førte Beviser har Kraft til at vinde denne Ret. Og om det ej saa skulde befindes, bliver det at bestemme, hvad Ret de 4 Bønder har efter deres Beviser. Paa Grund af Hævd vil de paastaa Ejendom; men Reglen er, at man vinder ikke mere eller andet ved Hævd, end hvad man har haft i Besiddelse. Dersom den rette Definition paa Ejendom kræver, at Besidderen har haft Adgang til at udelukke alle andre fra at bruge Ejendommen, saa følger deraf, at Bønderne ikke kan tilegne sig Ejendom over Grunden. Det er nemlig under Sagen tilstrækkelig bevist, at den omtvistede Skov ikke er aflukket fra Udmarken, men at de derfra græssende Kreaturer har aaben Adgang til Skoven, og at de prætenderende Ejere aldrig har vovet at for-
 menne andre saadan Brug af Skoven. Og at Skovgrunden tilhører den kgl. Udmark bliver i højeste Grad sandsynligt ved, at Udmarksgærdet Sønden for Skoven løber sammen med Strandskovgærdet imellem Bøndernes Jorder og Strandskoven, ligesom Gærdet, saa snart det kommer ud igen Norden for den omtvistede Skov, løber Nord efter over en Mil bort, idet det paa alle Steder tjener til Markeskel imellem Bondejord og Udmarken. Saaledes viser det sig paa Situationskortet, og saaledes har mange Vidner bekræftet det. Af de paa Strandskovens Grund af Staten udfæstede Huspladser og de ledige Husstæder udledes iøvrigt ikke uden Føje den Formodning, at ogsaa den øvrige Grund bør tilhøre Kongen, endskønt adskillige Eksempler paa deslige udfæstede Jorder midt iblandt Bondejorden betager dette Argument for en Del sin Kraft. Imod de anførte Grunde sætter Bønderne forgæves deres Hævdstingsvidne af 11. April 1777. De afhørte Vidners yderligere Forklaring ved den iværksatte Kontravidneførsel viser tydeligt, at Vidnerne, da de tilvidnede Bønderne Hævd, ikke har forstaaet, hvad Hævd er, idet de fleste af dem har forklaret om Strandskovens Sammenhæng med Udmarken, Udmarksgærdets Gang og det

Grænseskel, det danner mellem den omtvistede Skov og de 4 Gaardes Jorder, hvorhos de har forklaret, at ingen af de prætenderende Ejere nogensinde har vovet at formene andre fri Paadrift med Kreaturer paa Skovgrunden. Af denne beviste Mangel paa Indhegning kan det ogsaa forklares, at intet om Skoven findes anført i de over Udmarken her paa Landet i Aarene 1729 og 1738 anordnede Kommissionsforretninger; thi da her ingen Indhegning fandtes, havde Kommissærerne ingen Anledning til at ventilere Ejendomsretten til Strandskoven. Det, som deraf var taget under Hegn og Baadstedgaarden tilegnet, findes i Jordebogen af 1729 under Straf befalet igen at skulle udlægges. Bønderne kan altsaa ikke tilkendes Ejendomsret over det Grundstykke, som kaldes Strandskoven, men det bør tilhøre den Hans Majestæt Kongen forbeholdte Udmark som et Stykke deraf.

Et andet Spørgsmaal bliver, hvad Ret Bønderne efter de førte Beviser og Sagens Natur kan tilkomme over den paa fornævnte Grund voksende Skov. En bekendt og unægtelig Sandhed er det, at Kongens Udmark over hele Bornholm — Almindingen undtagen — bruges af enhver, som vil, til Græsning, Lyngrivning og at skære Bredtørv paa. Denne tilbadte Brug vilde nødvendig have forhindret den nuværende Strandskov i at blive til, dersom ikke de nærboende Gaardejeres Tilsyn, Vagt og Fredning havde forebygget dens Ødelæggelse, efterhaanden som den fremspirede. At Skoven er til bliver altsaa at tilskrive Bøndernes Sparsomhed og deres Formænds Flid. Lodtagne var de med alle andre til at benytte sig af Udmarken; de har brugt deres Lod med større Flid og til vigtigere Nytte og har unddraget sig fra aarlig at afrive den. Billighed vilde da afsige den Dom over dem, at de skulde selv høste Frugten af deres Forgængeres Flid og deres egen Sparsomhed og Tilsyn. Vidnerne har forklaret den Omhu, der af de 4 Gaardes Beboere er vist for at afholde uberettigede fra at hugge i Skoven.

Eksemplet fortjener ogsaa ved den nævnte naturlige Belønning at opmuntres, for at andre om muligt kan drages til at følge det; thi Brændemangel her paa Landet bliver snart almindeligt at befrygte. Den hele omtvistede Skov bestaar efter Skønsforretningen ikkun af smaa og til Ildebrændsel nyttige Træer. Kommer nu hertil det, som Vidnerne har forklaret, at de 4 Selvejergaardes Beboere bestandig og upaataalt har hugget og solgt af Sköven, samt at Kammeradvokatens Fuldmægtig ikke i Skovsessionsprotokollen har fundet Bevis paa, at nogen af disse Bønder for ulovlig Skovhugst har været tiltalt, saa bør deres Hævd til at benytte sig paa lovlig Maade af Skoven anses som bevist og gældende. Processens Omkostninger og Kammeradvokatens Salær, naar det modereres, kan Bønderne ikke fritages for at betale, da de ikke har godtgjort deres paastaaede Ejendomsret. I denne Henseende bliver Kammeradvokatens Instruks, den 12te Post, her i Sagen at anvende. Dog bør Bønderne ikke erstatte de paa Situationskortet gjorte Omkostninger, saasom de til dets Optagelse ikke har været indvarslede; under Hensyn hertil bliver Kortet at anse som bekostet til det højlovlige Kammerkollegiums Efterretning og er Bønderne uvedkommende.

Thi kendes for Ret:

Den i Rø Sogn beliggende og i denne Sag omtvistede Strandskov bør, saavidt Grunden betræffer, tilhøre Hans Majestæt Kongens forbeholdte Udmark som et Stykke deraf. Derimod bør den 3., 7., 8. og 9. Selvejergaardes Beboere i fornævnte Sogn hver i den til sin Gaard opfledede Skovpart have Ret til herefter som hidtil at bruge og benytte sig af den der voksende Skov. I Sagsomkostninger og Salær betaler de indstævnte 4 Bønder en for alle til Kammeradvokaten eller hans Fuldmægtig Prokurator Müller for begge Retter 50 Rdlr. Det idømte at udredes inden 6 Uger efter denne Doms lovlige Forkyndelse under Adfærd efter Loven. —

Saa lang var altsaa Landstingsdommen angaaende Strandskoven. Til Højesteret blev Sagen ikke appelleret, og den anførte Landstingsdom blev altsaa afgørende for Retsforholdet med Hensyn til Strandskoven. Da efter Landstingsdommen nogen Tid var gaaet, blev der Spørgsmaal om at udskifte Strandskoven (derunder især Grunden) mellem Staten og de paagældende 4 Gaardejere. Der blev optaget Kort over og foretaget Taksation af Skoven, og i 1817 blev en Plan til Udskiftning af Skoven mellem Staten og hver af de 4 Bønder forfattet, ifølge hvilken Plan Statens Part af Skoven skulde være nærmest Havet. Der blev derefter Spørgsmaal om, at Staten skulde afkøbe Bønderne de for dem bestemte Skovparter, saaledes at Strandskoven kunde blive en Statsskov under Statens Forstvæsen. Men Bønderne satte en saa høj Pris paa deres Parter, at Staten ikke fandt det økonomisk rigtigt at indlade sig paa Købet. Spørgsmaalet kom derefter til at dreje sig om, at Bønderne skulde afkøbe Staten dennes Part i Strandskoven; og efterat Sagen var trukket noget i Langdrag og var undergaaet visse Omskiftelser, kom saadan Handel endelig i Stand, idet vedkommende 4 Bønder altsaa købte hver et Stykke af Statens Andel i Strandskoven, saaledes at Staten for hele sin Andel i Skoven erholdt en Betaling af 1500 Rigsdaler, hvoraf den ene Bonde (Raagelundsejeren) betalte 450 Rdlr. og hver af de 3 andre 350 Rdlr.

I Henhold til tidligere med Bønderne oprettede simple Købekontrakter udstedte Staten i 1841 Skøder paa de til Bønderne afhændede Stykker af Strandskoven. Strandskoven blev saaledes i første Halvdel af forrige Aarhundrede ren Privatejendom, idet

hele Skoven blev fordelt paa de omtalte 4 Gaarde, saaledes at hver Gaard fik sit bestemte Stykke af Skoven. — Bønderne skal til Tider have tjent betydelige Penge ved at producere Birkekoste af Strandskoven.

Dynddaleskoven, der altsaa er en væsentlig tilbageværende Del af den omtalte Strandskov, har i nyere Tider tiltrukket sig megen Opmærksomhed fra Turisters og andres Side. Fra en Klippe, „Amtmandsstenen“, paa Dynddalens nordvestre Skrånt haves der en interessant Udsigt ned over Dalens Trætoppe. Paa den søndre Dalskraaning overfor Amtmandsstenen har Skoven tidligere været tættere og derfor skønnere end nu, idet en af de seneste Ejere af Raagelundsgaard har udhugget sin Skovpart ret betydeligt. Skulde Dynddaleskoven blive for medtagen, maa det skuelystne Publikum søge at finde Erstatning f. Eks. i Finnedalsskoven Syd for Hammershus.

Den i det foregaaende berørte *Rø Plantage* er omkring Midten af forrige Aarhundrede anlagt af Staten paa et tidligere Højlyngsareal af Størrelse over 1000 Tdr. (550 ha) Land, hvilket Areal i sin Helhed blev henlagt under Rø Sogn. Sogneplanen foran viser kun henved Halvdelen af Plantagen. Som bornholmsk Statsskov hører Plantagen under Skovrideren ved Almindingen, men har sin egen stedlige Skovfoged. Skovfogedboligen ligger i Plantagens nordøstlige Del. Plantagen bestaar væsentlig af Naaletræer. Om et Borgsted i Plantagen findes nærmere Bemærkninger nedenfor.

Angaaende fremtrædende *Fortidsminder* i Rø Sogn skal her bemærkes følgende: — Den ved Havet Nordligst i Sognet beliggende Klippemark Stammershalde med Oldtids-Gravsteder er allerede nævnt i det foregaaende. Nordøstlig for Sognets Jernbanestation ses en træbevokset fredlyst nu simpel Gravhøj. Iøvrigt er særlig at nævne Borgstederne ved Spællingemosen samt et Borgsted i Rø Plantage. Som berørt i det foregaaende ligger der Syd for den Spællingemoseeng, der forbinder sig med Kleven, en Banke, som kaldes Lilleborg, og Nord for nævnte Eng en anden Banke, der kaldes Storeborg. Den første af disse Banker (der ikke maa forveksles med Lilleborg i Almindingen) er kun lav og har næppe spillet nogen historisk Rolle. Derimod er Storeborg en høj Klippeknold, som hæver sig stejlt over Moseengen. Om trent Bankens halve Omkreds har sikkert i gammel Tid været omflydt af Spællingemosens Vand. Efter de svage Voldrester, som er bemærkede paa denne Banke, antages det, at Banken i en fjern Fortid har været en „Bondeborg“ (Forsvarssted). Omtalte Storeborg er for en Snæs Aar siden fredet under Nationalmuseet. Gennem Bankens Forbindelse med det bagved liggende Land gaar nu Nordbanelinien i en temmelig dyb Nedskæring.

Inde fra Rø Plantage kommer to Bækdale (nordre og søndre Borgdal), som mere og mere nærmer sig mod hinanden og tilsidst støder sammen lidt udenfor Plantagens nordlige Side, idet Dalenes Vandløb her forener sig og bliver til Bobbeaaen, som løber til Salenebugten, idet — som tidligere bemærket — Aaen paa det meste af sin Strækning danner Grænsen mellem Rø og Østerlarsker Sogne. Imellem de

nævnte to Dale inde i og noget udenfor Plantagen hæver sig højt over Dalbundene et noget langstrakt klippigt Parti. Den Del af dette Parti, der som en Spids stikker ud af Plantagens Nordside (og falder i Østerlarskår Sogn), kaldes Borghoved eller Borrehoved, medens Partiets højeste Punkt, der ligger inde i Plantagen, kaldes Borgen. Undertiden bruges dog Navnet Borghoved om hele Højdepartiet. De anførte Navne kommer sikkert af, at det er formodet, at der paa omtalte Højdeparti har i Oldtiden eller tidlig i Middelalderen været et Borganlæg af en eller anden Slags. I Plantagen er det paa Grund af dennes Tæthed vanskeligt at komme omkring paa Højdepartiet. Paa dette kendes ikke andre menneskelige Indretninger fra den fjerne Fortid end en Stenrække, som fra Syd begynder noget oppe paa Partiet og kan forfølges i nord-nordvestlig Retning til den nordre Dal. Paa Sogneplanen foran er angivet Stenrækkens omtrentlige Beliggenhed i Plantagen. De paagældende Stene, der nu tildels er dækkede med Lyng, Mos og Græs, antages at være opslæbte og afkastede, hvor de ligger, for at benyttes ved et paa-tænkt Forskansningsværk, der altsaa ikke er kommet til virkelig Udførelse. Der kan imidlertid i Oldtiden og senere have været Borgindretninger af Træ paa det heromhandlede Højdeparti. Dalen Nord for Partiet har tilsyneladende været Sø i gammel Tid.

Stedet nær Syd for Rø Kirke, hvor Hovedvejene støder sammen, kaldes Røbro. Her ligger en lille Købmandsejendom, der imidlertid ikke nu har saa stor Betydning som tidligere, idet der i nyere Tid

er oprettet Brugsforening ved Røbro. Her findes iøvrigt den ene af Sognets to Vindmøller. Verdsligt Forsamlingslokale findes i Brugsforeningsejendommen. Et gudeligt Forsamlingshus ligger noget længere mod Vest.

Gaardene i Rø Sogn ligger for det meste spredte, som det er almindeligt paa Bornholm. I bemeldte Sogn er dog en saakaldet By, nemlig Stenby, hvor to Gaarde ligger nær sammen omtrent Øst og Vest for hinanden, medens lidt Nordligere ligger en tredie Gaard (Magaard), der ogsaa kan henregnes under Stenby. Straks efter, at Nordbanetoget fra Rønne har passeret Spællingemosen, løber det nær Syd om de søndre Stenbygaarde gennem en stenet Engdal med omliggende Klippehøjder og Smaaskov.

Umiddelbart Vest for Rø findes, som Sogneplanen foran viser, den Højlyngspart, som ved Højlyngens Deling i forrige Aarhundrede tilfaldt det længere mod Vest liggende Rutsker Sogn, af hvilken Højlyngspart den østligere Del forud gennem en Tid regnedes under Rø Sogn (jfr. „Bornholmske Samlinger“ for 1907 S. 106 med Note). Af nævnte Højlyngspart (Sogne-Enklave) er en Del nu skovbevokset og en Del Avlsmark, medens en Del stadig henligger i sin gamle Naturlilstand (Klipper og Lyng). Naaleskov findes især Vestlig paa Enklaven; og Nordligst paa denne findes skøn Birkeskov. Fra Splitsgaards Jernbane-Trinbræt i Klemensker er der Vej Nord paa og siden Øst paa ind over omtalte Enklave og videre ind i Rø Sogn.

Nedskrevet i 1913 af *Joh. Bulmer.*

Et Besøg paa Christiansø.

Ved
E. SØEBORG.

Christiansø øver en uvilkaarlig Tiltrækning paa enhver, der fra Bornholm snart i flimrende Sollys snart over det oprørte Hav har seet over til den lille Plet, der hæver sig over Horizonten og hvorfra Blinkfyret efter Solnedgang udsender sine korte Blink. Bestemmer man sig til at gæste Øen, saa kan man være sikker paa at vende tilbage derfra med et godt Udbytte, hvad enten man har gæstet Christiansø en Dag, hvor Havet ligger spejlblankt omkring Øen og hvor Sollyset lader dens gule Kaserne-Bygninger lyse milevidt til Søs, eller en stormfuld Dag, hvor Havet sender mægtige Søer ind over Skærene og Havnemolerne.

Lad os i Allinge eller Gudhjem gaa ombord i Damperen, der sætter Kursen mod Christiansø og lad os, medens Bornholms Kyst efterhaanden forsvinder i Dis bag os, høre hvad Historien har at berette om Christiansø.

Historiske Efterretninger om Ertholmene, som Øerne tidligere benævntes, findes ikke forinden Aar 1680, da Kong Christian d. V lod Admiral Span i Forening med en Ingeniørofficer besigtige Øen for at undersøge Muligheden af Anlæg af Fæstnings-

værker. Inden den Tid havde ingen Stat taget Øerne i Besiddelse, men disse have dog til Tider været beboede, herpaa tyder, at man har fundet Oldsager paa Øerne og at der findes ældgamle Beretninger om, at Fiskerne paa Bornholm om Sommeren have opholdt sig derovre for Fiskeriets Skyld. I Juni Maa-
 ned 1684 blev Grundstenen nedlagt til Store Taarn paa Christiansø, som den største af Øerne derefter blev benævnt, og dermed var Begyndelsen gjort til Befæstningen af Øerne af den danske Konge. Befæstningen, der fandt Sted efter at Danmark havde mistet Skaane, var nærmest rettet mod Sverige, idet danske Orlogsmænd fra Christiansø kunde beskytte Bornholm mod svenske Angreb fra Carlsrona, hvilket de ikke kunde fra Bornholm, da ingen Havne paa denne Ø havde vist sig tjenelige til Orlogshavne. Det lille Taarn paa Frederiksø anlagdes 1685 og flere Batterier bleve anlagte paa Øerne i de følgende Aar under Ledelse af Oberstlieutenant Coucheron. 1687 besøgte Chr. d. V Øerne og tog Anlægene i Øjesyn. I de følgende Aar indtil den store nordiske Krig udbrød findes ingen Beretninger om Øerne, men fra Aaret 1712 vise Optegnelser i de gamle Kirkebøger, at Havnen ret hyppigt har været besøgt af danske Orlogsmænd. Den 21 Aug. 1716 besøgte Czar Peter den Store Øerne, medens hans Flaade laa under Bornholm. I de kommende Aar blev der stadig arbejdet paa Værkerne og Batterier ogsaa anlagte paa Græsholmen, hvilke dog senere atter sløjfedes. Talrige Kommissioner og Betænkninger fra hin Tid vise, at man ikke har været tilfreds med Anlægget, saaledes som dette efterhaanden blev. Værkerne, der omsluttede hele Christiansø og Frederiksø, vare

i Forhold til Besætningens Størrelse for udstrakte og meget svage, idet de vare byggede af løse Sten uden Forbindelse og Havnen var for lille og ikke dyb nok for større Skibe. Store Arbejder have været udførte paa Fæstningsværkerne og Forandringer have fundet Sted snart efter et Projekt snart efter et andet, hvilket alt har kostet store Summer uden at Manglerne bleve afhjulpne. Da Krigen med England udbrød i 1807 var Fæstningens Tilstand alt andet end god. Batterierne, der ikke afgave Dækning nok, vare forsynede med 4—6 Kanoner, der vare forældede og af Morterer havde man kun 2 gamle 100 Pundige, der stode paa Møllebakken samt nogle smaa 12 Pundige Haubitzer, der kunde føres rundt paa Øen. Krudtkamrene vare meget slet beskyttede. De efterfølgende Aar bleve en bevæget Tid for Beboerne og Besætningen. Engelske Orlogsmænd kom hyppigt i Sigte fra Øerne, dog uden at angribe disse, og foruroligede Besætningen, idet de i flere Dage fra Øen saaes gaaende i Farvandet. De paa Øen stationerede Fartøjer „Telegrafen“ og „Langbaaden“ foretog talrige Krydstogter fra Øen og indbragte adskillige Skibe som Priser, ligesom Fiskerne paa Bornholm undertiden kaprede fjendtlige Skibe, som indbragtes til Fæstningen. Christiansø's Havn blev i disse Tider navnlig et Tilholdssted for danske Kaperførere, som dertil indbragte mange værdifulde Priser. De Kaperførere, der til Tider holdt til paa Øen, vare Kaptejnerne Beyer, von Barner, Piil, Jørgensen og Brødrene Wulfsen, af hvilke navnlig de sidste vare dristige og tapre Folk, der ofte indbragte meget værdifulde Priser i Havnen. Kapernes Tilhold i Havnen gav flere Gange Anledning til Bataille under

Fæstningens Kanoner mellem Kaperfartøjerne og engelske eller svenske Orlogsmænd, men uden at disse dog rettede noget Angreb mod Fæstningen. Et alvorligt Bombardement iværksatte derimod en engelsk Eskadre den 24. Oktober 1808. Den engelske Eskadre, der bestod af 2 Linieskibe, 4 Fregatter, 1 Kutter Brig samt en Kutter aabnede om Morgenens Kl. 6^{3/4} en heftig Ild, der saa godt som ikke blev besvaret fra Fæstningen, da man ikke kunde naa Skibene. Da man paa Fæstningen forsøgte at kaste Bomber med den store Morter, der stod paa Møllebakken, sprang den uden at der dog skete nogen videre Skade derved. Bombardementet fandt væsentligst Sted i Ø. S. Ø. fra Fæstningen og Størstedelen af Bomber og Brandkugler faldt ned paa Græsholmen og paa Frederiksbø, medens forholdsvis faa anrettede Skade paa Christiansø. De engelske Skibe, der neppe led nogen Skade af Betydning, fortsatte Beskydningen i ca. 5 Timer og kastede i den Tid over 600 Bomber og Brandkugler, foruden at Linieskibene og de øvrige Skibe ved Forbisejling gentagne Gange gave Fæstningen det glatte Lag og anrettede derved en Del Ødelæggelse paa Fæstningens Bygninger, dræbte 7 Mennesker og saarede 10, deriblandt Kommandanten Kohl. Efter Bombardementet blev der af Guvernøren over Bornholm truffet Foranstaltninger til at sætte Fæstningen i en bedre Stand og betydelige Arbejder derpaa bløve udførte i den følgende Tid, ligesom Besætningen blev forøget.

Den usikre Forbindelse med Bornholm, den stadige Frygt for Angreb og den stærke Frost i Vinteren 1809, der fyldte Havet omkring Øerne med Is,

gjorde Livet for Besætningen ensomt og besværligt og egnet til at gøre den misfornøjet med Forholdene. Den strenge Disciplin bidrog sit til at vække Utilfredshed mellem 200 til Fæstningen oversendte Marinere og disse gjorde den 4. Aug. 1809 Oprør og sejlede bort fra Fæstningen til Sverige, hvor de bleve indrullerede i den svenske Armé. I Aaret 1813, da Krigen med Sverige udbrød, tog en svensk Brig Station imellem Øerne og Bornholm for at hindre Tilførsel til disse, men de paa Øerne stationerede Kanonbaade angreb d. 24. Juli 1813 Briggen og forjagede den. Med Freden i Kiel 1814 vare de bevægede Krigsaar for Fæstningen forbi og siden den Tid har Fæstningen og dens Beboere ført en fredelig og ubemærket Tilværelse uberørt af de store Begivenheder ude i Europa. Fæstningens Navn blev nu bekendt som Opholdssted for Statsfanger, idet et Statsfængsel blev opført paa Frederiksborg 1823. Ganske vist havde Slaver og Statsfanger ogsaa tidligere været hensatte paa Fæstningen, men noget egentlig Statsfængsel havde Fæstningen ikke haft. 1818 blev den svejtsiske Oberst Baron v. Müller d'Aarvangen hensat paa Christiansø som Fange og tilbragte her 13 Aar under stadig Strid og Utilfredshed med de Kommanderende. Dr. I. I. Dampé sad med en Afbrydelse fængslet paa Øen fra 1826 til 1841. Statsfængslet har senere huset 2 danske Officerer, som i 1848 gik over til Insurgentene ved Rejsningen i Rendsborg. Ved Trearskrigens Udbrud begyndte igen en bevæget Tid for Fæstningen. Besætningen blev forøget og danske Orlogsmænd anløb hyppigt Øen paa Vej til eller fra Blokade-stationen i Østersøen. I Krigsaarene bleve endvidere

en Del Fanger overførte hertil. Fr. d. VII, der alt som Kronprins 2 Gange havde besøgt Christiansø, besøgte 1851 som Konge Øen og opholdt sig dér 2 Dage. I Aug. og Septbr. Maaned 1853 udbrød Kolera paa Christiansø og 14 Personer døde af denne Sygdom. De bleve begravede paa Frederikssø, hvor „Kolerakirkegaarden“ endnu findes.

I 1855 blev Fæstningens Nedlæggelse bestemt, men man projekterede dog en indskrænket ny Befæstning og Havnen skulde fremtidig vedligeholdes som Nødhavn. Befolkningen skulde fraflytte Øen, som fremtidig kun skulde tjene til Opholdssted for Fyrpersonale og Besætning, men 1863 blev Resten af Besætningen inddraget, og i Aaret 1864 blev det atter tilladt at bosætte sig paa Øerne. De efterfølgende Aar have ikke draget Christiansø's Navn frem af den Ubemærkethed, hvori den siden Fæstningens Dage har hvilet. De gamle Bygninger og Værker have i Tidens Løb lidt meget og flere af dem ere enten helt forsvundne eller henligge i Ruiner. Stormfloden for nogle Aar siden anrettede betydelig Skade paa Øerne navnlig paa Christiansøs nordlige og nordøstlige Side, hvorpaa man endnu kun tildels har bødet. De talrige Turister, der ikke mindst fra Tyskland søge Bornholm, have i de senere Aar opdaget, at Christiansø nok er et Besøg værd, og i Sommertiden anløbes Havnen næsten daglig af Turistdampere.

Paa Øerne, der sortere under Marineministeriet, er ansat en Forvalter, der tillige varetager Toldforretningerne, en Præst, der tillige er Skolelærer, en Læge, en Kirkesanger, der tillige er Gymnastiklærer, samt Fyrpersonale og Lodser. De øvrige Beboere ernære

sig ved Fiskeri. Befolkningens Størrelse har varieret meget, 1890 var Antallet 274.

Bornholms Kyst ligger nu langt bag os og Christiansø og de omliggende Øer vise sig nu tydeligt for os. Store Taarn med de aabne Kanonporte og Kasernebygningerne paa Christiansø, Lille Taarns spidse Tag paa Frederiksø og Græsholmen tiltrække sig først Opmærksomheden, men efterhaanden blive alle Bygningerne og Batterierne synlige. Maskin-telegrafen ringer og Maskinen stopper, Lodsbaaden er paa Siden af Damperen og et Øjeblik efter er Lodsens paa Broen og styrer Damperen ind i den søndre Havn. Damperen gaar forbi nogle Skær Hol-lænder Knas, hvori en Ring er anbragt, og et Øjeblik efter ere vi ved Bolværk i Havnen. Damperens Ankomst samler altid et interesseret Publikum paa Havnen. Nogle Trappetrin fører op til Christiansø's eneste Gade; paa højre Haand ligge de store skidengule Kasernebygninger og Pakhuset, lige for højt oppe det gamle Bryggeri og Bageri, nu benævnt Bella vista, og til venstre Materialforvalterboligen, nu Bolig for Forvalteren paa Øerne. Gaar man forbi denne Bygning, kommer man forbi Hovedvagten, kendelig paa Taget, der rager ud over Gaden, Kommandantens Udhus, tidligere benyttet som Kostald og den gamle Kommandantbolig, der nu benyttes til Købmandshandel og Gæstgiveri. De smukke gamle Træer ud mod Havnen og de maleriske gamle Officersboliger gør denne Plet paa Øen til en af de mest tiltrækkende. Hovedvagten indeholder to Værelser, for Officerer og Soldater, og Bygningen har i sin Tid været benyttet som Arrest. Kommandantboligen, hvor en Stentrappe fører op til Stueetagen,

indeholder i den nederste Etage en ret stor Købmandshandel foruden Opholdsværelser for Pensionærer og paa 1ste Sal, hvortil en gammeldags Trappe fører op, Gæsteværelser for Rejsende. Fra 1ste Salen fører en Bro over Gaarden over til Store Taarn. De store Stuer med de dybe Vinduer giver Bygningens Indre et fornemt Præg. Den for Størstedelen af gamle Træer og Ukrudt bevoksede Plads, der strækker sig fra Opgangen til Gaden til et Stykke forbi Kommandantboligen er den gamle Paradeplads, hvor Vagtmandskabet og Beboerne i Fæstningens Tid samledes til Gudstjeneste om Aftenen. Gaden bliver nu smallere og forbi en Trappe, der fører op til Plateauet ved Store Taarn, gaar man ad en Sti med Havnebatterierne paa venstre Haand ud til det største aabne Parti paa Øen, hvor Kommandanten i sin Tid havde en Rugmark. Foran os ligge to store Batterier, det ene kendeligt paa et Sømærke, Gyldenløves Batteri, og det andet forsynet med en Kasse-mat, Rantzaus Batteri. Forbindelsen mellem Batterierne er nedbrudt ved Stormfloden for nogle Aar siden. Terrænet bag Batterierne er nu tildels beplantet med Fyr og Gran, imellem hvilke Roser voxer vildt. De Bygninger, der liggge bag Batterierne, ere et forfaldent Ammunitionshus, Hestestalden samt et Hus omgivet af forblæste Træer, som i sin Tid har været Bolig for Fæstningens Bager. Naar man følger Vejen forbi nogle af Vinden krogede Axelbærtræer langs Muren mod Havet hen imod den aabne Græsslette, hvor Skolens Gymnastikapparater nu staar, kommer man mellem Murene til Fæstningens nordøstlige Punkt Verdens Ende. I Muren har her været anbragt en Port, hvorigennem Udfald kunde ske.

Stormfloden har nu udenfor Portaabningen kastet de svære Kampesten imellem hinanden. Gaar man over Skolesletten op imod det røde Tegltag, der saa hyggeligt ligger gemt mellem grønne Træer, kommer man til Præstegaarden, fra hvis Vinduer Præsten kan se ned i Salomons Brønd og over til det høje Batteri, som i sin Tid blev benævnt Hertugindens Batteri og hvor nu Høns og Ænder gaa fredeligt Side om Side. I Batteriet har i sin Tid siddet en Sten, som nu er indmuret i Gærdet ud mod Præstegaarden og som synes at vise, at en Officer i denne ensomme Garnison engang har dyrket astronomiske Studier herovre.

Forbi Præstegaardshaven fortsættes Vejen forbi en cementeret Vej, der imellem Kongens Have og Nye-lands Have fører op til Øens Midte. Ud mod Havet ligger en med højt Græs og Krat bevokset Lavning, som utvivlsomt engang har været fyldt med Vand. Vejen drejer nu ned imod Havet, hvor Kildendals-husets røde Tag ligger gemt mellem Elmetræer og frodig Vegetation. Til Kildendalshuset, som rummer en Vandsamling, er Indgangen paa Bagsiden af Bygningen. Paa vor højre Haand hæver Terrænet sig betydeligt foran Mindehuset. En smal Portaabning, Kildendals Porten, fører ud til Bjelkes Vig, hvorfra en ydre Befæstningslinie begynder. Inden man gaar ud gennem Porten kan man ved at følge Indersiden af Muren paa vor venstre Haand ad en smal Sti komme til en Udfaldsport i Muren. Udenfor denne Udgang ligger i en lille Dal den af Holger Drachmann i hans Bog „I Storm og Stille“ omtalte Sct. Hans Kilde, som Stormfloden nu har ødelagt. Udenfor Kildendals Porten ligger et meget forfaldent Batteri, Bjelkes

Batteri; Muren mod Havet er næsten borte, hvorimod den indre Fæstningsmur tegner sine skarpe Linier smukt mod den blaa Himmel. Bag Batteriet ligger et lille Murstenshus med rødt Tegltag samt Resterne af et grundmuret Krudthus. I Bjelkes Vig svømmer Edderfuglen med sine Unger og Havet glitrer i Solglansen omkring Østre Skær. Den aabne Vej fører forbi endnu et Batteri, hvorfra vi se Bornholms Kyst i Soldisen, og forbi en Portaabning i den indre Fæstningsmur til den cementerede Vej, Langelinie, der fører til en Portaabning, hvor den dobbelte Befæstning ender. Vejen fører her over et højereliggende overordentlig smukt Terræn. Indenfor Porten ligger ud mod Havet et halvrundt Batteri i Ruiner og højt oppe paa en Bakke hæver Coucherons Batteri sig kendeligt paa et Sømærke. Paa Højderne bag Batteriet ligge en Del Smaahaver, et forfaldent Krudthus af Granit og øverst oppe paa Møllebakken ved Flagstangen staar Lodsen ved Lodshuset og stirrer i Kikkerten over imod Sejlerne under Bornholms Kyst. Fra Coucherons Batteri har man den smukkeste Udsigt til Bornholm. Øjet følger Kysten fra Hammeren til Nexø og vender man sig ind mod ChrIstiansø, opdager man Resterne af Møllen paa Møllebakken og ser over Soldaterhytterne og Haverne ned til de røde Tage i Gaden og over Havnen til alle de gamle Bygninger med de røde Tage paa Frederikso. Noget lavere end Coucherons Batteri ligger Kongens Batteri, nedenfor hvilket ligger en flad Klippe, som kaldes Frederiks Hvile, opkaldt efter Kong Frederik d. VII, som gentagende Gange har besøgt Øen. Nogle Trappetrin fører over Batterimuren ned til Stedet. Vejen gaar fra Batteriet ned ad Bakken forbi en

Cisterne og flere Soldaterhytter til Husene i Gaden. Den maleriske ret store Bygning paa højre Haand, som ligger tæt ved Juuls Batteri, var i Fæstningens Tid Sygehus og senere Kro og som saadan benævnt Store Kro. Den er nu indrettet til Beboelse. Paa dens Gavl læses:

Enten Du Est I Lyst eller Nød
saa Tenck paa CHRISTI Pine og Død.

Omtrent ud for Kroen fører en Laage ud til Pladsen udenfor Havnebatterierne. Falder det ind med vestlig Vind har man herfra en udmærket Udsigt til Havnemolerne og Hollænder Knas, hvorover Søerne ustandselig bryde.

Imellem Kroen og den østre Kasernelænge fører en malerisk smal Vej den Besøgende mellem Havegærder og forfaldne Hytter op til Kirkegaarden. De to Længer, der danne Gaden paa Øen ere opførte 1789 og følgende Aar. Bygningerne ere oprindelig bestemte til Kaserner for Officerer og Mandskab og bestaa begge af 2 Etager. I Bygningerne har tidligere desuden været indrettet Krostue med Gæsteværelser og Auditørbolig med Retssal, nu beboes de af Lægen, Fyrpersonalet, Lodser og Fiskere. Ved den nordre Ende af Gaden ligger ud mod Havnen Kommandantens Pakhus og lige overfor dette Sprøjtehuset.

Vi have nu gaaet Christiansø rundt og ville derefter bese Øens Indre. En Trappe fører forbi Forvalter-Boligens Gavl op til det gamle Bryggeri og Bageri, hvorfra man let naar hen til Fæstningens største Seværdighed, Store Taarn, ved Foden af hvilket der ligger en muret Brønd. Grundstenen blev under Kanontorden og Trompeters Lyd nedlagt

10. Juni 1684. Taarnet er opført af Kampesten og viser sig nu som en svær Ydermur forsynet med Skydeskaar for Kanoner, inden for hvilken hæver sig et noget lavere Taarn, hvis øverste Del er styrtet ned. Den ældste Tegning af Taarnet i Rigsarkivet i København viser, at dette oprindeligt har været en cirkelrund Bygning med et almindeligt Ryttertægtag med Kvist over Rummet mellem den ydre og den indre Mur. Bygningens nederste Etage var indrettet til Ammunitions- og Depotrum, Etagen ovenover, som kun havde Vinduer ud til Kernen i Taarnet, var Kommandantens Bolig og ovenover denne stode Kanonerne som paa et Skibsdæk. Saavel i den indre som i den ydre Mur ses endnu Opgangen til de øverste Etager. Senere i Tiden har Kirken været indrettet i Underdelen af Taarnet. Tægtaget er nu borte og Hylden voxer frodigt inde i Taarnet mellem Ruiner og nedstyrtede Sten. I Taarnet har siden 1805 været indrettet Fyr, det nuværende Fyr blev dog først opført 1879. Fyret, hvortil Besøgende have Adgang, viser Blink hvert $\frac{1}{2}$ Minut, Flammens Højde er 92 Fod over Havet, Lysviden er 15 egl. Mil. Fra Bænken under de smukke Axelbærtræer ved Taarnets Fod har man en smuk Udsigt over det aabne Parti i Øens Midte. Den hvidkalkede Bygning tæt ved Taarnet er Ravelinsvagten, opført 1836. Den benyttes nu som Værksted. Fra Bygningen, hvorfra man ad en Trappe mellem Smedien og Kommandantboligen kan gaa ned til Gaden, er der en overordentlig smuk Udsigt til Frederiksborg og Græsholmen. Tæt ved Ravelinsvagten findes paa et skorstenslignende Fundament en Solskive af Marmor med Fr. d. V's Navnetræk. Overfor Ravelinsvagten ligger

Kirken og parallelt med denne Bygning det store Proviantmagasin, hvor nu Sirenestationen findes. Kirkebygningen blev under Krigen med England opført som Smedie og blev først 1820 indrettet til Kirke og undergik i 1852 en omfattende Ombygning. Prædikestolen er ovenover Alteret. Orglet er skænket Kirken af Fr. d. VII. Proviantmagasinet, som nu for en stor Del optages af Sireneanlægget, er en meget solid Bygning opført af Kampesten. Den Del af Bygningen, som er nærmest Øens Indre staar tom og urørt fra tidligere Tid, medens den Søen nærmestliggende Del huser de store Sirenemaskiner. Paa Loftet har Øens Arkiv og Bibliothek været indrettet. Store Krudttaarn, som ligger tæt ved Proviantmagasinet og som er let kendelig paa det spidse Tag, henligger nu i en sørgelig forfalden Tilstand. Bygningens Indre har været delt i 2 Etager. Hvælvingen i Bygningen er delvis styrtet ned, og det Indre udgør nu et stort Rum, hvor Græs og Buske voxe mellem de nedfaldne Sten. Den cementerede Vej forbi Bygningen fører over til Øens Lystanlæg „Kongens Have“, anlagt under Fr. d. V. Det smukke Anlæg, der ved festlige Lejligheder, navnlig Sct. Hans Aften, er Samlingssted for Beboerne, bestaar af store smukke Træer omkring en aaben Græsplæne. Ved Foden af en Klippe udskænkes Kaffe og Drikkevarer, naar Damperen er i Havnen. Paa det højeste Punkt i Haven bag nævnte Klippe kan endnu ses Murresterne af en Pavillon, som nu er forsvundet. „Mindet“ eller „Stibolts Minde“ støder op til „Kongens Have“. Kommandantens Have, som ligger tæt ved Mindehaven, er det smukkeste Haveanlæg paa Øen. I Haven findes et smukt gammelt Lysthus og mange sjældne

og smukke Træer. Imellem Kommandantens Have og Kirkegaarden ligger en Smøge, hvorigennem Dampledningen fra Sirenestationen fører op til Møllebakken. Kirkegaarden, som nu er den eneste paa Øen, indtager kun et ringe Areal og er kun ejendommelig ved de store forvitrede Gravstene, som dække flere af de gamle Grave. I et Hjørne af Kirkegaarden, som nu er helt overvoxet med Efeu, laa i sin Tid et lille teglhængt Gravkapel, hvori var indsat Ligene af Kommandant Henrik Hoffmann († 1709) og hans Frue samt en Kaptejn. Kapellet, hvori de mumieagtige Lig kunde beses indtil for en Del Aar siden, kaldtes det „Hoffmannske Kapel“ og er nu nedreven og Ligene nedgravede paa Kirkegaarden. Paa Kirkegaarden findes Gravsten over Kommandant Stibolt, som anlagde „Mindet“ paa Øen. Gaar man ud af Kirkegaarden og følger Smøgen, der mellem Kirkegaarden og Kommandantens Have fører op til Møllebakken, kommer man til Øens højeste Punkt, hvorfra man har den skønneste Udsigt over Coucherons og Kongens Batterier til Bornholms Kyst. Paa Møllebakken, hvor Lodshuset ligger, stod indtil for en Del Aar siden Møllen, der opførtes 1761. Resterne af Møllen findes endnu, og i en Sænkning ligger Møllehuset ganske som dengang. Møllen er nu opstillet ved Rønne. I Møllebakkens Granitflader ses endnu Ringene, hvorved de store Mortere, som i sin Tid stode her, have været befæstede. Tæt ved Møllehuset ligger den største Cisterne „Store Brønd“, eller som den ogsaa kaldes „Guds Forsyn“. Det antoges i ældre Tid, at Brøndene paa Øen og navnlig Store Brønd havde deres Udspring fra Kilder i Bunden, men dette er ikke Tilfældet. Alle Vand-

samlinger hidrøre fra Regnvandet, der dog fra Store Brønd bliver filtreret inden det bruges som Drikkevand. Følger man Vejen mellem Kirkegaarden og Kommandantens Have og fortsætter Vandringen forbi Kommandantens Have, har man paa højre Haand 2 Cisterner mellem store Træer, og staar nu i „Mindet“, hvor Indskriften paa en Sten fortæller at:

Til Erindring om S. T. Hr. Command: Capit og Commandant C. H. STIBOLT: ere disse Ilde Lunde anlagde for alles Fornøjelse og kaldet Stibolts Minde.

I Mindet ligger den gamle Præstegaard. „Mindehuset“, som det nu kaldes, ubeboet og forladt i en yppig Vegetation. Umiddelbart op til Præstegaardshaven laa i sin Tid den nu nedrevne Doktorbolig. Forbi blomstrende Hyld og vilde Roser fører en Vej fra Mindehuset ud til Porten ved Østre Skjær. Ved Vejen ligger Ruinen af Store Affutagehus. Det mest seværdige af Christiansø er nu beset, og over det aabne Terræn i Øens Midte forbi det gamle Bryggeri gaar Vejen nu ned ad Trapperne til Gaden og over den gyngende og knagende Flydebro til Frederikssø.*) Følger man Vejen langs Havnen mod Nord, har man paa venstre Haand 2 lave Kasernelænger i Nyboder Stil, adskilte ved en brolagt Gade. Ved Gadens nordlige Ende ligger en Magasinbygning, som indeholder en stor Sal. Bygningen, hvis Navn er Maanen, benyttes nu som Danselokale. I Sommer-tiden, hvor Orlogsmænd ofte komme i Havnen, pyntes Salen med Flag og grønne Grene og Dansen gaar med Liv og Lyst i den lyse Nat. Nord for

*) Flydebroen er nu afløst af en Hængebro.

„Maanen“ laa i ældre Tid endnu en Kaserne, som nu er nedreven. Efter at have passeret nogle blomstrende Hyldebærtræer kommer man til den gamle maleriske Smedie, som nu beboes af Fiskere. Havnen danner paa dette Sted en Bugt, hvori er anlagt et stort Slæbested. De kolossale rustne Ankre, hvis Flige rage op over Græsset, og de store Fortøjningsringe rundt om minde om svundne Tider, da store Skibe laa til Ankers i Havnen. Forbi endnu et Kampestensmagasin naar man det nordre Havnebatteri, kende- ligt paa et Sømærke, hvor en Sten viser Chr. d. V's Navnetræk og Aarstallet 1799. Bag Batteriet ligger en Cisterne i en lille teglhængt Bygning. Øens interessanteste Bygning, Lille Taarn, er opført af Granit lige op til den spidse Hat i 1685 og følgende Aar. Bjælkeværket i Bygningen er af imponerende Dimensioner, men dette hidrører fra, at Taarnet lige- som Kastellet paa Christiansø i sin Tid har været indrettet til Artilleri paa 2det Stokværk. Fra Lugerne paa Loftet har man den skønneste Udsigt over hele Øen over til Christiansø og over Taarnrenden med de forrevne Skær til Tat og Græsholmen, hvor de skrigende Maager i Tusindvis kredse over Klipperne og Sømærkerne. Græsholmen er ganske ubeboet og kun bevokset med Græs og Strandurter. Hist og her findes et enkelt forkrøblet Træ. Paa Øen har i sin Tid været anlagt den saakaldte Stjerneskanse, men denne blev atter sløjft, og noget Forsvar af Græsholmen har senere aldrig været planlagt. Paa Øen findes endnu Resterne af en Kirkegaard. Naar den sidste Begravelse paa Kirkegaarden har fundet Sted vides ikke, men i 1812 blev en Kommandants Hustru begravet derovre. I ældre Tider blev den benyttet

til Græsning for Faar og for Kommandantens Ko, der efter Sigende i godt Vejr svømmede over til Frederiksborg for at blive malket. Paa Græsholmen findes en enestaaende Fuglerigdom paa Maager og andre Havfugle og navnlig paa Edderfugle, der ere fredede. Edderfuglen kommer til Øen og de omliggende Skær ved Foraarets Begyndelse og drager bort om Efteraaret. Dunsamlingen, der fra gammel Tid har været en Forret for Kommandanten og som til Tider har givet en ret betydelig Indtægt, er nu kun af ringe Betydning. Edderfuglene, der andre Steder ere sky for Menneskene, ligge ofte inde i selve Havnen i Klynger som tamme Ænder og dykke efter Sildeaffald. Langs Vestkysten af Frederiksborg ligger en kolossal Stenmur forsynet med Batterier, og inden for Muren snor sig en smal Sti imellem Buske og højt Græs. Ud mod Taarnrenden ligger Badeanstalten og Syd der for Sehesteds Bastion, og Stien fører nu forbi forfaldne Hytter til Kolerakirkegaarden, hvor alenhøje Skarntyder og Brændenælder nu ganske har udslettet ethvert Spor af Begravelser. Bag Sehesteds Bastion ligger den gamle Præstegaardshave. Præstegaarden, som senere blev benyttet som Fattighus, er nu nedreven. Op til Præstegaardshaven ligger Sølieutenantens Bolig, der nu er Fiskerbolig. Den gulkalkede Bygning ved Kirkegaarden er den tidligere Sygestue. Batteriet paa Øens sydvestlige Pynt er Spans Bastion, hvor Indskriften paa en Sten fortæller, at Batteriet er opført 1798. Den skidengule to Etages Bygning, der ligger paa en aaben Plads er Statsfængslet, der blev opført 1823. Bygningen indeholder 8 Celler, der nu benyttes af Fiskerne til Redskaber og Garn. I ældre Tider var Bygningen

omgivet af en Række Palisader, der dannede en Gaard omkring Fængslet. De nærliggende Smaa-bygninger frembyder intet af Interesse. Syd for Bygningerne ligger et højt Havnebatteri, hvor en indmuret Sten bærer Aarstallet 1812.

Kaptejnen paa Damperen kalder nu Passagererne sammen med Dampfløjten til Tegn paa Afgang og lad os vende tilbage til Christiansø. De lange tjærede Bræddeskure med Tegltag, som ligge tæt ved Flydebroen, ere Chaluppeskuret og de 4 Kanonbaadskure, som i sin Tid husede de 4 Ro-Kanonbaade, der vare stationerede paa Øen.

Røgen vælter ud gennem Skorstenen paa Damperen, og et Øjeblik efter at vi ere komne ombord, staar Damperen ud gennem Nordre Havn og sætter Kursen mod Bornholm. Over Damperens Kølvand søger Øjet tilbage til det store Taarn og de gule Bygninger paa Christiansø og til de store Træer i Kongens Have, medens Styrmanden styrer mod Møllen i Gudhjem.

Lidt af Ladegaards Historie

gennem halvtredie Hundrede Aar.

Om Ladegaard i Klemensker vides en Del, som maaske kunde have almen Interesse. Alene dens Beliggenhed tildrager sig jo Opmærksomhed.

Fra Rønne—Allinge Landevejen eller Nordbanen ser man den hæve sig op over andre Gaarde i Egnen, idet den ligger paa en 100 Meter (316 Fod) høj Landhævning i den sydlige Del af Klemensker. Nyker Sogn danner her en lille Kile op imod Nord og synes at overskride det naturlige Sogneskel; og noget af denne Nyker-Jord tilhører da ogsaa Ladegaard. Mod Syd og Vest er Terrainet lavt; og naar man fra Ladegaard vil tage et Rundskue af Omegnen, bliver man betaget af det henrivende Udsyn, man faar for sit Øje, særlig til Vestsiden. Milevidt ud over det flade Land ligger Gaarde og Huse spredt mellem Lunde og Agre som Lysthuse, Busketter og Plæner i en mægtig Have; og man aner, at nogle af Bornholms bedste Jorder findes der. Ude i det fjerne begrænses dette dejlige Landskab af Sandflugtskovens mørke Linie med Hasle og Rønne som Endepunkter; og bag alt dette ses Østersøens blaa Baand, som knytter Øen til det øvrige Danmark. — Mod Nord afbrydes det vide Udsyn af Højdedraget i Rutsker med Kirkebakken for oven, og mod Øst

har man Klemens Kirkebakker. Mod Syd ser man ud over det store Dalstrøg i Nyker, hvorigennem den ny Jernbane fører til Nordbornholms skønne Klippelandskab.

Ligesom Omegnens Terrain er afvekslende, saaledes er ogsaa Ladegaards Jorder, der tillige har meget forskellig Bonitet. Østen for Gaarden hæver Grundklippen sig op som en stejl Skrænt; og Jorden deromkring er noget uensartet med Grus- eller Lerunderlag. Til de andre Sider er Jorden lermuldet paa Højdedragene og sortmuldet i Lavningerne med Underlag af Ler eller Mergel. — Enhver der kender lidt til Jordens Udviklingsprocesser, vil let kunne regne ud, hvorfor det er saaledes. Grus og Ler er nemlig dannet af forvitret Granit og den dybe sorte Jord af hensmuldrede Planterester i gammel Skov og Engbund.

Ladegaards nuværende Areal udgør 220 Tønder Land med 24 Tdr. Hartkorn; og Bygningerne bestaar af 4 store Længer foruden Gaardlænger, Sidebygninger og Redskabshuse. Stuehuset er en bred grundmuret Længe paa 16 Fag. Det vender Facaden mod Vest med en stor fremspringende Kvist og ser herskabeligt ud. Ladehusene er derimod for det meste Bindingsværk. Den søndre Længe bruges som Kornlade, i den østre er der Kostald og i den nordre Hestestald og Svinehus. De er hver ca. 16 Alen (10 m) brede og 50 Alen ($31\frac{1}{4}$ m) lange, saa der er god Plads til de ca. 20 Heste, 65 Malkekøer og 100 Svin, som holdes paa Gaarden.¹⁾ Agerjorden er inddelt i 8 Sædkifter paa nogle og tyve Tdr. Land hver og

¹⁾ Jfr. Krarup: Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 til Nutiden V. Bind.

dyrkes saaledes: 1) Vintersæd, 2) Byg, 3) Roer, 4) Byg, 5) Kløver, 6) Græs, 7) Havre, 8) Brak og Vikkehavre. Ca. 16 Td. L. er udlagt med Lucerne, 5 Td. L. med vedvarende Græs, og ca. 15 Td. L. er Skov og Have. Sæden giver gennemsnitlig 20 Fold, og af Roer faas 300—400 Tdr. pr. Td. Land. Der bruges Radsaamaskine til Sædlægning, Mejemaskine og Selvbinder til Høstning og Dampmaskine til Tærskning.

Af alt dette fremgaar, at Ladegaard nu er en stor moderne Avlsgaard i fortrinlig Drift. Naar man saa betragter den samme Gaard omkring ved 1660 og følger de spredte Træk, som kendes om den og dens Ejere i efterfølgende Tid samt drager Sammenligninger og Slutninger, vil man faa et lille Indblik i Ladegaards Udviklingshistorie og Indtryk af bornholmske Landboforhold til forskellige Tider.

Ifølge Jul. Bidstrups Stamtavle over Familien Kofod har Ladegaard været i denne Slægts Eje i henved 200 Aar, idet den er gaaet i Arv fra Fader til Søn eller Datter gennem en Række Led. Claus Kofod, en Farbroder til Bornholms Befrier, var i Besiddelse af Ladegaard før 1661. Om ham vides ikke ret meget; men han maa have hørt til de bedst situerede Bønder den Gang, for han nævnes blandt de 10 adelige Frimænd, der skulde skaffe Printsensköld hver en Rytter til at sende til Riga i svensk Krigstjeneste.²⁾ Første Gang, Gaarden skiftede Ejer, gik den dog ikke til Efterkommere i lige Linie. Alle Claus Kofods Børn med Undtagelse af en Datter, der blev Præstefrue, døde i en tidlig Alder. Derfor blev Lade-

²⁾ J. A. Jørgensen: Bornholms Historie S. 187 I. Bind.

gaard overdraget til hans Brodersøn Korporal Hans Olufsen Kofod 1670.

Sognedegn Rasmus Pedersen Rauffn fortæller 1671 i sin *Chronica Boringiaca* saaledes om Ladegaarden: „Den ligger Sydvest fra Kircken ved $\frac{1}{2}$ Fierding Veys, haver og en herlig Tillæg af Agre og Eng, Skov og Mark med anden Herlighed, er nu komet Hans Olsen Koefod til formedelst Kiøb.“

Men Herligheden maa sikkert have været temmelig beskaaret ifølge andre historiske Beretninger fra den Tid. Efter Svenskekrigen 1645 og 1658 laa mange Gaarde plyndrede og afbrændte, og Beboerne var brandskattede og udpinte paa mange Maader. Pesten 1653 havde bortrevet over $\frac{1}{3}$ af Befolkningen. Haarde Vintre og Misvækst om Sommeren havde kuert de efterlevende, og Nødstilstanden synes at have været i adskillige Aar. Rasmus P. Rauffn skildrer den saaledes: „Fra den 19. Decbr. 1669 og indtil Martz Ende 1670 var et forfærdeligt Vintervær med Storm, overflødig Sne, Frost, Kuld, Frygen og Rygen mest hver Dag, saa her var ganske besværligt at reyse ude; døde da nogle Mennisker, som frøs ihjel og meget Qvæg af Hunger, Frost og Kuld, thi her var intet Foeder for haanden, o! en Jammertilstand — —“ Videre fortæller han om, hvorledes Torden og Tørke hjemsøgte Landet i Sommeren 1670, saa Høsten blev mislykket, og „ingen mindes saa stor Elendighed.“ — „I Sept. blev alle Bøndernes Lader overseete, hvad Korn og Høe derudi var hver stedt. Da fandtes der ikke hos nogen Mand, at han videre kunde hielpe sig med eller sine indtil Jul.“ — „Qvæget mestendels fast fra hver Mand uddøde“ Der var intet at æde og drikke, intet at saa i Jorden, og mange Born-

holmere udvandrede, og nogle døde af Hunger. — I April 1671 kom nogle Ladninger Korn til Øen, saa de bedststillede Gaardmænd som Hans Olufsen Kofod kunde købe sig det nødvendigste og blive paa deres Gaarde. Men „det gemene fattige Folk af Udgifter og anden besverlig Tilfald forarmede, finge der lidet eller intet af. Gud er deres eneste Hiælp.“ — Senere fik de fattige dog tilsendt Korn til Laan fra Kongen.

Ifølge Landsdommer Math. Raschs og Chr. Macca-bæus' Indberetning 12 Aar efter var Bøndernes Forhold ikke lyse endda. Af Bornholms 678 Selvejergaarde laa 132 øde, nogle med yderst ringe, andre helt uden Bygninger. Af de 220 Kongen tilhørende Vornedgaarde laa 31 helt eller til Dels øde, hvorfor der af disse hverken blev ydet Landgilde, Ægt eller Knægtspenge. Brandskatterne maatte Amtskriverne skaffe ved at bortleje Jordstykker af de forarmede Gaarde. Skovene var forhuggede og indeholdt faa Træer. Købmændene maatte bytte deres Varer med Landprodukter, fordi der ingen Penge var i Landet. Desuden blev Bornholmerne paa den Tid plagede af uretfærdige Embedsmænd. Værst var Amtsskriver og Ridefoged Dechner, der brugte falsk Maal og Vægt og indkrævede flere Ydelser, end han havde Lov til. Hans Olufsen Kofod ejede foruden Ladegaard 15. Vornedgaard i Vestermarie, og ifølge hans Indberetning til Dechner d. $\frac{8}{9}$ 1687 vilde denne gøre hans Ejendomsret til Gaarden tvivlsom. Kofod paastod imidlertid, at han havde arvet den efter sin Fader; og da dette ikke kunde modbevises, beholdt han den alligevel. 1694 døde Hans Olufsen Kofod og efterlod sig Enke og 10 Børn. Der blev holdt Skifte efter

ham, og Ladegaard blev vurderet af 8 dertil valgte Mænd. Beskrivelsen af denne Vurderingsforretning gengives her, da den giver Læseren et Indblik i Gaardens daværende Tilstand:

Otte-Mands Forretning paa Ladegaard.³⁾

Anno 1694 den 28. November, Erre Vj Under-skrefne aatte Mand Nemlig gl. Mons Monsen som i hans Suaghed fremskickedede hans Søn Peder Monsen I bedegade, Peder Hansen paa tyne Kulle, Anders Hansen i Kirchegaarden, oc Anders Christensen j Clemindsker Hans Pedersen paa Vgle Hals, og Mons Olsen i Rydskersogn, Vefst Pedersen og Vnge Niels Nielsen Mødt paa Ladegaarden d. 50. j tallet dend at grandske, Syne og Besigtige, Samt oc paa Penge at sette, Men eftersom forn: Niels Nielsen j dag er forhindret, formedelst han staar under Capit: Westervaltz Compagnie som er i dag Munstring Men iche Møtte, Saa hafr Wj 7 Mænd foretaget os som følger, formanden som Var Peder Monsen j hans faders sted til spurte Encken Maren Sl Hans Koefoed med hindes Lauverge, om hun Wiste nogle Brefue, Enten tollmænds Dom eller andet som paa samme gaard tilforn hafr veret taget, huor til Encken suarede at hun iche Wiiste Widere uden til Anders Hansens som er en af de op Møtte Mænd paa Kiærkegaarden kunde findes, her tilsvarede forn Anders Hansen, at han iche Wiste Widere Brefue af at sige end som en Landztings Dom huor udj er Jndført Gaardens Settning udj en Summa, Saa hafuer Wj først taxeret Huus og Biugning Nemlig Stuelængen 3 stolperom paa den Vestre Ende som hafuer Været et gl. herberghuus med gl. tille⁴⁾ paa, og en dør som henger

³⁾ En Afskrift af dette Dokument haves paa Ladegaard; Originalen findes i Provinsarkivet i København.

⁴⁾ „Herberghuus“ svarer til det senere „Sal“; det benyttedes til Soveværelse for fremmede. „Tille“ = Loft.

i Iern, Lyng tag paa den Eene Side, og Nystraa tag paa den Anden side à stp 3 Dl. er 9 Dl.⁵⁾)

Nestoptil 2 stolperom trap Huus med en trappe udj samt gl. tag a 6 Mk. er 3 Dl.: Noch 2 stolperom Kaldes Kielderren, med 2 Døre og et gl. Vindue à stolp 7 Mk. er 3 Dl. 2 Sk. Nest op til 2 stolperom med flage tille og tu half dørre som henger i Jern, oc en Mellem Dito oc et Vindue a stolp 2 Dl. er 4 Dl. Stuen som er fiire stolperom med Kacheloun, Dørre, Vinduer, Benche og Panell, som er 9 Smaa Vinduer sat ofuer alt for 16 Dl. Krubhuset⁶⁾) 2 Stolperom med et Kammer oc en gl. dør for, med tu smaa Vinduer à stolperom sat for 1 Dl. 8 Sk. er 2 Dl. 1 Sk. Paa den Østre Ende udj Stuelængen Laa-Huus med tu gl. dørre a stolperum Dl. er 2 Dl. Stegers Huuset Norden till 4 stolperom med Bager Oun oc Kiølne⁷⁾) tu dørre à stolp 7 Mk. er 7 Dl. Sum 46. 3 Mk. Den Vestre Længe som er aatte stolperom, med tuende deelle gaulle Sønde til udj samme længe er tre stolperom Kaldes Lillestue, oc er et Cammer udj samme stolperom, oc udj stuen er 5 Vinduer, oc 2 Dørre 2 Lister oc en Kachell Oun af tægll sat tilsammen for 11 Dl. Noch tu stolperom som er forstu med en skaarsteen og et Vindu udj med en heel oc tuende half dørre sat for 7 Dl. Noch et stolperom en Dør for oc et Vindue som er gl. sat for 2 Sldr. Endnu tu stolperom j samme Længes Nørre Ende en Dør i Jern foruden tille med en laage ved gaulen hver stolperom sat for 7 Mk. er 3 Dl. 2 Mk. Dend Søndre Ladelænge som er 14 stolperom, Østen til i samme Længe 9 stolperom med straatag og tre dørre oc en Dør Port à 1 Dl.

⁵⁾ à Stolperum (Fag) 3 Dl. (Slettedaler), er 9 Dl. (Slettedaler). En Slettedaler var 4 Mark (Mk.) = 2 Kr. $13\frac{1}{3}$ Øre, en Rigsdaler gjaldt derimod for 6 Mark; og 1 Mark var altsaa af Værdi $53\frac{1}{3}$ Øre.

⁶⁾ „Krubhuset“ kaldtes et Kammer med faste Sengesteder.

⁷⁾ „Kiølne“ = „Ilderen“, et aabent Ildsted under Skorstenen.

er 9 Dl. Vesten udj samme Længe er fem stolperom Lyngtag a stolp 3 Mk. er 3 Dl. 3 Mk. Dend Østre Længe 12 stolperom for 3 Mk. er 9 Dl. Det Nordeste Udhuus som er 4 stolp oc en Rose sat for 3 Dl. det Middelste som er tuende stolperum oc Jligemaade sat for 2 Dl. det søndre Huus som er 5 stolperom sat for 2 Dl. 2 Mk. Beløber alle Huusene tilligemed de 46 Dl. 3 Mk. som stuelængen er Taxeret for in alles 99 Dl. 2 Mk.

Sædes Jord, til Rug og Biug. Den Søndre Vang som er tolf tr. land — 12 Dl. Norden Vejen — 6 tr. land 2 Dl. Ludse Lyche⁸⁾ $2\frac{1}{2}$ tr. 2 Dl. 2 Mk. Stegeres Huus Lychen $3\frac{1}{2}$ tr. 3 Dl. 2 Mk. Halle Vang⁹⁾ 6 tr. land 6 Dl. Sum 30 Dl. Haufre Jord Nor Vest fra Gaarden 9 tr. er 9 Dl. Noch Vesten for liger tuende støcher $3\frac{1}{2}$ tr. land 3 Dl. 2 Mk. Et støche Vesten for Høje Reen¹⁰⁾ 6 tr. 6 Dl. Noch 1 stk. Norden op til $10\frac{1}{2}$ Dl. Et støche Kaldes Kirche Bier ager¹¹⁾ 4 tr. 4 Dl. Noch et støche paa Kirche Bier i Sønder og Nor 3 tr. er 3 Dl. Nor der til et støche 6 skp. land 1 Dl. End nu en gl. Ager 6 skp. land 1 Dl. Noch en Ager 2 tr. land 2 Dl. Et støche Norden Myren $\frac{1}{2}$ tr. 2 Mk. Et støche paa Halle Vang $4\frac{1}{2}$ tr. er 4 Dl. 2 Mk. 1 tr. Syduest J Skouen 1 Dl. Øster fra Gaarden Ved Huusene 18 tr. 18 Dl. Øster Gaarden under Bachen 1 tr. 1 Dl. er 46 Dl. Engs Baand Myren 10 læs er 10 Dl. Noch en liden Eng Norden Myren 1 læs — 1 Dl. Smaa damme 2 Læs er 2 Dl. Elles Huuses Engen 1 læs 1 Dl. Store Eng 6 Læs 6 Dl. Store galt Busk

⁸⁾ „Ludse Lyche“ har rimeligvis faaet sit Navn, efter at de der voksende Planter engang har været hjemsøgte af Bladlus.

⁹⁾ „Halle-Vang“ betyder Klippemark. Den har naturligvis faaet Navn af, at Grundklippen viser sig der.

¹⁰⁾ En „Re“ kaldtes en tæt Bevoksning af Tjørn og alskens Planter paa et stenet Markeskel.

¹¹⁾ „Kirche Bier ager“ betyder Kirkebjerg-Ageren; det er en Ager ved Kirkebakkerne.

Eng 2 Dl. dend Mindre galt Buske Eng 1 læs 1 Dl. Sletten op fra galt Buske¹²⁾ til Aggeren som Enken beretter at være 12 læs. Sletterne i Skouen 4 læs er 4 Dl. Sønden Skouen Sletterne til Valle Enge efter Enchens Beretning at Være 12 læs. En Eng tæt hoes 1 læs 1 Dl. Grafuerne Sletterne 2 læs 2 Dl. Norden Vejen i skouen 2 læs er 2 Dl. Sønden Vejen 2 læs 2 Dl. Eges Reen 1 læs 1 Dl. — 63 Dl. De aatte mænd tilspurte Enken saavelsom hindes Børn, om de anchor paa denne op Regning paa Engen som Gaarden tilhører i Nogenmaader, huor paa Enchen og hindes Børn svarede, at havde de de ej, udj nogen Maader derpaa Anchor, mens der med er benøyet Hvad sig Gaardens Herlighed angaar, det være sig, skou, Damsteder, Gærdsel Brønd og Høgang oc fortoug sat for 115—362 Dl. 2 Mk. — at saaledes at være test.

*Peder Monsen. P. H. S. Anders Hansen. A cs.
I P S. M O S. Wefst Pedersen.*

Af foranstaaende ses, at Ladegaards Bygninger var temmelig tarvelige i det Aar 1694. De var af Bindingsværk og tildels lyngtækkede, havde smaa Vinduer og gamle Døre med store Jernhængsler; men i Forhold til andre Gaarde har disse Bygninger vist været hel gode. Der var ca. 55 Fag ialt, som blev sat til gennemsnitlig $1\frac{3}{4}$ Dl. eller Kr. 3,86 Faget, ialt Kr. 212,30; og Jorden blev regnet til ca. 263 Td. L. a 1 Dl. eller 2 Kr. $13\frac{1}{3}$ Øre, ialt = Kr. 561,06. Hele Gaarden er altsaa vurderet til en Værdi af 773 Kroner og 36 Øre eller saa lavt som den usleste Rønne paa Landet vil koste i vore Dage. Af Gaardens store Jordtilliggende har kun de 95

¹²⁾ „Galt Buske“ eller som de senere kaldes: „Galtebuske“ har sikkert faaet Navn af, at der var Tilholdssted for løsgaaende Galte, e. kastrede Svin.

Td. L. været opdyrket. Resten har henligget som Skov, Eng og Myr. Det har heller ikke været let at opdyrke Jord den Gang. Det var jo i Trætandharvernes og Hjulplovenes Tid. Hvor stor Ladegaards daværende Besætning har været, faar man ikke at vide; men den har sikkert indskrænket sig til en lille Snes magre Øg, en Snes smaa tynde Køer, en Flok Faar og en do. langbenede Svin, som Ejeren næppe har vidst Tal paa, da de for det meste holdt til i Højlyngen¹³⁾. Kun Malkekøer og Arbejdsheste var stadig hjemme paa Gaarden. Prisen paa en Ko var den Gang 12—16 Kr., paa et Faar 1½—2 Kr. og paa et Svin 4—6 Kr., saa Kreaturer har ikke repræsenteret store Værdier. Kornet var forholdsvis dyrere, idet 1 Td. Rug eller Byg kostede 3—4 Kr.¹⁴⁾ Men Beholdningen af disse Varer har ikke været ret stor, og Redskaberne var ikke meget værd, saa Gaarden med Avl, Udbo og Besætning har ikke oversteget 1000 Kr. i Værdi i Slutningen af det 17de Aarhundrede.

Man skulde efter dette synes, at der ikke kunde blevet nogen stor Arv til hver af Korporal Kofods 10 Børn; og dog kom flere af dem til ret store Gaarde. Den ældste Søn Oluf fik 15. Vornedgaard i Vestermarie, og den yngste Søn Jakob beholdt Fødegarden, som det var Skik og Brug.

Under den nye Ejer skete der ikke store Fremskridt paa Ladegaard. Dertil var Tiden og Forholdene for ugunstige. Strenge Vintre med paafølgende

¹³⁾ Jfr. Thaarups Oversigt over Bornholms Amt § 21, 22, 23 og 24 og Rasmus Raffn Side 161.

¹⁴⁾ Jfr. J. A. Jørgensen: Bornholms Historie Side 105 og 113 II. Bind.

Misvækst om Sommeren indfandt sig Gang paa Gang og lammede al Foretagsomhed. I Aaret 1726 var Mangelen paa Brødkorn saa stærk, at man maatte blande Hasselknopper og Bark sammen med Havremel til Brød; og Regeringen sendte atter noget Korn til Laan til de fattige. Jakob Hansen Kofod døde i 40 Aars Alderen Aaret efter (1727); og hans yngste Søn Hans fik Gaarden. De andre 2 Børn har nok ikke arvet ret meget efter deres Fader, for de blev ikke Gaardbesiddere. Hans Jakobsen Kofod var kun 5 Aar gl., da Faderen døde, saa Moderen styrede Gaarden for ham i hans Mindreaarighed. Hun lod ham gaa i Skole og uddanne til Løjtnant. Derved fik han Betingelser for at kunne gøre sig gældende. Det var gerne de større Gaardmænd, der blev Officerer; og de havde i Kraft af denne Stilling meget at sige over for andre Bønder, der knap kunde skrive deres Navn.

1740 blev Bornholm ramt af en Misvækst; og den har sikkert ikke gaaet sporløst over Ladegaard. Men snart begyndte Landbruget at gaa lidt fremad. Kvægpesten, som ellers rasede i Danmark den Gang, blev holdt borte fra Bornholm; og Udførselen af Kvæg til Lübeck begyndte. Man fik nu 10 Slettedaler (21 Kr.) pr. Hoved. Senere udførtes ogsaa Heste, Svin og Korn; og da Bornholmerne saa godt som intet indførte af Brugsgenstande, tog Velstanden til efterhaanden, og der blev tilsidst Overflod af Penge. Præsten Jørgen Kofod fortæller, at man lod umyndiges Penge henligge forseglede, da ingen vilde laane dem til den lave Rente, der gaves den Gang. Løjtnant Hans J. Kofod var en af dem, der forstod at indvinde noget ved Gaardens Drift; og det kunde

ogaa nok behøves, for hans Familie voksede stadig. Han var to Gange gift og avlede 18 Børn. De flesfe af disse døde dog i en tidlig Alder, saa Levedygtigheden svarede næppe til den store Frugtbarhed.

I Aaret 1781 overlod han Ladegaarden til sin 21aarige Datter Anna Cathrine, der blev gift med Løjtnant Thomas Kofod, en Søn af ovennævnte Klemensker-Præst Jørgen Kofod, der nedstammede fra Kaptajn Jens Kofod, „Bornholms Befrier“.

Om den ny Ejer af Ladegaard ved man, at han var en dygtig og velsindet Mand. Han havde faaet en udmærket Opdragelse paa Klemens Præstegaard, idet hans Fader baade var en praktisk Mand og en alvorlig Kristen.¹⁵⁾ I Thomas Kofods Tid skete ogsaa nogle af de første Fremskridt paa Landvæsenets Omraade paa Ladegaard.

Først kom imidlertid Aarene 1783—84 og 85 med meget tørre Somre. Misvækst og Mangel paa Foder og Næringsmidler indfandt sig paa ny; og dette hæmmede foreløbig al videre Fremgang. Pengebunkerne svandt ind, og det blev tilsidst næsten umuligt for Bønderne at skaffe de befalede Ydelser og Penge. Samtidig forbød Regeringen Udførsel af Heste og Svin fra Bornholm. Dette forværrede Stillingen endnu mere, indtil Forbudet (paa Grund af Præsternes, særlig Pastor Kofods Redegørelse om Landbrugets Tilstand) blev taget tilbage. Men selv om Bornholmerne havde Adgang til den formentlige gode Indtægtskilde, som Udførselen af Kvæg var, kunde det dog ikke blive godt, saalænge de foderknappe Aar varede.

¹⁵⁾ Ifølge H. Rørdam: Kirkehistoriske Samlinger stod Præsten Jørgen Kofod i Spidsen for det religiøse Liv, der rørte sig paa Bornholm den Gang.

At Landmanden selv kunde gøre noget til, at hans Avling lykkedes bedre, var der kun faa, der forstod. Blandt disse faa finder vi Thomas Kofod. Fra gammel Tid laa de forskellige Gaardes Jordlodder spredt mellem hinanden, saa at mange saakaldte „Udlodder“ var langt borte fra den Gaard, de tilhørte. At dette var galt indsaa han snart. Man kunde jo umulig dyrke og tilse en Udlod saa godt som en Hovedlod, der laa tæt op til Gaarden. — Ladegaard havde et Stykke Jord helt nede ved Aaby (24. Svg.) i Nyker, Storengen kaldet, et Stykke Ager, Eng og Skov mod Nordvest ved Møllegaard (60. Svg.) i Klemensker, et Stykke Ungskov ved Hoglebjerg (61. Svg.) og et Stykke Eng mod Sydvest nede ved Tornby (12. Vg.) i samme Sogn. — Saa snart Uaarene var over, gjorde Thomas Kofod Forberedelser til at samle sin Jord om Ladegaarden ved Mageskiftning med de paa-gældende Landmænd; og ifølge 4 Mageskiftebreve, som opbevares paa Ladegaard, lykkedes dette Foretagende for ham i Aaret 1801. Ved Mageskifte af 25. Maj erhvervede han fra Gaardejer Anders Jensen, 60. Svg., et Stykke Ager, Eng og Skovbund til 40 Rigsdaler anslaaet Værdi og beliggende Østen for de saakaldte „Galtebuske“ mod at afgive et lignende Stykke til Jensen nede ved hans Gaard. Ved Mageskifte af 29. Maj erhvervede han fra Gaardejer Mogens Sonne, 61. Svg., en Skov kaldet „Dyrelunden“, et Stykke af Handlede-Engen og et Stykke Havrejord paa Kirkebjergtet til ialt 48 Rigsdalers Værdi mod at afstaa et Stykke Ungskov i Galtebuske tilligemed Udbygger Jørgen Langs Husgrund, der var Fæste fra Ladegaarden. Endvidere ved Mageskifte af 30. Maj bortbyttede Thomas Kofod et Stykke Eng

Norden for Galtebuske, 24 Rigsdalers Værdi, til Enke Birgitha Terkelsen af 12. Vornedgaard imod at faa denne Gaards Andel af Handlede-Engen overført til Ladegaard. Endelig byttede han ved Mageskifte af 27. Maj sit Stykke af Storengen til 60 Rigsdalers Værdi med nogle Stykker Eng, som tilhørte Gaardejer Christen Sode, 24. Svg. i Nyker.

En Kopi af dette sidstnævnte Mageskiftsbrev aftrykkes her for at give en Karakteristik af det, der foregik; Læseren vil sikkert finde adskilligt deri, som har Interesse:

Mageskiftsbrev.

Underskrevne 24de Selv-Eyer i Nykker Sogn Lieutenant Christen Sode og 50de Selv-Eyer i Clemensker Sogn Lieutenant Thomas Kofoed tilstaar og vitterliggør: At have uden Tilgivt fra nogen af Siderne, byttet og Mageskiftet bemeldte Gaarde tilhørende følgende Jordstykker, saaledes at 50de Selv-Eyer Gaard i Clemensker faaer fra 24de Selv-Eyer Gaard i Nykker Sogn et stykke Eng Morgenpinen kaldet, beliggende Vesten for bemeldte 50de Selv-Eyers Vestre Skov og grændser paa Syndre Side til hans Eng, paa Vestre og Nordre Side til 62de Selv-Eyer Gaard i Clemensker Sogn dens Eng og paa Østre Side til 1ste Selv-Eyer i Nykker Sogn Lars Wevsthens med samme Navn kaldede Eng. — Nok bemeldte 24de Selv-Eyer Gaards Andel af Handlede Engen med 12te Vaarnede Gaard i Clemensker Sogn beliggende Vesten for det Nordvestre Hjørne af bemeldte Skov, op til Dyrelunden: — Endvidere et stykke Eng, Spundet kaldet beliggende Norden for denne Skov og grændser paa alle Sider til ovenbenævnte 50de Selv-Eyer Gaards Grund og endelig et stykke af den Eng Bladet kaldet, der er Norden for Spundet beliggende og grændser paa den østre, Syndre og det meste af den Vestre Side til meer-

bemeldte 50de Selv-Eyer Gaard dens Grund og paa den Nordre Side til needsatte Markeskiæls Steene der bestemmer Grændseskiællet. — Til Vederlag herimod bekommer 24de Selv-Eyer Gaard i Nykker Sogn af 50de Selv-Eyer Gaard i Clemensker Sogn et stykke af den saa kaldede Stoer-Eng, saaledes og saameget af den som ved Markeskiæls Steene er afmærket, til hvilke den paa den Østre og Syndere Side grændser, og paa den Vestre Side til Lars Hansens Ager, og Nordre Side til 24de Selv-Eyer Gaard i Nykker Sogn dens Eng; thi skal da disse Jordstykker vi andslaae til 60 Rdler Værdi, med hvad Skov paa samme findes og for Eftertiden opvoxer, herefter fra undertegnede Dato saaledes som meldt uigienkaldelig tilhøre ommeldte Gaarde hvem samme maatte komme til at eye eller bebo; hvilket fra begge Sider bekræftes med vores egen og 2de Vitterligheds Vidners Underskrift. —

Ladegaard den 27de May 1801. —

Thomas Koefoed.

Christen Sode.

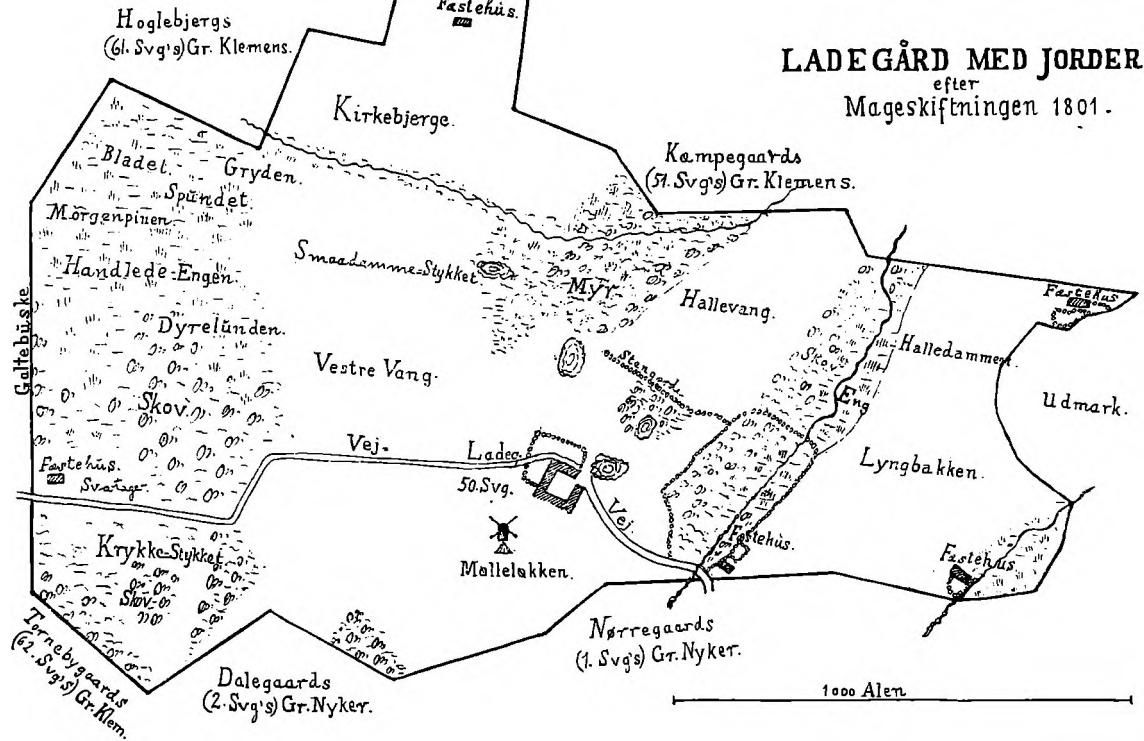
Til Vitterlighed underskriver:

Jesper Munch.

Niels Esbersen.

Læst inden Nordre Herreds Ting d. 5. Juni 1801 o. s. v.

Navnene paa ovenævnte Eng- og Jordstykker er betegnende for den Tid (Se Kortet!). Store Jordstrækninger henlaa som Eng, der skulde mejes tidlig om Morgen, mens Duggen laa paa Græsset. Det var et strengt Arbejde; og derfor har man kaldt Engen for „Morgenpinen“. Navnet „Handlede-Engen“ fortæller, at den har flere været fælles om og brugt skiftevis. „Dyrelund“ betegner, at der har været Raa-
dyr i Skoven den Gang. „Galtebuske“ hentyder som før nævnt til, at der har været Opholdssted for Svin.
„Gryden“ betyder naturligvis en Fordybning af

Jordsmonnet. Derimod er det sværere at tyde, hvad Navne som „Bladet“ og „Spundet“ skal sige.

Løjtnant Thomas Kofod har sikkert været den første eller i alt Fald en af de første paa Bornholm, der har mageskiftet saaledes som anført for at faa sin Jord samlet om Gaarden; thi Amtmand Thaarup fortæller i sin Oversigt over Bornholms Amt 8 Aar senere:

„I Almindelighed gives til Gaarden fra 10 til 20 saadanne Udlodder, som hver for sig begrændses af flere Lodsejere; og meget ofte ligger slig anden Gaard tilhørende Udlod midt inde i min bedste Vang“.

Samme Forfatter skriver endvidere, at Folk lod deres Kreaturer græsse hvor som helst efter Høsten; og det var en Hindring for Hvedeavlens Fremme; men „enkelte Jordbrugere, ved at oprejse og vedligeholde heelt Hegn, have unddraget et eller andet enkelt Stykke Jord fra det almindelige Lands-Fælleddsskab“.

Efter alt at dømme har Thomas Kofod hørt til disse Jordbrugere, der har heget og dyrket saa megen Jord som muligt og forsøgt sig med Hvedeavl, som var noget nyt den Gang. — Imidlertid blev Landet hjemstøgt af Krig og Ulykker. Høje Skatter, lave Kornpriser og Pengekrisen hæmmede den driftige Landmand i at gøre Fremskridt; og Udviklingen i det hele taget gik kun smaat. Man pløjede endnu sin Jord med Hjulplow, saaede Sæden med Haanden, mejede den med Le og tærskede den med Plejl. Kvæget fik Foderet helt; kun lidt Hakkelse til Hestene blev skaaret paa Hakkelsekiste.¹⁶⁾ Smørret keredes

¹⁶⁾ Hakkelsekisten stod paa 4 Ben, aaben for oven og for Enderne. Halmen i den skødes frem med venstre Haand, medens man skar den af med Kniven i højre Haand.

i Haandkerne; og saaledes gik meget som for Aarhundreder siden.¹⁷⁾

Thomas Kofod naaede ikke at se nogen af Landbrugets store Reformer gennemførte; thi han døde midt i den elendigste Tid (1814) ca. 53 Aar gl. Han efterlod sig Enke og 10 Børn; men medens hans Svigerforældres Afkom besad saa ringe Levedygtighed, var hans meget livskraftigt, idet alle 10 Børn levede og blev gamle Mennesker. En Søn blev Major i København, en blev Løjtnant og Ejer af Højegaard i Nyker, en blev Parcelejer i Klemensker. Døtrene kom alle til Gaarde, nemlig Sellesborg i Nylars, Baggegaard og Kyndegaard i Nyker, Mælggaard i Rutsker, Brændesgaard i Ibsker og Bukkegaard i Nyker. Den yngste Søn Nikolaj blev Ejer af Ellebygaard i Vestermarie. Det har sikkert været Meningen, at denne Søn efter bornholmsk Skik skulde haft Fædregaarden. Han styrede den ogsaa sammen med sin Moder i en Række Aar, men naaede aldrig at faa Køb paa den. Tidernes Ugunst og den store Arvudbetaling til de mange Børn satte Enken saaledes tilbage i Formuesomstændigheder, at hun saa sig nødsaget til at sælge Ladegaard til hvem, der blot havde noget at betale med. Køberen hed Mads Stender af Ellebygaard; og det har sikkert været med tungt Hjerte, at Thomas Kofods Enke og Søn maatte overlade den gamle Fædrenegaard til en Mand, som ikke hørte direkte til Familien. (En af Mads Stenders Forfædre havde vel været indgiftet i den kofodske Familie; men Slægtskabet med Ladegaardsfamilien var langt ude).

¹⁷⁾ Jfr. Guvernør Rothes Skrivelse til Regeringen 27. 8. 1809 ifølge Bornholms Historie Side 235 II. Bind.

Da Dokumentet angaaende omtalte Handel viser de paagældendes Formuesforhold m. m., gengives det som følger:

Salg af Fædrengaarden.

Vi underskrevne Anne Cathrine Koefoed Enke efter Lieutenant og Procurator Koefoed tilstaar herved at have mageskiftet den 50de Selvejergaard i Clemensker Sogn med 40de Selvejergaard i Vestermarie med Hr. M. Stender paa følgende Conditioner.

1) Hr. Stender giver 3000 rb Sedler skriver Tre Tusinde Rigsbankdaler Sedler tilbytte som betales til efterstaaende mine Creditorer til den Tid ham med dem herom kan forenes — til Kancelliraadinde Arboe 1200 rb Sedler til Hasle Overformynderi 1059 rb 4 Mk. 7 Sk. Rpr; til Lieut. W. P. Magaard 220 rb Sedler og til Anders Koefoed i Ægteskab med Petrea Kofoed hendes Fædrene Arv med Resten for saavidt kan tilstrække og maa min Kjøber svare Vedkommende Rente fra Dato.

2) Gaarden overdrages fri for alle Hæftelser undtagen til mig, Fæstebrevene til Jens Haagensen, Hans Koefoed, Niels Pedersen, Jørgen Mikael Olsen og Christian Mikkelsen samt Hæftelsen til Nationalbanken undtagen — de andre Hæftelser indfries inden Nytaar.

3) Skatter og Afgifter svarer Hr. Stender fra 1ste April sidstleden.

4) 50de Selvejergaard modtages strax.

5) Jeg forbeholder mig den i Jorden nedlagte Vintersæd. —

Thi skjøder og overdrager jeg derfor herved Hr. Stender bemeldte Gaard med alt dens Tilliggende og med Sæde- Adgange og Indløsningsret. — Efter Forlangende af Kontraparterne declarerer jeg Frue Koefoeds yngste Søn N. D. A. Koefoed at jeg sam-

tykker i dette Mageskifte hvorved 50de Selvejergaard i Vestermarie (skal være Clemensker) Sogn overdrages Hr. Stender.

Clemensker Sogn d. 11te April 1828.

Til Vitterlighed
C. Rømer. Peder Espersen.

Ane Chatrina Koefoed
med ført Pen.

Nicolai Koefoed
Peder Koefoed
som Lauwærge.

At denne Handel betræffende ingen skriftlig Contract eller Conditioner ere oprettede kan vi med Eed bekræfte — saavel som at vi har anslaaet 50. Selvejergaard af Værdi 3200 rl Sølv og 3000 rl Sedler med det paahæftede Undentag til mig A. C. Koefoed.

Ana Chatrina Koefoed.
Sælger.

Mads Stender.
Kjøber.

P. Koefoed
som Lauwærge.

Kjendelsepenge 5 Rbd. Sølv betalte i Bornholms Amtstue den 10. Juni 1828 med 5 rb 45 Sk. Repr.

Marcher.
Fuldmægtig.

At der til Dato ikke resterer Kongelige eller andre Skatter og Afgifter af den her i mageskiftede Ejendom bevidnes.

Bornholms Amtstue den 18. Februar 1829.

Marcher, Fuldmægtig.

Læst inden Nordre Herredsting d. 20. Februar 1829 o. s. v.

Af foranstaaende Mageskiftetbrev eller Skøde ses, at Ladegaard i Aaret 1828 blev bortbyttet med Ellebygaard mod et Vederlag af 3000 Rigsbankdaler. Ladegaard er nemlig vurderet til 6200 Rigsdaler. Om

denne Pris var høj eller lav, eller om den svarer til 12400 Kr., er ikke saa let at afgøre, da noget af Beløbet blev skrevet i Sedler; og disses Kurs var veks-lende den Gang. Kun Sølvpengenes Værdi var kon-stant. — Det fremgaar ogsaa af Skødet, at Enken Anna Cathrine Kofod har haft flere Kreditorer, bl. a. hendes egen Datter Petrea Kofod, som havde sin Fædrenearv til gode. — Endvidere lægger man Mærke til, at der blandt Hæftelserne paa Gaarden var 5 Fæstebreve. Ved at have Fæstehuse paa Gaardens Grund sikrede Storbonden sig en Arbejdskraft, som altid var ved Haanden; og de følgende Ejere af Ladegaard fortsatte i det givne Spor i det Stykke. Ved Lejekontrakt af 13. Okt. 1845 bortfæstede Mads Stender saaledes et Stykke Jord med paaliggende Hus paa Grænsen af Nørregaard til en Mand ved Navn Hans Bendtsen for 50 Aar. Fæsteren forplig-tede sig til aarlig at yde 1 L. Smør eller dets Værdi i Penge samt 2 Tdr. Havre og 8 Dagsværker, som skulde præsteres til hvilken Tid, Ejeren efter 24 Timers Varsel maatte tilsige samme. Ejeren forbeholdt sig Ret til Fiskning i Mosevandet paa Fæste-husets Grund; og det tillodes Lejeren eller Fæsteren at bortleje Huset igen til uberygtede Folk mod en Afgift af 10 Rigsdaler.

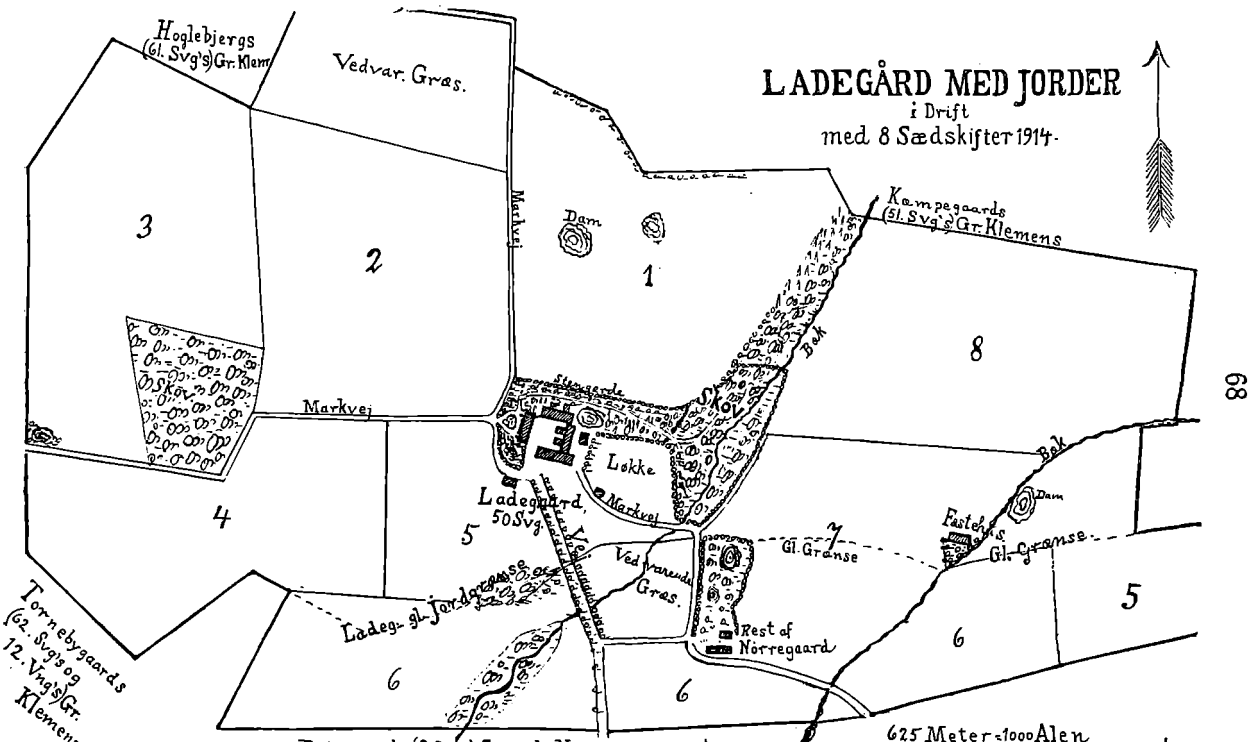
Men ellers kan det vel ikke nægtes, at Ord-sproget: „Nye Herrer, nye Skikke!“ ogsaa kom til at passe paa den nye Ladegaardsslægt. Mads Stender havde sin egen Mening om mange Ting og var ikke bange for at bryde med gamle Traditioner; og derfor kom han let ind paa Reformen. Han om-byttede Hjulploven med Svingploven og opdyrkede mere Udmark og Eng, saa Gaarden kunde give større

Udbytte; og for at faa Vandet bort af de lavtliggende Marker begyndte han at dræne dem. For at Naboernes Kvæg ikke skulde ødelægge hans Vintersæd brød han helt med den Skik at lade Jorden ligge uhegnet om Efteraaret; men derved paadrog han sig nogle Fjender. Folk mente, at han gjorde Indgreb i deres gamle Rettigheder; og det hændte, at de skød ind ad hans Vinduer om Natten. Dette skræmmede ham dog ikke til Eftergivenhed paa noget Punkt; han fortsatte freimdeles med sine Bestræbelser for Hegning og Fredning af Ejendomsjord; og Folk indsaa nok tilsidst, at han handlede ret. I andre Henseender var han ogsaa fremmelig. Saaledes arbejdede han for at faa den paa Gaarden hvilende Smørskat afløst i Penge efter en vis Takst. Han ombyggede Gaarden 1846 efter en Ildsvaade Aaret før; og det var vistnok ham, der skaffede de første Hakkelse- og Tærskemaskiner til Ladegaard.

I Aaret 1855 døde M. Stender fra Gaard og Herligheder; og Enke og 5 Børn blev hans Arvtagere.

Aaret efter fik hans ældste Søn Andreas Fuglsang Stender Køb paa Ladegaard for 20,000 Rigsdaler eller 40,000 Kr. i vore Penge. Prisen var altsaa steget til det 3-dobbelte paa 28 Aar. Den nye Ladegaardsejer, som blev Svigersøn af gml. Købmand O. P. Rasch, Rønne, fik Bestalling som Kaptajn ved Bornholms Væbning og virkede ellers ligesom sin Fader for yderligere Udvikling af Gaardens Drift. Men hans Tid var kun kort.

1864 døde han. Gaarden blev derefter tilkendt Sønnen Ludvig Stender og bortforpagtet en Del Aar under dennes Mindreaarighed. Den tilkommende Besidder fik en god Uddannelse bl. a. paa Lyngby

Landbrugsskole. 22 Aar gml. overtog han selv Driften af Ladegaard i Aaret 1880 og skulde tilsvare 40,000 Kroner for den ligesom Faderen. Under Hr. L. Stenders dygtige Ledelse er Gaarden drevet frem til sit nuværende Standpunkt. I hans Tid er de store Fremskridt i dansk Landbrug sket; og han har fulgt med i den rivende Udvikling. Han har drænet og mærglet den største Del af sin Jord, bygget nogle Gaardlænger og gjort Staldene tidssvarende. Han har anskaffet de moderne Avlsredskaber og Maskiner og fornyet sin Kvægbesætning efter de nyeste Principper.

I Aaret 1887 købte Hr. L. Stender den lige op til Gaarden liggende Nørregaard i Nyker for 36,500 Kroner og forøgede derved sit Jordareal betydeligt. Senere har han dog atter solgt af dets Udkanter, saa Jordlodden ligger nu smukt samlet om Gaarden og dyrkes i 8-Marksdrift.

Efter Nutidens Pris paa Landejendomme kan Ladegaard ikke længere købes for en Slik. Bygningerne er assureret for 38,900 Kr., Besætningen for 22,000 Kr., og hele Gaarden er sat i Ejendomsskyld for 120,000 Kr. Den er altsaa atter steget til den 3-dobbelte Værdi paa ca. 30 Aar. Det maa her fremhæves, at Tiden og Konjunkturerne er ikke alene Skyld i dette. Arbejde og Dygtighed fremkalder altid Værdistigning. Derfor er Resultatet ogsaa til Hr. Stenders Ære. Og Paaskønnelse har han faaet, idet han er blevet valgt til Dommer ved Dyrskuer, valgt ind i Sogneraad, Amsraad o. l.

I denne Forbindelse kan det bemærkes, at Hr. L. Stender tillige interesserer sig for flere andre Ting, hvad man f. Eks. kan slutte af hans Forhold til

Fund af Oldsager.

I Aaret 1904 blev der paa Ladegaards Mark gjort et mærkeligt Fund af Værktøj fra Broncealderen, nemlig 2 Hul-Celter¹⁶⁾, 10 flade Celter og 1 Mejsel. Hr. Stender sendte Sagerne til Bornholms Museum, som atter indsendte dem til Nationalmusæet til Bedømmelse. Ifølge dettes Skrivelse til Ejeren d. 11. 6. 1904 var Fundet af særlig videnskabelig Betydning. Alle Stykkerne var stærkt medtagne, navnlig de flade Celter; og de vilde snart smuldre hen, hvis de ikke blev underkastet Præparation (ved galvanisk Strøm o. l.). Af disse Grunde ønskede Nationalmusæet selv at varetage og opbevare Fundet; og det udbetalte Proprietær Stender et lille Pengeløb for det. Musæets Bestyrer skriver om Fundet, „at Mejslen og de to Hul-Celter er Arbejdsredskaber af sædvanlig Art“, medens de smaa flade Celter „maa antages for Efterligninger af de bekendte Arbejdsøkser af tilsvarende Form, udførte for at tjene som Offergaver“. — Saadanne Efterligninger af virkelige Vaa-ben og Værktøj haves i Forvejen fra Broncealderen; men de er sjældne og har hidtil ikke været af denne Form. De flade Celter havde altsaa ved deres ringe Størrelse og Udførelse særlig Betydning for Nationalmusæet; og Finderen kan derfor være stolt af, at der paa hans Grund er fundet saadanne 3000 Aar gamle Minder.

Hr. Stender har ogsaa Skønhedssans. Derom vidner den Maade, hvorpaa han har plantet en Skov af Naaletræer og Løvtræer i Fortsættelse af Haven

¹⁶⁾ En Celt er en Bronceøkse med Hul for oven til et vinkel-dannet Skaft.

Nord paa. Den staar i skøn Forbindelse med den gamle Skov omkring den mossede Klippeskrænt med det lille Bækløb nedenfor. Smukke Skovstier slynger sig ud og ind fra den ene Ende af Skoven til den anden; og her er det fornøjeligt at følge en Tur med den elskværdige Ejer en skøn Majdag. Gran og Fyr knejser med lysegrønne Nyskud og kigger efter Eg og Bøg, Ask og El, Røn, Tjørn og Hassel om de vil med; og disse begynder at vaagne som af en Drøm. Knopperne svulmer, de grønne Blad-snipper stikker frem; og Bøgen kaster de visne Blade til Jorden. Det rasler, — og man ser ned. — Der lyser Skovbunden med de dejligste Vaarblomster i alle Farver: Anemoner, Violer, Konvaller, Kærminder, Ranunkler og Ærenpris. — Man bliver betaget af alt det skønne og falder i Tanker; men man maa videre. Skovstierne fører forbi vide Udsyn; og man slutter sin Runde ved Gaarden, hvor man tilsidst samler sine Indtryk i et Blik paa det storslaaede Landskab. Hvor er det en Glæde at se de veldyrkede Agre med det spirende Korn, Lucernemarken med de lange Rækker af Kvæg, Havreskiftet med Hestene i Drift for Sæddækker og Radsaamaskine! Man lader en vemodig Tanke strejfe Fortiden. — Her har ens Fædre slidt med deres primitive Redskaber, for at faa Brødet ud af Jorden. Slægt efter Slægt har levet og visnet ligesom Bøgebladene i Skoven. De gamle har værnet om de unge, til de selv faldt; og de unge har vokset videre frem paa de gamles Vækst; men Livet er det samme som før; og Ladegaard ligger, hvor den har ligget i Hundreder af Aar. —

Karl M. Kofod.

Bornholms Kirker.

Gensvar til Hr. Hjorth.

At Hr. Fabrikant Hans Hjorth ogsaa har henvendt Opmærksomheden paa Bornholms gamle Kirker, maa meget paaskønnes; det var ønskeligt, at flere Bornholmere vilde vise disse gamle værdifulde Kirke- og kulturhistoriske Bygninger deres Interesse. Ja, ligeledes Tildragelser og Sagn, som knytte sig til Kirkerne og Kirkegaardene, vilde det være morsomt og vel ogsaa betydningsfuldt at faa samlet og meddelt.

Hr. Hjorths Bemærkninger i „Bornholmske Samlinger“ Bind VIII vedførende det, jeg i samme Tidsskrifts Bind VII har meddelt om Bornholms gamle Kirker, giver mig dog Anledning til yderligere at meddele:

Af det meget, som til Dato er opnaaet illustreret og skrevet om Bornholms Kirker, skønner jeg, at det, der findes om disse Bygninger i „Aarbøger for nordisk Oldkyndighed“, H. J. Holm: „Bornholms ældgamle Kirker“, A. Clemmensen: „Øster Marie Kirke“ (jevnført med V. Kochs Bemærkninger om irske Kirker), L. Wimmer: „Døbefonten i Aakirkeby“

og Bornholms Runestene, I. B. Løfler: „Danmarks Kirkebygninger“ og Fröléns „Nordens befæsta kyrkor“, giver det bedste Grundlag til Bedømmelsen af Bornholms middelalderlige Kirker; og ikke mindst, naar Studiet af disse Værker sammenholdes med det, der af Historie er fremkommet fra Julius Lange, A. D. Jørgensen, Francis Beckett, Vilh. Lorenzen, Axel Jensen, Hans Olrik m. fl. Af andre, navnlig ældre Værker, hvori de her omhandlede Kirker ere berørte, er det, der endnu har Betydning for vor Tids Bedømmelse af disse Bygninger, anførte som Noter i de foran navngivne Bøger, hvoraf jeg til de 4 skønner det heldigst at bemærke:

I) Efter Arkitekt, Etatsraad Herholdts Forslag fremkom paa Kirkeministeriets Foranstaltning Aar 1878 det første efter virkelig Opmaaling (1874) affattede Billedværk med Text over Bornholms 15 Landsognekirker, samt en Skitse af Salomons Kapel.

Opmaalingerne foretoges af Arkitekt, Professor Hans I. Holm og Arkitekterne M. Nyrop, M. Borch, E. Schiødte, A. Clemmensen, V. Koch, L. Clausen, L. Petersen, Loumann og Blichfeldt, med Holm som Leder. Dette fortrinlige Arbejde har været det betydeligste Grundlag for senere Behandling af disse Kirkebygninger.

I Tilknytning til denne Bog kan endvidere bemærkes alt, hvad der efter 1874 ved Istandsættelser og Ombygning eller ved andre tilfældige iagttagelser er fremkommet af faktiske Enkeltheder og Forhold, iagttagne af Etatsraad, Arkitekt Herholdt, Museumsdirektør Mackeprang, Museumsinspektør Hauberg, Arkitekt A. Clemmensen, Ingeniør H. Zahrtmann, Professorerne L. Wimmer, Kornerup, Storck, Løfler,

V. Koch og kgl. Bygningsinspektør M. Borch m. fl.,
indbefattet undertegnede Bidstrup:

[Af de saaledes ved Udarbejdelsen af Holms Bog Aar 1874 ubekendte Enkeltheder, som jeg og mine Medhjælpere senere har fremdraget og anmeldt, kan nævnes: Runestene og Bomærkestene, Gravkister af Sten og 2 Stenaltre. At Vestermarie Kirkes Skib, Kor og Apsis havde været opført af rektangulært tildannede paa Forsiden hugne Sandsten af grønlig Farve. At samme Kirkes Taarn var opført senere end Kirken og af andet ubehugget og temmelig raat behandlet Murværk, i hvis nederste Stokværk iøvrigt fandtes mange grønne Sandsten, som var tilhugne i Bueformer, afpassede til helt andet Bygningsværk end Taarnets. Ligeledes fandtes som Murværks-Sten en ret stor og velbevaret, romansk terningformet Kapitæl af Silur-Kalksten.

Taarnene i Rutsker og Bodilsker fandtes ogsaa at være yngre end Kirkerne; sidstnævnte har været planlagt med et betydeligt større Grundplan end dels nuværende.

Endvidere kan nævnes Murforbindelser, Facadeskifter og Mynstermurværk, Firkløver- og Dobbeltvinduer, Sokkel- og Gesimssten, Dørpartier, Dambrædts- og Lilieformer i Sten og Malning, og Lilieformen tillige i Glas. Oprindelige Vinduesenkeltheder af Sten, Egetræ, Bly og Glas. Oprindelige Tagrester af Sten og Træ samt hvorledes Loftsbjælker og Loftsplanker har været behugne, Bjælkerne forbundne med Sparrerne og Plankerne kantsamlede. Glasserede Gulvfliser. Kalkmalerierne i Nylars, Østerlars, paa Midtpillen i Nyker og i Koret i Rutsker samt Fragmenter af Kalkmalning i Rø, Østermarie, Vestermarie og Bodilsker. Dambrikker af Horn og ca. 100 Stk. Mønter m. m.] — —

Enkeltheder, som utvivlsomt en Gang vil komme under samlet Prøvelse og henføres som Tillæg til nævnte Holms Hovedværk om Bornholms gamle Landsognekirker.

II) A. Clemmensens Opmaaling af Østermarie Kirke viser betydningsfulde Dele af denne Bygnings oprindelige Skikkelse

III) sammenholdte med Professor Valdemar Kochs Meddelelser i „Aarbøger for nordisk Oldkyndighed“ Aar 1895, Pag. 229—251, som fortæller om denne Kirkes irske Bygningskarakter; hvilket ogsaa klarer Forstaaelsen af den gamle Buemur, som indtil 1874 fandtes i Aakirke.

[Irske Bygningsformer forefindes, om ikke i alle, saa i de fleste af vore bornholmske Kirker, til Expl. Pauls Kirke, og sidst er det iagttaget og f. A. undersøgt ved Knuds Kirke.]

IV) Af Frölén's Bog, I Bind, „En konst- och kulturhistorisk undersökning“, og II Bind, „Beskrivande del“, faar man den mest samlende og instruktivt tilrettelagte Beskrivelse, der hidindtil er fremkommet om *Nordens* Rundkirker, og dermed ogsaa en nøjere Behandling af de bornholmske.

Gennem 14 Aar har Frölén udført dette meget besværlige og betydningsfulde Arbejde, der med oprigtig Tak maa anerkendes, ogsaa fordi Forfatteren har tilrettelagt det saaledes, at man forholdsvis let kan tage sit Standpunkt for eller imod hans opstillede Hypoteser. Bortset fra enkelte smaa Misforstaaelser af det, der her fra Øen er blevet ham meddelt, faar man meget at vide af hans Bog.

Da jeg ikke er Historiker, men kun almindelig interesseret, har det selvfølgelig ringe Betydning, at jeg ikke paa alle Omraader er enig med Frölén; men hans Arbejde er ansporende til fortsatte Undersøgelser, maaske stærkest indenfor de enkelte Bygningstyper, til Expl. de bornholmske.

Saaledes kan det anbefales enhver, som har faaet Interesse for denne Sag, at gøre sig bekendt med disse foranførte Bøger og Historikere.

Som de fleste af dem, der forhen har skrevet om Bornholms gamle Kirker, og især om Rundkirkerne, har ogsaa Hr. Hjorth samlet Interessen om Bygnin- gernes Alder, disses Forsvarsegenskab og bygnings- kulturelle Oprindelse.

Alder.

Til Dato har dog ingen kunnet paavise noget om Alderen, som støtter sig til en bestemt og af de sagkyndige anerkendt Virkelighed. Hvor den fjernt- liggende Fortid intet har optegnet, men kun har sat sine sparsomme Spor i det gamle Murværk, der er Tydning besværlig og langsom.

Ved Beskrivelse af historiske Tildragelser og Per- soner kan der vel dannes Tidsbilleder, indenfor hvis Rammer man kan forsøge at bestemme Kirkernes Tilblivelse; men hvor Aarsangivelser og andre til- svarende faktiske Forhold ikke kan bestemt klares, der vil Fremstillingen af den opstillede Baggrund i Reglen blive præget af Fremstillerens Opfattelse.

De Tider, hvor Lunds Ærkebisper stredes med de danske Konger om Magten her i Norden, er i Reglen benyttet som Baggrund for de bornholmske Middel- alders-Stenkirkers Oprindelse. Æskilds Ærkebispetid, senere Absalon og hans Efterfølgere til og med Jacob Erlandsen, en Periode fra 1137 til 1274, eller afrun- det til ca. 140 Aar, har man gennemsnøgt for at finde Holdepunkter for de omhandlede Kirkers Byggetid; og Frölén, der paa dette Punkt ogsaa har valgt For- sigtighed, antyder den under følgende Form:

„Om Bornholms romanska kyrkor sakna alla di- „rekta tidsuppgifter. Dog troer jag, at man röranda

„dem kan drage icke ovigtiga slutsatser från öens „såväl historiska som arkitektoniska förhållanda.“

Overvejende har danske Forskere henført Kirker-
nes Opførelsestid til Absalon eller vel snarere til hans
nærmeste Efterfølgeres Tid, men meget forsigtigt
nævnt første Halvdel af det trettende Aarhundrede
som det sandsynligste; og hvortil jeg har sluttet mig,
ikke mindst, fordi adskillige arkitektoniske Enkelt-
heder ere prægede af Overgangsformer fra den ro-
manske til den gothiske Stilperiode, en Omstændig-
hed, som nogenlunde maa tillægges den samme Be-
tydning her paa Øen som andre Steder; og ligeledes
kan det passe, at vi som Følge af vort Bygge-
materiales Beskaffenhed og Øens Beliggenhed er
kommet noget senere med Overgangsformerne.

Ved at angive første Halvdel af det trettende Aar-
hundrede (Tolvhundrede-Tallet), udelukker man da
heller ikke de allerførste Aar i samme Tidsperiode,
thi de 4 Rundkirker og de øvrige 11 Kirker ere næppe
opførte paa ganske faa Aar. Men heller ikke vilde
det have nogen nævneværdig historisk Betydning
eller forandre Opfattelsen af Bygningernes Karakter,
om man ændrede den antydede Byggetid ca. 10 Aar
tilbage, saavel som ca. 10 Aar eller noget mere frem-
efter. Det sidste dog kun for Bedømmelsen af de
tilbyggede Taarne og maaske Pauls Kirke og Aa-
kirkes Vaabenhus. Men det første, fordi Hr. H. har an-
ført, hvad jeg ikke selv har skrevet, at jeg i Ols Kirke
har fundet et Aarstalsfragment med Cifrene „Anno
119?“ (om det sidste Cifer kan intet siges)?? Dette
Aarstalsspørgsmaal ønsker jeg imidlertid foreløbig at
forbigaa, men skal villigt indrømme, at jeg selv har
en stærk Formodning om, ogsaa paa Grund af Kir-

kens Form, der minder om gamle Taarnformer i Carcassonne, gamle Paris, Metz og delvis Planes*) og Bretagne m. fl., at den kan være opført i den sidste Tiendedel af det tolvte Aarhundrede, medens jeg tænker mig de andre Kirker, ogsaa Rundkirkerne, følgende jevnt efter saaledes, at danske Historikeres Angivelse af Kirkernes Byggetid til omtrent første Halvdel af tretende Aarhundrede er det sandsynligste. Og vil vi høre Frölén om Ø. Lars Kirkes Alder, da har han angivet:

„Pelarens målingar sättas av Kornerup til tiden „omkring 1325. Vid denna tid måste dock kyrkan „stätt minst 100 år. Man har i golvfyllningen an- „träffat ett mynt från Valdemar Sejers regering eller „närmast från tiden 1211—1220. Detta är ju intet „absolut bevis för bygnadens ålder, *men denna „sjölv vittnar om, att hun icke kan vara mycket „äldre än mynten.***) Även om man vill antaga, att „byggnadsutvecklingen under alt erfarnare ledning „gåt raskt framåt på ön, kan en så beskaffad bygg- „nad som denna gärna ej tillkommit tidligare än un- „der 1100-talets sista hälft“ o. s. v.

Man maa da indrømme, at der ikke er store Afstande imellem — lad mig for en enkelt Gang sige — de Lærdes Angivelse af Byggetidsspørgsmaalet; og vi kommer det ikke nærmere, før tilfældige Fund viser os Fakta. Og først da faar vi at vide, om vore Kirker har tilhørt Æskild eller Absalon og hans nærmeste Efterfølgere.

Til Dato har mine Erfaringer ikke ført mig til Æskildstiden, men efter denne.

*) Kapellet i Planes har Apsider til Sidealtre, til saadanne har vore Kirker Sidenicher.

**) Fremhævet af Bidstrup.

Forsvarsegenskab.

Med Hensyn til Byggetiden og Forsvarsformalet maa man dog ikke drage for stærk Adskillelse imellem de runde og de firkantede Kirker, thi her paa Øen tilhører de samme Periode, begge Typer har haft Forsvarsanlæg, fortrinsvis de runde og de firkantede med oprindelige Taarne; de senere tilbyggede Taarne er dog fortrinlige Efterligninger, selv om de skulde være blevne opførte saa sent som i Jacob Erlandsens Ærkebispetid. (?)

Oprindelig er baade de runde og de firkantede Bygninger opførte som Kirker, men tillige i Forsvarsojemed, hvorved de ere blevne Samlingssteder for Menighed og Forsvarere og disses Redskaber. For de Kirkers Vedkommende, som oprindelig var uden Taarn, er Forsvarsanlægget ikke fuldt saa iøjnefaldende; men de indvendige Huller til Dørenes Stængerbom forefindes endnu, ligesom ogsaa flere af Kirkegaardstaarnene (Klokketaarnene).

Sct. Pauls Kirke er fremdeles uden egentligt Kirke-taarn, men har Klokketaarn i Kirkegaardsmuren.

Forsvarsformalet har dog næppe været mere end til midlertidigt Støttepunkt for den nærmestboende Befolkning, Menigheden og Præsteskabet overfor Sørøveres Indfald eller Stimandsuroligheder; og ligesom Kirkerne var Samlingssteder for Menighederne, blev de det gennem Tiderne ogsaa for Sognebeboernes verdslige Foretagender. Frölen tillægger Kirkerne og Kirkegaardene med Klokketaarnene (Kasteller kalder han disse) en stor Forsvarsbetydning.

I Berlingske Tidende for 9. Aug. 1911 har Dr. phil. Francis Beckett anmeldt Fröléns Bog og dertil knyttet sin Opfattelse om Kirkernes Forsvarsevne saaledes:

„Fröléns Hovedtesis — som man sagde i gamle
 „Dage — er imidlertid den, at alle de skandinaviske
 „Rundkirker har været Fæstninger, at deres Form er
 „betinget deraf, at man fra dem vilde kunne byde
 „en Fjende Stangen. Men der kendes ikke et eneste
 „Exempel paa, at en skandinavisk Rundkirke er blevet
 „belejret eller stormet. Fornuften siger ogsaa, at som
 „Fæstninger betragtet vilde disse Rundkirker snarere
 „være til Skade end til Gavn. Stormændenes Værdi-
 „sager vilde i Ufredstider være sikrere i Jorden end
 „i de vidtsynlige Kirketaarn, og Bøndernes Kvæg og
 „Korn kunde ikke faa Plads i dem. En virkelig Be-
 „lejring kunde Taarnene heller ikke udstaa, fordi de
 „manglede Drikkevand. Og Følgen af Fröléns An-
 „skuelse vilde være den, at næsten alle Danmarks
 „1200 Kirketaarne, der i den senere Middelalder ere
 „tilføjede til Landsbykirkerne, maatte opfattes som
 „Fæstningstaarne.

„Derimod er det rimeligt nok, at man har tænkt
 „sig Rundkirkernes øvre Stokværk som nogenledes
 „sikre Tilflugtssteder i Ufredstider. De Vægtergange
 „med Tinder, de Skydeskaar o. lign., hvormed flere
 „af Rundkirkerne vitterlig ere forsynede, hører nu en
 „Gang med til deres borgerlige Karakter og kunde
 „tjene til at skræmme Røvere og Ildgerningsmænd.
 „Fröléns meget knappe og bestemt udtalte Anskuelse
 „om Rundkirkerne som Fæstninger vil saaledes næppe
 „vinde udelt Tilslutning, i hvert Fald ikke her i Dan-
 „mark. Men — saa løjerligt det end lyder — det
 „tjener den svenske Forfatter til Ære. Han har nem-
 „lig fremlagt sit Materiale saa klart og saa godt, at
 „enhver Læser med Lethed kan skønne, hvad Materi-
 „alet oplyser om og hvor Gisningen begynder.“

I Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1895 har Oberst Otto Blom skrevet om Middelalderens befæstede Kirker, hvorved han ikke tillægger de bornholmske Rundkirker ret megen fortikatorisk Betydning.

Bygningerne viser imidlertid ved sine umiskendelige Spor, at Formaålet har været Kirke og tillige en Forsvarsbygning, *som jeg vil tro nærmest har været som midlertidigt Støttepunkt for Menigheden og Præsteskabet under periodisk forefaldende Ufred — derimod ikke strategiske Krigsfæstninger.*

Kulturel Oprindelse.

Vedrørende det kulturelle kan det vel siges, at Rundkirkerne her paa Øen ere blevne stærkt særprægede. Men saaledes har det jo i Reglen været overalt med betydningsfulde Bygninger; de har modtaget deres Særpræg efter de stedlige Omstændigheder, efter som Opgaven har foreligget, men ikke mindst efter Stedets Byggeemner og efter Bygmesterens Opfattelse og Evne til at udforme Opgaven.

Hvor mærkbart er ikke noget lignende blevet til Expl. paa de danske Slotte, Herregaarde og Borgerhuse, som dog ikke kan skjule Karakterens eller Stilens Oprindelse.

Vi ved, at de, der raadede indenfor Lunds Ærkebispesæde, var omhandlede Kirkers Bygherrer, men naar det var saaledes, behøver man næppe være i Tvivl om, at Ærkebispesædets Embedsmænd ogsaa har valgt Bygmestre, der godt kan tænkes tillige at have været Munke. Og at disse Mestre utvivlsomt har været kendt med den rigere, som den ringe, den kirkelige, som den profane Bygningskultur, der raadede

i de større Lande, hvor de ret rimeligt havde hjemme. Men i alle Tilfælde, hvorfra deres Byggeherre, Ærkebisp, havde sin kulturelle Forbindelse og sine Kaldsvenner, samt mange af sine saavel store som mindre Embedsmænd og Medhjælpere. Ja, utvivlsomt maa det have været saaledes! Og selv om Bygmesteren stod overfor delvis nye Opgaver, som skulde stedspræges, saa har han næppe kunnet fri sig for med sin Forudviden ogsaa her at selvpræge sit Værk, forsaavidt som han da har duet noget; og at Bygmesteren eller Bygmestrene for de fleste af de gamle bornholmske Kirker har vist Skaberevne i deres Bygninger, om end ikke saaledes som vor Tids Teknikere, men dog som værdige Mestre, det bærer Syn for Sagen.

Det gaar i Reglen med Bygmestre som med Forfattere: De første kan klare forskellige Opgaver, men Behandlingsmaaden (Manéren) den kendes; Forfatteren kan skrive om vidt forskellige Emner, men Sproget saavel som Haandskriften kendes. Paa Ride-stellet skal Manden kendes, siger Henrik Ibsen.

I Rundkirkernes pille- og ringformede Tøndehvælvnings- og Trappesystem gennem flere Etager og de ovalformede Kor findes maaske det mest særprægede; men den ydre Hovedform og Enkeltheder-nes Traditioner i andre Lande har Bygmesteren ikke kunnet slippe.

At Opgaven har vakt den med lignende Bygninger vel kendte Bygmesters Fornyleslyst saa meget, at der i vore Rundkirker er fremkommet noget særegent, er der næppe nogen, der benægter; *men det særegne har ikke forandret den Rundhus- eller Centralform med tilhørende Enkeltheder, som har*

været opført til lignende og til andet beslægtet Brug i adskillige andre Lande, ogsaa de Lande, hvorfra Bygningskultur er hjemført til os.

At der findes Forfattere, som ikke kan tiltræde foranførte, har jeg erfaret, men det kan ikke forandre mit Standpunkt; ikke fordi jeg paa dette Omraade tænker paa at røre ved germanske Doktriner; men fordi jeg i disse vore gamle Kirker har set Bygmestrenes Behandlingsmaade (deres Manér), og kunde man rigtig forstaa det Sprog, som Stenene tale, da vilde man høre Mestrenes Røst fortælle os om de bornholmske Stentage, Udhængstage, Murtinder, Armbrøstaabninger, Døre-, Vindues-, Kragbaands- og Sokkelprofiler, Stenaltre saavel som om Murpuds og Ornamentformer i Sten og i Malning. Og saa vilde vi af Fortællingen næppe blive i Tvivl om, at alt dette var i Slægt med det, der findes i Kulturlandene mod Sydøst, Syd og Vest.

Frölén indrømmer dette overfor Enkelthederne; men da disse nu findes spredte i hele Hovedformen, og naar der saa heller ikke kan tages fejl af dennes Ydre, hvorfor saa ikke strax sige: Jo, de ere samhörige. Saaledes har Enkelthederne og Helheden vandret sammen til Bornholm, men der undergaaet de foranførte Forandringer, som har passet bedst for det bornholmske Behov og de derværende Byggeemner. Vore Kirker har ikke mere direkte Forbindelse med Voldborge og runde Oldtidshytter, Ringgrave o. s. v. her paa Bornholm, end Tilfældet kan have været i andre Lande, hvor der har været lignende Oltidsminder.*)

*) Ringborgen i Pedersker er ikke cirkelrund lige saa lidt som de andre bornholmske Voldborge.

Professor Kornerup har angivet Alderen paa Kalkmalningen i Nylars Kirkes Rundhus til ca. 1225, og da den med sit Hovedanlæg falder godt ind i Bygningens Arkitektur, og tilligemed sin Ornamentik: Falkejægeren, Indvielseskorsets Form, Tæppelinier, Gloriefordybninger og Farver, som skønnes at være indførte fra samme Egne som de andre omtalte Enkeltheder, giver Malningen utvivlsomt ogsaa et Bidrag til Bedømmelse af Kirkearkitekturens Vandring.

Hvad Maleriernes Alder angaar, kan det bemærkes, at de efter fornyet Undersøgelse er anbragte paa Kirkemurenes 1ste Pudslag, hvilket Puds næppe er anbragt senere, end det har været nødvendigt at vente indtil Hvælvingernes og Murenes Hærdning og Udluftning var tilfredsstillende gennemført. (Her maa bortses fra det, der nypudsedes under Kirkens Restauration, som nyt Underlag for Restaurationsmalningen i 1882).

De historiske Vandrelinier fra Syden, vest- og nordover, samt Omformningerne under Vandringerne, kan ikke omtales her. Men det maa dog ligge meget nær at antage, at fra de Lande, i Særdeleshed Frankrig — jeg gentager det —, hvor flere af Ærkebispesædets ledende Mænd fik deres Uddannelse og vandt sig mange franske og irske (?) Venner, og med disse havde meget betydelige Kulturforbindelser, at derfra tillige blev hjembragt Bygningskultur. Absalon opholdt sig i Frankrig i henved 10 Aar, og ingensinde har vel nogen haft stærkere Forbindelse med dette Land og med Irlændere end han og hans nærmeste.

Beviserne for Bygnings- og Værkflidskulturens Vandring sydøst, syd og vest fra, ogsaa til os, ere talrige, saavel i den forhistoriske som i den historiske

Tid; ja, ogsaa i vor Tid findes rigeligt med Exempler, man ser det jo paa Bygninger og Terrakotta o. m. a.

At bygge 15 Smaakirker i 50 eller 70 Aar var i den Tid heller ikke noget urimeligt; det var jo en stærkt beaandet og virksom Tid.

Hr. Fabrikant H. Hjorth anfører:

„En Ting kan under alle Omstændigheder ikke „omtvistes: Princippet (befæstet Rundkirke), der vel „til syvende og sidst yder det største Bidrag til Kir- „kernes Karakteristik, kan ikke være indført liverken „fra Frankrig eller noget andet romansk Land, da „det ikke kan paavises nogetsteds udenfor Skandi- „navernes (incl. Normannernes) Enemærker, og jeg „anser det ikke for umuligt, at ligesom den kristne „Lære allerede laa forudanet i Asetroen, saaledes laa „Rundkirkens Grundform (saavel som Basilikaformen) „allerede slumrende i den nordisk-hedenske Arkitek- „tur, kun ventende paa Stenbygningskunstens Komme „for at opstaa som en Fugl Fønix — med Næb og „Klør — af det hedenske Tempels rygende Aske- „hob.“

Det saaledes anførte slutter med en lille Henvi- ning til Forfatterens Uenighed med mig og Citater af to Videnskabsmænd, som jeg forøvrigt opfatter meget anderledes end Hr. H.

Overfor det foran citerede maa jeg erkende, *at jeg ikke kan følge Hr. Hjorth*, hvis Betragtninger jeg ikke begriber; og fremgaa de ikke af patriotisk Romantik, eller af andre mig ufattelige Aarsager, saa

anviser de dog Kunst- og Bygningskulturhistorie i en hel anden Orden end den, som mine Lærere og Vejledere, Julius Lange, Løffler, Kornerup, A. D. Jørgensen og Herholdt m. fl.^{*)}, indbefattet nulevende ældre som yngre Arkæologer og Historikere, hidtil har anvist, ogsaa vedrørende Bornholms gml. Kirker.

I denne Forbindelse kan jeg ikke undlade at fortælle, hvad en bekendt dansk Videnskabsmand udtalte, da han havde læst mine og Hr. H.s Bemærkninger om Bornholms Kirker: „En spansk Forfatter „mente, at hvis Christus kom tilbage her til Jorden, „saa vilde han kun tale Spansk. Og den svenske „Professor Olavs Rüdbeck har i et af sine Værker „skrevet, at Sproget i Paradis var Svensk.“

Ja, hvorfor ikke?

„Nårre Ångermanlands Vattenkvarner tala mycket „sammen, og Folket tykker, at de språka ångerman- „länska“ ^{**)}).

Men ligesom disse Vandmøller har deres Samtale og Landsmaal, saa har vore Kirker ogsaa deres, naar Stormvindens Hvin farer gennem Tage og Hvælvinger, og saa tales der utvivlsomt bornholmsk.

Rytme maa der til, dog ikke Rytmens Troldmagt.

Til Hr. Fabrikant Hjorths forskellige mere eller mindre bestemte Anbringender kan jeg bemærke:

Bygningskyndige kan ikke indrømme, at Aarstal-

^{*)} Disse, som nogle af mine Lærere, navngives kun efter lokal Opfordring.

^{**)} Dr. Cederschiöld.

Fragmentet (om det anerkendes som saadant) har det ringeste at gøre med den af Frölén omtalte Korforandring.

At de gamle Trækirker i Danmark blev afløste af Stenkirker indenfor *een* bestemt Tidsalder, har jeg intet Sted angivet. De er vel her som andre Steder blevet afløste Tid efter anden, som Forholdene gjorde det nødvendigt. I flere Lande findes jo endnu hundreedaarige Trækirker.

Vedrørende Aarstallet for Lunds Domkirkes Indvielse er der i min Meddelelse af April 1912 i B. S. Bind VII S. 13 indløbet den Tryk- og Korrekturfejl, at der staar „første“ i Stedet for „sidste“ Indvielse foran Aarstallet 1145.

I den katholske Tid foretoges stykkevis Indvielser. Og om Lunds Domkirke meddeler Professor Løffler:

„Hvad angaaer Domkirkens Opførelsestid, da vide „vi, at Kryptens Hovedalter, som var rejst til Johannes den Døbers samt alle Patriarkers og Profeters „Ære, indviedes den 30. Juni 1123 af Ærkebiskop „Asker, og at Indvielsen af dens sidste Alter foretoges „i 1131. En Række Aar skulde dog endnu hengaa, „forinden det anselige Bygningsværk var saavidt „fremskredet, at Velsignelsen kunde lyses over Høj- „alteret; thi denne højtidelige Handling, der for- „rettedes af Askers Eftermand Eskil (Æskil) fandt „Sted den *1. September 1145* i Overværelse af Prin- „serne Svend Eriksen og Knud Magnusen, Hertug „Erik og hans Sønner, Biskopperne Asker af Ros- „kilde, Gisbe af Østergötland, Ødgrim fra Vestergöt- „land og Herman fra Slesvig samt talrige Prælate, „og Præster fra Landets forskellige Egne.“

Denne Indvielse betragtes som den betydningsfuldeste og som den, der oprindelig regnes med — i Danmark, Sverig og Tyskland — naar man skriver og taler om Lunds Domkirkes Indvielse. Men denne har Hr. Hjorth helt forbigaaet.

Rundkirkerne i Schlamersdorf i Holsten og Bjernede paa Sjælland ere af en anden Type end de bornholmske. Men iøvrigt er jeg ikke ukendt med disse. Heller ikke er jeg ubekendt med de mange andre af H. angivne Stenkirker og Aarstal, om hvilke det dog ikke hidindtil er paavist eller skønnet, at de har haft nogen direkte Indflydelse paa Opførelsestiden for Kirkerne paa Bornholm.

At Teglstenenes begyndende Anvendelse her i Danmark under Valdemar I. giver et Bidrag, som Tidsmaaler overfor gamle Bygninger, er meget rigtig, men her paa Bornholm passer det ikke saaledes, som i det øvrige Danmark. Her kom den Stenart senere, og blev meget lidt anvendt i Kirkerne, og ikke før den var prøvet i Hammershus.

Hr. H. skriver: „saavidt mig bekendt er der ikke „i nogen bornholmsk Rundkirke fundet oprindeligt „indmurede Runestens- eller Gravstensfragmenter, „der ad sproglig eller orthografisk Vej tilnærmelses- „vis kan tidfæste Opførelsen“ o. s. v.

Men under Beskrivelsen af Ny Kirke siger Hr. H. : „Denne Runesten, der hører til de yngste paa Born- „holm, stammer fra ca. Aar 1125 og har en ikke „ringe Lighed med den store Nylarssten.“

Naar man nu ved, at denne Runesten har været en af Kirkens Mur-Sten, saa maa disse 2 Bemærkninger blive hinanden modsigende. Stenen, der af Wimmer er angivet fra Aar ca. 1125, maa jo dog

have staaet som Minde i nogen Tid, inden den er bleven taget i Brug til Kirke-Mursten, og som saadan maa den i nogen Maade blive en tilnærmelsesvis Tidsmaaler.

Naar man ikke i Rundkirkerne saaledes som i de andre Kirker har fundet Ligsten og Runesten, udover denne ene i Ny Kirkes Ydermur, saa har dette vel sin Aarsag i, at der er brudt mindre op i de runde end i de firkantede Kirker. Den runde Form har her paa Øen vist sig mere skærmende end den firkantede overfor Tidernes skiftende Udvidelses- og Moderniseringskrav.

Hr. H. fortsætter:

„og en enkelt Mønt fra Valdemar Sejers Tid funden i Østerlars Kirke og en i Nylars kan vel ikke „tillægges nogen afgørende Betydning.“

Betydningen bliver selvfølgelig større eller mindre efter Beskaffenheden af Findestedet, men naar dette er det oprindelige Murværk eller oprindelige grundmurede Altre, da tør man vel antage, at Bygningen ikke er opført, før den fundne Mønt blev præget. Og saaledes har det afgjort været i den ene af de 2 nævnte Rundkirker og flere af de firkantede Kirker. Den Slags Møntfund støtter ialtfald ikke den Opførelsestid, som Hr. H. forsøger at paavise.

Men sammen med saa meget andet, som er iagttaget,*) er det ikke uden Betydning med Møntfundene, hvis Antal ere meget over Hundrede, hvoraf ikke to Fund (som af H. anført) men mindst 8 ere fra Valdemar Sejer, og af de øvrige hidrøre omtrent

*) Ogsaa Kirkernes Beliggenhed efter Solretningen og Magnetpolen har man prøvet som Støttepunkt for Opførelsestiden.

Halvdelen fra Perioder omkring Kirkernes antagelige Opførelsestid, samt et ret begrænset Afsnit indenfor Middelalderen, medens den øvrige Del falder ulige mere spredt fra forskellige senere Tider. I yngre Murværk (Chr IV Tid) har man ogsaa fundet Mønter anbragte saaledes, at man maa antage, at Meningen har været at tidfæste Arbejdet.

Om den strategiske Beliggenhed bemærker Hr. Hjorth:

„Hvis Rundkirkerne skulde være opført i denne „Periode (13. Aarhundredes 1ste Halvdel) forstaar „man ikke ret, hvorfor deres hele Anlæg blev af en „saa udpræget fortifikatorisk Karakter, eller hvoraf „der til deres Beliggenhed blev udvalgt 4 netop i „strategisk Henseende saa vigtige Punkter.“

Jeg fatter ikke, hvad Hr. H. har ment med disse 4 Kirkers strategiske Beliggenhed; thi trækker man en ret Linie fra Nylars til Østerlars Kirke, saa faaer man over Halvdelen af Bornholm liggende helt udenfor, og tillige med store Strækninger af Øens frugtbareste Arealer.

Og videre siger Hr. H.:

„Den Antagelse synes at ligge nær, at hvis Æskil „ikke allerede er kommet Kongen i Forkøbet, saa „har det ikke varet længe, før han har sagt: Hvor „Kongen bygger en Borg (her tænkes vel paa Lille- „borg^{*)}), der bygger Bispen en Kirke; og han har „strax ladet Handling følge paa Ord.“

Endnu mindre forstaar jeg denne Betragtning, thi Bispen ejede jo de 3 Herreder, men den Gang

^{*)} Anført af Bidstrup.

som nu laa Olsker i nordre og Østerlars i østre, medens Kongen ejede Rønne (vestre) Herred, hvori Nylars- og Nykirke ere beliggende. Af de 2 Rivalers strategiske Opfattelse maa i saa Tilfælde Bispens (som angives at have opført disse 4 Kirker) være ualmindelig; thi det bliver jo 2 til sig selv og 2 til Kongen.

At fransk Lighed forekommer mig kendelig („umiskendelig“) kan Hr. Hjorth ikke lide, men det faaer jeg finde mig i, thi det hører jo sammen med det meste af mine foranførte Bemærkninger af disse Bygningers Oprindelse og Tilbehør.

Hvor interessant det end kunde være, saa falder det jo udenfor dette Tidsskrifts Opgave at faa udvexlet Opfattelser om Kirkeudsmykningens Former og Farver; hvorledes disse i Byzants og i Rom indenfor den oldchristelige Arkitektur anvendtes, og i Norditalien (i Særdeleshed Lombardiet), paavirket af Keltisme og Germanisme, formedes til den Stil, der sammen med den egentlige Kirkearkitektur bærer Navnet den „Romanske“. Men med denne vandrede ogsaa Maleriet nordpaa langs Rhinlandene, og bredte sig saavel til de tyske som til de franske Landsdele, og hvoraf Frankrig, (trods tidligere Tiders Keltisme) maaske mest Sydfrankrig, skønnes at have fundet Behag i det byzantinske Element, som Stilen indeholdt.

At meget af Nylars Maleriernes Karaktertræk falder sammen med det, som af fransk Middelaldersmalning er gengivet af P. Gélis-Didot et Laffillée, har jeg atter forvissat mig om, og ligeledes, at der i denne Art af fransk Malning findes Træer o. l. Og da det endnu kan vidnefæstes fra Samtale og

min Brevvexling med Professor Kornerup, kan det formentlig ogsaa her have Betydning at meddele, at K. var meget optaget af de franske Karaktertræk, han fandt i denne Kalkmalning, og at dette gav ham Anledning til at anbefale mig Anskaffelsen af bemeldte meget værdifulde franske Værk med saa mange fortrinlige Gengivelser af middelalderlig Malning. Den nuværende Kalkmalning i Koret er af ny Dato (1882). Efter Samraad med mine Foresatte lod jeg den som en Nyordning male efter Rundhusets Friser, og kun i Farverne ligner den, hvad der tidligere fandtes i Koret, hvis Rester angav Figurer med Gloriefordybninger i det ældste Pudslag, ligesom ogsaa svage Tæppedraperiliner. Vil man desuagtet pege paa germansk Karaktertræk, saa maatte det snarere blive Midtpillens nederste Friseornament; dette er mere almindeligt, og lignende findes hyppigere, baade i de germanske og i de romanske Lande, hvilket ikke kan siges fuldt saa sikkert om øverste Friseornament, der mere har de franske Linie-træk. Hr. Frölén angiver et lignende Ornament paa Domkirken i Limburg an der Lahn. Men naar Hr. Hjorth benytter dette Exempel for at fralede den franske Paavirkning, saa kan det umuligt blive meget overbevisende, thi hvem kan bevise, at nævnte Ornament i denne tyske Kirke ikke er fransk, naar det netop er saaledes, at den Bue, hvorpaa det er malet, er opført med fransk Paavirkning. Titnævnte Baandornament i Nylars og i Domkirken i Limburg an der Lahn, har de franske Palmesvings- og Krusningslinier, og om den nævnte Domkirke, der menes grundlagt 1220 og indviet 1235, skriver selv Ty-skerne, at Fransk har „vorgeschwebt“ dens Byg-

mester; det franske i denne Kirke kan heller ikke bestrides.

Fransk Lighed var ogsaa kendelig i de romanske Kalkmalerifragmenter i Rø Kirkes Kor, medens Malningen i Skibet var fra en senere Tid.

Naar H. citerer nogle Linier af Lübke (Jul. Lange) Kunsthistorien 1881, for at paavise, at franske „Figurer have ingen Naturomgivelser“, saa maa jeg anføre, at i arkæologisk Forskning er det ikke altid saaledes, at det, man i 1881 har skønnet, kan fastholdes mod senere fremkomne Kendsgerninger. Saaledes har en Soraner meddelt mig, at vor højt-skattede Julius Lange havde angivet Bisp Absalon som en legemlig lille Mand, uanset, at Absalons Skelet under Gravens Aabning var bleven maalt og havde vist en Længde af 72 Tommer.

Vel har Vejen eller Vejene fra Frankrig, fra Irland og England gaaet over Tyskland til os, og paa Vandringerne gennem dette Land, maaske ikke mindst i Hildesheim, kan adskilligt have modtaget germansk Paavirkning; men *Hovedstrømningernes Forbindelse med os, og hvad disse har medført vedrørende vore Kirkers Kultur, staar for mig som Irland, Frankrig og Danmarks Ærkebispesæde i Lund.*

For Nylars Kirke anser jeg det som et Tab, at Kalkmalningen i Rundhuset med sine 8 Figurer, 3 Taarne, Tæppedraperi og Falkejægeren paa Syd-muren — selv om det kun var Brudstykker, saa dog ret betydningsfulde — ikke blev bevarede ved Restaurationen i Aaret 1882; thi selv om Helhedsbilledet var blevet brudstykkeagtigt, fordi nogle faa Ansigtstræk — formentlig 4 — ikke helt kunde gengives, saa havde det dog været værdifuldere at have,

baade det der nu findes i Kirken og tillige det, der som Eftertegninger formentlig findes i Nationalmuseet, ogsaa fordi den gamle højst interessante Malning som kirkehistorisk Billede ikke var saa ødelagt, at det af den Grund burde overhvidtes. Korets Kalkmalning, der var ødelagt af Ild, kunde derimod ikke gengives, her maatte man nøjes med at notere de gamle Spor.

I de 3 andre Rundkirker her paa Øen er Kalkmalerierne gothiske og saaledes fra senere Tider.

Mine Bemærkninger til Nykirkes øverste Stokværk tiltaler heller ikke Hr. Hjorth, som derfor spørger:

„Er da fremspringende Stokværk af Træ ukendte „i den germanske (in casu den specielt nordiske) „Bygningskunst? Eller vil nogen hævde, at Princippet fremspringende Træstokværk er indført i Norden fra Frankrig? Man undres over, at Prof. B. „har villet fremføre et saa svagt Argument“.

Ja, jeg forbavses virkelig ogsaa over, at Fabr. H. tillægger mig noget, som jeg aldrig har tænkt eller kan indrømme at have skrevet. Hvad er det da, som saa paafaldende har forbavset? Jeg kan ikke tænke mig andet, end at jeg i Forbindelse med mine andre Betragtninger har bemærket, at fremspringende Stokværk *heller ikke* er ukendte i Frankrig, og hvormed aldeles ikke er benægtet, at noget lignende findes i andre Lande; til Expl. kan bemærkes, at der i de tyske Frankerlande findes mange saadanne Taarntage; ja jeg kender flere tyske end franske.

Naar jeg har omtalt, hvad Oberst Blom har oplyst om et Udhængs-Trætag som øverste Stokværk paa det middelalderlige Taarn i den franske By Leval, saa var det, fordi jeg havde Lyst til at henlede Op-

mærksomheden paa, at noget lignende godt kunde tænkes om Ny Kirkes 3die Stokværk, hvis dette nogensinde har været opført, og i saa Tilfælde med Træbjækelag; thi den Tids Tøndehvælvingsanlæg, saaledes som i de andre Bornholms Kirker, har Nykirke efter mine nyeste Undersøgelser aldrig haft, dertil er dens Ydermure i 2det Stokværk for svage. Og naar der saa i en af de andre bornholmske Kirker er et tilsvarende Stentrappeanlæg op til et oprindeligt Træbjækelag, hvorover der i Aaret 1911 er fundet Spor af Udhængsbjælker, hvad kan der saa være i Vejen for at tænke, at noget lignende kunde være planlagt eller gennemført ogsaa paa andre Kirker her paa Øen til Expl. Nykirke — jeg maa gentage — hvis den har været fuldført? *) Meget tyder paa, at Kirken er et mindre vel udført Arbejde — et Hastværksarbejde? Og endnu en Gang finder jeg Anledning til at udfordre til Kritik og dermed fornyede Undersøgelser ved at spørge: Har nogen hidindtil undersøgt, om Ny Kirke kan være i Tidsforbindelse med de til flere Kirker lidt senere tilbyggede Taarne? Og kan i saa Tilfælde en saadan Tidfæstelse benægtes? Om Ny Kirkes Opførelsestid i Samhør med de andre Kirker synes der fremdeles at herske Tvivl. Men om de Taarne, som jeg har fundet at være senere tilbyggede, kan der som saadanne yngre Bygningsdele ikke være Tvivl, og vel heller ikke om, at disse Taarnes Øjemed mere har været Forsvarsformaal og større Anseelse fremfor en Udvidelse af Kirkerummet. Dette i Forbindelse med

*) Frøln anfører flere Exempler bl. a. „Bromma“. At denne Kirke angives noget senere og nordligere end „Bornholmstypen“, kunde tænkes at være tilpas for Overvejelser i Nyker.

Datidens Historie kunde det være interessant at faa prøvet. Hvormeget har Jacob Erlandsen foretaget sig her paa Øen for at styrke sin Magt og i Særdeleshed sin Anseelse, har det mon ikke været mere end Opførelsen af Hammershus?

Om end man har haft og endnu kan have nogen Tilbøjelighed til at tænke paa Rundkirkerne som de ældste, saa maa man dog være varsom med at dele Byggetiden i to saadanne Perioder, at der bliver en ældre for Rundkirkerne og en yngre for de firkantede; bortset fra Perioden for de senere tilbyggede Taarne, der ogsaa har Forsvarsanlæg i den indre Opbygning, som meget ligner Rundkirkerne, hvorfor saa ikke ligesaagodt senere bygge et Rundhus som et firkantet Taarn?

I Forbindelse med nysantlydede Byggetidsbetragtning, bør det ikke være uomtalt, at jeg er vidende om, at Ny Kirkes Sydportal ikke er paavirket af Overgangsformer,^{*)} ligesaa lidt som Sydportalen i Nylars, men da Formen har været bekvem og hurtig at tildanne i det raa bornholmske Materiale, saa har den sidstnævnte kunnet være Forbillede for Ny Kirke og maaske ogsaa for en noget lignende oprindelig Vestportal i det til Ruts (Sct. Andreas) Kirke senere end Kirken opførte middelalderlige Taarn, som iøvrigt havde Brudstykker af et Dobbeltvindue og en saadan Overgangsenkelthed som et Firkløverblads-Vindue.

^{*)} Tympanonen med de forsøgsvisc svage Dambrædtskvadder uomtalte i denne Forbindelse, saadanne men kraftigere findes ogsaa paa søndre Dørportal i Sct. Pauls Kirke, som maaske er den yngste af disse Kirker.

Af foranførte og Hr. Hjorths Bemærkninger kan formentlig erfares lidt om, hvor besværligt det er at finde helt ind til de gamle bornholmske Kirkers Tilblivelse, men at de er betydningsfulde kulturhistoriske Bygninger, maa fremgaa af den gentagende Behandling, de har været Genstand for, ikke af os to Lægmænd, men af Videnskabsmænd i Indland og Udland.

For interesserede kan jeg ikke andet end gentage: læs de foran anviste Bøger eller blot Hans Holms og Frøléns eller det lille Uddrag, som Hr. Fabrikant Hans Hjorth har formet som en kortfattet Beskrivelse i „Bornholmske Samlinger“, Bind VIII, S. 85—127. Bortset fra vor Uenighed om Byggetiden — der vel ikke afviger meget mere end ca. et halvt Aarhundrede — og til hvilken Kultur- eller Arkitekturperiode de skal henregnes, saavel som hvor lidt eller hvormeget der kan tillægges Rundkirkernes Forsvarsanlæg, foruden en Del mindre Urigtigheder, saa kan jeg dog anbefale at læse Hr. H.s Beskrivelse; der er let overkommelig og helt fornøjelig med sin poetiske Indledning og Afslutning.

Af de mindre Urigtigheder skal jeg kun notere: Kirkemurenes Inderflader har fra deres første Fuldførelse ikke staaet fugede, men pudsede med Kalkmørtel, med højst forskellig Regelmæssighed eller maaske rettere betegnet med Uregelmæssighed. Dernæst har de egentlige Kirkerum været kalkstrøgne. Til Pudsmørtelen som til Overstrygningsmaterialet har i den ældste Periode været benyttet Silurkalk,

hvoraf den lyseste skønnes at være udsøgt til Strygning (Kalkning), deraf den behagelige lidt jærnstensagtige svage gulrøde Farvetone. Enkelte Steder har man fundet Kirkens første Pudslag afkvadret med fordybede Fugerids.

Kun arkitektoniske Enkeltled har været behandlet med synlige Sten med Fugning af højst forskellige Fugestørrelser.

De første Stenaltre bør ikke betegnes som „primitive“, forsaavidt som hermed menes mindre god Udstyrelse; tvertimod, de var ulige rigere og mere værdigt gennemførte end mange af vor Tids Alterkasser af Træ, lignende en Pakkasse dækket med saakaldt Sadelmagerarkitektur. Nylars Kirkes Stenalter med Rester af dets Udstyr viste, at det har været denne Kirke og den Tids Gudtjenester fuldt værdigt. Og i vor Tid efterligner man hellere end gerne disse Altre, naar Midlerne tillader det.*)

Huggen Granit og andre Natursten har været anvendt i stort Omfang, og gennemgaaende Bindersten i Murværket har flere Steder været anvendt. Det har ikke noget Sted været slet saa vanskeligt, som af H. angivet at bryde Murværket.

Da jeg ikke har fundet Skydeskaar i Kirkegaardsmurene, vil det glæde mig at faa paavist, hvor disse findes her paa Øen. Kalkmalningen indvendig paa Rundhusets Ydermure i Nylars Kirke er samtidig med Malningen paa Midtpillen, naar de i 1882 stedfundne Fornyelser undtages. Kalkmalningen i Nylars

*) Stenaltre med kunstnerisk udført Textil-, Smede-, Træskærer- og Malerarbejde var ofte en Pryd for de gamle Kirker, og Alteret i Nylars bar Spor af at have ejet noget af den Slags Prydværk.

er meget nær denne Kirkes Opførelsestid, — Korets nuværende Malning, som foran angivet, dog undtaget. — Endnu er det ikke bevist, at Hullet i 2det Stokværks Gulv i Nylars oprindelig har været murordnet helt igennem den stokværk-adskillende Hvælving, og ligesaa lidt, at Kirken har haft et Vagttaarn af Sten. Hvad sidstnævnte angaar, saa har mine Undersøgelser nærmest henvist mig til Muligheden for et lille Midttaarn af Træ.

I Ols Kirkes Rundhus er ikke den oprindelige grove Hvælvingsspækning fjernet, men i Aaret 1878 fik den (efter Ordre) et dækkende Pudslag, som blev hvidkalket.

Ny Kirkes Pillemaleri, der er inddelt i gothisk Indramning, skønnes at være fra Slutningen af det 14de Aarhundrede.

Østerlars Nordportal bærer ikke noget særlig højt Alderspræg — thi den har Overgangsformer fra ældre til yngre Middelalder. Til den for samme Kirke af Herrerne Frölén og Hjorth omtalte Korforandring, blev Fundamenterne dog ikke fundne under Udgravninger i Kirkens Kor Aar 1892. Ligesaa lidt som Udgravningerne i Ols Kirkes Kor i Aarene 1878 og 1904 bekræftede denne Kirkes Korforandring.

Vedrørende Fugningen paa Apsis i Ø. L. Kirke bør Hr. H.s Betegnelse „*endnu*“ udgaa, thi ellers faaer man Indtryk af, at det altid har været saaledes, og det er kedeligt for dem der ved, at Rønnemurere i vor Tid har fjernet de flere Aarhundreder gamle Kalklag.

Kalkmalningen i samme Kirke, som er meget yngre end denne, har dog faaet en ret velordnet Plads, som passer helt godt indenfor Kirkens Ar-

kitektur. Man har ikke kunnet opnaa en kapitælliggende Dekoration, saaledes som oprindelig anlagt i Nylars og senere efterlignet i Nyker, thi dertil var Midtpillen for svær; man har saa valgt at ordne Malningen som et Dragtæppe, en Udsmykningsmaade, som har været anvendt før, under og efter Middelalderen, ja lige op til vor Tid. Som Explr. kan nævnes Bayeuxtapetet og gamle skaanske Stuetæpper.

Efter alt, hvad jeg til Dato har formaaet at blive bekendt med vedrørende Bornholms gamle Landsognekirker, er min Opfattelse kort angivet:

Byggetiden for de runde som de firkantede Kirker maa behandles samlet og henføres til 13de Aarhundredes første Halvdel, muligvis Ols nogle Aar forud og Pouls samt enkelte Taarne noget efter. Bygningsformerne er kommet hertil fra Kulturlandene i Syd og i Vest og kun undergaaet de Forandringer, som det stedlige Behov og Materiale har medført. Bygningernes Forsvarsanlæg i Forbindelse med oprindelige Kirker maa betragtes som en ubestridelig Kendsgerning, men Forsvarsanlæggets Omfang har været ret begrænset og er ikke enestaaende for den bornholmske Kirketype. Kun dette har jeg titstræbt at begrunde ved mine Meddelelser i B. S. Bind VII og her i dette Bind IX. Forhaabentlig faaer jeg senere Lejlighed til i dette eller et andet Skrift at fremsætte mine Opmaalinger og Optegnelser fra hver enkelt af de af mig behandlede Kirker.

Formaalet for alle Undersøgelser af disse vore

15 Landsognekirker bør ikke være et Kapløb om at bevise, at den eller den Kirke er opført et kvart eller et halvt Aarhundrede før eller senere, men fortrinsvis om, *hvad Kirkernes Bygningskultur formaar at give som Bidrag til vort Folks Historie under hine Tiders betydningsfulde Kirke- og Statsliv.*

Sluttelig kan jeg dog ikke undlade at bemærke, at ved Behandlingen af saa vanskelige Emner som Klarlæggelsen af de gamle bornholmske Kirkers Oprindelse, kan man meget mod sit Forsæt komme til enkelte Fejlslutninger, ogsaa derfor ønsker jeg hellere end gerne denne Sag belyst saa fyldig og af saa mange Interesserede og Sagkyndige som muligt. Men jeg har lært, at til saadant Arbejde udkræves en god Del Fagdannelse, Erfaring og ikke mindst en stor Taalmodighed, og meget forlidt af alt dette ejede jeg, da jeg ca. 25 Aar gammel for 37 Aar siden betroedes at begynde paa disse mit Livs interessanteste Byggearbejder, i paafaldende lang Tid uden at have de paagældende lokale Myndigheders Forstaaelse og Tilslutning, ja i Perioder endog under stærke Brydninger, fordi der som Regel forlangtes det mest mulige af det gamle fjernet. Jeg optog desuagtet Arbejdet og fortsatte det — under Tilslutning af Overledelsen (og med Tak til denne) samt med stedse stigende Interesse for Opgaverne — og søgte efter Omstændighederne den heldigste Løsning. Men utvivlsomt havde mere været vundet, om alle i Sagerne interesserede den Gang havde været mere

enige og havde vidst, hvad der nu vides. Selv vilde jeg ændre adskilligt, om det optoges paany.

Mød da frem alle nutidsinteresserede og yd det Arbejde, som formaaes, til en ærlig Løsning af det bedst mulige om vore gamle Kirkers Tilblivelse og Værdi, derved vinde vi ogsaa en god Del mere Kendskab til vort Folk i hine Tider. Ja lad os fortsætte, selv om der ogsaa skal tages adskillige indbyrdes Brydninger. Men til Støtte for dette Undersøgelles-arbejde maa man stikke Haanden i Jorden og i Murværket og der foretage nøjagtige Undersøgelser til videre Prøvelse hos vore sagkyndige Historikere, Museumsledere og Arkitekter.

Jeg har med stedse stigende Interesse forsøgt mig i dette Arbejde, og med Glæde anbefaler jeg andre Interesserede, ogsaa Hr. Fabr. Hans Hjorth, at gøre det samme.

Lidt om Bodils (Sct. Botolphus) Kirkes Navn.

Angives med Meddelerens Tilladelse.

Paa given Anledning har Sognepræst I. P. Agger under 31. Januar 1914 meddelt mig følgende, som jeg tænker kan have Interesse for dette Tidsskrifts Læsere.

„Med Hensyn til Budolphikirkerne — til disse hører Sanchtus Butolphus Kirke 3: Sct. Bodils Kirke paa Bornholm —, saa kan jeg meddele følgende: Budolphus hed egentlig Botolphus eller Botulf; han

var en hellig Mand, som ifølge Angelsacherhistorien 654 grundede et Kloster i Ikanho — rimeligvis Boston 3: Botulfitower i Lincolnshire. Der fortælles, at B. og hans Broder Adulff rejste til Tyskland for at lære Kristendom bedre at kende, og der blev de Munke. Adulff blev paa Fastlandet og skal senere være bleven Biskop, men Botolphus vendte tilbage til Storbritanien og byggede et Benedictinerkloster i Ikanho. 17. Juni er hans Mindedag. Ca. 50 Kirker i England er Sct. B. Her i Danmark er der ogsaa bygget Kirker til hans Ære; en af disse findes paa Bornholm.“

Saavidt har jeg fremsat Pastor Aggers Oplysninger. Men det forekommer mig at kunne være i det mindste af nogen almenhistorisk Interesse, om man mindedes vore Kirkers Navnedage. For Exempel ved Lystænding paa Alteret eller ved Flaghejsning paa Kirkepladsen eller ved Blomstersmykning i Kirken.

Rønne, d. 3. September 1914.

Mathias Bidstrup.

De bornholmske Rundkirker.

I Anledning af

Hr. Professor M. Bidstrups Gensvar.

Det er nu allerede nogle Aar siden, at denne lille Pennefejde mellem Hr. Prof. Bidstrup og Under tegnede begyndte; det turde derfor maaske være nyttigt ganske kort at resumere, hvad det egentlig er, vi strides om.

I „Bornholmske Samlinger“ Bind VII fandtes en iøvrigt særdeles læseværdig Artikel af Prof. B.: Bornholms middelalderlige Kirker. I denne udtalte Hr. B. blandt andet:

1) at vore bornholmske Rundkirker stammede fra 1ste Halvdel af 13. Aarhundrede, og

2) at de var af utvivlsom fransk Oprindelse. Disse to Punkter gjorde jeg i næstfølgende Bind af „Bornholmske Samlinger“ til Genstand for en nærmere Prøvelse, idet jeg var af den Formening, at Rundkirkernes Byggetid faldt tidligere — i sidste Halvdel af 12. Aarhundrede — og at den „franske Oprindelse“ tiltrængte en nærmere Motivering, før den kunde godkendes.

I samme Bind bebudede Hr. B. et Gensvar til mine Bemærkninger, bl. a. fordi „deri var anført

„adskilligt, som ikke stemmede med de faktiske „Forhold.“

Dette Gensvar foreligger nu i nærværende Bind, og jeg skal da i det følgende have den Ære at forsvare mit Standpunkt.

Allerførst maa jeg gøre opmærksom paa, at der i Gensvaret ikke et eneste Sted paapeges noget, der ikke „stemmer med de faktiske Forhold.“ Dette har forbavset mig. Jeg troede nemlig, at en offentlig fremsat Beskyldning for Uvederhæftighed plejede at efterfølges af en nærmere Paavisning af, hvori det uvederhæftige skulde bestaa. Denne Paavisning har Hr. B. imidlertid ganske undladt, og jeg slutter deraf, at der ved nærmere Eftersyn dog ikke har været noget særligt i Vejen med Paalideligheden af, hvad jeg fremførte.

Hvad nu Spørgsmaalet om Byggetiden angaar, da bliver Hr. B. ved Sit under Henvisning til, at de fleste danske Forskere deler hans Opfattelse. (S. 77). Jeg skal paapege det ønskelige i, at Hr. B. havde angivet, *hvilke* danske Forskere han sigter til, idet de 3 eneste, der mig bekendt i den sidste Menneskealder har udtalt sig offentligt om dette Spørgsmaal, netop er *mine Hjemmelsmænd*.

Prof. *Løffler* skriver saaledes: „Hvad angaar disse „Kirkers Alder, da vide vi intet med Sikkerhed, men „efter de arkitektoniske Enkeltheder at dømme, tør „de næppe henføres til en tidligere Tid end det „12. Aarhundredes Midte“.“) (Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidl. Middelalder. S. 167).

*) Udhævet her.

Kunsthistorikeren *P. Købke* skriver:

„Disse bornholmske Kirker, der i Danmark hører „til *de ældste fra Rundbuestilens Tid*,*) har sikkert „foruden at være bestemt til Gudshuse tillige skullet „tjene som en Slags Fæstninger“ o. s. v. (De danske Kirkebygninger 1908. S. 58).

Kunsthistorikeren cand. mag. *Vilhelm Lorenzen* skriver:

„Toutes les églises dont nous venons de parler „appartiennent en raison de leurs formes de construction comme pour le nombre réduit des détails „architectoniques au style Roman et remontent „apparemment à *la dernière moitié du XIIe siècle*“:*) (Revue de l'Art chrétien. 1907. S. 152.)

Som man vil se, er der god Overensstemmelse mellem disse 3 danske Autoriteters Udtalelser, og jeg maa beklage ikke at vide, hvor og naar de mange andre danske Forskere har udtalt sig i anden Retning.

Med Hensyn til Rundkirkernes indbyrdes Aldersforskell, da antager Hr. B., at Ols Kirke er den ældste, hvorimod jeg mener, at Nykirke er bygget først, Østerlars sidst.

For dog at være enig med Prof. B. om noget kan jeg gaa med til, at Ols Kirke er opført omkring 1190, men maa absolut antage, at Nykirke allerede da har staaet der i nogle Aartier.

Jeg kan f. Eks. ikke fatte, hvorfor Nykirkes Bygmester skulde gøre Midtpillen saa svær, som den er (ca. 2,9 m i Diameter), hvis Ols Kirke med sin slanke Midtpille (ca. 1,6 m i Diameter) havde været

*) Udhævet her.

dens Forbillede. Der kan da ikke have været nogen Grund til at forøge Pillens Tværmaal i Nykirke, hvis det allerede havde vist sig, at en af betydelig ringere Kaliber kunde bære de svære Stenhvælvinger; tilmed da der til Nykirke muligvis har været planlagt et 3die Stokværk af Træ, medens Ols Kirke har et af Sten. Det vilde forekomme mig naturligere, om man havde prøvet sig for med en svær Midtpille og derefter formindsket Tværmaalet i de senere opførte Kirker for derved at spare baade Arbejde og Materialer og samtidig vinde Plads i Kirkerummet.

Er Ols Kirke bygget ca. 1190 og Nykirke f. Ex. en Menneskealder tidligere, da kommer vi ned imod Midten af Aarhundredet, hvor jeg formoder, de første bornholmske Stenkirker er bleven opført.

Den i Nykirkemuren fundne Runesten om hvilken jeg i min forrige Opsats skrev, at den „ikke kan tjene som Bevis her“ (S. 37), kan ikke paa nogen Maade komme paa tværs af denne min Opfattelse.

Stenen stammer ifølge Wimmer fra Aar ca. 1125, og den er ifølge sin Indskrift rejst af en Fader til Minde om hans 2 Sønner. Har denne Sten først staaet en Menneskealder (i hvilken Faderen kan være død, mulig som sidste Led af sin Slægtslinie), da kunde den vel være taget i Brug som Bygningssten, uden at der deri var noget paafaldende.

Om Nykirke er jeg saaledes bunduenig med Hr. B., der formoder, at den kunde være bygget saa sent som paa Jacob Erlandsens Tid.

Iøvrigt skal jeg, hvad Byggetiden angaar, henvise til min Begrundelse i Bind VIII, S. 31—39.

Spørgsmaalet om den umiskendelige franske Paa-virkning, som Bisp Absalon og hans Efterfølgere skulde have foranlediget, forekommer mig stadig lige gaadefuldt. Betragter vi det Udviklingstrin, Kirkebygningskunsten i Frankrig var naaet til paa den Tid, da Absalon som Ærkebisp i Lund havde noget med Bornholm at gøre (1177—1191), saa ser vi straks, at *Gotiken* netop da som en mægtig Flodbølge skyllede ind over Vesteuropa. En saa berømt Mærkepæl i den gotiske Stilsudvikling som Notre Dame i Paris blev paabegyndt 1163 og stod færdig til Indvielse 1182 — altsaa 5 Aar efter, at Absalon blev Bisp over Bornholm. Hvis Absalon havde hennet sine Impulser ang. Kirkebygning i Paris, da vilde sikkert en eller anden gotisk Detail have listet sig med ind i vore Rundkirker, men disse er som bekendt „kemisk rene“ for Gotik i deres oprindelige Anlæg. De kirkelige Bygninger, til hvilke Absalons og hans nærmeste Efterfølgers Navn særlig knyttes: Klosterkirken i Sorø, Gumløse Kirke i Skaane og Roskilde Domkirke, er jo ogsaa af en ganske anden Støbning end vore Kirker, opførte som de er af brændt Mursten og tildels med Gotikens umiskendelige Forløbere i sine Bueanlæg og Detailler.

Absalons Forbindelse med Cisterciensermunkene er velkendt, og disse kaldes jo netop „Gotikens Missionærer“, selv om de aldrig naaede at opføre nogen rengotisk Kirkebygning.^{*)}

Hvis Absalon eller hans nærmeste Efterfølgere virkelig er vore Rundkirkers Bygherre, da maa de i højeste Grad have set bort fra de Byggeprincipper, der paa den Tid sad i Højsædet i Frankrig.

*) Se Sharpe: The architecture of the Cisterciensans.

Nylarsmalerierne bruger Hr. B. igen som Argument og erklærer, at Prof. Kornerup (mulig i 1882) var „stærkt optagen af deres franske Karaktertræk.“ (S. 92). Herom kan jeg naturligvis ikke udtale mig, da Ytringen er fremsat overfor Hr. B. privat, men jeg ved blot, at samme Prof. Kornerup i sine To Foredrag om gamle Kalkmalerier (Kbh. 1884), i hvilke han overfor Nordisk Oldskriftsselskab og dermed for Offentligheden gør Rede for Nylarsmalerierne, *ikke med et eneste Ord* antyder noget i denne Retning.

Om den umiskendelige franske Paavirkning i disse Malerier kan der i hvert Fald rejses Tvivl, og som Bevis for Rundkirkernes franske Oprindelse er den meget lidt værd, eftersom Malerierne ikke er absolut samtidige med Kirken. Hvor lang Tid denne har henstaaet uden Malerier, savner vi i Øjeblikket Materiale til at kunne bedømme.

Gaar man som Hr. B. ud fra, at Ols Kirke er den ældste, da spørger man uvilkaarligt: *Hvor findes i denne Kirke blot det mindste Spor af speciel fransk Paavirkning*, og hvis Nykirke er den senest opførte, (mulig efter 1250) *hvorfor er den da bleven saa ren romansk, som den er?*

Efter saaledes at have omtalt det centrale i Sagen: det usandsynlige i Hr. B.s Tidsangivelse og det ønskelige i yderligere Motivering af den franske Oprindelse — navnlig da Paastanden herom er fremsat i absolut Modstrid med en Del kendte Videnskabsmænds Anskuelser — skal jeg gaa over til nogle periferiske Spørgsmaal, om hvilke Hr. B. har ønsket nærmere Oplysning:

ad S. 85. Der findes mig bekendt udenfor Skandinavernes Enemærker ikke en eneste befæstet

Rundkirke. Det turde derfor være indlysende, at denne Bygningsform efter al Sandsynlighed ikke er indført andetsteds fra, men er opstaaet her i vore hjemlige Egne.

Dansk Arkitektur staar paa tusind Maader i Relation og Gæld til vore Naboers Byggeskik og -stil; det skal villigt indrømmes, at vi har faaet, laant og stjaalet baade dette og hint. Dog er det forkert, hvis man mener, at vi *altid* har været den nydende Part. Det kan jo paavises, hvorledes i Vikingetiden Normannerne indpodede baade England og Irland sine Byggeskikke^{*)} og ligeledes, hvorledes under Valdemarernes Korstog Danmarks Bygningskunst havde afgørende Indflydelse paa Kirkearkitekturen i Pommern, Mechlenburg og paa Rügen^{**)}. Det vilde derfor ikke være noget enestaaende Tilfælde, hvis virkelig den bornholmske Rundkirke er en særlig Bygningstype, der herfra har fundet Vej andetsteds hen.

Hvorvidt Rundkirkens Grundplan er afledt af det hedenske Tempels, kan naturligvis ikke bevises, men vi ved f. Ex., at det halvrunde Kor til Alter, Kvindedøren mod Nord og Mandsdøren mod Syd allerede fandtes i Asernes Helligdomme, hvis Grundplan iøvrigt var rektangulær med afrundede Hjørner eller oval.

Overgangen fra Hedenskab til Kristendom var vistnok ikke saa brat, som mange mene, og jeg finder det ikke udelukket, at Overgangen fra det

*) Se E. S. Armitage: Early norman castles of the british isles (1912) S. 349—356.

**) P. Købke: De danske Kirkebygninger (1908) S. 68.

hedenske Tempels Grundform til det kristnes ikke har været synderlig mere brat.

Løvrigt skal jeg henvise til H. Hoff, Oldtidens Byggeformer, Næstved 1869 og til Afbildninger af hedenske Tempel i Orbok hins islenszka Fornleifafélag, udgiven af Islands arkæol. Forening.
 ad S. 86—87. Til det Punktum: Bygningskyndige kan ikke indrømme o. s. v., skal jeg atter paa-pege det ønskelige i, at Hr. B. havde anført, *hvilke* Mænds Mening der paaberaabes. Det er meget rart at vide, hvad „Tyskerne skriver“, „Svenskerne mener“ og hvad „danske Forskere hævder“, men ulige mere interessant vilde det være, hvis man fik Besked om, hvilke Autoriteter der staar bag ved Ordene.

ad S. 88. Aarstallet for Lunds Domkirke (Slemme Sætternisse!) — saavel som for Schlamersdorf og Bjernede-Kirkerne — har jeg kun nævnt for at vise, paa hvilket Udviklingstrin, Stenbygnings-kunsten stod i det 12. Aarhundrede og ikke i nogen som helst anden Hensigt, hvilket tydeligt nok vil fremgaa af mit Indlæg S. 34—36.

Det er derfor i denne Sammenhæng ganske ligegyldigt, hvor mange Indvielser, der senere har fundet Sted.

Nyker-Runestenen har jeg allerede omtalt S. 107.
 ad S. 89. Angaaende Møntfundene har jeg i disse Dage fra Den kgl. Mynt- og Medaille-Samling faaet Bekræftelse paa min Paastand om, at der i vore Rundkirker kun er funden *én eneste* Mønt (ikke mindst 8) fra Valdemar Sejrs Tid. Denne ene kan selvfølgelig ikke tillægges nogen af-

gørende Betydning, da den tilmed er funden i Gulvfyld og ikke i Murværk eller lign.

- ad S. 90—91. Om den strategiske Beliggenhed skal jeg bemærke, at Nykirke og Nylars formentlig ligger særdeles belejligt for eventuelle Flankestød mod Forbindelseslinien mellem Kongens to vigtige Punkter: Rønne By og Kongeborgen i Almindingen. At de blev opført inde paa Kongens Territorium — over hvilket Bisen fremdeles havde højeste Myndighed i kirkelige Sager — gjorde dem jo blot saa meget farligere.
- ad S. 93. Jeg troede, Julius Lange var saa vel anskreven, at man turde benytte ham som Kilde, men det interesserer mig, at hans Syn paa fransk Malerkunst ikke kan staa for moderne Kritik. I Sagens Interesse kunde det være gavnligt at vide, *hvem* eller *hvad* der i dette Tilfælde har gjort det af med Jul. Lange.
- ad S. 94. Den Form og den Plads, Hr. B. gav Meddelelsen om det fremspringende Stokværk paa Nykirke, maatte ubetinget lade formode, at lignende, i Frankrig ikke ukendte, Stokværksanlæg kunde have tjent Nykirke som Forbillede. Dette har altsaa ikke været Hr. B.s Mening, og Paastanden om fransk Paavirkning har altsaa dermed mistet et af sine i Forvejen ikke særlig talrige Støttepunkter.
- ad S. 96. Naar Hr. B. siger, at „man maa være varsom med at dele Byggetiden i to saadanne Perioder, at der bliver en ældre for Rundkirkerne og en yngre for de firkantede“, saa er jeg ganske af samme Mening, og ved ikke nogetsteds at have antydnet noget i anden Retning.

ad S. 97—100. Hr. B. korrigerer nogle „mindre Unøjagtigheder“, men da disse dels er af ganske underordnet Betydning, dels ikke er fremkommet i mit polemiske Indlæg og ikke vedkommer de Spørgsmaal, hvorom Striden staar, skal jeg, for ikke at trætte Læserne, undlade at tage til Genmæle, selv om et og andet nok kunde friste dertil. Heller ikke skal jeg nærmere omtale det behændige Kunststykke, hvorved St. Bodil pludselig forsvandt fra Bolskirke. Kun skal jeg takke min Modpart for den venskabelige Tone, han anslaaer overfor mig, takke Redaktionen af „Bornholmske Samlinger“, fordi den har villet tilstaa mig Plads til mine Skriverier, og takke Læserne, hvis de virkelig har læst og fundet noget af Interesse i det, jeg har haft paa Hjærte.

Rønne, den 8. Oktober 1915.

H. Hjorth.

Endnu et Gensvar

i Anledning af Hr. Fabrikant H. Hjorths Bemærkninger
af 8. Oktober d. A.

I B. S. Bind VIII, Side 212, har jeg til Hr. Hjorths Angivender om vore Kirker bemærket, at adskilligt ikke stemmede med de faktiske Forhold m. v. Med disse Bemærkninger har jeg kun tilsigtet at imødegaa nogle Punkter i H.s Afhandlinger om de gamle Kirker og saa tillige at rette nogle indløbne Urigtigheder i sammes Beskrivelser af Rundkirkerne, men ikke i mindste Maade tænkt at beskyldte ham for Uvederhæftighed; tvertimod glæder jeg mig over H.s Virksomhed og gode Interesser, og denne Glæde vilde for mig blive endnu større, hvis H. om vore Fællesinteresser bryder sig om Samarbejder og Forhandlingsmaader, som føre os nærmere.

For ikke at gentage for meget, skal jeg blot anføre, at min Meddelelse om Møntfundene ogsaa er efter Nationalmuseets Opgivende med Tillæg af de Mønter, som har været og endnu (med Museets Tilladelse) er i mit Eje.

Dernæst har jeg indenfor Siderne 97 til 100 mellem Hovedstykke-Linierne rettet de iagttagne Fejl, hvilket H. indrømmer, men kalder det Korrigering, hvad jeg selvfølgelig ikke kan have noget imod.

Om fransk, irsk eller tysk Paavirkning ved vore Kirkers Grundlæggelse kan der fremdeles strides,

thi til Dato har ingen formaaet at paavise noget saa afgørende, at jeg har fundet Anledning til at opgive mine Betragtninger, ligesom mine Erfaringer paa disse Omraader ikke opfordrer mig til at følge d'Hr. Hjorth og Sesselberg.

Om Nykirkes Alder i Forhold til de andre Kirker er der heller ikke til Dato paavist noget afgørende; men nu ved jeg, at H. ligesom en Meddeler til Illustreret Tidende (Nr. 48 d. A.) hører til dem, der betragter denne Kirke som den ældste indenfor Rundkirkerne, medens jeg overfor denne Opfattelse staar afventende og egentlig kun ønsker den nøjere undersøgt, fordi der i denne Kirke findes Anlæg, som ere parallele med et senere tilbygget Taarn til en af de andre gamle Kirker. Hr. H.s bygningstekniske Anvisninger af Nykirke og Olskirke finder jeg ikke meget overbevisende.

Naar H. anvender Betegnelsen „kemisk rene for Gothik“, saa maa det dog være en tvivlsom Renhed, thi de gothiske Pletter ses nu alligevel i de gamle Kirkers oprindelige Former, og herfra tør jeg heller ikke helt fritage de runde. Men forøvrigt ere vi jo nu blevne enige om, at de runde og de firkantede høre til samme Tidsperiode.

Man maa gøre sig fortrolig med, at Stilvandringen i de Tider foregik meget langsomt, og saa passede Romanikens Former i Sammenligning med Gothikens ulige bedre for de bornholmske Byggeemner og sandsynligvis ogsaa for de byggende; derfor er der intet urimeligt i, at de nyere Former fik forholdsvis rigere Fremgang her paa Øen i Sammenligning med det øvrige Danmark, hvor Kridt og Tegl faldt bekvemmere.

Om Nylars Kalkmalerier siger H. dog i sit sidste Gensvar, at de „ikke ere absolut samtidige med Kirken“, og for saavidt komme vi ogsaa her hinanden noget nærmere, idet jeg jo har angivet Malerierne anbragte paa Kirkens første Pudslag efter en rimelig Udtørringstid af Murværket; bestemte Aaremaal kan umuligt angives, men det har næppe været mange Aar, lad os saa være enige om at tænke paa saadan noget som 1 eller maaske ca. 5 Aar.

Den lille Bemærkning vedrørende Julius Lange (en Kunsthistoriker, som baade H. og jeg skatter meget højt), var det virkelig ikke Umagen værd at tage saa højtidelig, hvis det da ikke var, fordi min Karakteristik af Enkelthederne i det omhandlede Kalkmaleri traf, hvad den tilsigtede. I denne Forbindelse kan jeg ikke undlade at tænke paa et af mine opbevarede Breve fra A. D. Jørgensen, hvis Hovedindhold er, at det skrevne har sin store Betydning og kan ikke undværes, men hvor det savnes, eller hvor det kommer i Strid med det monumentale, der maa man følge det sidstnævnte, selv om det er besværlige og sene Veje at færdes ad; andre findes næppe, naar man søger ind til disse Kirkers Tilblivelse.

Hvad jeg i dette Bind, Side 100, (med Særtyper) har anført om vore 15 gamle Landsognekirker her paa Bornholm, maa jeg fastholde, indtil der ved Kendsgerninger foreligger noget andet; og denne min Opfattelse trøster jeg mig til at faa anerkendt indenfor vore danske nulevende og største Sagkyndige.

Rønne, d. 18. Oktober 1915.

Mathias Bidstrup.

Hundemordet i Bolsker. — Landsdommer Peder Olsen.

Af M. K. ZAHRTMANN.

1. Hundemordet i Bolsker.

Krans hed den. Hvor bidsk den var, mens den gik som Præstegaardshund i Bolsker, vides ikke. I Paasken 1670 kom den jammerligt af Dage. Strax herefter tog den sig til at fare snerrende rundt fra Provsteret til Byting, fra Herreds- til Landsting og helt ind i Højesterets Sal. Dens glubske Glam høres i Bornholms Historie.¹

Efter endt Aftensang i sin Annexkirke i Nexø Paaskesøndag 1670 var Bolskerpræsten Hr. Ole Svendsen Lemvig sammen med Byens latinske Skolemester Hans Lavridsen^{*)} Middagsgæst hos Kapitajn Herman Bolt. Over Bordet talte han om, at Toldskriver Mads Pedersen fra Rønne Dagen forud var redet forbi Bolsker Præstegaard og havde slaaet hans Hund Krans død. Anden Paaskedag var Præsten atter til

^{*)} Til Listen over Rektorer i Nexø, Bornh. Saml., 7. B., S. 75, kan endvidere føjes Povl Madsen Drud, nævnt som Fordringshaver paa et Skifte 1687 ⁵/₉.

Gilde hos Raadmand Peder Lavridsen i Nexø og bragte her i Borgmester Mogens Rømers Paahør Toldskriverens Navn i nært Samkvem med Ordet: en Rakker.

Heraf maa skønnes, at den, som løftede Stok mod en Hund, stod Fare for at øve uærlig Rakkerdønt. Den eneste ærlige Maade, hvorpaa man kunde faa Livet af en Hund, var at skyde den ned. Om Præsten Hr. Ole tør man slutte, at han var en søgt Selskabsbroder, som forstod at bruge sin Tunge til at sætte baade Smag paa Øllet og Krydder paa Bordsnakken.

Et Par Uger senere sad Kapitajn Bolt med Lieutenant Hans von Buchwald hos Raadmand Matthias Rasch i Rønne, just da Mads Pedersen kom ind til denne for at indkræve nogle Toldpenge. Raadmanden bød rimeligvis Toldskriveren at sidde hos; thi Bolt nægtede at drikke af Pot med ham, paa Grundlag af hvad der var talt om ham i Nexø. Mads Pedersen tog det først for Kapitajns behagelige Spøg; men da han mærkede, at det var Alvor, fralagde han sig Bolskerpræstens usømmelige Paasagn, lovede at godtgjøre sit ærlige Navn for Retten og trak sig hermed ud af de to Officerers Selskab.

Saaledes var den døde Hund moden til at sættes paa Rettens Bord. Mads Pedersen og hans Husbond, kongelig Majestæts Tolder paa Bornholm, Lavrids Mikkelsen, førte 20. April Klage for Provsteretten over Præsten Hr. Ole for hans ubevislige Sigelse og krævede ham forvist fra Prædikestolen, indtil denne Sag var paadømt af Retten. De naaede herved kun, at Provsten Hr. Jens Lavridsen Malmø i Rønne og hans Bisidder Hr. Rasmus Andersen

Bleging, Præst i Vestremarker, efter Lovens Frist endnu 2. Juni ikke fandt deres Klagemaal retsligt bevist. Lavrids Mikkelsen gik da til Sjællands Stifts Biskop Hans Vandal og udvirkede, at denne fjær-nede Hr. Ole fra den præstelige Gjærning midler-tidigt, indtil dette Skælderi mellem ham og Mads Pedersen var afgjort ved Rettens Dom; saa længe skulde hans to Nabopræster varetage Bolsker og Nexø Præstekald.

Biskopens Afgjærelse overbragtes Hr. Ole Svend-sen Sankt Hans Aften. Provsten fandt det fornødent at visitere hans Menigheder 28. Juni. Da var der, efter Provstens eget Vidnesbyrd, ingen, stor eller liden, som havde det allerringeste at klage paa deres Sognepræst, og alle hans Tilhørere gav ham et me-get godt Skudsmaal.

Ved Biskopens Indgreb var Rollerne skiftede om. Nu maatte Hr. Ole ty til Rettens Hjælp for atter at kunne stige op paa sin Prædikestol. Han stævnedes sine Modparter, Tolderen og Toldskriveren, til at møde for deres Hjemting i Rønne 12. Juli for der at svare til den ublu Forfølgelse, de havde iværksat mod ham. Til Brug i denne Retssag lod han samme Dag for Søndre Herreds Ting optage Vidneafhør af sin Daglejer, sin Plovkører og sin Gaardspige. De vidnede samstemmende, at Paaskelørdag noget over Middag havde de sét Mads Pedersen selvanden ride forbi Præstegaarden og slaa Hunden Krans med en Kæp, saa at den styrtede, laa og stirrede og døde paa Stedet.

Med disse Vidnesbyrd i Ryggen udraabte Hr. Ole paa Rønne Bytings Møde 19. Juli, at han inden faa Dage vilde lade sætte Rakkerbaljen for Mads Peder-

sens Dør. Og han satte i Rette, om ikke Toldskriveren for Hundedrabet burde skilles fra sin Ære, opmaale efter Dannemænds Sigelse Hunden med den bedste Rug, den kunde agtes lang til, og betale ham 500 Rigsdaler i Skade og Omkostning. Ogsaa for Søndre og Vestre Herreders Ting paasagde han sin Modpart Rakkernavnet.

Mads Pedersen lod ikke disse Udsagn sidde paa sig. Han rejste Tiltale mod Præstens to Mandsvidner for deres Værneting i Nexø og i Søndre Herred og fik dem her domfældte 15. Avgust og 20. September. Disse Domme indankede han for Bornholms Landsting. Under Retsforhandlingerne lykkedes det ham udmærket at svække Præstens tre Hovedvidner. Om Daglejeren vidnede tre Mænd, at de havde hørt ham sige, at Krans endnu Paaskedag var løbet om i Præstens Gaard og Køkken. Plovkørerer kom nu frem med, at Hunden var løbet rundt om Præstegaarden, og at han selv efter Præstens Opfordring havde givet den tre Skud og kastet den halvdød ned i en Lerkule, af hvilken Grund Præsten havde truet ham: „Derfor skalt du blive Rakker!“ Efter denne Tilstaaelse rømte Plovdrengen af Landet. Præstegaardspigen vidnede nu for Landstinget, at Præsten havde lokket og truet hende til hendes forrige Udsagn, og at Hunden var blevet skudt og kastet i Kulen af Plovdrengen, hvem Præsten bød fire Skilling for denne Gjerning.

Lige saa galt gik det Hr. Oles andre Vidner. Han skyldtes for falskeligt at have tillagt et umyndigt Barn højere Alder for at kunne føre ham som Vidne; ogsaa denne Dreng fandt det raadeligst at rømme af Landet. Ammen i Præstegaarden vedstod, at

Hr. Ole havde ønsket hende til Vidne; hun havde hertil svaret ham, at hun i saa Fald maatte vidne ham imod og ikke med; han var da afstaaet fra hendes Vidnesbyrd og havde budt hende at pakke sig af Gaarde.

Toldskriveren selv førte som Vidne for Landstinget den henved 22 Aar gamle Erik Eriksen, Søn af Hr. Oles egen Sognedegn Erik Josefsen (Degn i Bolsker i 60 Aar, død 1694, efterfulgt af sin Søn Josef Eriksen, død 1715). Sammen med sin Fader vidnede han 14. September, at han Paaskeaften saa Hunden ligge død under en Agerrén. Anden Gang, 15. Marts 1671, vidnede Erik Degn og hans Søn tvært imod alt hvad de tidligere havde vidnet. Tredje Gang, 5. April, vidnede Erik Eriksen med sin Fader i Præstens eget Paahør, at han havde mødt Hunden Paaskedag i Præstens Køkken og set Plovdrengen tage den ud derfra, give den tre Skud og kaste den i Lergraven; noget med Lokken og noget med Trusel havde Hr. Ole forført ham til det tidligere Vidneudsagn; efter Præstens Opfordring havde han stukket Hul paa sin Finger med en Synaal, som Plovdrengen havde rakt ham, og med Blodet skrevet et Løftbrev, at han ikke skulde vidne imod Præstens Vidner, og Hr. Ole havde da sagt, at Erik skulde give ham sin Sjæl i Haand, mens han gik paa Tinget og vidnede, saa vilde Hr. Ole oprette, hvad Skade han derfor kunde tage paa sin Sjæl.

Dette edelige Vidnesbyrd fører ud i sanseløs Overtro. Selv om en saadan laa Tidsaanden nær, gjør dog Degnesønnen, som trods sine snart 22 Aar stadig maa have sin Fader ved Siden i Retsmøderne, et sindssygt Indtryk. Paa de andre Vidner passer,

hvad der andet Steds findes skrevet, at paa Bornholm kunde man for en Marks Penge skaffe sig, hvad som helst man lystede, edeligt bekræftet for Domstolen. Om denne Mark her er rullet ud af Præstens eller af Tolderens Lomme, vides ikke. Men herefter stod Hr. Ole uden Vidnebevis for den Rakkersigtelse, han havde paaført Mads Pedersen.

Værre for ham var det, at fem Præster og Bolskerdeggen 5. August 1670 havde edeligt bevidnet for Provsten, at de ved hver sin Lejlighed havde hørt Hr. Ole sige, at han selv havde ladet sin Hund nedskyde. Mads Pedersen førte 29. August for Provsteretten sine Vidner paa, hvad Hr. Ole havde talt om ham ved Gilderne i Nexø; at selve Ordet Rakker var brugt her, oplystes dog ikke; men den latinske Skolemester gjengav Præstens Ord med, at han, Hr. Ole, vilde gjøre Toldskriveren til „en passelig Karl“. Dette er et vigtigt Punkt; thi naar Beviset for, at Ordet Rakker var brugt af Præsten her, faldt bort, da blev Toldskriveren den, der først havde angrebet Præsten, og ikke omvendt. Provsteretten afsluttede sine Møder 16. September, uden at der her var rejst Tiltale til Straf mod Hr. Ole Svendsen.

Gjennem ti Tingmøder naaede Byfoged Rasmus Nielsen i Rønne endeligt 22. November til at fælde sin Dom, som fandt det bevist, at Hr. Ole selv havde ladet sin Hund dræbe, og at hans tre Hovedvidner var løgnagtige Kompanersker; men da Præsten ikke kunde dømmes af Bytinget paa sin Ære for den store Uret, han havde gjort de to Toldere, maatte Ikendelsen af Straf for ham henvises til Overdommere. Efter at denne Bytingsdom var afsagt, og efter Biskop Vandals Indstilling af 15. December gav

Kongen 23. December Magister Claus Predbiørnsen Langsted Kaldsbrev paa at være Præst i Bolsker og Nexø, saa snart disse Kald lovligt blev Hr. Ole Svendsen Lemvig fradømte.²

Et halvt Aar til Ende, fra Sankt Hans til Lille Juleaften 1670, havde Vanheld drevet sit Spil, men endnu ikke lært den mundrappe Hr. Ole at lægge Baand paa sin Tunge. Han maatte endnu døje den Tort, at Nidkærhed drev to af hans Kaldsbrødre, Hr. Lavrids Kristensen i Østremarker og Hr. Bent Jonsen i Ibsker, begge med Tilnavnet Borringholm, til 14. Marts 1671 at indgive Vidnesbyrd om, at han i deres Paahør havde brugt grov Mund om Provsten, ja endog ført skammelig Tale om selve Hans Majestæt Kongen. Hvorledes hans Ord have lydt, vides ikke. Det er dog let at fatte, at han har givet sin Bitterhed løs Tøjle i harmelige Ord om den Provst og den Konge, som undlod at yde en hæderlig og vellærd Præst Værn mod en Rakkers ublu Forfølgelse. Med saadanne Ord beseglede Hr. Ole sin Skæbne. Enevoldskongen lod sig ikke spotte.

Baade Præsten og Toldskriveren indankede Sagen for Bornholms Landsting, paa hvis Bord den hele Bunke af Tingsvidner, Provsteretskendelser, Paataler og Domme stabledes op, til Forkastelse eller til Godkendelse. Landsdommer Peder Olsen fandt Sagen vidtløftig. Den Gang, Landstinget gav den, kan kun forstaas ud fra et Overblik over, hvad der ellers vides om de stridende Parters Forhold. Først maa siges, at der findes intet Forsvarsindlæg fra Hr. Oles Haand i Sagen, som den kendes nu. Den her givne Skildring har da delvis maattet bygges paa hans Modparters Udsagn og stiller rimeligvis hans Sag noget

mindre gunstig, end den virkelig var. Hvert lille graat Stænk paa hans Præstekrave have hans Fjender gjort til en stor, uaftvættelig sort Plamase. Og vi ere jo advarede om, hvad edelige Vidnesbyrd før Domstolene i hine fjærne Dage var værd. Landsdommeren skønnes endda at have haft mere end en blot Anelse om, at det ikke var Præsten, som havde købt de falske Vidner med nogle Marks Penge.

Og ud over hvad denne Sags Tingsvidner sige, vides intet uskikkeligt med hæderlig og vellærd Mand, Hr. Ole Svendsen Lemvig, der 19. Juni 1660 var blevet indskrevet ved Universitetet som Student fra Københavns Skole. Kongen havde 15. September 1666 kaldt ham til Sognepræst i Bolsker og Nexø. Fem Maaneder senere, 6. Februar 1667, havde han ægtet den kendte Haslepræst Povl Anckers Søster, Marta Hansdatter, og var herved blevet Svoger ogsaa til Østrelarskers Præst Ole Nielsen Sonne. I sine Menigheder havde han fundet Indgang og Yndest baade som Præst og som Selskabsbroder.

Derimod var der faa paa Bornholm, som tvivlede om, at Hr. Ole i denne Sag var falden iblandt Røvere. Lavrids Mikkelsen Handberg, tidligere Ridefoged i Vordingborg Amt, havde siddet nogle Aar i Rønne som kongelig Majestæts Tolder paa Bornholm og Tingskriver i Vestre og Nørre Herreder. Gjennem sit Ægteskab med kongelig Fyrforvalter Peder Jensen Groves Datter Dorothea var han blevet Ejer af Store Kannikegaard og tre mindre Vornedgaarde i Bolsker, hvilket Kapitelgods sammen med Øen Anholt Kongen 5. Juni 1668 havde tilskødet Grove for dennes Pengekrav paa Staten.³ Det siges, at Tolderen tragtede efter at fortrædige de bornholm-

ske Præster; som Bolsker Sogns største Jordejer har han da rimeligvis viet Sognepræsten der særligt Fjendskab. Han var pengegrisk; Rønne Borgere maatte 1671 klage til Kongen over, at han i Toldbetalinger tilegnede sig otte Skilling i ublu Opgæld af hver Rigsdaler.⁴ Den af Kongen 1670 til Bornholm oversendte Kommissarius Henrik Rantzau udtalte om ham, at han var en meget urolig Mand og indviklede sig i adskillige mange unødige Trætter; efter dennes Undersøgelse fjærnedes han fra sine Herredsskriverstillinger.⁵ Den tidligere Sølvpop hos Prins Jørgen, Mads Olsen i Hasle, indmeldte 1673 til Kongen, at Lavrids Mikkelsen havde undladt at indføre en Indtægtssum i Toldbogen;⁶ efter at denne Klage var undersøgt, afsattes han fra sin Tolderstilling, som Kongen 27. Juli 1676 overdrog Mads Olsen. Lavrids Mikkelsen sad dybt i Gæld; Pant-havere tog hans mange Gaarde paa Bornholm i Eje. Hans Enke Dorothea Grove medbragte af sin Fædrearv kun to smaa gældtyngede Gaarde i Bolsker, Krusegaard og Tornegaard, ind i sit andet Ægteskab med Claus Hartvig.⁷

Toldskriver Mads Pedersen mødes overalt som sin Husbond Lavrids Mikkelsens lydige Følgesvend. I Fællesskab forvaltede de siden 1667 som Fogeder for Kiøn Joakim Grabovs Enke, Fru Anne Stensen, fjorten Selvejergaarde og syv Vornedgaarde i Nilarsker, hvilke Kongen havde overdraget hendes Mand og hende for Livstid. Deres Pengegriskhed ytrede sig i ublu Udsugelser gennem for høje Afgiftssatser og Panteomkostninger samt falske og for lave Værdisatser for de Bønderne frapantede Redskaber. De udpinte Bønder indklagede Mads Pedersen for Lands-

tinget, og 1. April 1668 dømte Landsdommer Peder Olsen de foretagne Udpantninger ulovlige, nedsatte den lovlige Panteomkostning fra 72 til 16 Skilling, fordrede Afgiftssatserne overvaagede af Kongens Ridefoged og fritog de to vageste Gaarde helt fra Ægtepenge. De to Forvaltere lod Landstingsdommen uændet. Paa sine Bønders Klagemaal maatte Fru Anne Stensen selv i Sommeren 1670 drage den lange Rejse til Bornholm. Hun skilte dem af med de samme Fogeder, „Gud hendes Velbaarenhed derfor belønne;“ og hun nedsatte deres Afgifter i Overensstemmelse med Landstingsdommen. Men hvad de afsatte utro Forvaltere havde tilranet sig, vilde de ikke slippe. Bønderne maatte gaa til Højesteret, som 3. Avgust 1671^s dømte:

Efterdi Landsdommers Dom er grundet paa Lands Lov, Brug og Billighed, da bør den ved Magt at blive og Mads Pedersen, hvis Gjerning af Husbonden Fru Anne Stensen fragaas, at betale Nilarsker Sognemænd den billige paa Processen anvendte Bekostning.^{*)}

Den Dommer, som havde afsagt den første, for Hr. Ole Svendsen fældende Dom, Rasmus Nielsen i Rønne, var først tiltraadt sin Byfogedstilling sidst i Avgust 1670, og allerede 2. November havde Rønne Raad og Borgerskab udbedt sig en ærlig, uberygtet Mand til Byfoged i hans Sted.¹⁰ Kun halvandet Aar havde han siddet i Embedet, da han fældedes af en Landstingsdom som den, der for tredje Gang i

^{*)} Mads Pedersens senere Liv er ukendt. Der er en Mulighed for, at han er den Mads Pedersen Viborg, hvem Kommandant Hans von Lövenhielm 25. November 1672 satte til at være Byskriver i Rønne (stadfæstet af Kongen 28. Juli 1673).⁹

Dommersædet paa Tinge havde ført løgnagtig og ærerørig Tale paa sagløs Mand. Højesteret dømte 15. Juli 1673, at Rasmus Nielsen ej mere sin Byfogedstilling og sit Dommerembede bør efter denne Dag at betjene, at hans ærerørige Ord kendes døde, og at han betaler Sagens Omkostninger.¹¹

Ud fra sit grundige Kendskab til de i Hundemordssagen optrædende vejede nu Landsdommer Peder Olsen nøje de talløse Akter, Tingsvidne mod Tingsvidne, Paastand mod Paastand, Dom imod Dom.

Efter de for Provsteretten afgivne, vage Vidnesbyrd om Hr. Oles Rakkersigtelse have de to Toldere ikke her, for Præstens rette Værneting, turdet rejse Sag mod ham til Strafs Lidelse og Embeds Forbelse; thi bliver Hr. Ole at kende sagløs for Mads Pedersens Paasagn om, at han har angrebet denne paa Ære og Lempe. Vidnesbyrddene om, at Hr. Ole inden Tinge har paasagt Mads Pedersen Rakkernavn, ere dels afgivne af Præstens vitterlige Avindsmænd, Borgmester Mogens Rømer i Nexø og Sandemand Peder Mogensen i Bolsker, og have dels andre juridiske Skavanker; de kunne derfor ikke tages gyldige. De fem Præsters og Bolskerdegnens Udsagn om at have hørt Hr. Ole ved forskellige Lejligheder sige, at han selv har ladet sin Hund nedskyde, falde ikke over ens med Hensyn til Tid og Sted; thi kendes de som uvidnede. De to Præsters Brev om Hr. Oles Ord imod Kongen er ikke stadfæstet inden Tinge; følgelig kan Landstinget ikke optage det i sin Dom.

Der er afgivet tre samstemmende Vidnesbyrd om, at Toldskriveren Paaskeaften har slaaet Præstens Hund Krans død; og intet af hvad der skulde af-

kræfte dem, er fuldt retsgyldigt bevist. Thi siger Loven, at Sandhed staar udi to eller tre Menneskers Vidne, og at Vidne skal vidne det, den selv har hørt og set og været hos til Stede, og ikke vidne efter en andens Ord og Mund; og bevises ikke heller, at Hr. Ole har tilkøbt disse hans førte Vidner at vidne Løgn eller i andre Maader dem dertil nødt eller lokket: saa understaar Landsdommer sig ikke til efter Mads Pedersens og Lavrids Mikkelsens strænge Iretteførelse at tilfinde Hr. Ole Svendsen og hans Vidner at lide enten paa Liv, Ære eller Boslod, og kendes de indstævnedes Domme fra Nexø, Søndre Herreds og Rønne Ting som udømte.

Den snille Peder Olsen dømte da 12. April 1671: For det sidste anlangende Hr. Oles Sigtelse imod Mads Pedersen om den Hunds Død, som er noget grov og ubesindig, dog ikke hans Ære egenligt angaar, da bør saadan Sigten og Eftersagn ikke at komme Mads Pedersen paa hans Ære, Navn, Ord og gode Rygte til Forklejnelse i nogen Maade; i lige Maade de to Tolderes Skælderier og Sigtelser imod Hr. Ole, som ere lige saa grove med deres haanlige Spørgsmaal og haarde Gjensvar paa Tinge, og hvormed de uden fuldkomment Bevis før Dom have udvirket ham midlertidigt fjærnet fra Præstegjærningen, da bør deres Sigten og Udraaben ej heller at være Hr. Ole paa hans ærlige Navn og gode Rygte til Hinder eller Skade. Mens i saa Maade paa alle Sider at være gild og gæve og for hinandens Tiltale fri og sagløs hjem at gaa. Anlangende Omkostningen, da efterdi Hr. Ole henved Aar og Dag har været forment sit Embede og dets uvisse Indtægter, mens

Tolderen og hans Tjener upaaanket have brugt deres Bestillingers Næring, kan det derfor gaa lige op.

Peder Olsens Dom kan kun vække Fryd i overbærende Menneskehjærter, saa sandt han deri stræbte efter at bringe en stridig Sag i god Rede og til en lykkelig Udgang. Hvad ville I kives om en død Hund? lader I hellere det ene mod det andet gaa lige op!, lød hans faderlige Dommertale. Om han vandt Bolskerpræstens Tak, vides ikke. Hr. Ole gik hjem, jog skyndsomst de to Nabopræster ud af sine Kirker, steg atter op paa Prædikestolen og tiltog sig Kaldenes uvisse Indtægter, som de kunde falde ved Trolovelser, Brylluper, Barsler og Øfrøl. Derimod høstede Peder Olsen Toldernes sorteste Utak.

Mads Pedersen udtog 7. Maj kongelig Stævning til Peder Olsen at møde for Højesteret og der svare til sin mørke, forvirrede Landstingsdom. Da Indstævningen 15. Maj forkyndtes Landsdommeren, modtog han den med en lun lille Latter. Dels kom den nu en halv Snes Dage for sent efter kongelig Mandats Paabud, til at Sagen kunde foretages for Højesteret dette Aar. Dels fortrøstede han sig til, at hans retsindige, menneskeligt forstandige Dom vel skulde blive i sin Skik og Esse, naar den vejedes paa den højeste Retfærds Vægtskaal. Saa sikker var han i sin gode Sag, at han end ikke selv gav Møde i Højesteret. „Ieg er med Chatar och Suaghed saa hart beladen,“ skrev han, „at ieg iche throer mig til offuer Søen denne lange Vey at reysse denne Gang uden meere paa kommende Skade och Forderff.“ Han lod Peder Fyen, edsvoren Prokurator paa Bornholm, møde for sig.

Trods den ulovlige Varselsfrist fremmede Højeste-

ret Sagen. Af dens tretten Dommere stemte Henrik Rantzau (til Møgelkær) for at godkende Peder Olsens Dom, dog at Præsten Hr. Ole burde højliggen straffes for sine Ord om Kongen. Hans Stemme burde have Vægt, da han var den eneste Dommer, som kendte Forholdene paa Bornholm af Selvsyn; netop i dette Efteraar 1670, fra 17. Oktober til 14. November, havde han som kongelig Kommissarius (sammen med Erik Rodsteen) færdedes paa Landet og sat sig ind i Bornholmernes mange Klagemaal, som ogsaa havde vendt sig imod Tolder Lavrids Mikkelsen og imod Byfoged Rasmus Nielsen. Villum Lange udtalte ligeledes, at Landsdommeren ikke saa højligt havde forsét sig, men at Præsten efter strictum ius fortjente stræng Straf for at have lastet Kongen, skønt man efter Billighed kunde ønske ham hjulpen. Erik Krag vilde paa Grund af den ulovlige Indstævningsfrist have Sagen udsat til nøjere Undersøgelse af de Kommissarier, som det kommende Efteraar skulde sendes til Bornholm. Alle de andre Dommere sluttede sig til den først voterende Kansler Peder Reedtz og stemte for stræng Straf over baade Præsten og Landsdommeren, men Skaansel for de vildførte Vidner. Kun en af dem, Henrik Matthesius, føjede her til en lille Udtalelse om det uheldige i, at der ikke var givet den skyldtyngede Præst Adgang til at føre sit Forsvar for Højesteret.¹²

Torsdag 10. Avgust 1671, Ugedagen efter saa smukt at have godkendt Peder Olsens Dom over de to Tolderes Udsugelser af Bønderne i Nilarsker, afsagde Højesteret herpaa for Rette:

Efterdi Hr. Ole Svendsen ikke alene usandfærdeligen har beskyldt Mads Pedersen for det, som

hans gode Navn og Ære angaar, men endog overtalt og tillokke adskillige Personer til at bestyrke hans ugrundede Beskyldninger med falske Vidner, derforuden og med usvarlig og imod en tro Arveundersaats Ed og Pligt stridende Tale sig i højeste Maader forsét: da bør han fra det præstelige Embede aldeles at være afsat og lide paa sin Ære efter Landsloven som en Løgner.

Eltersom og Landsdommer Peder Olsen har dømt en uretfærdig Dom i denne Sag, som af sine Akter, hvilke i hans egen Dom indførte ere, saa klar befindes, at den ikke kan tilregnes hans Vanvittighed eller vrang Undervisning; da bør han at straffes efter Kristian den Tredjes Reces, som handler om uretfærdige Domme *).

I det øvrige bør Hr. Ole Svendsen at betale Mads Pedersen den billige paa Processen anvendte Bekostning.

For Hr. Ole Svendsen var dette en stræng Dom, saa meget strængere, som han ikke havde staaet tiltalt til Straflidelse for sit rette gejstlige Værneting, ja end ikke var indstævnet for Højesteret. Dette er Skyld i, at intet Forsvarsskrift fra hans Haand kendes. Eftertiden staar da uden fuld Forstaaelse til at veje hans Brøde. Sikkert ses kun, at han maatte bøde haardt for sin rappe Mund. I Dommernes Afstemning tog den haardt krænkede Enevoldskonge Luven

*) Koldingrecessen 13. December 1558: Hvis nogen Dommer giver nogen uretfærdig Dom ud, og kan det og findes og bevises, at Dommeren har taget Gunst, Gave, Vild eller Frændskab for Retten, eller Sagen findes saa klar, at hun ikke kan regnes for Vanvittighed eller vrang Undervisning, da skal den derfor afsættes og ej sidde mere udi Dommers Sted og bøde imod Bonden Skaden igjen og Kongen siden, hvis igjen overbliver af hans Boslod.

fra den haardere krænkede Krans. Selv kendte han sin Sag uigjenkaldeligt tabt. Han indbetalte som domfældet Løgner sine tre Rigsorter til Kongens Ridefoged og flygtede fra Bornholm.¹³ „Han var den første Præst her, som tog Kongens Brev paa sit Kald, og han kom æreløs herfra“, lød hans Eftermæle blandt Bornholmerne. Resten af sit Liv tilbragte han i Sverig; han oversatte fra Engelsk og udgav nogle gudelige Bøger. Hans Hustru Marta Hansdatter lod ved sin Broder, Stævningsmand Peder Ancker i Aa- kirkeby, lyse efter ham paa Bornholms Landsting 8. December 1675 som Rømningsmand paa femte Aar; men han var og blev borte.⁷

Aldrig saa snart var Højesterets Afgjørelse meldt paa Bornholm, før end Peder Olsen strøg al Katarrh og Svaghed af sig og, efter at dette Uaars ringe Høst var baaret ind i Bjerregaards Lade, drog til København. Han havde været ude for værre Storm tidligere. Han havde indskrevet sit Navn i Bornholms Historie, saa vel i onde som i gode Dage; og han trøstede sig til at ride ogsaa dette Uvejr af. Hvem forhenværende Landsdommer Peder Olsen var, fortjener en Undersøgelse for sig.

Hovedpersonen i Hundemordet, Krans, kunde vel nu hvile roligt i sin Lergrav ved Bolsker Præstegaard, efter at den havde flenget Præstekjolen af sin Herre og Dommerkaaben af Landsdommeren. Ingen af dem fik deres Embedsklædning tilbage. Skulde Krans endnu føle nogen Uro, saa at man muligt kunde møde den en mørk Paaskeaften udfor Præstegaarden, var det vel værdt at se den efter, om den var skamslaaet til Døde eller skudt ihjel eller maaske først det ene og derefter det andet. Thi selv den

nøjeste Granskning af Højesterets 45 tætskrevne Foliosider om dens Bedrifter efter Døden giver ikke Svaret paa disse simple Spørgsmaal.

2. Landsdommer Peder Olsen.

Peder Olsen kan vel være født henad Aaret 1610, rimeligvis i Hasle, til hvilken By han var knyttet gennem hele sin Embedsbane, og hvor han 1647 havde to Søkende bosatte. Der vides imidlertid intet om hans Ungdom. Selv siger han 1671, at han har tjent Kongen i henved 40 Aar. Han er da 1632 eller 33 formeneligt indtraadt som Fændrik i Hasle Borgermilits. Som dens Bykapitajn, som Borgmester i Hasle og som Landstingskriver for Bornholm mødes han 1645, da han første Gang nævnes i Øens Historie.

Hasle Købstad var saa lille og fattig, at Kristian den Fjerde under sit Besøg paa Bornholm 1624 var alvorligt stemt for at kassere den til at blive et Fiskerleje; han undlod det dog paa Borgerskabets Forbøn.¹ Dette talte næppe mere end 60 bosatte Husfædre; men det var kendt for sin ranke Selvraadighed og stridbare Selvtægt. I saa Henseende følte de andre Bornholmere sine Overmænd i Hasle Borgere: „Der er tre Ting, man skal vare sig for,“ sagdes der, „og det er Smaasyppe, Plukgæld og saa Haslebo.“ Just i en Selvtægts Tid blev Peder Olsen Byens Borgmester 1639, da Døden havde ramt den tidligere Borgmester Sander Pedersen (Stamfader til Slægten Lesler og med sin Hustru Sidsel Fader til den kendte Jens Pedersen Kofoeds første Hustru Margrete Sandersdatter).

Borgmester Sander Pedersen havde 16. Oktober 1635 tilkøbt sig hos Kongens Lensmand Holger Rosenkrantz to Stykker af Byens Udmark og ladet dem indgærde og tilsaa med Havre. Borgerne, som saa Byens bedste Græsgang frarøvet deres Kvæg, samlede sig som én Mand; begge Raadmændene gik med dem, og væbnede med Høtyve, Forker og Stænger, under livlig Bøsseskyden, nedrev de Gærderne og traadte Kornet under Fæfod. De ænsede ikke Landstingsdom, ej heller Kommissionsdom,² som ikendte de to Raadmænd haarde Straffe. Borgerne stod fast paa, at de alle havde været lige gode at gjøre Gjerningen, derfor vilde de alle være lige gode at svare dertil. Midt i denne Uro døde Sander Pedersen 1639. Først 9. Maj 1640 faldt, under Kongens eget Forsæde, Herredagens Dom,³ der ikendte Raadmand Peder Hansen som Oprørrets Hovedmand ét Aars Arbejde i Jærn og livsvarig Landsforvisning, lod den anden Raadmand Hans Mogensen slippe med Tabet af sin Boslod, og af kongelig Gunst eftergav Borgerskabet dets Forseelse. Ved sin trosige Selvtægt havde dette forskærset sin Ret; det maatte lade Lensmandens Overgreb mod Byens Frihed staa ved Magt. Først under Frederik den Tredje hævedes 29. Juni 1649 Peder Hansens Landflygtighed;⁴ han blev derefter Byfoged i Hasle.

En Udløber af det samme Oprør aabnede Peder Olsen Vej til Stillingen som Landstingskriver, idet dennes Indehaver Anders Ægidiisen, bosat i Hasle, smædede Landsdommeren Mads Kofoed for hans Domme, paa Tinge og i Kommissionen, over Oprørslederne og herfor 1640 dømtes til Arbejde paa Bremerholm.⁵ Tillige blev Peder Olsen Tingskriver 1643

i Vestre, 1644 i Nørre Herred. Som Borgmester synes han at have forstaaet at dæmpe de oprørte Bølger. Først 1645 kastedes han som Bykapitajn ind i en Stormtid, som der skulde Mandssnille til at bjærge sig ud fra med helt Skind.

Den Dag, da den svenske Admiral Wrangel overfaldt og plyndrede Nexø, 9. Juni 1645, var Peder Olsen sammen med Bornholms øvrige Militskapitajner yderst sendrægtig i at ile den værgeløse By til Værn. Først den næste Morgen naaede han og hans Mandskab frem til Nexø, et Par Timer før Militsens Hovedstyrke; men da havde Svenskerne allerede trukket sig tilbage ud paa deres Flaade. Stillingen var nu klar: ingen Fjende var paa Landet, og Militsen stod samlet i Kystskanserne, rustet til at afværge nyt Landgangsforsøg fra den svenske Flaade.

Wrangel greb til Underhandling. Paa Nexø Raadhus mødtes de bornholmske Officerer med hans Sendebud 10. Juni. Udenfor holdt Peder Olsen Vagt, og med Puk og Trusel, ja endog med Slag af Sabel og Knippel gjennede han Menigmand tilbage, som stimlede sammen for at lytte til, hvad Spil her dreves om Landets Velfærd. Det fik de Tids nok at vide. Den følgende Dag drog Peder Olsen selvanden ud til Flaaden med Officerernes Tilbud om en Brandskat, og inden Aften stod hans og de andre Officerers Navne under den endelige Overenskomst om at udrede 10000 Rigsdaler til Wrangel. Med den i Lommen gjorde denne sig til Herre over Bornholm. Han steg paa ny i Land, og efter et kort, haabløst Forsvar maatte Lensmanden Holger Rosen-

krantz aabne Fæstningen Hammershus for ham og slap Bornholm over i Svenskernes Haand.

Kristian den Fjerde holdt fast paa Bornholm. Da det hørtes, at Kongens sejge Stædighed under Fredsforhandlingerne vilde medføre Øens Tilbagekomst til Danmark, tilskrev de landsforræderiske Officerer 7. Avgust Wrangel et Brev, i hvilket de tryglede den svenske Regering om, at Fredspagten maatte tilsikre dem Værn mod Undergang, Livs- og Blodstraf, hvormed de følte sig truede. Deres kranke Samvittighed skuler frem bag hvert et Ord i denne Skrivelse, som de bad holdt hemmelig for den danske Konge og Rigsraadet. Ogsaa under den satte Peder Olsen sit Navn, som det syvende og sidste.

Freden i Brømsebro 13. Avgust 1645 bragte Bornholm tilbage til Moderriget. Landsforrædernes Bønsskrivelse havnede hos Danmarks Konge. 8. November indsattes Peder Olsen og de andre Officerer i Fængslerne paa Hammershus, hvorfra de 7. December overførtes paa en kongelig Galej til København. 14. December vandrede de ind i Blaataarns „Mørke Kirke“. Paa Grund af Vinterkulden blev de senere, Peder Olsen 19. Januar 1646, flyttede ind i Slotsfogedens Kammer. Kongen stævnedes dem ind for Herredagens Dom.

Haslebo gav deres Bykapitajn det Skudsmaal, at han havde holdt sig modig og mandig og af yderste Evne gjerne imodstaaet Fjenden. Kendsgjernerne talte et andet Sprog. For at klare sig dem fra Halsen greb Peder Olsen til at støtte sig paa sin Frygt, Simpelhed og Enfoldighed, der havde bragt ham til at følge de andre Officerer og lystre Majoren Kristian Mackabeus. Just heri lagde han sin store Snil-

hed for Dagen; thi Herredagens Dom 5. Maj 1646, som drev de andre Landsforrædere ud af Kongens Riger, udsagde, at Peder Olsen, som efter Befaling har været nødt til, hvad han har gjort, vides ej derfor efter slig Tilstand, som da paa Landet var, noget tilfindes at lide.⁶

Saa længe Kristian den Fjerde levede, sad Peder Olsen nu stille som Borgmester i Hasle. Da den nye Konge Frederik den Tredje kastede sine Naadebreve i Grams til de dømte Officerer, fandt ogsaa han Tiden kommen til at nyde sin Del i Kongens Naade. Frederik den Tredje overdrog ham 24. Juli 1649 for Fremtiden at klæde Landsdommersædet under den egenlige Dommers Forfald.⁷ Det var atter meget snilt af Peder Olsen at sidde Dommerstolen nærmest, om brat Forfald skulde ramme dens rette Indehaver, som jo kunde ske paa Bornholm. Saaledes var just den forrige Landsdommer og Heredskapitajn Mads Kofoed 1646 dømt landflygtig som Landsforræder. Og Landsdommersædet var vel værdt at trakte efter; selveste Kongens Lensmand maatte føje sig for Landstingets Domme.

Lensmand paa Bornholm var Ebbe Ulfeld siden 31. Maj 1646 som den udelige Holger Rosenkrantz's Efterfølger. Han var ikke nogen fjællig Lensmand. Han brugte store Penge til sit stærkt militære Hof paa Sømlegaard og paa Hammershus og regnede lidet med, hvorledes de gik ind. Han pinte Bornholms Bønder med usædvanlige Paalæg, Pengeudskrivninger og Arbejdsydelser, og trossede de ham, holdt han Træhesten rede til dem paa Sømlegaard. Han ændrede ikke sin Fremfærd efter Tronskiftet, som skiftede ham om fra at være Kristian

den Fjerdes kære Svigersøn til at blive Frederik den Tredjes ilde taalte Svoger.

Denne Hasle Borgmester, som var sluppet saa glatskindet gennem Blaataarn, endog uden en klækkelig Bøde til at skeppe i Lensmandens Kasse, blev hurtigt Ebbe Ulfeld en Torn i Øjet. Allerede i Slutningen af 1647 skyldte denne ham for Tyveri af Vraggoods og satte ham ud af Borgmestersædet. I Marts 1648 sigtede han ham for lovstridig Førelse af Tingbøgerne og fratog ham Skriverstillingerne. Samme Maaned rejste han Sag mod ham for at have i Gemme en Trolbog til misbrugelig Omgængelse. Baade By- og Landsting frikendte Peder Olsen i disse Sager; Vraggodset havde han ærligt købt og betalt; Tingbøgerne havde han ført som hidtil Skik paa Bornholm; Trolbogen havde han fundet hos en gammel Trolmand og taget i sin Varetægt som Borgmester. Ulfeld indstævnedes nu Peder Olsen, „der lige som en Enevolds Herre hverken agter Kongens Love eller Recesser, meget mindre Lensmanden paa Kgl. Majestæts Vegne,“ for Herredagen i København. Men var der dog mon ikke Trolleri med i Spillet? Her dømte Ulfelds egne Standsfæller 26. Juni 1649 (og 19. Juli 1650), at Peder Olsen skulde gaa sagesløs hjem og atter indsættes i sine Embeder, og at Lensmandens Ridefoged Mads Holst skulde betale ham og Landsdommeren Kost og Tæring, erklære ham fri for al ærerørig Paatale og dermed være forvist fra Bornholm.

Bornholms Bønder samlede sig paa Møder midt inde paa den øde Højlyng, ved Aarsballegaard. Selvejerbonden Abraham Hansen i Klemmedsker blev deres Fører. Ebbe Ulfeld sendte sine Mænd ud at

hindre Bøndernes oprørske Forsamlinger, og Abraham Hansen lærte at kende baade Sømlegaards Træhest og Hammershuses slemmeste Fangetaarn. Bønderne bragte deres Klagemaal ind for Landstinget. Landsdommeren Hans Pedersen dømte dem fri for alle nylavede Paalæg. Ulfeld rasede imod ham, saa at han 4. Juni 1649 maatte søge Kongen om Værn og Støtte i sit Embede imod Lensmanden, som undsagde og efterstræbte ham, fordi han i sine Domme skaffede Bønderne deres Ret.⁸ Og Kongen gav ham da Peder Olsen til Støtte som Vicelandsdommer. Tornen fæstedes herved uryggelig, og den rev Ebbe Ulfeld til Blods.

Peder Olsen støttede bravt og ivrigt. Han samlede Bondeførerne fra alle Bornholms fire Herreder til fælles Raadslagning i sin Gaard i Hasle. Han skrev deres mange og lange Bønskrifter for dem i Aa Kirkes Vaabenhus, hvor Landstinget holdtes. Og Landstingets Møder tog ganske mod Sædvane Natten til Hjælp eller strakte sig endog over to Dage for at arbejde sig igjennem de talrige Klagemaal. Samme Aar 1649 havde Ebbe Ulfeld faaet fra København sig givet Peder Jensen til Ridefoged. Ogsaa han stillede sig paa Bøndernes Side, og Landstingsdommene gav dem Medhold. Ulfeld kaldte Landstinget et sammenrottet Parlament af de arrigste Skalke paa Landet. Men Peder Olsen vidste sig rolig paa Medbør fra København.

En kongelig Kommission, Henrik Ramel, Kristen Skeel og Jørgen Reedts, kom 1. September 1650 til Hammershus. Ebbe Ulfeld gav dem Husly i „det gamle Ramleri,“ som faa Aar senere maatte nedrives; de fik ret at føle, at man ikke i det hele forfaldne

Hammershus kunde sidde eller ligge noget Steds tør. Til Gjengæld lod han dem heller ikke gaa tørre Dagene igjennem; han beværte dem kongeligt; og af deres Fortæring i fjorten Dage for 620 Rigsdaler gik de 455 R. til Øl, Vin og Krydderi. „Det synes vel meget at være,“ sagde senere Kongens Rentemester Mogens Friis, da Regningen indkom i Rentekammeret. Intet Under, at tre Bordduge og fem Sparlagen af Atlask og Taft blev fordærvede med Blæk og andet.⁹

Det spildte Blæk tyder paa, at Forhandlingerne ere løbne ret ufredeligt af. Ebbe Ulfeld førte imod Ridefoged Peder Jensen Klager til Livsstraf, rasede imod Landsdommeren, der gjerne saa Bunden paa Flasken, før han ved den skiltes, og haanede denne Dannemand Peder Olsen. Kommissionens Undersøgelser førte til, at Kongen fratog Ulfeld Lenet og 12. Maj 1651 overdrog det til Rigshofmester Joakim Giersdorff. Som en slagen Mand trak Ulfeld sig tilbage til sine Godser i Skaane.¹⁰

Ebbetiden var ude, og med fuld Tillid kunde vel den hjælpsomme Peder Olsen se en rig Flodtid i Møde. Den lod dog vente længe paa sig. Da Døden gav Landsdommer Hans Pedersen det lovlige Forfald af alle i December 1653, rykkede Peder Olsen ind i Sædet; endnu i Begyndelsen af 1655 holdt han Dom. Det var dog kun midlertidigt. En lidet kendt Niels Nielsen var allerede 6. Februar 1654 udnævnt til Landsdommer.¹¹ Han rykkedes herved et stort Skridt bort fra sit Livs Maal. Skulde han da aldrig naa at faa sin Fortid dulgt hen i Glemsel?

Peder Olsen vandt sig Oprejsning saa fuldgod, som hans Fortid lidet varslede den. Ved Freden i

Roskilde 26. Februar 1658 afstodes Bornholm til Sverig.¹² Den nye svenske Landshøvding Johan Printzensköld steg 29. April i Land i Sandvig med en Mandsstyrke paa 120 Soldater. Den svenske Regerings haarde Skattepaalæg og Udskrivninger af Øens vaabenføre Mandskab vakte ulmende Misnøje blandt de bornholmske Borgere og Bønder. Fra Rønne udskibedes 7. Juli 350 af Landets vaaben-dygtigste unge Mænd til Stettin, hvor de skulde træde ind i Karl Gustafs Hære. Megen Jammer og Klage-maal hørtes paa Stranden, da saa mange Venner skiltes og ikke sammenkom igjen uden i Guds Rige. Ud af denne Jammer rejste sig Bornholmernes første Oprørstanker. Karl Gustaf gjorde 7. Avgust Landgang i Korsør i den aabenlyse Hensigt at knuse den sidste Rest af Danmarks Rige. Hermed blev Svenskestyret for de dansksindede Bornholmere et Fjendevælde. I den nærmest følgende Tid tør have dannet sig en Sammensværgelse mellem Borgere i Hasle og i Rønne til at styrte det.

Ny Næring fik Hadet 8. Oktober, da 45 Sogneryttere overførtes til Riga, og 7. November, da 40 Baadsmænd afsendtes til Helsingborg. Printzensköld lod tillige 3. November forkynde en utaalelig haard Skatteudskrivning, sexten Daler Sølv mønt af hver Bonde. Oprørsbevægelsens Væxt lader sig delvis følge i Printzenskölds indtrængende Bønner om Forstærkning 13. Avgust og atter 9. Oktober. Han bad 18. November paa ny om Undsætning, uden hvilken han følte sig ikke mindre usikker for Indbyggerne end som for en aabenbar Fjende. Den svenske Regering lod ham imidlertid i Stikken. Karl Gustafs højtflývende Planer lod ham overse den nærliggende

Fare, og Bornholm gled ud af hans byttegriske Hænder.

Ud fra sit Kendskab til Bornholmernes Sindelag kaldte Kong Frederik den Tredje atter paa Peder Olsen, nu ikke for at vælte en forhadet Lensmand, men for at styrte Svenskekongens Magt paa Bornholm. Kongen lod 26. Oktober sin Kancellisekretær Hans Oldeland tilskrive Borgmester Peder Olsen et Brev, i hvilket Øens Indbyggere ønskedes snarligt friede ud af det svenske Aag og manedes til at vise sig som tro Mænd mod deres kommende Herre og Konge i Danmark. Oldeland bragte selv sin Skrivelse til Bornholm. Og 8. November, efter at imidlertid Hollændernes Hjelpeflaade havde undsat det haardt trængte København, udstedte Frederik den Tredje selv paa Københavns Slot det kendte Kongebrev til Bornholmerne, hvori han opfordrede dem til om muligt at ruinere med alle den svenske Garnison paa Hammershus og til Gjengæld lovede dem saadanne Privilegier og Benaadinger, som de kunde have Gavn og Gode af. Ogsaa dette Brev tilstilledes Borgmesteren i Hasle.

Peder Olsen tog det farlige Hverv paa sig at gjøre Kongebrevet kendt blandt Bornholmerne. Det bragte Oprørstanken til at slaa ud i lys Lue. Deres Optræden lod Printzensköld forstaa, at de holdt sig rede til at falde over ham. Alligevel red han 8. December fra sin Fæstning Hammershus ud til Rønne for at afsende Skib til at afhente den Undsætningsstyrke, han haardt tiltrængte. Under Vejs kaldte han i Hasle Borgmester Peder Olsen for sig og truede Byens stridige Borgere med militær Inddrivning af den udestaaende Pengeskat. I Rønne fandt

han inden Aften Døden for Jens Pedersen Kofoeds og hans Medfølgeres Haand.

I Løbet af Natten samledes Hasle og Rønne Borgerskab under Borgmesterne Peder Olsen og Klavs Kames og Vestre og Nørre Herreders Bondestyrke med Haslepræsten Povl Hansen Ancker i Spidsen og rykkede om Morgen den 9. December frem for Hammershus. Efter kortvarige Forhandlinger, som fra Bornholmernes Side ledes af Povl Ancker og Peder Olsen, aabnede Fæstningen sine Porte for dem. Den svenske Besætning toges til Fange; Slottet plyndredes. Hele Opstanden havde kostet kun ti Svenskere Livet. Inden Aften var hele Bornholm i sine egne Børns Værge.

Kun i sine ydre Træk kan Bornholmernes Opstand følges.¹² Alt hvad der kendes, peger imidlertid hen paa, at Sammensværgelsens og Opstandens skjulte Traade samledes i Præsten Povl Anckers Haand. Ved Siden af ham var Borgmester Peder Olsen virksom, raadsnar, en stærkt drivende Kraft, og som Mellemmand mellem Frederik den Tredje og Bornholmerne indtog han en fremskudt og faretruet Stilling i Sammensværgelsen. Landets tidligere øverste borgerlige Embedsmand, Landsdommer Niels Nielsen, stod uden for denne; og som Vicelandsdommer traadte Peder Olsen frem i hans Sted.

Af disse Grunde faldt det i hans Lod at ordne Landets midlertidige Forhold. Efter Landsens Stænders og Menigheds Valg indsatte han¹³ Borgmester Klavs Kames til fra Hammershus at styre Øen og under ham Hasleborgeren Jens Kofoed til at lede dens Forsvar. Selv drog han i Spidsen for Bornholmernes Sendemænd til København, hvortil han

kom 21. December. Denne Gang gik han det skumle Blaataarn forbi ind i Kongens Sal.

Forhandlingerne med Frederik den Tredje førte først til, at Oberstlieutenant Mikael Eckstein, som 1651—57 havde boet paa Sømlegaard, efter Bornholmernes Ønske 24. December udnævntes til Kommandant paa Bornholm. Samme Dag udbad denne sig en Landsdommer ansat paa Øen. Dernæst indgav Peder Olsen paa egne Vegne følgende særskilte Seddel til Kongens Sekretær Erik Krag:¹⁴

Memoriall

Til Her Secreterer. Borgemester Peder Oluffszen som Hoffuetmanden begierer wnderdanigst Landzdomers Bestilling paa Boringholm med Gyllingsgaarden; dette haffde salig Hans Pedersen, førige Landzdommer, och Bestillingen er ringe, iche offuer 100 Rigsdr. aarligen. Derfor allerwnderdanigst begierer, att Bestillingen noget i hans Liffstid motte forbedres med epterschreffuene thuende Gaarde, som ehr nembligh Peder Bucks Gaard*) vdj Nyckiersogn och Biørnegaarden vdj Clemedschiersogn, som Jørgen Hanszen paa boer, som er thuende Feslegaarde. Och dete alligeuel i Hans Kongl: Ma: egen naadigste Betenckende indstiller.

Kiøbenhauffn den 27. December Anno 1658.

Hans Kongl: wnderdanige pligtige Thiener
Peder Olszen.

Den følgende Dag, 28. December, var Peder Olsens tappert tilkæmpede Oprejsningsdag. Den gav ham af Kongens Haand ikke blot Bestallingsbrev paa at være Landsdommer paa Bornholm, men end yderligere et særligt Brev paa at nyde Gyllensgaard i sin Landsdommertid og de to nævnte gode Gaarde

*) 27de Selvejergaard, hedder endnu Bukkegaard.

for sin Livstid. Med selve Landsdommerembedet fulgte Jordebogsydelserne af elleve Bøndergaarde og fire Skepper Foderhavre aarligt af hver af Povlsker Sogns 27 Gaarde. Nydelsen af disse Herligheder, samt en til Kongen hjemfalden Pengesum, tilsikredes Peder Olsen ved et særskilt Kongebrev 3. Oktober 1663.

Nu da han selv havde naaet sit Livs Maal, kunde Landsdommer Peder Olsen trøstigt underskrive den Liste over Opstandens mest fortjenstfulde Deltagere, som de elleve bornholmske Sendemænd 29. December 1658 overgav Kongen, og paa hvilken de berømmede Povl Ancker, ene af alle de 22, for hans Raad og Daad i Opstanden. Her, paa det mest hædrende Sted tænkes kan, gav de Ancker Ære i hele Opstanden frem for hver en af deres andre Førere. Dem tør vi tro, selv om vi nu vide, at Peder Olsen havde sin egen Mening om, hvem Hovedmanden var. Endnu Hundred Aar frem i Tiden mindedes Bornholmerne Ancker som Hovedhjulet i dette Forehavende, i hvilket Jens Kofoed hjalp til, og paa den snille Peder Olsen tænkte ingen.

Som Landsdommer gik Peder Olsen 8. Januar 1659 i Land i Nexø. Han synes at have gjort god Fyldest i sit Embede. I hans tolv Dommeraar stævnedes kun syv Domme fra Bornholms Landsting ind for Højesteret, og ingen af dem vakte alvorlig Paa-tale imod ham før den syvende og sidste. For at være Landstinget i Aakirkeby nær tog han Bolig paa Store Bjerregaard i Vestremarker Sogn, hvilken han fæstede af Kongen. Den var nyligt nedbrændt, idet Ildgjerningsmænd havde stukket den i Brand en Dag, da Folkene var til Gudstjeneste i Kirken. Peder

Olsen maatte opbygge den paa ny.¹⁵ Trods sin fjerne Bopæl vedblev han at være Hasle Bys Borgmester.

Hasleborgernes ranknakkede Stridbarhed havde ypperligt fremmet Opstanden; den Ros vil altid følge dem, at de først vilde afkaste Svenskernes haarde og ulidelige Aag. I fredelige Tilstande passede den mindre godt ind. Borgerskabet havde overladt Præsten Povl Ancker den midlertidige Brug af et lille Krat Erikskov til Kvæggræsning. Saa gik Borgmester Peder Olsen hen og solgte Krattet helt bort til Præsten for atten Slettedaler. Herved ramte han sine Bysbørn paa deres saare Punkt. De indklagede ham 27. Oktober 1670 for hans egenmægtige Overgreb mod Byens umistelige Frihed og ønskede at faa en anden Borgmester, som vilde bo i Byen selv. Kommissarierne Rantzau og Rodsteen udtalte deres Misbilligelse af, at denne Borgmester havde understaaet sig at bortsælge noget af Byens Jord uden Kongens Tilladelse, hvori han højligt havde forsét sig og burde staa til Rette. Povl Ancker fandt det raadeligt at ordne Sagen med sine Sognebørn som et Magelæg, idet han 15. September 1671 for Erikskov overdrog Hasle By sin egen større Krateng ved Askelunden. Dette Magelæg fik 5. Juni 1672 kongelig Stadfæstelse.¹⁶

Kancelliet stillede 17. April 1671 Peder Olsen Valget imellem enten at være Borgmester eller at være Landsdommer. Nødigt opgav han sin Borgmesterstilling, selv om han nu nævnte den en ham paalagt Byrde. Men mere end at være Borgmester for sine 60 Hasleborgere var ham dog det at være Landsdommer for alle sine 8000 Bornholmere. Og saa et Fjerdingaar senere skulde det ufattelige ramme ham, at Bolskerpræstens døde Hund Krans flengede Dom-

merkaaben af ham, idet Højesteret 10. August 1671 for hans uretfærdige Dom i Hundemordsagen dømte ham ikke blot fra Dommersædet, men ogsaa fra hans Boslod. Dette Udfald stod Peder Olsen ganske uforklarligt. I Efterhøsten drog han over til København i det Haab at skulle overtyde de høje Herrer om, at han ikke var en ganske almindelig Landsdommer, som saaledes kunde lade sig sætte ud af Stolen.

Forrige Landsdommer Peder Olsen naaede vidt denne Vinter i København. Kong Kristian den Femte bød 6. December¹⁷ sin Generalfiskal at standse al Retsforfølgelse mod ham, hvis Forseelse skulde være ham efterladt i Henseende til en og anden tro Tjeneste, som han i sidste Fejde havde gjort, dog at han efter sin Evne skulde yde Fiskalen en billig Kendelse. Denne store kongelige Naade gav Peder Olsen Mod paa mere, som følgende Bønskrift¹⁸ viser:

Stormæchtigste Høybaarne Første,
Allernaadigste Arffve-Konge och Herre.
Efftersom Eders Kongl: May:tt naadigst hafuer
effter allerunderdanigst Ansøgning effterlat, hvis
mig den høyeste Rættis Dom den 10. Aug. jnd-
værende Aar 1671 war tilkient :| enddog ieg ingen
med samme min Dom enten paa Ære eller Wel-
færth hafde beschadiget |: Da tacker ieg aller-
underdanigst och ydmygeligst Eders Kongl: Ma:tt
for saadan Naade och wil det her effter, som til-
forn, i ald Vnderdanighed med Lif, Gods och
Formue erkiende.

Mens effterdi ieg erfarer Landsdommers Bestil-
ling, Eders Kongl: May:tt^s Sl: Her Fader mig
hafde forundt til min, min Hustruis och Børens
Ophold, imod hvis ieg til satte, min Middel och
Formue, som sig til nogle Tusende Daler kand
beløbe, der ieg Boringholm fra de Swenschis Macht

til Eders Kongl: May:^{ts} Sl: Herr Fader ofverlewerede, och Eders Kongl: May:^{tt} self mig forleden Aar samme Bestilling med sit eget Bref confirmerede: Da er ieg i ald Wnderdanighed ydmygeligen forhaabendis, at ieg samme min Bestilling maa beholde, og ieg derforuden, for min Troschab och Flid saawelsom och mit Godsis och Formuis Spilde udj Boringholmbis Erobring fra de Swensche, maa beholde til Arf och Eyendom den liden Bonde Bolig, ieg paaboer, med Skouf och Marck, som dog er ickund gandsche ringe, och det uden Schyld och Landgielde at niude, efftersom den aarligen schylder ickund trei Fierdinger Smør och kond saaes dertil 3 eller 4 Td:^r Rug, 6 eller 8 Td:^r Biug, 10 eller 12 Td:^r Hafre; och det imod min egen Gaard och Eiedom, som ieg til Landets Erobrings Fortsættelse vdsatte; endoch mist min egen forige gode Bestilling, ieg hafde der paa Landet, førend dette Landsdommerie mig blef paalagt.

Men dersom det icke behager Eders Kongl: May:^{tt} mig min forige Landsdommers Bestilling igien at wil forunde, jeg da af Landets Jntrader maatte niude aarligen min Lifs Tiid tou Hundrede Rixdaller til min Hustruis och Børens Ophold, at ieg icke med dem nu paa min Alderdom schal nødis at tigge; och de Suensche, som er mit Lifs och mine Børens Fiender, schulle glæde sig ofver saadan min Fordærfvelse och Undergang, naar de saadant hører, efftersom ieg war den største Aarsag, at Boringholm fra deris Macht blef frigiort, huilcket wiitløfftigen for Eders May:^{tt} er demonstrerit baade med Eders Kongl: May:^{ts} Sl: Her Faders eget Opmuntrings Bref til samme Wærk och hans Abgesantes Welb: Hans Olde-lands, som mig i Særdelished blefve tilschrefne, saavelsom och trende Eders Kongl: May:^{ts} Sl: Her Faders Løfftebrefve, hvorudj hand lofuer mig och dem, som sig til samme Lands Erobring

hafde ladit bruge, voris troe Tieniste med ald Kongl: Naade vil erkiende och wedderlegge, hwilcket mine tilforne indlagde Supplicationer och medfølgende Memorialer wiidere med ald Sanhed wdwiiser.

Hworfore ieg beder min Allernaadigste Arfve-Konge och Herre, at hand udj Naade wil ansee mig fattige, bedagede oc bedrøfvede Mand, som nu har ligget her sidst forleden Effterhøst, saawelsom næst forleden Aar, der ieg bekom høystbemelte Eders Kongl: May:^{ts} Confirmations Bref paa høystbe:^{te} Eders Kongl: May:^{ts} Sl: Her Faders naadigste Befalings Bref, och sætter til, hwis ringe Middel ieg endnu kand hafve tilbage; och hielpe mig til Ratte, at ieg icke gandsche schall undergaa och wære mine Finders Spaat och derudofver ende mit Lif udj saadan Sorig och Ællendigheed, ieg som dog wed fyrgetiufve Aars Tiid hafver tient Cronen och Landet Boringholm med ald Troschab och Fliid.

Saadan Kongl: Naade wil dend almægtig Gud igien af sin usigelig Naade rigelig belønne.

Kiøbenhafn den 30. Decemb: Anno 1671.

Eders Kongl: May:^{ts}

allerunderdanigste troe Arfve-Vndersaat
och Tienner indtil Døden

Peder Olufsen mppia.

Her hvor det galdt at vinde det tabte Dommerembede tilbage, nævner Peder Olsen sig selv den største Aarsag til, at Bornholm udfriedes af Svenskernes Magt. Mærkes kan det, at den mest omtalte Fører i Opstanden Jens Kofoed rimeligvis har kendt denne Fremstilling; han var i København og indgav samme Dag et Bønskrift om sin Kapitajnslønning. Men saa er Bønskrifters Art: i skingrende lys Farve males Peder Olsens store Gjerninger, i kulsort hans

store Elendighed. Der kan gjøres rundelige Afdrag og endda blive en stor Rest baade hist og her. Ganske ukendt er hans Forlis af Gaard og Formue i Opstanden. Selve Opstandsdøgnet kan ikke have kostet store Penge. Svenskernes haarde Skattepaalæg før og den danske Regerings endnu strængere Udskrivninger efter Opstanden ramte alle Bornholmere. Muligt er Peder Olsen her traadt i Forskud for sine Medborgere. Hans Ord tyde imidlertid mest paa, at han har ydet den danske Krone Pengeforstrækning; men andet Steds fra kendes intet hertil. Med Frederik den Tredjes tre Løftebreve tænker han paa de to Breve, han selv havde modtaget 28. December 1658, og paa det kendte Tilsagn om Privilegier, som Kongen den følgende Dag havde givet Bornholmerne og særligt deres Førere i Opstanden.

Forrige Landsdommer Peder Olsen naaede ikke at faa det skurrende lille Ord „forrige“ slettet foran sit Navn. Allerede 13. September 1671 var Oberst Mikael Ecksteins Søn Matthias udnævnt til Landsdommer paa Bornholm.¹⁹ Men iøvrigt fik han i fuldt Maal, hvad han pegede paa. Kristian den Femte skænkede ham 2. April 1672 i aarlig Naadepenge 200 Rigsdaler for sær beviste tro Tjeneste i Krigens Tid og gav den følgende Dag ham og hans Arvinger til evindeligt Eje Store Bjerregaard i Vestremarker,²⁰ som han hidtil havde haft i Fæste. De tre Bøndergaardes Landgilde, som var ham overdraget for Livstid, beholdt han.

Hermed syntes Peder Olsen rigeligt sikret; hans Efterfølger som Landsdommer havde kun 180 Rigsdaler i fast Aarsløn. Men han var en daarlig Husholder. Amtsskriveren var sen til at udbetale Penge,

særligt i den skaanske Krigs Aaringer, og spiste ham af med Landbrugsvare til høj Renteritaxt. Alle-rede omkring 1673 overlod Peder Olsen Bjerregaard til sin Dattermand Oluf Staale, Kvartermester i det bornholmske Rytteri, og beholdt som Aftægtsmand kun Bolig og Føde paa Gaarden. Og 1679 udtaltes det, at hos Peder Olsen var ganske intet af Penge at faa.

Den Sparetrang, som efter den dyre skaanske Krig lidt sent greb Kristian den Femte, førte ham til 20. November 1680 at kalde alle kongelige Naadegaver tilbage, saaledes at Nydelsen skulde være ophørt allerede fra samme Aars 1. Maj. Den ramte haardt Peder Olsen, som længst havde hjembaaret og forbrugt en stor Del af Aarets Indkomst og nu truedes med at skulle yde den tilbage. I Juni 1681 foretog han sig da Rejsen til København paa ny. I syv dyre Maaneder maatte han vente her paa at faa sine Bønner²¹ hørte; og hvad han bar med sig hjem, var endda halvt ringe. Kongen undte ham 3. December 1681 en Aarpenge paa 50 Rigsdaler, at regne fra sidste Nytaarsdag; 30. December tilstodes det ham at beholde, hvad han havde modtaget af de inddragne 200 Rigsdaler Livpenge og af de tre Bøndergaarde for Aaret 1680. Men for Fremtiden var disse Gaardes Indkomster røvede ham. Som en fattig Peder Olsen vendte forrige Landsdommer hjem til Bjerregaard.

Selv Store Bjerregaard, 9. Vornedgaard i Vestremarker, kunde kun tvivlsomt kaldes hans. Han havde maattet optage et Laan paa 200 Rigsdaler i den og atter nu, da den kostbare Københavnsrejse havde skullet tiltrædes, et nyt Laan paa 100 Rigsdaler,

Kun i to Aar nød han endnu godt af de fattige 50 Rigsdaler. I Januar 1683²² døde han paa Bjerregaard, som Laangiveren, Amtsskriver Avgustus Deckner, derefter tilegnede sig. Da denne 18. Februar 1691 af Højesteret dømtes for sine Underslæb til Livsslave i Bremerholms Jærn, vendte Bjerregaard tilbage i Kongens Eje.

Til Peder Olsens Slægt kendes næsten intet. Hans Hustrus Navn vides ikke. Foruden Dattermanden, Kvartermester Oluf Staale, kendes kun en Søn af ham, Lieutenant Jens Pedersen Hassel i Hasle, der synes at være fulgt med Oberst Eckstein fra København og ansat 8. Januar 1659 som Konstabel ved Hasle Artilleripost; han nævnes 1681 som Herredsskriver i Nørre og Vestre Herreder.

Hver er selv sin Lykkes Smed. Snilt smeddede Peder Olsen paa sin egen Velfærd. Og da hele Bornholms Velfærd stod paa Spil, i hine alvorlige Decemberdage 1658, da blev hans Snilhed en stor Aarsag til, at Bornholm lykkeligt friede sig ud af Karl Gustafs Magt. Ved Bornholmernes Stordaad vandt de og han straalende Oprejsning for de modløse Junidage 1645. Hans Lod i dette Værk burde have sikret ham en tryggere Fremtid, end den ham blev forundt. „Den havde han vel fortjent med sin Troskab og Flittighed,“ skrev Bornholms Krønikeskriver Rasmus Ravn 1671. Nu er ham sikret et ærefuldt Minde hos Efterslægten. Siden 8. December 1908 bærer Mindestenen paa Hasle Torv hans Navn næst efter Povl Anckers og Jens Kofoeds frem i Tiderne.

Kilder.

Hvor intet andet er nævnt, findes de i Rigsarkivet.

1. Hundemordet.

¹. Højesterets Dombog 1671 B. Foliae 178—200. — ². Sjællandske Register 1670 ²³/₁₂. — ³. Sjæll. Tegnelser 1668 ²⁰/₃ og ²⁸/₄. — ⁴. Samme 1671 ¹⁷/₄. — ⁵. Sjæll. Missive 1671 ¹⁷/₄ Nr. 374. — ⁶. Sj. Tegn. 1673 ²²/₇. — ⁷. Bornh. Landstingsbog 1671—83. I Landsarkivet i København. — ⁸. Højesterets Dombog 1671 B Fol. 42. — ⁹. Sj. Reg. 1673 ²⁸/₇. — ¹⁰. Sj. Missive 1670 ²⁹/₈ Nr. 642. — ¹¹. Højesterets Db. 1673 B. Fol. 341. — ¹². Sammes Voteringsbog 1671 A. Fol. 119. — ¹³. Bh. Jordebogsregnskab 1671—72.

2. Peder Olsen.

¹. Landprovst Jens Pedersens Beretning om Bh. 1624. — ². Skaanske Reg. 1639 ²⁷/₄ og ¹⁶/₁₀. Sk. Tegn. 1637 ²⁴/₃, 1639 ⁵/₉. Indkomne Breve til Dansk Kancelli 1639 ²²/₄ og 1639 citer August. — ³. Herredags Dombog 1640. Fol. 164. — ⁴. Sk. Reg. 1649 ²⁹/₆. — ⁵. Indk. Br. til D. Kanc. 1640 ¹/₅. — ⁶. Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60. Danske Magazin 1. R. 5. B. og 2. R. 2. B., Kbh. 1751 og 1806. Bh. Saml. 4. B., Rønne 1909, S. 101—74. — ⁷. Sk. Tegn. 1649 ²⁴/₇. — ⁸. Indk. Br. til D. Kanc. 1649 ⁴/₆. — ⁹. Bh. Lensregnskab 1650—51 med Bilag. — ¹⁰. Indk. Br. til D. Kanc. 1649 ¹/₆, ¹⁸/₆. 1650 ¹⁰/₅, ⁶/₇, ¹³/₉, ⁷/₁₀, ²⁷/₁₁. 1651 ¹⁸/₄. — ¹¹. Sk. Reg. 1654 ⁶/₂. — ¹². Hist. Tidsskrift, 7. R. 1. B., Kbh. 1897—99. — ¹³. Bh. Lensregnskab 1660—61. Bilag. — ¹⁴. Skaansk Missive og aabent Brev 1658 ²⁸/₁₂. — ¹⁵. Bh. Jordebogsregnskab 1681—82. Bilag. — ¹⁶. Sjæll. Missiver 1671 ¹⁷/₄, Nr. 366, 374. Sj. Reg. 1672 ⁵/₆. — ¹⁷. Sj. Tegn. 1671 ⁶/₁₂. — ¹⁸. Sj. Missive 1672 ¹⁸/₁, Nr. 64. — ¹⁹. Sj. Reg. 1671 ¹³/₉. — ²⁰. Bh. Jordebogsr. 1671—72—73. — ²¹. Samme 1681—82, Bilag. — ²². Samme 1682—83.
